

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01777848 1

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Louis Szathmary

1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

ÉLETEM ÉS KOROM.

IRTA

PULSZKY FERENCZ.

MÁSODIK KÖTET.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST.

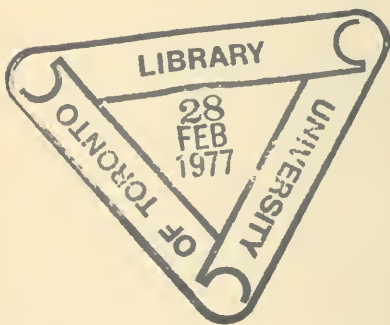
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGY. IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMLA.

1884.

MICROFILMED BY
UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY
MASTER NEGATIVE NO.:

930073.....

DB

941

Pg A 28

1884

0-2

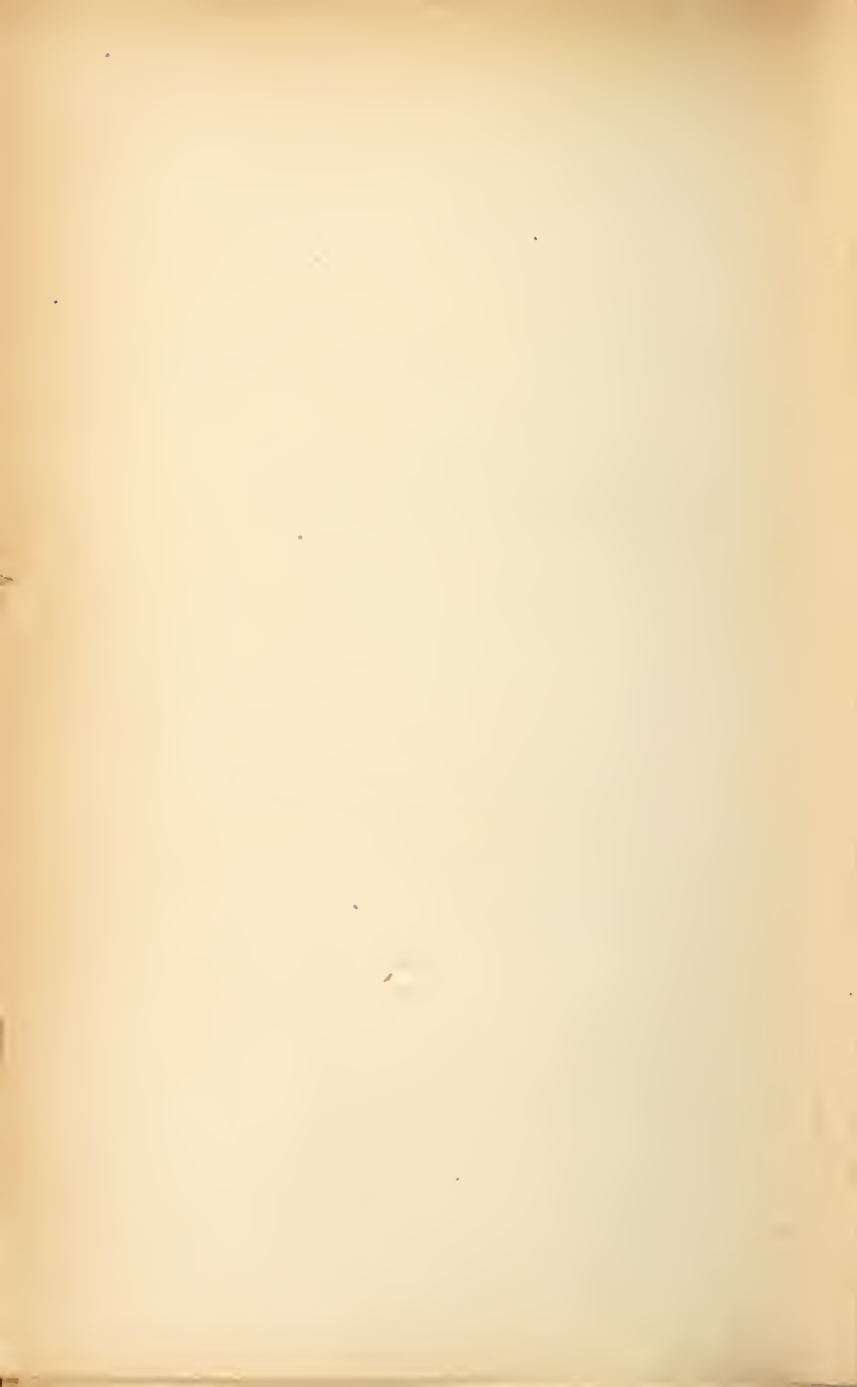
TARTALOM.

SZÁMKIVETÉS ALATT AMERIKÁBAN ÉS ANGOLORSZÁGBAN.

	Lap
Előszó	7
Bevezetés	11
Az emigráció	13
Kossuth Kintahiában	36
A bellebbezés vége, Kossuth Angolországban	58
Kossuth Amerikában	71
Körút Amerikában	90
Angolország s Amerika	118
Angol barátink	146
Angol szokások és sajátságok	170
Az olasz háború	186
Levelezés Deákkal	219
A magyar képzők és ragok a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában	230

SZÁMKIVETÉS ALATT OLASZORSZÁGBAN.

Bevezetés	289
Olaszország állapota 1860-ban	293
Meghasonlás köztem s Kossuth közt	307
Összeütközésem Kossuthal	332
Olasz és magyar viszonyok	345
Levelek a számkivetésből báró Kemény Zsigmondhoz	357
Aspromonte	375
Mazzini	400
Az olasz egység alkotói	406
Turin és Flórencz	422
Az idegenek Flórenczben	440
Műgyűjtemények, műárusok, művészek	456
A porosz háború	482
Hazajöttem	495
Függelék: Levelek a «Daily News»-hoz, 1862. augusztusban és szeptemberben	592

SZÁMKIVETÉS ALATT
AMERIKÁBAN ÉS ANGOLORSZÁGBAN.

ELŐSZÓ.

A közönség kedvezően fogadta ezen művemnek első részét. Őt hallom, hogy a kiadás két év alatt csaknem egészen elfogyott, mindamellett, hogy a lapok tüzetesen nem bíralták, rövidebb hosszabb ismertetéssel s egy pár bókkaal megelégedtek, amint az szokásos, de komolyabban nem beszéltek meg. Magánúton azonban figyelmezttettem több hibára, melyeket mostan helyreigazítani kötelességemnek tartom. Az első kötetben Kossuth ellenjelöltjének Ballát, a megye háznagyját említém, holott nem az öreg úr, hanem annak unokaöcscse, Balla a főjegyző köré csoportosult a conservatív választók táborá. Szontágh Pál barátom pedig, a háznak mostani alelnöke, 1848-ban concipistáim, figyelmeztetett, hogy Helferttel, az osztrák felsőházi taggal, és az 1848-iki események feketesárga írójával összetévesztetem Helferinget, az orosz író, ki természetesen a schwechati csatáról nem írhatott semmit. Megemlítém továbbá, hogy midőn báró Huszár a Lamberg-féle kiáltványokat és utasításokat hozzánk hozta, ezeket nemcsak két példányban írták le, hanem ezen két példányból, Wargha intézkedései folytán, készült még valami nyolcz vagy tíz másolat, melyeket Szontágh Pál mind magával vitt Pestre, s ott ismerősei közt elosztott. Ivánka Imre is helyreigazította néhány állításomat, melyek őt illették s ez alkalommal esinos cikksorozatát írt az

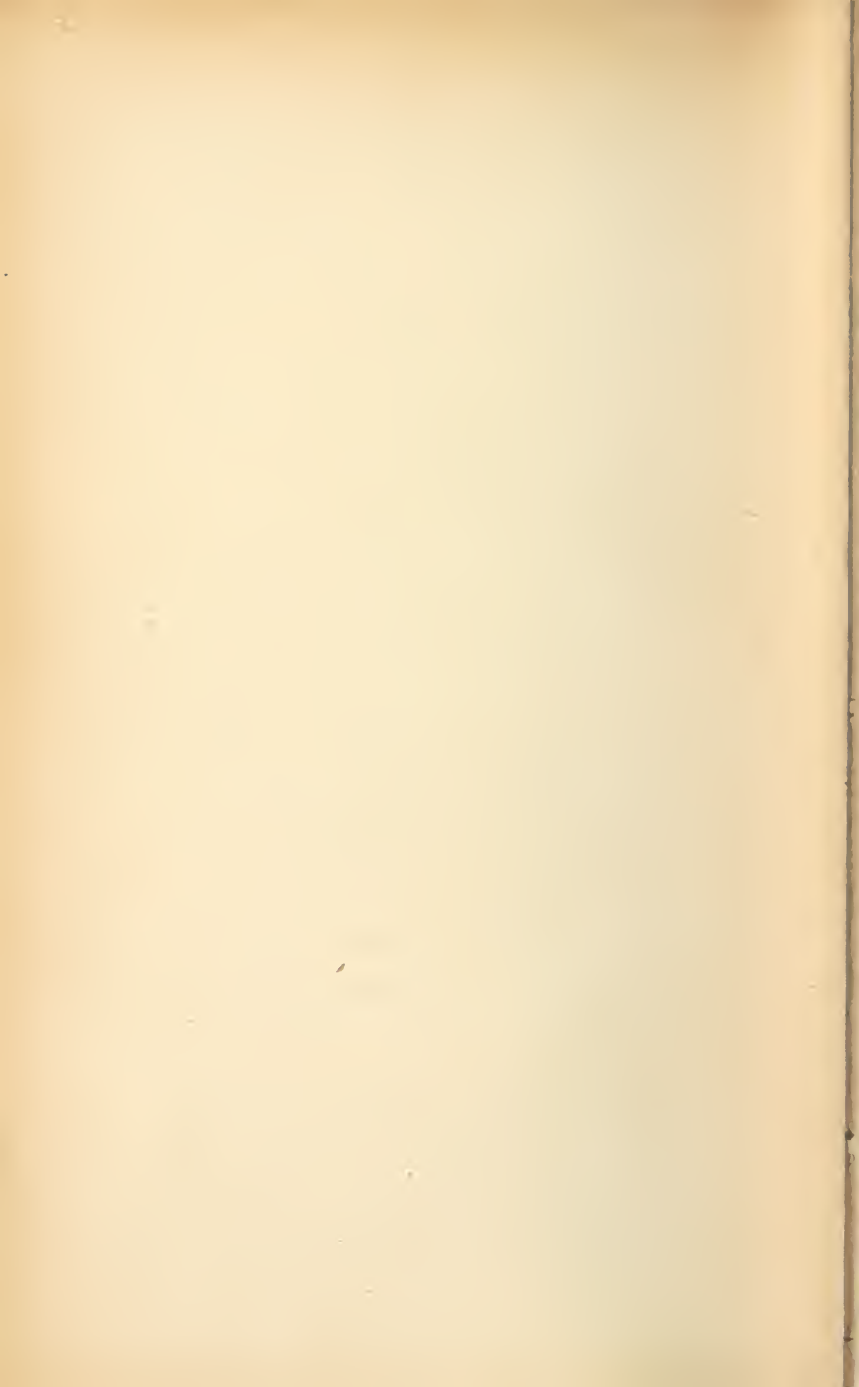
«Ellenőr»-be, sőt abból külön lenyomatot is készítettett, melyben elmondja valóságos drámai érdekekkel bíró sorsát, miként találták őt a márcziusi napok mint főhadnagyot, miként lett juliusban kapitány, mint vitte fel szerencséje, harmadfél hónap alatt, egész az alezredesig, s miként volt alapos reménye még magasabb rangra. Képét adja nekünk az eszmezávarnak, mely mind a magyar, mind a Jellasi-féle seregben a tisztelnél uralkodott, kik nem tudták, vajjon ellenségek-e vagy pajtások; miként Fligelly csodálkozik, hogy elfogják, midőn vonalunkon túlhagy, miként Ivánka maga, a pákozdi csata alatt, kedélyes beszélgetésbe bocsátkozik az ellenség tisztjeivel, csak hogy a szerezsánok nem értik ezen pajtasságot, körülveszik, és minden tiltakozása daczára a horvát főhadiszállásra viszik. Itt azonban visszaküldik az ellenségnek egyik főtisztjét, mint ki rendellenesen esett fogságba, s csodálkoznak, hogy mi nem viszonzunk udvariasságukat, s hogy Fligellyt, Jellasi legkitünőbb vezérkari tisztjét, midőn kezünkbe került, nem küldjük vissza az ellenséghez. Hibásan állítottam, hogy mi ezt csakugyan megtettük, s abban is tévedtem, hogy Windischgrätznek tulajdonítottam Ivánka második s végleges elfogatását, midőn a schwechati csata előtt parlamentáriként megvitte neki Kossuthnak felszólítását, holott Windischgrätz visszautasította ugyan őt azon szavakkal, hogy rebellesekhez nincs semmi köze, de tisztességesen elkísértette a Jellasi táboráig, hol csakugyan letartóztatták és elfogták, őt, kit Mészáros és Batthyányi annyira kedveltek, hogy valószínűleg, ha a seregnél maradhat, ő nyerte volna el a fővezérséget, nem Görgey.

Téves állításomnak köszönhetjük Ivánka igen érdekes, élénken írt vázlatát, ami ismét bizonyítja, hogy a tévedés is sokszor jobb, mint a hallgatás, mely feledésnek engedi át emlékeinket, holott ezek nemzeti életünknek egy igen érdekes időszakát világosíthatják meg. Reményem, hogy művem, melynek első meg-

jelenése a «Budapesti Szemlé»-ben, Fiáthnak s később Wirknernek kedvet adott emlékiratainknak megírására, még többször is hasonló eredményre fog vezetni s hogy az 1848—1849-diki események minden oldalról s minden szempontból fel fognak világosíttatni úgy, hogy az újabb nemzedék részrehajlatlan ítéletet mondhasson az események és a vezérférfiak felett.

Budapest, 1881, május 1-sején.

PULSZKY FERENCZ.

BEVEZETÉS.

A világsi nap megkezdte a reakció győzelmét egész Európában. Franciaország már régóta csak névleg volt köztársaság, Németországban a parlament szét volt ugrasztva, Olaszországban Szicília, Róma, Veneza megadták magokat, Magyarországon legtovább folyt a szabadságharc, most ez is megszűnt, a reakció az egész continensen ülte sötét diadalünnepét, midőn börtönbe s vesztőhelyre küldte a szabadság mátyujait. Angolország volt ekkor az egyedüli biztos menhely, hová nem ért a fejedelmi boszú nehéz keze, itt gyűltek össze a száműzött francziák, oroszok, németek, olaszok, románok s magyarok, de Kossuth és társai bellebevezve voltak a ciliciai hegyekben messze Ázsiában, nekünk, kik Magyarországot képviseltük volt s összeköttetésben álltunk a magasabb körökkel, fenmaradt tehát azon kötelességünk, mindent elkövetni, hogy barátaink mielőbb Kiutahiából kerüljenek vissza. Végnélkülinek látszott a két év, mely alatt sikertelenül ostromoltuk az államférfiakat s a közvéleményt, s midőn iparkodásunk ez oldalról célra nem vezetett, megkísértettük a szöktetést s előkészítettük a lehetőséget, hogy Kossuth valahára a nyugat civilizált országaiba kerülhessen vissza. Végre az északamerikai államok léptek közbe, szolgálatot tévén egyszerűs mind Kossuthnak és a continentális államoknak, midőn a szultántól kieszközölték, hogy Magyarország volt kormányzója amerikai hadihajón, mint az északamerikai államok vendége, Washingtonba vitessék. A continentális hatalmak nem szerették Kossuth jelenlétét Európában; sem Olaszországban, sem Franciaországban nem engedték, hogy a hajóból kiszálljon, mert személyessége már a kikötőben is villanyos hatással volt az egész vidékre. Kossuth azonban még sem ment egyenesen Amerikába, Gibraltárban elhagyta

az amerikai hadihajót, átjött elébb Angolországba, hol jelenléte és beszédei leírhatatlan lelkesedést szültek s csak innét ment az észak-amerikai államokba, hol királyi tisztelettel fogadtatott s hét hónapig beutazta az államokat tele reményekkel a forradalmi szellemnek legközelebbi megújulása iránt.

Visszajövet Angolországba, alkalmazkodni kellett a polgári élet követelményeihez, élni kellett, hogy conspirálhassunk, míg végre a conspiratiókban is elvesztettük hitünket. Ez volt a száműzés idejének első epochája, mely tíz évig tartott, s melyet Napoleon háborúja Ausztria ellen, az olasz függetlenség érdekében, szakított meg. Ebben mindjárt kezdettől fogva részt vett a magyar emigráció, melynek tekintélyesebb része ezentúl Olaszországban központosult.

A villafrancai béke meghiúsította ugyan reményeinket egy időre, de Napoleon és Cavour érdeke még mindig megkívánta a magyar közreműködést s reményeink még mindig éltek. De Garibaldi szükségtelessé tette a külláborút, Olaszország legnagyobb része maga szabadította fel magát, Napoleon Róma megszállása által most csak akadályul szolgált azon eszmének, melyet elébb felkarolt volt, Cavour meghalt s ezzel vége szakadt a magyar száműzöttek tetteges működésének. Kossuthnak minden lehető szerepe megszűnt s nekünk át kellett látnunk, hogy külföldről hazánk jövőjére semmi befolyásunk nem lehet. Így talált bennünket a kiegyezés és az amnestia 1867-ben s ez azon időszak, melyben élményeimet a következő kötetekben azoknak elmondóm, kik magokat irántam s a magyar száműzöttek s emigránsok sorsa iránt érdeklik. Sok szívességet tapasztaltunk főleg az angoloktól, kik a magyar ügynek s az ezt képviselő személyeknek valódi barátai lettek, sok szívességet az olaszoktól is, kik bennünket többször felhasználtak. Odysseának megszerezte a magyar névnek a tiszteletet még az oceánon túl is; ha szenvedtünk, szenvedéseink csak egyéniek maradtak, míg a nemzet, szerencsétlenségünk által, ismeretessé lett ott is, hol azelőtt nevét sem hallották.

AZ EMIGRÁTIÓ.

I.

1831-ben Varsó eleste után igen sok lengyel menekedett vagy vándorolt ki hazájából. s ámbár a kormányok sem az osztrák tartományokban, sem Németországban meg nem tűrték őket, a népek rokonszenve oly nagy volt irántok, hogy például Magyarországon sok ily lengyel menekült maradhatott meg idegen név alatt, kisebb nagyobb földbirtokosoknál, mint titkár, gazdatiszt, mint könyvtárnok vagy bármely más név alatt. Franciaországban tárt karokkal fogadták őket. Belgiumban alkalmat adtak nekik belépésre az újonnan felállított rendes hadseregbe, s úgy a francia kamarák mint az angol parlament évi segélyt voksoltak meg számokra. Ez lebegett sok magyarnak szeme előtt a világsi nap után; s ily reményben vándoroltak ki sokan, kik bátran és büntetlenül maradhattak volna az országban. Azt hitték, hogy külföldön kényelmesebben élhetnek meg szabad institúciók alatt mint hazájokban, hol német tisztviselők megváltoztattak minden igazgatási formát, melyhez gyermekségünk óta szokva voltunk s hol a rendőrség az állapotokat tűrhetlenné tette. Lassan, lassan érkeztek sokan mint menekültek, kikre otthon halál vagy fogság várt, mások mint emigránsok, kik megmaradhattak volna a hazában, de a fennálló körülmények közt inkább próbálták szerencsét a külföldön, mint hogy otthon tűrték volna a német kormány kellemetlenségeit. Ilven volt mindjárt az első nagyobb csapat, mely Londonba érkezett, a komáromi várőrség azon része, mely Ujházy vezénylete alatt Amerikában új Magyarországot akart alapítani. A komáromiak teljes amnestiát nyertek a capituláció által, csak Klapkának és Ujháznak meg kellett ígérniök, hogy az országot elhagyják, a többi maradhatott volna büntetlenül; de

Ujházy magyar gyarmatról álmodott Amerikában, és találkoztak sokan, kik őt követték, mindnyájan Hamburgba küldettek a leg-rövidebb úton. A szabad Hanzaváros volt az első hely, hová az osztrák kormánynak s rendőrségének egyenes befolyása nem hatott többé. Itt nagyon szívesen látták a magyar emigránsokat, Vámosi, egy magyar kereskedő, ki már régóta Hamburgban telepedett le, fogadta őket a legszívezebben, s a hamburgi polgárok rokonszerve a szabadság ügye iránt tetteleg is nyilatkozott: ünnepélyek és pénzbeli segély megvigasztalta a honkeresőket, de maradásuk itten nem lehetett; a hamburgi városi tanács, az osztrák s burkus kormány intésére, sürgette a vándorlás folytatását. Londonba jöttek, s mindjárt kezdetben megharagudtak reám, hogy itt nem várja őket semmi ünnepély, minden angol sympathiák daczára, melyeket a hírlapokból ismertek. A szegények nem tudták még, hogy Londonban a menekült s emigráns épen nem újság s hogy az angol népnek több baja van önmagával, mint, hogy a nagy világvárosba vetődött idegenekkel sokat gondolhasson. Ujházy s társainak egy része kevés nappal később csakugyan elvitör láztak az északamerikai államokba, de a komáromiaknak egy része Londonban maradt, hová különben is a főbb menekültek közül Beóthy Ödön, gróf Eszterházy Pál, Vetter tábornok, ezredes báró Kemény Farkas s ennek pártfogoltja Juhász alezredes, Klapka tábornok, a két Szabó s Mednyánszky ezredesekkel lassan-lassan összegyűltek. Párisban sokkal több volt a notabilitás, de a közönséges emigránsokat, kik megélhetésüket nem tudták igazolni, nem tűrte a francia kormány; Angolországba küldettek át s velök nekem gyűlt meg a bajom. Nem tudtak angolul, nem volt semmi tervök, miként fognak idegenek közt megélhetni, sem fogalmuk az angol viszonyokról és szokásokról; gondoskodni kellett róluk, pedig pretensiójuk nagy volt, dolguk semmi, e szerint nyakamra jártak, találjak módot, hogy megélhessenek.

II.

Voltak a magyar ügynek sok barátai, kik magán úton pénzt adtak össze a magyar emigránsok fölegelésére, ezek között az előbbkelők, az igazi menekültek, természetesen nem vették igénybe a segílyt, mely különösen azok számára szolgál, kik, habár némi

kellemetlenséggel, Magyarországbán is megmaradhattak volna. Az angolok egyébiránt, gyakorlatiak lévén, kijelentették, hogy három hónapig szívesen segíyeneznek minden magyart, azalatt tanuljon meg angolúl, ismerkedjék meg a viszonyokkal, s találjon munkát; ha nem volna képes erre, akkor szívesen adnak költséget, hogy Amerikába mehessen s ott egy hónapig élhessen. Angolhon régi ország, melyben minden hely jóformán el van foglalva, s hol idegennek megélni nehéz, Amerika ellenben új ország, mely örvend annak, ha új erők vándorolnak be hozzá, ott van még elég tér mozgásra s aki dolgozni tud s akar, mindig találhat munkát. holott Angolországban még a benszüöltt is nehezen élhet meg, a roppant verseny következtében; a létért való küzdelem sokkal terhesebb a régi világban, mint az újban. A magyar emigránsok, hiszen magok is úgy nevezték magokat, nem menekülteknek vagy bujdosóknak, mint egykor Thökölyi s Rákóczy hívei, semmiképen nem tudtak beleszokni ezen eszmekörbe, azt várták, hogy ők is, mint a lengyelek a harminczas években penziót kapjanak, s engem okoztak, hogy ilyet nem eszközlök ki számokra. Rossz dolguk volt, de kezdetben nem tettek semmit, hogy magok segítsenek magokon, mindent csak másoktól vártak, együtt búsongtak, nem egyszer szemtelenkedtek velem; volt olyan is, ki, midőn megmondtam neki, hogy a segély ki kezd fogyni, communistikus felfogással azt felelte: «miért éhezzen én, ha önnek arany órája s óraláncza van?» Az átszállítást Amerikába, melybe sokan szívesen beleegyeztek, mások deportátió-nak nevezték, szóval számtalan kellemetlenséget okoztak nekem. Legjobban viselték magokat a zsidók. Életrevalóbbak voltak s csakugyan három hónap alatt majd mindegyik talált helyet vagy foglalkozást, melyből némiképen megélhetett. Volt köztük olyan is, a ki egy térítéseiről híres angol paphoz ment s elbeszélte neki, miként skrupulusa van, valjon Jézus nem volt-e igazán a Messiás? — Ezen kérdés felett hetekig tanakodott a pappal, a ki őt magához vette, de teljesen capacitálni nem volt képes, elküldte tehát ajánló levéllel más anglikánus térítő paphoz, kinél ugyanazon jelenet ismétlődött, ez ismét tovább küldte papokhoz, kanonokokhoz, püspökökhöz s Manovil — ez volt neve — egy évnél tovább igen jól élt megtérési szándékából. Később Svédországba ment s ott tisztességes állást szerzett magának. Mauksch, az aradi forradalmi német lap szer-

kesztője, a börze körül mint galopin élt meg, esténként Julász alezredessel együtt búsongtak sör mellett s beszélgettek a magyar dolgokról. Mauksch megjegyezte, hogy legnagyobb bajunk az volt, hogy Kossuth még sem volt igazi demokrata, — ha az lett volna, felakasztatta volna mind az aristokratákat, akkor — Julászhoz fordulva — ön tábornok volna, én pedig bíró. Legkülönb volt köztük Dióssy, azon angol bizottságnak titkára, mely a segélypénzt kezelte, az által jött összeköttetésbe sok üzleti emberrel, kik megismerve ügyességét és megbízhatóságát, őt később a magok ügyeiben felhasználták, úgy hogy nemcsak megélhetett, de idővel szorgahna és tapintata által maga is nyithatott üzletet, most vagyonos kereskedő Londonban. Volt egy-kettő, ki szűcsnek állt be, mert Mayer, egy szepességi magyar, már évek óta Londonban tekintélyes szűcsüzlet élén állt s nagy rokonszenvvel viseltetett szerencsétlen honfitársai iránt. Záhnsdorf, a magyar aranyműves, szintén kész volt mindig az emigrációt segíteni tanácssal és pénzzel, szóval sok történet érdekekben, de azért mégis nagy volt a nyomor köztük, nagyrészen éllhetetlenségek következtében, s nagy az elégedetlenség, melynek kifakadása majd mindig ellenem volt intézve. Még a főbbek is kényszerült tétlenségökben egymás közt sokszor vesztek össze. Szemere, ki Párisba jött meg, külön állást foglalt, mert nem titkolta gyűlöletét Kossuth személye ellen. Megérkezése után mindjárt írt nekem, vajjon nem adhatna-e hírt feleségének összeköttetésem által. Tudtára adtam, hogy nyílt levelet, olyat, melyet a bécsi policzia is elolvashat (mert ez leveleimet anyósomhoz fel szokta bontani), szívesen elküldhetek Bécsbe. Erre küldött nyílt levelet, de chiffirozottat. Mindjárt észrevettem titkos irásának oly ügyetlenségét, hogy azt kevés percz alatt meglehetett fejteni, el is olvastam a levelet, visszaküldtem hozzá a megfejtéssel együtt s figyelmeztettem, hogy ilyet írni talán még sem volna tapintatos. Ezt ő nagyon röstellte. — midőn Londonba jött, meg sem látogatott, sőt gyűlölni kezdett, a mint észrevette, hogy Kossuth elleni szenvedélyében nem osztozom. Telekivel is megszűnt 50-nek végén minden összeköttetésem. Bruyiczky, a gazdag lengyel emigráns, még a világosi catastropha előtti augusztus havában 25.000 frankot tett Teleki dispositiójára, a magyar ügy előmozdítására, amint azonban a világosi napnak híre megjött, Teleki ezen pénzt visszaadta, mert azt tartotta, hogy ez

politikai ezéln volt adva, nem az emigráció felsegélésére. Én ezt egyszer Bikkesynek elbeszéltem azon időben, midőn tervünk volt Kossuthot Kiutahiából megszöktetni, mire Hennigsen ajánkozott. Erre pénz kellett, lord Dudley Stuart és Zülmsdorf készek voltak a költségek egy részét megadni, de a főösszeg még mindig hiányzott. Bikkesy tehát elment gróf Branyiczkyhoz s előadta neki a tényállást. Branyiczky ugyanazon 25,000 frankot, melyet annak idejében Telekinek átadott volt, most e ezéln lord Dudley Stuartnak küldte meg. Teleki, kinek a londoni emigráció Vukovics révén időről-időre szintén alkalmatlankodott, megtudta, hogy én Bikkesyt magyon megdicsértem tapintatos eljárása miatt Branyiczkynál, ez hiúságát megbántotta s szenvedélyes levelet írt nekem, igaz-e, hogy én Bikkesynek tulajdonítom az érdemet a Branyiczkytól szerzett pénz dolgában, holott ő szerezte meg azt először s nála nélkül a lengyel gróf Bikkesyt nem is ismerte s a magyar ügygyel nem sokat gondolt volna. A felvilágosítás megnyugtatta ugyan, de a további levelezéssel mégis felhagyott velem annál is inkább, mivel a nemzetiségi kérdésben, nézeteink eltérése következtében, tökéletesen elvonta magát nemcsak tőlem, de magától a magyar emigrációtól, s Kossuthal is csak 1859-ben lépett ismét összeköttetésbe.

III.

A párisi menekültek kevésbbé ismerték a londoni emigráció nyomorát, többnyire olyanok voltak ottan, kik otthonról kaptak, habár szűk jövedelmet. Haynau kegyetlenkedése idejében sokan jöttek ki Franciaországba, kik, amint kedvezőbb idők álltak be, visszamentek a hazába, mint Lónyay, ki alig egy pár hónapot töltött száműzésben, Gorové, gróf Andrássy Gyula, gróf Csáky László, gróf Eszterházy Pál és Bittó. Szegény báró Mednyánszky Cæsar és Orosz József öngyilkosokká lettek; báró Kemény Farkas meghalt. Asztalos ezredes párbajban esett el; Horhy, Kékesy ezredes és Zukky megtévelyodtak; gróf Teleki Sándor, gróf Bethlen Gergely, Klapka, Mednyánszky Sándor, Vukovich, Nemeskéri Kiss Niki hol Párisban, hol Londonban éltek. Mindnyájan várták Kossuth megérkezését Kiutahiából, minden terv és remény megjöveteléhez volt kötve, főfeladatunk az volt, hogy őt a ciliciai hegyekről mielőbb nyugati

Európába hozhassuk, erre irányoztuk minden igyekezeteinket, megjelenésétől vártunk oly fordulatot, mely további sikerünkre eldöntő lesz. — E részben azonban a párisiak igen keveset tehettek, ők tehát a nagy politikával foglalkoztak, s midőn híre járt, hogy Ausztria Magyarországot is bele akarja kebelezeni a német szövetségbe, ez ellen igen szép tiltakozást és emlékiratot szerkesztettek s engem is felszólítottak, írjam alá. Nem tettem, mert tudtam, hogy a magyar emigránsok szava semmi tekintetbe nem vétetik, s angol befolyásomat nem akartam kockáztatni oly lépés által, mely államférfiaknál, ha csakugyan tudokra jön az okmány, csak szánakozó mosolyt idézhet elő.

Azon két esztendő alatt, mely Kossuth megjelenéséig lefolyt, összesen 313 menekült iratott be a londoni menekültek könyvébe, ezek közt huszonhatan a lengyel légiónak tagjai közül, telivér lengyelek; volt egynéhány német is. sokan csak vendégül jöttek át Párisból Londonba; volt sok közhonvéd, ki bátran Magyarországon maradhatott volna, százötvennyolczan szabad átmenetelt kaptak Amerikába s némi pénzsegélyt, hogy ott az első időben, míg munkát kapnak, ne éhezzenek. Így a megmaradt bujdosóknak összes száma Angolországban alig haladta meg a nyolczvanat. Kiutahiából Mézsáros Lázár vezetése alatt a «Szultán» gőzösön, egy pár héttel megelőzve Kossuthot magát, jött kilenczvennégy személy, kikhez még huszan csatlakoztak Londonban s így összesen száztizennégyen eveztek szintén Amerikába. Ezeken kívül sokan a «Mississippi» hajón Ázsiából egyenesen szállítottak Amerikába, néhányan Törökországban maradtak, néhányan Párisban éltek, az összes magyarság a külföldön nem ment többre mint nyolczszáz főre. Lassan-la-ssan mindnyájan beletörődtek az egészen szokatlan viszonyokba, becsületesen éltek, koplaltak, de idegennek terhére nem estek. Sokan közülök jó állást szereztek magoknak, mindnyájan féltékenyen őrizték a magyar név becsületét. Bűntény miatt csak egy Schusztter nevezetű honvéd, ki magát egyébiránt bárónak adta ki, került az esküdtszék elé, ezüst kanalat lopott volt a vendéglőben, nem is védte, s bűnösnek vallotta magát, de az ellen tiltakozott, hogy magyar honvédtiszt lett volna, osztrák hadnagynak adta ki magát, nehogy a magyar honvédnév általa kárt valljon becsületében.

IV.

Őszszel megjöttek gyermekeink. Guthertz bécsi ügyvédnek sikerült az öreg Troyernénak, anyósom barátjának útlevelet szerezni külföldre, melyben három kis unokája befoglaltatott, de ezek leányok lévén, fiaimat, kiket a hű Tanárky Felixdorffba Gutherzhez hozott, miután egy darabig Somogy vármegyében lappangtak, leányruhába kellett öltöztetni, ami csaknem bajba keverte őket, mert Guszti mindig tiltakozott, hogy ő fiú s nem akar leány lenni. Tanárky is kijött velok Londonba, mert az életet Magyarországbán német tisztviselők és zsandárság felügyelete alatt tűrhetetlennek tartotta.

Arról is kellett gondoskodnunk, miként éljünk meg, jószágunk el volt kobozva, apósom a policzia felügyelete miatt nem mert kezdetben pénzt utalványozni számunkra, e szerint tollunkra voltunk utalva s lázas tevékenységgel dolgoztunk. John Edward Taylor barátunk több, Magyarországra vonatkozó könyvet adott ki e tájban, lefordította Max Schlesinger könyvét és Auerbach bécsi naplóját, ezekhez írtam hosszú előbeszédeket vagy utóiratokat, angol tiszteletdíjért, mely a magyarnál s németnél jóval magasabb. Feleségem is hozzákezdett memoirejainak írásához, melyeket Colburne könyvárus száz guineáért vett meg. Newmann Ferencz barátunk pedig szíves volt az angol irályt könyvünkben kijavítani s ezt nemcsak pontosan megtette, hanem mindenütt ki is magyarázta, miért nem jó vagy nem angolos a kifejezés, melyet használtunk. Emlékezem, hogy egyszer a «progress» szót ige alakban használtam, mire Newmann odajegyezte «amerikanismus, ámbár Shaksperében előfordul még, most nem szokásos». Az amerikaiak t. i. némely régi alakokat és fordulatokat megtartottak beszédükben, melyek Angolországban elavultak.

V.

Klapka is megjött Londonba s ő is hozzálátott a szabadságháború történetének leírásához. Orosz József segített neki a szerkesztésnél s vezette be az irály titkaiba. Ez Telekinek, ki magyar természeténél fogva mindenütt kémet szaglált s Oroszt már régebben gyanúba vette, semmiképen nem tetszett. Ez időben Kossuthtól

jött meg egy hosszú levél, a magyar ügynökökhöz külföldön intézve, melyben a catastrophát elbeszéli s Görgeyt okolja mint árulót. Ezen okmány a közönség számára volt írva, de Teleki itt-ott változásokat akart még benne tenni, némely kifejezéseket lágyítani, másokat elhagyni s az egészet csak ily, némileg módosított alakban közrebocsátani, mire nézve velem is értekezett s a publicatio csakugyan az ő akarata szerint történt meg. Orosz azonban németre fordítván le a levelet, ezt Wigand Ottónál Lipesében az eredeti szöveg szerint adatta ki, több bíráló jegyzetekkel, melyek itt-ott Kossuth nézeteitől eltértek. Erre Teleki annyira megharagudott, hogy Oroszt ki akarta zárni az emigrációból s csak nehezen engedett, midőn őt arról capacitáltam, hogy az ily kizárás bennünket nevetségessé tesz, miután a határt a menekültek s kivándorlottak közt soha szorosán nem tartottuk fenn s magunk is nem egyszer az emigrációról szoltunk, nem refugiékről: emigrálni pedig mindenkinek szabad, hiszen mindenki jogosan nevezheti magát emigránsnak, ki hazáját elhagyta, s a visszatérést csak bizonyos oly föltételekhez köti, melyek nehezen állnak be.

Az egyenetlenség az emigránsok közt számunkkal növekedett, voltak köztük, kik azt hitték, hogy csak azért, mert egy évig lerótták kötelességöket hazájok iránt, jogot szereztek arra, hogy ezentúl mások gondoskodjanak jövőjükéről és existentiájukról, s miután Párisban azokat nem túrték, kik megélhetésöket nem tudták igazolni, a legelhetetlenebbek s ugyanazért legtöbb igényt formálók s legszenvedelmesebbek mind Londonban gyűltek össze, az én nagy terhemre. Mihalóczy, kinek még kabátomat is odaajándékoztam, annyira szemtelenkedett, hogy szobámból ki kellett dobatom. Kihítt, s midőn megjegyeztem neki, hogy tulajdon kabátomat nem tudom kilyukasztani, folytonosan fenyegetődzött s engem egyszer éjjel, midőn feleségemmel s több barátainkkal egy magyar meetingről hazamentünk, az utcán orozva támadott meg. A rendőrbírósághoz idéztetem őt, ahol neki kezességet kellett állítani, hogy a királyné békéjét ezentúl zavarni nem fogja. Szabó Hure ezredes azonban nem hagyott békét, verekedjem meg Mihalóczyval, mert bármily haszontalan ember, mégis honvédtiszt volt. Ráálltam, de Londonban nem oly könnyű a párbaj mint máshol, nehéz volt kardot keríteni elő. Gróf Andrassy Gyula, mint secundánsom, végre előkerített egyet a manchesteri hercegeztől, a

másik megvolt valamelyik honvédnél. Andrássy kibérelt egy elővárosban két szobát elég gyanús helyen, hol találkoztunk, Türr volt Mihalóczy segédje, s míg mi vívtunk, az orvos erő-én verte a zongorát a mellékszobában, hogy a kardesörgést ne hallják a házban vagy az utcán. Mihalóczy erős vágást kapott karján. én esekély karezolást. Amint ellenfelem sebéből kigyógyult, ő is Amerikába ment, ott jól viselte magát: midőn Ko suthtal az északamerikai államokba érkeztem, ő volt egyike az elsőknek, ki pártfogásomat kikérte, később szolgálatot vett az éjszakiaknál, a secessionista háborúban s ha jól emlékszem, Vicks-burgh alatt, esett el.

Lassan-lassan az emigráció azon része, mely az angol segélyt vagy épen nem, vagy kevés ideig vette igénybe, polgári állást szerzett magának. Schlesinger, kinek ipja londoni volt, mindjárt kezdettől fogva politikai levelezési lapot alapított, mely még most is virágzik: Mednyánszky ezredes a gazdag Spártalis görög kereskedőháznál talált alkalmazást; Róth Mátyás orvos a svéd rendszer szerint rendezett be gyógyintézetet s rövid idő alatt hírnévre kapott; dr. Dombori magnetizmussal gyógyította a szélhűdés következtében nyomorékká váltakat nagy sikerrel. Figyelmesi őrnagy volt az assistense. Duka Péter, ki mint sárosmegyei esküdt kezdte pályáját s a háború alatt mint kapitány Görgey segédteztje volt, Londonban az orvosi tudományokat tanulva s nemsokára a keletindiai társulat szolgálatában Indiába költözött; Hoschek Lénárd családjával együtt lezkeadásból megélt Sheffieldben; Simonyi Ernő nevelőnek állt be egy quaker családban; Xanthus nem barátkozott meg a londoni viszonyokkal, Amerikában talált zélesebb hatáskört tevékenységének s végre mint alkonzul Mexicóban telelőzött, honnét nemcsak a Smithsonian Institution, hanem a magyar nemzeti muzeum számára is folyvást küldött madár- s egyéb állatgyűjteményeket; Rónay John Benjamin Smith parlamenti tagnál mint nevelő talált foglalkozást: Éber Náudor, ki későbben jött csak, angol folyóiratokba írt cikkeket s mint a «Times» levelezője hírnevet szerzett magának; gróf Vass már előbb ment Amerikába; Molitor és Rombauer szintén ott szereztek magoknak állást, szóval a művelt része az emigrációnak megtudott élni külföldön is, habár nehéz körülmények közt: túrték a sorsot, melyet a haza szerencsétlensége után magok választottak. Beóthy Ödön is, ki egy darabig Hamburgban

élt Vámosynál, eljött Londonba, hol egy ideig Cobdennek vendége volt, de a londoni égalj ártott az asztmátikus öreg urnak, s ő később mégis csak visszament Hamburgba, ahol végre meghalt.

A párisi emigráció tagjai időnként átjöttek Londonba. Andrassy Gyula írt egy tanulmányt a magyar viszonyokról s kívánta, hogy az «Edinburgh Review»-ba hozzam bele, ami nekem nem sikerült, végre kijött az «Ecclectic Review»-ben. Gorové is átjött, s únta magát, kívánta, hogy angol ismerőseimhez vezessem be, de nem beszélvén angolúl, nem érezte magát otthonosnak a világvárosban, visszament tehát Párisba, hol nemsokára amnesztiát kapott.

VI.

Mindamellett, hogy Komárom feladása után a magyar kérdésnek aktualitása megszűnt, a magyar ügy számos barátokat talált folyvást Angolhonban, nemesak a liberálisok, hanem a toryk közt is. Sir John Macneill, a maga idejében híres angol követ Persiában, kinek még később is nagy tekintélye volt az angol politikai s irodalmi világban, kitűnő cikket írt Magyarországról a «Blackwood Magazin»-ba. Urqlhart visszajött Kisázsziából s Ciliciából, hol Kossuthot s a magyar bellebbezetteket meglátogatta volt s most tökéletesen magyarbaráttá vált. Elbeszélte nekem, hogy többedmagával utazott Konstantinápolyból az örmény fensík felé. Társai közt volt Regaldi a kitűnő olasz improvisator, ki természetesen a görögök mellett rajongott, mit Urqlhart mint törökbarát restelt. Amint a kisázszi partokon kiszálltak s a dragomán által lovakat kerestettek, hogy tovább utazhassanak, mindjárt ott termett néhány görög s nagy lármával kínálhatta lovát bolond áron, s míg Regaldi hosszasán alkudozott, olasz módra feuhangon kiabálva és semmire sem mehetett. Urqlhart rendbe hozta az egyik ló szerszámát, felült s a földre vetette a tíz tallért, mely nézete szerint illő, habár felével esekélyebb ár volt, mint az, melyet a görög követelt, de ez mélyen meghajtva magát, felszedte és megköszönte a pénzt. Regaldi követte útitársa példáját, de sajnálkozását nem titkollhatta el, hogy a mostani görögök csakugyan elűtnek őseiktől. Kiutahiában Szolimán Bey, a várparancsnok, szívesen fogadta a vendégeket, kik Kossuthot s Batthyányit látogatták meg, és nagy vacsorát adtak, melynél Re-

galdi azon gyönyörű improvisatióval köszöntöte fel Kossuthot, mely munkái közt megjelent. Urqhart angol módon mondott toastot a magyar s török érdekek azonosságáról, végre Szulejman is megszólalt s mondá: «Volt egy arany díszedény, nagybecsű művészi alakja által is. Két szikla esett rá s kivette formájából, de habár meglapítva, az arany mégis csak arany marad s értékét megtartja, a szikla pedig most sem egyéb mint haszontalan kő.» Regaldi elismerte, hogy a török túl tesz rajta.

Monkton Milness, a mostani lord Houghton, barátja volt a külföldi menekültek legkitünőbbjeinek s időről-időre meghítt néhányat közülök reggelijére s igazi angol humorral nem tekintett arra, mik voltak kölcsönös viszonyaik hazájokban: így például Louis Blanc-t és Guizot-t híttá meg együtt. Engem is meghítt egyszer s csakugyan ott volt a vendégek között Bunsen a porosz követ: nagyon természetes, hogy én ezt észre nem vettem, s inkább Grote-tal Görögország történelmének híres írójával mulattam. A reggeli után azonban Bunsen felém fordult:

— Ha nem csalatkozom, volt szerencsém Önt több év előtt Frascatiban, házammál látni. Miért nem ismer itten?

— Nem tudtam, vajjon nem alkalmatlan-e a porosz király követének a magyar rebellis találkozása.

Kezet nyujtott.

— A tudósok köztársaságának nincs semmi köze a politikához. Szívesen látom minden vasárnap a porosz követségűl, ahol tanulmányozhatjuk a régi műemlékek evangéliomát.

Azóta gyakran fordultam meg a porosz követség palotájában, mindaddig, míg egyszer megtudtam, hogy Bunsen ellenségei őt feladták, mint a ki külföldi politikai izgatókkal társalkodik. Ez egyrésről reám ezéltot, másrésről azon pártfogásra, melyben Semper építészt részesítette s melynek következtében ez a Marlborough Housei mintarajzlanodában tanárnak neveztetett ki, épen akkor, midőn kétségbeesetten Amerikába készült kivándorolni.

Én tehát ezentűl elmaradtam Bunsenétől, míg egyszer leánya egy angol ismerősünkkel, lady Dice Sombre-val feleségemet meglátogatta s hozzám fordulva megkérdezett, miért nem látogatom meg többé apját, ki mindig örül, ha velem régiségekről beszélhet. Ezentűl ismét eljártam Bunsenhez, még jobban tisztelve őt, hogy a

kegyvesztéssel is daczol. Lord Lansdownenál is többször voltunk ebéden, ki ismerőseinek mint count Pulszkyt mutatott be mindig. Rösteltem. Meg is kérdeztem egyszer, miért teszi ezt, miután régóta tudja, hogy nem vagyok gróf.

— Tudom, de ön nem ismeri szokásainkat. Nálunk nem létez ezímmélküli nemesség. XIV. Lajos óta vagyunk összeköttetésben a szárazföldi társasággal s azokat, kik ott régi nemesek, csak nem nevezhetjük egyszerűen mistereknek. A continentális nemeseket jó családból countnak nevezzük, az angol társaság igen jól tudja, mit jelentsen ez.

— Igaz, de hátha continentális gróf jó ide, mégis különbséget kellene tenni?

— Az is csak count, nem earl.

Az angol aristocratia oly büszke, hogy a szárazföldit nem tartja egyenlőjének.

— Az angol nonconformisták ez időben az University College mellett nagyobb épületet emeltek, University College Hall név alatt, hol az egyik egyetemi tanár felügyelete alatt egyetemi polgárok lakást vehetnek. A terem felavatásának ünnepére engemet híttak fel egy felolvasásra. Newman tanár szíves volt nekem különös órákat adni az angol kiejtésben s a felolvasás válogatott szép közönség előtt csakugyan elég jól sikerült. Angol barátaim körülvettek, midőn a szószékről leléptem s szerencséltettek, hogy az angol mássalhangzókat semmiképen meg nem csonkítom, pedig ezek a nyelv gerinceze. Már is hittem, hogy tökéletesen elsajátítottam az angol kiejtést, midőn dr. Oppenheim, a német író, hozzám jött s megdicsért, hogy oly kitűnően beszéltem; ő minden nap eljár a parlamentbe, hogy angolul tanuljon meg, hallotta Peelt, Cobdent, Disraelit, de sohasem tudta őket tökéletesen megérteni, holott felolvasásomban minden szót úgy értett meg, mintha csak németül beszéltem volna.

Megijedtem, láttam, hogy még távol vagyok az angol jó kiejtéstől.

VII.

Lord Lansdownenak tökéletesen igazsága volt, hogy a menekült, a száműzött, a bujdosó nem ritka vendége Angolországának, hol ugyanazért nem sokat gondolnak velők. Espartero, a spanyo

volt régens, ki öt esztendőöt töltött száműzésben Londonban, az én időmben nem volt többé ottan, de Saldanha tábornagy Portugalból még mindig ott időzött, nem igen járt társaságba s nem sokára visszakerült Lissabonba mint miniszterelnök. Orense, az Albaidai marchese, a spanyol republikánusok feje, szintén csak rövid ideig volt száműzésben, ezzel sem találkoztam sehol. Herczeg Metternich Richmondban lakott, a legnagyobb magányban, az angol aristokratia nem gondolt vele; még a conservatívek is, kik a forradalmat gyűlöltek, nem közeledtek hozzá, sőt őt okozták leginkább, hogy ellentállva bármi reformtörekvésnek, ő idézte elő a catastrophiát. A francia királyi család Claremontban székelte. Leopold belga király kastélyában, a nyári hónapok kivételével, melyeket Sanct Leonardsban a tenger mellett töltött. Ezek is a legnagyobb visszavonultságban éltek, a királyné meglátogatta ugyan őket, de az angol népnél nem voltak népszerűek. különösen midőn a király halála után fiai a nagy spanyol képtárt, melyet a francia köztársaság az Orleánsoknak nagylelkűleg visszaadott, mindamellet, hogy az már évek óta a Louvreban ki volt állítva, elérverezték, sőt még azon csinos kisebb képtárt is, melyet Standish, egy hóbortos angol, személyes tiszteletből végrendeletében Lajos Fülöpnek hagyományozott. De a francia republikánusok sem voltak népszerűbbek. Ledru Rollin nem értette meg az angolokat, mindamellet hogy felesége angol eredetű volt, s nem tudta magát beleélni nézeteikbe és szokásaikba, sőt könyvet is írt Angolország hanyatlásáról, melyben világosan kimutatta, hogy az angolok már régen elérték hatalmuk s híruk tetőpontját, hogy India el fog tőlük szakadni, s hogy az ország ezentúl csak másodrendű állást foglalhat el. A kis Louis Blanc sokkal népszerűbb volt, s jobban fogta fel az angol jellemet es viszonyokat, a francia forradalom történetét írta és politikai levelezést folytatott a párisi lapokkal. Sokszor találkoztam vele Roehenál, kinél az angol aristokratia leányai francziául tanultak, sőt még lord John Russell is, midőn nagykövetnek ment Párisba rendkívüli missióban, néhány leczkét vett itten, hogy kiejtését valamennyire kisimítsa. Roche felesége, Moschelesnek, a híres zongoraművésznek leánya, feleségem régi barátnéja volt, ki vele sokszor zongorázott. A szellemes Louis Blanc gyakran megfordult a háznál, s szeretett a francia s angol irodalomról beszélgetni. Thiersről és Lamartineről volt egyszer szó,

kikről megjegyezte, hogy meglátszik rajtuk a déli francia, mert irányok nem szabatos. Ezt Roche kereken tagadta, mire Louis Blanc egy pár fordulatot idézett ezeknek műveiből s kérdezte, vajjon ez szabatos-e a francia akadémia szabályai szerint. Roche bevallotta, hogy ez csakugyan hibás, de kérdezte, hol van a francia író, ki e hibát nem követné el. — Hát itt van — mondá Louis Blanc némi büszkeséggel — mutasson munkámban egyszer is ily hamis szó-fűzést. Erre megjegyeztem, hogy ez természetes, miuthogy ő a francia nyelvet tanulta; ez nem anyanyelve, hiszen corsicai születésű: aki pedig valamely nyelvet alaposan tanult, az rendszerint kikerüli a hibákat. — Most is megmagyarosodott germánok és semiták tanítanak bennünket tisztán magyarul beszélni.

Az olasz menekültek különös tekintetben részesültek Angolországban, kevesen is voltak, mert legnagyobb részük Piemontban talált menhelyet. Manin pedig, Pallavicini, Cernuschi s Belgiojoso herzegasszony Párisban éltek; Angolországban csak néhány sziciliai s a conspiratorok, Mazzini, Saffi, Quadrio, Mario. A sziciliaiakat minden társaságban lehetett találni, különösen Scaliát és Lacaitát: ez utóbbi Gladstonenak lett titkára, ki az olasz ügy iránt a legnagyobb rokonszenvvel viseltetett; ezzel ment később Corfuba is, hol előkészítették azon nagyszerű ajándékot, melylyel az oly sokszor önzőnek kikiáltott Angolország a világot meglepte, midőn a hét ióniai szigetet minden befektetésekkel, erődökkel, felszereléssel a kis Görögországnak odaajándékozta, mindamellet, hogy a görögök még mindig sok millióval adósai voltak. Lacaita végre meghonosodott Angolországban, ott is maradott s lovaggá üttetett a királyné által. Hasonlóan angolá lett a még a karbonári időkben ide menekült Panizzi, a British Museum híres könyvtárnoka, ki mint ilyen az egész intézet élén állt, a könyvtárt rendezte, elkészítette példás katalógusát s felépítette azon nagyszerű olvasó-tennet, mely Európában páriját keresi. Emigratióális politikába nem keverte ugyan magát, de honfitársainak szívesen szolgált mindig tanácsesal és segélyvel, különben sok liberális tudóssal, kik az uralkodó hatalommal kibékültek, bő levelezésben állt.

Mazzinival szintén Rocheéknál találkoztam először, ritkán lehetett őt látni, mert kerülté a társaságot; mint igazi összeesküvő titokba szerette magát burkolni, még lakását is csak igen nehezen

lehetett megtudni. Emlékezem, hogy egyszer nevezetesebb közlés végett szólnom kellett vele. tudtomra adatta, hogy 12 és 1 óra közt az Onslow Square 15-dik számában kérdezősködjem Felix úr után, ez ő lesz. Elmentem tehát az Onslow Squarera, néztem jobbra-balra, a rendőr megpillantott s megszólított:

— Bizonyosan Mazzinit keresi? — itt találja az első emeleten.

— Hogy tudja, hogy kit keresek?

— Hát bajszos ember, hát idegen, kit is kereshetne mást, mint Mazzinit, ő mindig délben felszokott menni ezen házba, köpönyegbe burkolva, pedig minden gyermek ismeri és szereti: derék ember ám az.

Nemcsak a nép, hanem a társaság is tisztelte Mazzinit Londonban, elismerték nemcsak hazafiságát, de tudományos bölcészeti műveltségét is, mely a nálunk egészen ismeretlen irodalmi munkáiból kitűnik. De ő nem járt társaságba, csak néhány meghitt angol baráti családban szokta az estéket tölteni, kik annyira ragaszkodtak hozzá, hogy valahányszor szüksége volt biztos közlekedésre Olaszország bármely pontjával, azok mindig készen voltak odautazni s meghagyásait teljesíteni.

A német menekültek igen számosan jöttek Angolországba, sokkal többen mint Párisba. Londonban magában egyébiránt különben is harmincz-negyven ezer német lakott s az érintkezés Németországgal mindig élénk volt: a német menekültek azonban folyvást külön váltak egymástól, egyetértés köztök sohasem létezett. Itt volt Freiligrath a költő, mint könyvvezetője egy angol kereskedő-háznak; itt Blind, politikailag a legműveltebb köztök, ki jóformán angollá vált. Semper, a genialis építész is itt nyomorgott, míg Marlborough Houseban rajztanárrá nem nevezték ki. Kinkel, kit felesége és Schurtz Károly tanítványa, a későbbi belügyminiszter Amerikában, épen oly ügyesen mint merészen várfogságából kiszabadították, regényes sorsa, férfias szépsége és gyönyörű előadása által feltűnést okozott a londoni németek közt. Ruge, az új hegeli iskola egyik főembere, nehezebben tudott megélni itten: nem igen gondoltak vele. Tausenau leczkéket adott és könyveket gyűjtött. Dr. Goldstücker az University Collegenél a szanszkrit nyelv tanára volt s Angolországban mint a legalaposabb szanszkritista különös tiszteletben állt. Bucher Lothár is, most Bismarck herczeg leghívebb és

legügyesebb tanácsosa, szintén száműzésben élt akkor Londonban, szomszédok voltunk s nem egyszer találkoztunk. hol nálam theánál, hol nála pomerániai füstölt lúdmellnél. A schleswig-holsteini Noer herczeg és fia is itt éltek, az utóbbi gyakori vendégünk, de a német forradalmi férfiakat nem lehetett egy kalap alá hozni, a particularismus a száműzésben is nyilatkozott sokkal erősebben, mint az olaszok közt, kiknél az olasz egység eszméje a különböző királyságokhoz tartozó egyéneket mégis összpontosítja.

VIII.

A lengyelek már régóta Angolország vendégei voltak, hanem ezek közt legélesebb volt a meghasonlás, a demokraták gróf Vorcel vezérlete alatt a legszélsőbb elveket vallották, az aristokrata párt, mely magát nemzetinek szerette nevezni, herczeg Czartoryszki Ádámot vallotta vezérének, ki Párisban élt, de fiát Ulászlót s unokaöcsését gróf Zamoyszkit időről-időre Angolországba küldötte. Emlékezem, hogy a francziák egyszer megkísérették az összes forradalmi menekülteket egyesíteni s meghívták a különböző nemzetiségeket, küldjön mindegyik két-két képviselőt az ülésre; meg is jelentek mind, de a lengyelek közül négyen, két különböző bizottságban, melyek közül mindegyik azt igényelte, hogy csak ő képviseli Lengyelországot. A francziák ismert udvariassággal fogadták mind a két bizottságot, de ezek kijelentették, hogy ők egymás mellett nem foglalhatnak helyet, határozzák el a többiek, kik képviselik közülök Lengyelországot törvényesen, a másik párt tüstént visszavonul, de együtt meg nem maradhat. Míg e kérdés eldöntésére a rendezőbizottság visszavonult, a lengyelek Herzennek, ki őket addig mulattatni akarta, elbeszélték, hogy az angol nemzet a szabadság nemzete, a francziák képviselik az egyenlőséget, de a lengyelek mindig a testvériséget írták zászlóikra. Mire Herzen megjegyezte, valószínűleg megemlékeztek a legelső testvérekről, Abelről és Kainról, kik szintén egymás mellett nem tudtak megmaradni a világon.

Az oroszok közül kezdetben csak Golovin Iván képviselte a menekülteket. Az oroszok egyáltalában nem szerették Angolországot, nagyobb részint Párisban éltek; Herzen azonban, midőn a «Kokolokol»-t, azon híres forradalmi hírlapot megalapította, mely tíz

esztendőn keresztül az orosz társaságra a legnagyobb befolyással volt. Angolországba költözött, mert nyomdája csak itt kerülhette ki a rendőség zaklatását. Itt volt egyébiránt herczeg Lubomirszki Marczelin is, kinél néha a romániai menekültekkel találkoztunk. Teleki meghítt egyszer hozzá s csakugyan ott volt Klapka is, és románok, lengyelek és Golovin. Ez előadta nekünk, hogy szükséges volna egy keleteurópai párttá és összeesküvéssé egyesülnünk, mely Keleteurópát felszabadítsa. Becsületszavunkat adtuk, hogy a legmélyebb titkot megtartjuk, s el is határoztuk, hogy Golovin dolgozza ki az alapszabályokat. Legközelebbi ülésünkön Teleki nem volt többé jelen, Lubomirszki elnökölt helyette, Golovin előadta a tervet, természetesen hírlapról volt szó, melyet ki fogunk adni, hogy a forradalmat előkészítsük, s melynek szerkesztőségét Golovinra bizzuk; függőben maradt azonban, honnan kapjuk a pénzt. Golovin ezen pontnál rám nézett és Klapkára, mi Goloscóra és Bratiano Demeterre, ezek pedig Lubomirszkira, úgy látszott, hogy mindegyik mástól várta a pénzt, mely egyikünkénél sem volt meg. Hogy a beállt zavarodásunknak véget vessék, megkérdeztem Golovint, hát az a bizonyos paragrafus, mely minden ilyen titkos szövetségnél nélkülözhetetlen, a törrel és az áruló megbüntetéséről, elmarad-e?

— Kérem alásan — mondá Golovin — itt van bizony, a sanctió a végére tartozik.

«Az árulónak büntetése halál, a végrehajtás arra bizatik, a ki a fekete golyót kihúzza.»

Ekkor megjegyeztem, hogy erre csakugyan rá nem állok, párbajban, ha kell, a piztoly szája elébe állok s ha a sors úgy hozza magával lelövöm ellenemet, ha ő nem lő le; de törrel, orozva valakit leszúrni, ahhoz nem értek, arra nem adom rá magamat soha. Mindnyájan nézetemhez csatlakoztak s elhatároztuk, hogy az árulónak büntetése általános megvetésünk, mely súlyosabb mint a törődés.

Alig kell megjegyeznem, hogy az egész titkos társaság, melyet Golovin kezdeményezett, azért ment füstbe, mivel a hírlaphoz szükséges pénz sehol sem találkozott s a szerkesztőség e szerint elmaradt. Egyszer azonban mégis össze lettünk hívva Lubomirszkihoz a párisi opera comique összeesküvés idejében. Azt kérdezte tőlem.

mint ki az angol törvényekben némileg járatos, vajjon az angolok ki fognák-e adni egyik ide menekült előkelő román barátunkat Franciaországnak, aki ezen, még idejekorán fölfedezett összeesküvésben compromittálva van. Az összeesküvők az *opera comique* azon részét, melyben az elnök páholya volt, levegőbe akarták röpíteni.

Megmondtam, hogy az angolok ezt nem fogják politikai vétségnek tartani, hiszen ez száz meg száz ártatlan néző élete elleni merénylet, magam is örülök, hogy ezen terv idejekorán fedeztetett föl. A kiadás, ha követelik, bizonyos, a compromittált azonban könnyen megmenthető, ha valaki tekintélyesebb honfitársai közül a békebíró előtt leteszi az esküt, hogy barátja elneháborodott, ha ezt orvosi bizonyítvány által támogatja s magára vállalja az eltartás költségeit. Van nekem egy ismerősöm Manchesterben, ki kitünően rendezett *maison de santé*-t igazgat, hol barátunk, ha ebbe beleegyezik, egy ideig igen kényelmesen megmaradhatna; amint Párisban az ijedtség a kormánykörökben megszűnt, s az ügy feledésbe megy, az angol orvos bizonyítványa mellett barátunk ismét felszabadul. Tanácsom el lett fogadva, Napoleonnak azonban nem volt akkor érdekében összeesküvésekből, melyeknek végrehajtására még igen kevés előkészület történt, nagy lármát ütni, az egész ügy nonsokára elaludt s román ismerősünk kevés hét múlva ismét köztünk jelent meg.

IX.

Az osztrák kormány röstellte, hogy a magyar ügy Angolországban oly népszerű, s hogy mi a társaságban el vagyunk fogadva, pedig tudhatta, hogy Londonban minden nagy estélyen szükséges egy *distinguished foreigner*, minek következtében mi is vittünk némi szerepet a társaságban. Hogy tehát állásunkat megrontsa, a bécsi miniszterium Angolországba küldött egy tisztviselőt azon félélvitalos röpirattal, mely, ha jól tudom, még most is a bécsi állományomdában megkapható s melyben én mint Latour hadügyminiszter gyilkosa szereplek; ezt lefordíttatta angolra, s a teljes kiállítási költségek kifizetése mellett egy előkelő könyvtáros által kiadatta. A könyvtáros azonban nem találta szükségesnek ezenfelül hirdetésekre is pénzt költeni, s az egész röpirat jóformán ismeretlen maradt, magam is csak nagy nehezen tudtam egy példányra szert tenni.

Az öreg Croker azonban, a «Quarterly Review» ismert munkatársa, régóta osztrákbarát s minden forradalomnak ellene, hosszú cikket írt a «Quarterly»-be osztrák szellemben, melyben végül szemére veti az angol arisztokrátiának, hogy ily forradalmi férfiakat elfogad, sőt hogy még miniszter is találkozik, ki kastélyában megvendégeli a gyilkost. Ez természetesen reám való czélzás volt az osztrák röpirat nyomán, és lord Dudley Stuart csakugyan mindjárt hozzám jött s felszólított, hogy a magyar ügy érdekében kezdjek pert a «Quarterly Review» szerkesztője ellen a lord Chief Justice törvényszéke előtt. Tudván, mily kényes és költséges dolog Angolországban a perlekedés, nem szívesen álltam reá, de lord Dudley maga vezetett sollicitorához, kivel hosszasabban értekeztem, s be akartam neki bizonyítani, hogy nem lévén senki megnevezve, bajos lesz sikert aratni. Az ügyvéd azonban biztatott, megtette a szükséges lépéseket, felfogadta prókátorul Sir Alexander Cockburnet, az akkor leghíresebb ügyvédet, s a bizonyos napon megjelentünk lord Campbell bírószéke előtt. Alig kezdte el Sir Alexander a maga beszédét, midőn lord Campbell beleszólt, megnézte a bevádolt szöveget, s röviden azt mondta, ne töltsük hosszasan az időt, az egész világ tudja, hogy Count Pulszky kitünő hazafi s nem gyilkos, a kérdéses szavakat senki nem fogja úgy értelmezni, mintha ez reám való czélzás volna. Ezzel vége volt a pernek, angol barátaink nagy meglepődésére, kik lord Campbell ezen ünnepélyes elismerésében elégséges elégtételt láttak. De hátra volt még a fekete leves, a sollicitor megküldte számláját, mely hatszáz forintot meghaladt, s megemlítette, hogy ő arról szívesen lemondana, de alvó társa soha nem enged el semmit a számlából. Bármennyire nehezemre esett, meg kellett fizetnem a költséget, melybe még azon óra is húsz forinittal be volt számítva, melyben az ügyvédet capacitálgattam, hogy talán jobb volna a pert meg nem kezdeni. Az igazság Angolországban drága portéka!

Az angolok egyébiránt nemcsak akkor, midőn a magyar ügy még divatban volt, hanem később is mindig a legnagyobb barátsággal és előzékenységgel viseltettek irántunk. Nincs nemzet, mely gyengédebben érezne, mint az angol. Cobden például és felesége s Mr. Schwabe, az ő gazdag manchesteri barátja, ki nem fáradtak szívességekben. Midőn feleségem lebetegedett, s dajkára volt szükségünk, Mrs Cobdent kértem meg, szerezzen egyet számunkra s

meg is mondtam, mit adhatunk annak bérül; kérdeztem, vajjon ez elégséges-e? Barátnénk azt találta, hogy teljesen elégséges, szerzett is igen jó irlandi dajkát, kivel tökéletesen meg voltunk elégedve. Csak évek után tudtam meg történetesen, hogy ő és Mrs Schwabe pótolta ki tudtunk nélkül a dajka fizetését. Francis Newmann professor a legnagyobb szorgalommal javította ki mindig a nyomtatásra szánt kéziratainkat, s ki nem fáradott abban, hogy az angol kiejtésre reá tanítson. Sokat voltunk Toulmin Smithnél Highgateben, főleg miután mi is a város éjszaki végére, szomszédságába költöztünk. Ez ismerte legjobban az angol parlamenti viszonyokat és ezeknek történetét, rajongott a municipális önkormányzat mellett, melyet a parlamenti mindenhatóság az utolsó száz év óta erősen megnyirbált volt, különben kitünő geológiai gyűjteménnyel bírt, nekünk pedig jó barátunk volt, igazi régi nyakas angol a Cromwell követőinek fájából. Gneist sokszor látogatta meg, midőn Angolországban tanulmányozta az angol viszonyokat s líres könyvében nem egyszer ismertem rá Toulmin Smith nézeteire. Bucher Lothar is nagyra becsülte parlamentáris tudományát és sokat tanult társalkodásából.

Sir Charles Lyell és ipja, az öreg Horner, esaládjokkal együtt legkedvesebb barátainkká lettek, úgy néztek, mintha csak a családhoz tartoztunk volna. Itt ismét más kitünő társaság jött össze, mert London oly nagy, hogy sok kitünőség elfér, anélkül, hogy mindenütt érintkezzék. Egyszer Darwinnal ebédeltünk ottan, még mielőtt híres epochális könyveit megírta volna. Ismertem egyébiránt legelső munkáját, az útleírást a föld körül a «Beagle» hajón s kérdeztem, mit csinál azóta, hiszen ez nagy tudós, és évek óta nem hallani róla semmit. Sir Charles azt felelte, hogy Darwin galambokat nevel jóságán, minden galambkiállításnál övé az első díj. Csodálkoztam s nem is gyanítottam, hogy ezen galambtenyésztés mély tudományos vizsgálódás tárgya; egy évvel később megjelent híres munkája a fajok származásáról.

A British Museum tisztviselői a legnagyobb szívességgel viselkedtek mindig irántam, különösen Samuel Birch, az ægyptolog, nagy barátságot kötött velem: a régiségtár s annak lomtárai mindig nyitva álltak előttem s a vésett drágakövek vételénél nem egyszer kérték ki szakértő véleményemet, mert e tekintetben Gerhard is, a ber-

lini muzeum régésze, nyilván elismerte szakismeretemet felolvasásaiban.

A muzeum tisztviselői egyszer felhívtak, tartsak felolvasást a Royal London Institutionban, tréfából ígértem, hogy olvasok a British Museum elrendezésének és igazgatásának fogvatkozásairól. Szavamon fogtak s csakugyan tartottam felolvasást, melyben sok oly körülményt említettem fel, melyet a hivatalnokok is igen jól ismertek s mely az igazgató választmányának hibája volt.

A felolvasás sikerült, feleletül Mr. Oldfield méltán kiemelte a British Museum előnyeit minden európai muzeumok felett, de arra, a mit kifogásoltam, szántsándékkal nem felelt; ezen értekezéseinket azonban nem nyomattuk ki. Meg kell még említenem Raikes Currie bankárunkat is, ki szintén mindig nagy szívességgel viseltett irántunk, és mindjárt reá állt, hogy nagybátyámnak, Fejérváry Gábornak régiséggyűjteményét halála esetére megvegye, azt Pesten magának átadassa, s ugyanakkor nekem ugyanazon áron eladja, nehogy az Magyarországon elkoboztassék. Szóval bármennyire higgye a világ, hogy az angol hideg, elzárkózott és önző, én azt tapasztaltam, hogy önzetlenebb, melegebb és ragaszkodóbb barátokat mint Angolországban sehol sem lehet találni.

A magyar tragédiának epizódjai közül egy sem hatotta meg mélyebben az angol közönséget, mint Maderspachnénak nyilvános megvesszőztetése Fehértemplomban. Az angolok hazájok történetéből elegendően hozzá voltak szokva ahhoz, hogy a ki fejedelme ellen fegyvert fog s győzni nem tud, életével fizeti merényletét; ezt természetesnek tartották Magyarországon is, sajnálták az áldozatot, rosszalták a győzedelmes fél azon felfogását, mely a hatalmat a vérpadra akarja alapítani, de ennek jogosultságát nem tagadták. A ki a legmagasabb javakért, a szabadságért és függetlenségért megkezdí a küzdelmet életre-halálra, az nem panaszkodhatik, ha a játék vesztét vérével fizeti; de az, hogy nő, hogy művelt nő, a piacon szemérmetlenül megvesszőztessék, ezt a morális érzület oly hiányának, a barbár kegyetlenség oly jelének nézték, minőt a nyugati civilizáció a mostani korban lehetetlennek gondolt, s a mint a nép mindig megszokta, hogy egy egész időszakot egy-két emberben testesítsen meg, a magyar dicsőség és győzelem megtestesítője Kossuth volt és Bem, s a reactió összes kegyetlensége és gyalázata a

népnél Haynau nevéhez tapadt. Ugy látszik, hogy a magasabb osztrák körök nem is gyanították, mily ellenszenv uralkodik ellenök egész nyugati Európában, mert Haynau ennek daczára, alig egy évvel a kivégzések után, Londonban jelent meg, nem tudva, mennyire ismeretes és utált az ő neve. Megnézte Londonnak látványosságait, természetesen nem a muzeumot és képtárt, hanem a színházakat, a parlamenti házat, a Towert és Barclay s Perkins híres sörfőző gyárát, melyben minden nap több sör gyártatik, mint a mennyit Haynau hazája, Haszszia, egy év alatt meginni képes. Illő bámulattal ment a táborszernagy a gyár egyik tereméből a másikba s hiúsággal vette észre, hogy a munkások mindinkább csoportosulnak körülte; egyszerre azonban reáesik egy szénacsomó, a munkások elkezdik döngetni, kidobják az utcára, kiabálják: így kell annak, ki nőket vesszőztet meg. Az utcán összesereglett már a legpiszkosabb csöcselék nép, lerántja a táborszernagy minden ruháit s rugja veri őt kegyetlenül. A rendőrség csak nagynehezen tudta megmenteni életét, köpenynyel betakarván, s bérkocsiban haza kísérvén őt. Ezen eset nagy feltűnést idézett elő a diplomatikus körökben, lord Palmerston azonban mosolyogva jegyezte meg, hogy Angolországban mindenki előtt nyitva áll a törvényszék, ha a táborszernagy jury elébe hozza bántalmát, bizonyos lehet, hogy tizenkét angol polgár igazságos ítéletet fog hozni, a kormánynak ehhez semmi köze, és angol törvény szerint nem is lehet. Haynau s az osztrák követség okosabbnak tartották tehát nem tenni semmit, a táborszernagy harmadnapra elhagyta Londont, hol azon tapasztalást szerezte, hogy senki nem sértheti meg a világ morális érzületét büntetlenül.

A londoni nép még soká mulatott Haynau esetén. A Cole-Holeban, egy meglehetősen aljas vendéglőben, egy vén korhely jogász már évek óta gyűjtötte össze a közönséget azáltal, hogy Judge and Jury cím alatt előadásokat adott. Ő mint bíró, tökéletes gálában, előtte két igen ügyes pajtása adták elő a törvényszéket, melyhez tizenkét vendég sorsoltatott ki jurynak. A tárgy mindig sikamlós volt, apasági kereset, vagy a házassági ígéret megtörése. Ezen előadásokat egy időben erősen látogatták a közép osztály alsóbb rétegei, mert bíró, vádló és védő igen ügyesen vették fel a legismeretesebb bírák és ügyvédek maszkját s valódi talentummal rögtönözték

beszédeiket. A közönség azonban únni kezdte már a tárgyat, midőn Haynau esete új életet hozott a Cole-Holeba, hol Haynaut szerepeltették mint panaszló sértett félt, s hol a tanuk kihallgatása s a vád-beszéd, melyben a magyarországi kegyetlenségek elő lettek adva, mindig tapsvihart idéztek elő; ez rendesen megújult, mikor a jury elnöke kimondta a nem bűnöst s az álbíró az áltáborszernagyot még egy félig komikus, félig komoly beszédben megleczkértette. Hónapokon keresztül ismétlődött ezen jelenet s ki nem hagyta aludni az alsóbb rétegekben a magyar sympathiákat.

KOSSUTH KIUTAHIÁBAN.

I.

Kossuth Ciliciában a régi Kotyaionban volt bellebbezve, távol az emigrációtól, mely tőle várta minden üdvét. Én ismételve kértem fel lord Palmerstont, vessen véget azon bellebbezésnek, melyet a török szultán csak a nagyhatalmak kívánságára rendelt el, és szívesen megszüntetné, de mindig azon feleletet kaptam: legyen türelemmel, Kossuth nem fog maradni száműzetésében, most azonban, mindaddig míg Ausztria nem fejezte be reorganisationális munkáját, nemzetközi tekintetek kívánják meg, még Angolországtól is, a teljes tétlenséget. Ő egyébiránt úgy tudja, hogy a törökök Kossuth és társai iránt a legnagyobb tekintettel viseltetnek s azon vannak, hogy a bellebezés minél kevesebb alkalmatlanságot okozzon azoknak, kiket a szultán vendégeinek nevez s velök mint ilyenekkel bánik. Láttam, hogy a diplomatiától nem várhatunk semmit s ugyanazért csak az forgott eszemben, miként lehessen Kossuthot megszöktetni. A kérdés azonban az volt, vajjon ő az ily tervbe beleegyez-e, melynek kivitelére Hennigsen vállalkozott. Az összekötetés Kiutahiával is igen nehéz volt, Czartoriszky herczeg a maga konstantinápolyi ágensét Kossuthnak és az emigraciónak rendelkezésére bocsátotta ugyan, de azt igen jól tudták a hatalmasságok s Ausztriának sokszor sikerült megakadályozni a levelek megérkezését. Czartoriszky ágense Csaikovszky volt, nemzetiségére kisoroszországi kozák, ki irodalmilag is ismeretessé lett a kozák mondákról és népköltészetéről írt munkája által. Honfitársai számára Kisázsiaiban jószágadományt is kapott a szultántól s a birtokot lengyelekkel kezdte megtelepíteni. Kossuthnak is ilyesmi villant fel eszében s ő is lépéseket tett egy magyar gyarmat alapítására a civilisatió ezen

régi bölcsőjén. Magyarországgal azonban sokáig nem juthatott semmi összeköttetésbe. Makk tüzérezredes volt az első, ki hozzá juthatott be mint festész; francziának adta ki magát, s az alatt, hogy a török biztos jelenlétében Kossuth arczképét festette, képes volt vele érintkezni s utasításait venni.

Teleki László ápril végével a következő levelet vette Kiutahiából:

Kiutahia, ápril 18. 1850.

Kedves Barátom!

Kiutahia egy borzasztó hely — körülbelül oly alant fekszik, mint talán Palermo s mégis annyira hideg, hogy most ápril vége felé még semmi fa nem zöldel s levegője oly éles, hogy az embernek arza fáj tőle; kopár kőporos hegyek veszik körül, melyeken semmi vegetáció. a város telve golyvás, deformis emberekkel, oly egészségtelen — a mellett annyira nyomorult, hogy különös gond kell hozzá, hogy valami ételnemet kigondolhassunk — ide a civilizációnak még csak legparányibb sugára sem jutott. — Ördögi gondolat volt minket épen ide küldeni — és még itt is fogva vagyunk. a «surveillance», miről magáról azt mondá Palmerston, hogy hála Istennek az angolnak nincsen reá szava — a mi esetünkben practice annyit teszen, mint «tömlöcz», köszönet érette az occidentális humán liberál kormányoknak.

Magok ezen körülmények is elegendő ösztönül szolgálhatnának arra, hogy megszabadíttatásunkra kísérletet tegyünk, miután fájdalommal kelle meggyőződünk, hogy a török el van ítélve, s bár érdekünk közös, tőle mégis semmit nem várhatunk.

Azonban hozzájárult még az, hogy hitelesen tudósíttattunk, miként az ausztriai követ Stürmer hivatalosan kijelentette, miként Ausztria ügyünkben a Porta első ajánlatát elfogadja s ekként a dolog kilévén végkép egyenlítve, diplomatikai összeköttetéseit újra fölvette.

A dolog t. i. ekként áll:

Ausztria kiadásunkat kívánta.

A Porta internálásunkat vagy kikergetésünket ajánlotta. Ausztria internációt választott; de kívánta, hogy a helyet s az időt, meddig tartson, ő határozza meg, s helyül Kiutahiát proponálta.

A Porta Kiutahiát helyül elfogadta, de azt, hogy meddig tartson az internátió, meghatározni magának tartotta fenn.

Ausztria erre rá nem állt, hanem előbb tizenöt, majd tíz, végre öt esztendőt kívánt.

A Porta egyet ajánlott.

Ausztria erre nem felelt három hónapig.

A Porta ezalatt ide hurczoltatott s az internátiót effectuálta. Amerika kívánta kiadatásunkat, s a Mississippí gőzösön mindnyájunkat elszállítani ajánlkozott.

A Porta rá nem állt.

Végre most Ausztria kijelenti, hogy a Portának *első* ajánlatát fogadja el, azaz, hogy a szultántól függjön meghatározni, mikor szünjék meg fogságunk. — És ennek a Porta annyira megörült, hogy Ausztriának tudtára adá, miként anint eddig is hiven teljesíté ígérését, mert minket Kiutahiába deportáltatott, úgy, ami még ígérétéből hátra van, azt is hiven teljesítendi.

T. i. egyszer, midőn az vettetett ellene, hogy ha az idő tőle fog függni, majd talán olyan időben ereszt el, midőn szabadságunk Ausztriának ártalmára lehet, a Porta azt felelte: hogy bizni kell a szultán becsületességében — nem ereszt el hamarább, mint midőn többé nem írthatunk, tehát Magyarország tökéletesen pacifikálva lesz, mi pedig szép csendesen viseltük magunkat s különösen az európai hírlapokba Ausztria elleni incendiárius artikulusokat nem írogattunk s viseletünkkel jelét adtuk, hogy Ausztriának ártani nem akarunk!! (ezt a török külügyminiszter így diktálta számomra tollába az amerikai ügynöknek, Brown úrnak).

Ausztria gondolá magában, ha az ajánlott egy esztendőt elfogadná vagy fellebb huzná is, egy bizonyos időben mégis megszabadulnánk s ezen időhöz előre tevékenységhez készülnénk — de ha az első fogadja el, barátságos viszonyban lévén, bizonyosan őt is megkérdik, pacifikálva van-e Magyarország? és ő mindig nemmel felelend s bizonyítványul időközzel mindig felakasztatnak egy két embert otthon, miszerint elmondhassák, hogy Magyarországon még mindig annyira forrongnak az elemek, hogy vérző szívvel!!! még akasztaniok is kell, s így kiszabadításunkat végtelen időkig hátráltathatja, e mellett pedig minket itt örökös tétlenségben tart, mert meg van mondva, hogy elbocsáttatásunk attól függ, békésen fogjuk-e

magunkat fogságunkban viselni. — És ím a szultán nevében csakugyan ki van jelentve, hogy mintán Ausztria oly barátságosan bízik a Portában, a Porta meg fogja mutatni, hogy e bizalmat megérdemli és ígérétét mindenben teljesítendő, t. i. csak úgy ereszt el, ha szépen, csendesen viseljük magunkat s csak akkor, ha Magyarország tökéletesen pacifikálva van.

Látod tehát édes barátom! hogy ügyünk lehető legrosszabb állapotban van — s én alkalmasint el vagyok kárhozattva ezen vad, egészségtelen, barbár helyen elveszni.

Tetézettől még azt is írják Konstantinápolyból, miként Ausztria megunván az orosz jármat. szövetségbe akar lépni a törökkel az orosz ellen; s az ügyünkbeni complacentia az első lépés erre.

Csak még ez kell, akkor bizonyosan itt veszünk örökre.

Azonban ha a Porta és Ausztria irányában rosszabbúl állnánk mint valaha, az angol és francia (?!) diplomacia irányában annyival jobban állunk, hogy most rés van mellettünk tenni valamit, — ha akar.

Palmerston azt mondta a parlamentben, nincs ügyünk megoldásával megelégedve — de nem segíthetett, mert a szultán szavát adta, s azt nem lehet vele megszegetni — hanem reményli, hogy fogságunk rövid lesz s minden lehető tekintettel bánandnak velünk.

Azonban velünk mint foglyokkal bánnak.

No már most a szultán beváltotta szavát — internált — és fogságunknak végét vetni Ausztria is a szultán akaratjára és ítéletére bízta.

Most tehát hely, idő s alkalom van reá, hogy Palmerston a parlamentnek adott szavát s kijelentett nézeteit valósítsa s energis közbenvetésével szenvedésünknek végét vessen.

Tetszi-e? alig reményelem — de megkísértenünk kötelesség. Fordulnunk kell tehát először a diplomatiához, másodsor a közvéleményhez, de ehhez csak akkor, ha a diplomacia útján czélt nem értünk, mert tudod ez mennyire susceptibilis s mennyire kap az ürügyön azt mondani, magunk vagyunk okai, hogy semmit sem tehet mellettünk, minek csináltunk idő előtt lármát a hírlapokban.

Ezen szempontból indulva, következő lépéseket tettünk:

1. Írtunk az angol, francia és amerikai követeknek Stambulba.
2. Ezeket átadás végett a szárdiniai követnek, Teconak küldém

meg, ezélunk az lévén, hogy az átadó személyessége legyen garantiánk, hogy positiv választ kapunk.

3. Irtuk Palmerstonnak az idezárt levelet, melynek capacitatióval kísért átadására, vagy Pulszky általi átadatására ezennel szívesen megkérlek, magában értetvén, hogy ez esetben kellő értesítés végett Pulszkyval mind e levelemet, mind a mellékelt pieceket közölni leszesz szives.

4. Irtunk egy memoriálét a közvéleményhez — melyet hírlapokba kellene iktatnod; de csak azon esetre, ha a diplomacia útján ezélt érni nem remélhetünk. Ennek kinyomatatása tehát attól függ, mit felel Palmerston, s mit felelnek Konstantinápolyban a követek. Teccot, a mint olvashatod, megkértem, hogy a követek feleletjét neked ezen depeche elküldésével együtt mindjárt írja meg — Palmerston válaszát látandjátok magatok.

Ha a követek válasza akként üt ki, hogy bizonyos biztosítást adnak, miként nem fogják engedni, hogy internátióunk egy eszteudón túl (mint a Porta maga ajánlkozott) tartson, ezen esetben a memoriálét nem kell kinyomatni a hírlapokban.

Ha a követek válasza nem volna kielégítő, vagy csak határozatlan volna, vagy lord P. kevesebbet ígérne mint a követek, ezen esetre ki kell nyomatni, még inkább ha lord Palmerston nem adna semmi biztosítást.

Ezen esetben a lordnak meg kell mondani, miként a dolog így áll, s a népjog és humanitás benne sikeres. védelmet nem talál, nincs más mód, mint a közvéleményhez fordulnunk — mely esetben kérnélek valamely pótléket is nyomass hozzá, melyben ki legyen mondva a világ előtt, hogy az európai diplomacia miként hagyott el.

Ha ellenben lord P. biztosító ígéretet adna: ezen esetben egyenesen meg lehetne őt kérdezni, akarja-e, hogy a közvélemény előtt is felszólaljunk.

Szóval ezen memoriálének használata a körülményeknek igen diskkrétus megfontolását kívánja, nehogy a Porta és a cabinettek susceptibilitását kárunkra megsértsük, a mivel csak azon esetben szabad nem gondolnunk, ha látjuk, hogy a diplomacia nem akar segíteni, tehát állapotunk rosszabb semmi esetre nem lehet.

Légy e mellett szíves a francia cabinetnél hasonló értelemben

hatni, ámbár tudom, hogy az egész haszontalan lépés — de a nemzet iránti tekintetből még sem akarnék kormányának ürügyet adni azt mondani: hogy ő tett volna érettünk, a mit lehet, de meg se kértük, elhullóztuk s mellőzésünkkel megsértettük.

Angliában ügyünk nemes barátait, különösen a hatalmas Cobdent, a dolog mellett interessáltatni kellene, s alkalmasint a definitív arrangement tekintetéből helyen lehetne egy újabb parlamenti interpelláció, feltéve, hogy nem megint üres padok előtt történik, mint az első történt — mert az ilyen sokkal többet árt mint használ, igen meztelenül deconvirozván azt, hogy vége van a sympathiának.

Meglehet, hogy lord Palmerston első pillanatra goutirozni fogja az ausztriai és török közti szövetség eszméjét az orosz ellen — véelve, hogy ha Ausztria kimenekszik az orosz járomból, tán mégis Magyarország elnyomatásával is elfoglalhatja azon helyet Európában, melyet lord Palmerston mostani rendeltetésének hitt és az erős és egy Ausztria koldús eszméjének mindent feláldozott.

Azért igen szükség felvilágosítani, hogy Ausztria ezen helyet el nem foglalhatja soha, legkevesbbé pedig egy oly alliance alatt, melyet az orosz ellen intézne, sőt hogy egy ily alliance nemcsak nem nevelné Európa barrierejét az orosz ellen, sőt legbiztosabb szer volna az orosz suprematia terjedésére.

Most nyanyis a dolog úgy áll, hogy Ausztria mint orosz satelles *csak* nem használhat Európának az orosz ellen, de az oroszoknak sem használhat Európa ellen, — mert orosz segítséggel maradván csak megkorhadt trónusán, népei annyira gyűlölik őt, hogy egy török vagy angol-orosz háború esetében Ausztria az oroszoknak egy embert sem adhatna segítségül, sőt minden erejével sem volna képes Magyarországon, Olaszthonban, Galicziában, Croatiában etc. magában Bécsben is a revolutiót megakadályozni, mely csak azért nem ütött ki ekkorig is, mert az orosz segítség rémképe áll ijesztőleg a népek előtt; de ha az orosz el volna foglalva, kiút azonnal, s az ausztriai ház magában összerogyik.

Ellenben ha Ausztria az orosz ellen akarna szövetkezni, akkor háború esetében Ausztria minden népei az orosz mellé fogna fordulni; miért? mert az orosz maga fog agitálni az ausztriai népek között, — ügyes ágensei majd elterjesztik, hogy «ím lássátok, a

Habsburg-ház ott hevert legyőzve a magyarok előtt, én mentettem meg, én, Miklós czár; kegyelmemnek köszöni életét, s a hallatlan gyalázatos most ellenem fordul köszönet helyett — horvátok, szlávok, szerbek, rusznyákok, illirek lépjetek fel, mennyit véreztetek érette, mint megcsalt titeket is, mint engemet — keljetek fel és legyetek szabadok — én pártfogollak; — Istentől vett rendeltetésem a szlávoknak protectora lenni.»

Ha így szól (pedig bizonyos, hogy így fog szólani) az egész monarchia minden szláv faja az orosz részen fog állani, sőt szóljon hasonlólag a magyarnak, mellette fog állani az is, mert az eleven ördögöt magát örömeztőbb elfogadja urának, mint Ausztriát — nem kell felejtetni, hogy szerencsétlen hazánkban is nyilatkozott már ezen hajlam inkább az oroszszal szövetkezni; ez kulcsa Görgey árulása executiv lehetőségének. Én magam is azt mondom örökké, inkább orosz, mint ausztriai, ennek sola sem leszek alattvalója, amannak leszek, ha hazámat Ausztria jármától másképp meg nem menthetem.

Azért hát ne higye lord P., hogy az osztrák-török alliancé Európának az orosz ellen erőt fog nyújtani — nem, az orosznak fog erőt nyújtani.

Nincs itt más mód az európai a-equilibriumot helyreállítani, mint az, hogy Ausztriával nem gondolva, az oroszoknak dolgot kell adni a török által, hogy Ausztriát ne segíthesse, mi végzünk Ausztriával, nem kell segítség mellettünk, csak ne legyen ellenünk, s ha majd győzelmünk fait accompli lesz: akkor ismerjék el státus-existenciánkat eleinkbe szabandó európai érdekű feltételek alatt, s ekkor a magyar, lengyel, oláh, szerb confœderatio, mindenik megtartva függetlenségét, képezendi Európának az egyedül biztos, egyedül rationális védfalát az orosz ellen; ha ez nem történik, az orosz fog parancsolni Konstantinápolytól a Rhénusig legalább, talán túl rajta is.

Ezen szempontokat igen ajánlom figyelmetekbe. Azon iratom, melyet tanácsolál, hogy küldjek, felvilágosítani a népeket a magyar ügy természetéről, készen van — de míg e levélben foglaltatnak és a diplomacia eljárásának resultatunát nem tudom, nem küldöm el.

Lehet-e nekem a nélkül írnom valami nyilvánost, hogy Ausztriát ne átkozzam? így írva pedig lehetetlenné tenném a diploma-

tiának közbenjárását s fogságom hosszabbodnék — várnunk kell. Kérlek édes barátom, rendelj meg vagy egy hírlapot számomra, ha teheted — nincs mit olvassunk — semmit sem tudok a világ felől.

Most többet nem írok. — gyakran veended leveletem. Áldjon meg a könyörület istene — az igazság már úgy is elhagyott. Tarts meg emlékezetemben és élj boldogúl. Öllelek testvéri barátsággal

Kossuth.

Szarvadyt köszöntöm s köszönöm levelét.

II.

Én is juttattam levelet Kossuthhoz az olasz konstantinápolyi követség útján, melyben előadtam, hogy a diplomatiától egyáltalában ne várjon semmit szabadulása ügyében, de szabadsága mind a mellett is végtére csak tőle függ — ha merni akar — mert mi megadjuk az alkalmat a szökésre. Erre kaptam csaknem egyszerre a következő két levelet:

Kiutahia, november 8-dikán 1850.

Kedves barátom!

Szeptember 22-kei levelkéd nagy vizsgálatomra szolgált, első lévén, melyben tőled biztosítást veszek, hogy reád számolhatok. Férfiú férfiú irányában, hazafi hazafinak adván e biztosítást, én arra építék s reád számolni fogok. Isten, jellemed s hazafiságod biztosítanak, hogy e számolásban nem csalatkozandom soha.

Ha így állunk egymás irányában, azt hiszem, joggal számíthatok bizodalmadra is. S e várt és kért bizodalom következtében arra is, hogy ha valamire megkérendelek, azt értelmed egész súlyával, jellemed egész erélyével eszközölni fogod, ha miudjárt okaimat s a czélt, melyre annak szolgálnia kell, tökéletesen nem értenéd is, azért mivel levelezésemet oly mesterségesen szőtt «espionage» veszi körül, hogy terveimet s munkásságom részleteit és azoknak összefüggését levélre bízni még akkor is a legvigyázatlanabb könnyelműség volna, ha te tökéletesen biztosíthatnál, hogy hozzád jutva senkinek tudomására nem jutna. Pedig erről teljességgel nem biztosíthatsz, sem te, sem senki. Hogy valamit kivigyél, mások közremunkálására van szükséged, e végett abból, a mit tudsz, lehetetlen annyit meg nem mondanod, a mennyi körülmények szerint szüksé-

ges arra, hogy a kívánt közremunkálásra reá bírd. Te bizonyosan jól megválasztod emberedet, de annak is van confidense, melyet ő s nem te választasz; és ennek ismét más; míg végtére azt látja az ember, hogy titkai elárulvák és sikerök meg van akadályozva.

Ha látjuk azt a biztosságot, melylyel az orosz diplomatiának minden sikerül, ha látjuk, miként úgy szólván minden cabinetek véganalysisben mindig az orosz politikának szolgálnak, valóban vagy azt kell hinnünk, a mit Urqlhart állít, hogy Európának minden külügyminisztere orosz zsoldban van, vagy, ha azt nem hiszszük, az orosz diplomatia snprematiajának kulcsát csak abban lelhetjük fel, hogy oly ösvényen, minőt fentebb érinték, az orosz minden cabinet-titkot előre megtud — s mert tudja, még ellenségét is maga czéljaira képes felhasználni; míg ellenben saját czéljait összefüggésben senkinek nem fedezi fel, hanem csak partialitásokra adja utasításait s azoknak kivitelére korán sem a valódi motivumokat használja, hanem olyanokat, melyek lépvezzőül szolgálni alkalmasak; ekként — mint Talleyrand a beszéddel — fedezvén, nem pedig tárván amit gondol.

Nekünk mint minden népnek, mely szabad lenni vágy, fő és legveszélyesebb ellenségünk az orosz. — Azt kell legyőznünk, de legyőzésére nem elég a materiális erő, bármí nagyot tudnánk is kiállítani; kell még az is, hogy intellectualitásunkat a diplomatiában az övéhez hasonló magasságra emeljük s ekként befolyását a cabinetekre contrebancirozva, azon fegyverét tompítsuk el, melylyel eddig mindig győzött — mert hiszen tudod, hogy minket sem az orosz fegyver, hanem az orosz diplomatia győzött le — mi csak árulás és szakadás által veszheténk. Ausztria nem tudott azt csinálni, de az orosz igen, és mi elveszünk, nem fegyvereinek, hanem diplomatiái ügyességének áldozatai.

Ne neved, hogy ezen veszélyes hatalom contrebancirozására látsz gondolni. Én nem vagyok ábrándozó; tudom mit és miért beszélek. Nem becsülöm túl a tehetséget, melyet kezemben lenni érezek, de nem is túlbecsmérlem azt. Annyit merek mondani, hogy ha azon sok ember közül, kik azt mondják, «számonlatok reájok», csak tizenkettőre akadok is, kik midőn e szót kimondák, annak egész értelméről magokkal tisztában voltak, bennem biznak, teszik amit mondok s úgy amint mondom, s e mellett értelmiségben, ha

hozád nem hasonlók is (mert ezt bizony nem minden, kivált magyar, bokor alatt lelünk) legalább, közelítenek — csodás eredményeket látandunk. — S mondhatom a dolog meg van kezdve; bár még fogoly vagyok, az előmenetel mégis meglepően örvendetes.

Bocsáss meg e doctrinair fejtegetésért — egyszer meg kellett azt mondanom, miszerint a következőkre megkérhesselek:

1. Bizzál bennem — hidd, hogy még sem morális halott, sem tehetetlen nem vagyok — és ha bizol, a mire kérendelek, tedd, habár motivumaimat nem látod is.

2. Légy igen tartózkodó közleményeiddben.

3. Leveleimet *senki* se lássa, és ha valamit kérésem következtében teendesz, ne tudasd senkivel, hogy a dologban nekem befolyásom van, hacsak különösen fel nem szólítandalak, hogy tudasd.

4. Anglia a politikai pártok hazája, nekünk ott nagy dolgokat kell keresztülvinnünk, és keresztül fogjuk vinni, de csak úgy, ha egyik politikai párttal sem identifikáljuk magunkat; ha ezt egyikkel teszed, ipso facto elleneddé teted a másikat; nekünk elvet kell felállítanunk, olyat és úgy, mely körül cristallisalódhassanak praeventiv antipathia nélkül a legkülönbözőbb elemek. — Szükségünk van a közvéleményre; de azokra is, kik vagy benn vannak a hatalomban, vagy «are likely to come in». Ha ezen elvet nem tartjuk szem előtt, nem boldogulunk. A mód pedig ennek elérésére nem az, hogy kétszínűek, s hogy minden párttal egyenlően jól legyünk, hanem az, hogy belkérdéseibe, pártsurlódásaiba Angliának ne elegyedjünk, és senkivel ne látszassunk identifikáltnak, míg annak idején majd magunk akarjuk, hogy identifikáltassunk egy valakivel.

Ezeket előrebocsátva, tudatom veled édes barátom, hogy mi még mindig itt vagyunk, s ha csak akkor szabadulnánk ki, mikor lord P. és organuma Sir Stratford Canning szabadítanak ki, úgy alkalmasint itt csücsülhetnénk szép örökre.

Te a Mylordot igen jól characterizáltad leveledben, úgy van, csak azon különbséggel, hogy még ugyabban van, te csak azt mondod, nem fog tenni értünk semmit, én azt mondom, ellenünk teszen, — mint a multban is nemcsak nem tett semmit hazánkért, hanem tett igen sokat ellene — mindent, mert az orosz invasiót megengedte, midőn meg nem engedni, a nélkül, hogy háborúba elegyedett volna, hatalmában állott. Ez több mint gyengeség, mint szinte több az

is, a mit most Konstantinápolyban az angol politika irányunkban teszen.

Készítettem volt egy folyamodást egyenesen a szultánhoz, internátióink végét sürgetve, s ügynököm (Henningsen) által azon kérést intéztem az angol követhoz: vállalja magára annak beadását. — Itéld meg magad, harmóniában vala-e ezen lépésem azon rokonszenvvel, ígéretekkal s biztosításokkal, melyeket lord P. a parlament előtt ez ügy iránt nyilatkoztatott. — No, Sir St. Canning simpliciter megtagadta kérésemet.

Beadám másképen s felszólítám, pártolja legalább. — Megtagadta nemcsak, hanem azon kijelentéssel tagadta meg: «nagy játékot játszottam, elvesztettem, viseljem békén következeseit; ne nyugtalankodjam, hanem mondjak le minden politikai életről.» Ugy-e szép nyilatkozat lord P. követjétől? és pedig midőn ezt mondá, ugyanakkor azt is mondotta, miként biztos kútfőkből tudja, hogy Magyarországon populáritásom s az irántami bizodalom nagyobb mint valaha volt; combináld ezt, s mi lesz a resultatum? az, hogy az angol diplomatia nem pártol, nem «*quoi que*» hanem «*parce que*» Ausztriának s az oroszoknak szabadságomat visszanyerve bajt okozhatnék. — Oh ha nem okozhatnék, ha az volnék, mivé Szemere tenni akarja, t. i. semmi: akkor bizonyosan pártolnának. Tedd még ehhez hozzá, hogy St. Canning, midőn ekként tagadólag felelt, tudta, hogy lord P. bécsi chargé d'affairejének utasítást küldött, internátióink megszüntetésében megegyezéseket sürgetni. — Tudta, mert ezt ügynökömmel «*officieusement*» (nem officielement) tudatta — s még sem pártolt. Jegyezd meg ehhez, hogy ugyanakkor a Foreign office Stratford Canningnak semmi utasítást nem adott, hanem csak másolatát a Bécsbe küldött utasításnak küldte el. — Érted ezt? Stambulba nem küldtek utasítást tenni, mert tudták, hogy itt sikere volna; hanem Bécsbe küldték, mert tudták, hogy ott nem lesz sikere — a rokonszenv külszínét deferálni kell azon ország közvéleményének, hol Anglia igaz barátainak s igaz ellenségeinek ösztönszerű tudata annyira el van terjedve a népben, hogy a serházlművesek megverik Haynaut s a liberális sajtó a durván becsületes serházlegényeket Anglia becsülete fentartóinak nyilatkoztatja — tehát szüleg kell látszani; de oly ügyesen, hogy ép ellenkezője történjék annak, mint a mit a publicum vakítására akarni

látszunk. Kérdezendod, honnan tudom, hogy ha lord P. Stambulban tesz lépést, sikere is lesz? felelet: tudom positive; mert a nagyvezér úgy ügynökömnek mint a szárdinai követnek határozottan kinvitatkoztatá, hogy ha Sir St. C. pártol, a porta teljesíti kérésemet. Én ezt tudtára adattam St. Canningnak — még sem pártolt. Ezt kérlek, jegyezd meg jól.

De menjünk tovább.

Lord P. ohajtását nyilatkoztatta ki Bécsben, hogy internátióknak vége legyen. — Mint ohajtását nyilatkoztatta ki Petersburgban, hogy az orosz ne interveniáljon hazánkban. — Sz.-Pétervárott mint Bécsben is ösmerik már az ily ohajtások valódi értékét s azért kutyába sem veszik. Bolondok is volnának, ha vennék, hiszen a magyar ügybeni interventióval az orosz suprematia consolidáltatott Európában; az egész világ tudta, hogy ez lesz következése, még is mert az orosz interveniálni; s utóbb látták, hogy még csak meg sem haragudt Mylord érette: hát most ugyan miért deferálnának az ő ohajtásának, egy olyan embernek adva vissza szabadságát, kitől félnek, hogy ha szabad lesz, még kérdésbe vonattathatik az, mit az interventió által nyertek.

Maga az, hogy Bécsben tétetett lépés, *compromissio reám* nézve, és *compromissio a Portára* nézve. Reám, mert engem nagyobb alacsonyítás nem érhet, mint szabadságomat Ausztriától koldulva látni; a Portára nézve, mert egy kérdést — mely úgy a mint most áll, immár semmire nem lévén a szultán Ausztria irányában kötelezve — pusztán török administrationális belkérdés — egy kül s oly semmi külhatalom megegyezésétől függeszteni fel — annyit tesz, mint a Portát ezen külhatalom szolgáljává tenni. Ha a Porta birodalmában meg akarna tartani, Ausztria pedig protestálna, hogy ellensége itt a szomszéd birodalomban megtüretik — ez lehetne külpolitikai kérdés, de mikor a Porta ki akar utasítani s Anglia oda viszi a dolgot, hogy a Porta kénvtelen legyen Ausztria tömlőcztartója lenni, míg ez őt ettől kegyelmesen feloldozza — ez a Portának roppant pofoncsapás.

Azonban az oroszoknak már régen sikerült Konstantinápolyban oda vinni a dolgot, hogy a küldiplomatia a Porta minden belügyeibe avatkozzék — mely avatkozásnak végeredménye mind csak az, hogy Stambulban az orosz kormányoz. De a Foreign office-nak ezen bécsi

lépésében még az a baj is van, hogy a refugiék kérdésének állását egészen deplacirozza, s Ausztriának és általa az oroszoknak azt adja meg, amit egyenes tractatus útján a bár gyenge, de becsületes Portától kiesikarni nem tudtak. — Emlékezel, hogy Ausztria sokáig sürgette, hogy az internatio ideje tőle függjön, a Porta határozottan megtagadta ezen arrogans praetensiót; végre Ausztria is megegyezett, hogy csak a szultántól függjön. — Ez «tractatussá» vált s most lord Palmerston Bécsbe vive a dolgot, azt constatirozta, hogy Anglia a dolgot Ausztria kényétől függőnek ismeri el. — Érted-e már, miért kellett nem Stambulban, hanem Bécsben történni e lépésnek?

Ámde talán a siker igazolandja a fonák lépést. Sikere csak úgy lehetne, ha azon nyilatkozattal kísértetik: «egyezzetek meg, mert ha nem, a Portának azt tanácslandom, hogy megegyezéstek nélkül is tegye meg.» Mondták-e ezt, kétlem, azt ellenben positive tudom, hogy ha mondták volna is, Bécsben igen jól tudják, hogy Konstantinápolyban mindennek meg kell ugyan történni, amit az angol *igazán* akar, de azt is tudják, hogy ily tanácsra a Porta azon kérdéssel felelend: «ha az orosz-osztrák ellenzés daczára megteszem s e miatt complicatiókba kerülök, biztosít-e engem Anglia positiv segítségéről?» és Bécsben igen jól tudják, hogy ily kérdésre az angol követ *nemmel* fog felelni és hogy ezen *nem* kíséretében az említett tanács üres hang marad, sőt épen ezen *nemből* elég esze lesz a Portának átlátúni, hogy a Foreign office-ben tulajdonkép azt akarják, hogy ne kövesse a Porta azon tanácsot, melyet a közvélemény vakítására adtanak.

Erős vád. fogod mondani. De okom van azt mondani, mert tudom positive, hogy a Porta már többször tett ily kérdést Sir St. Canningnek s mindig tagadó választ kapott. — A Porta igen jól tudja, hogy Anglia positiv segítségéről biztosítva, oroszoknak, ördögnek bátran fittyet hányhat és semmit sem ohajt inkább, mint ezt tenni — igen nagy kedve van reá — de Anglia segítségéről még soha sem kapott biztosítást; *soha*. — Unja ezt a Porta mondhatlanul s végtére kitörend Anglia daczára is, de ép azért huz, halaszt és kíván időt nyerni, hogy erejét kifejthesse, mert egész erejére van szüksége, miután Anglia őt nem segíti, *nem akarja segíteni*.

Kell adat reá? mondok egy borzasztót. Tudod, hogy midőn Sir

William Parker flottája a Dardanellákon átjött, az egész világ elibe úgy volt a dolog állítva, hogy ezélja : a Portát támogatni a mi kiadatusunkat sürgető orosz-osztrák praetensio visszautasításában. Roebuck bizalmi motiója alkalmával lord Palmerston politikájának támogatói így említék azt Mylord dicséretére s ő e dicséretet elfogadta. a 47 voks diadal utáni diplomatikus nagy ebédnél így említé azt Napier admirális ; és a Lord ismét elfogadta. — No, én meg azt mondom, az egész dologban egy szó igaz sincs. Sir William Parker nem a végett ment be a Dardanellákon és sem ő, sem Canning egy szó ily utasítást sem kapott, sőt többet mondok, midőn a flotta ott volt, a Porta egyenesen kérte, kérdezte, fogja-e az őt pártolni, segíteni, ha az orosz-osztráknak nem enged? és Sir Stratford Canning nem adta meg a kívánt biztosítást «the porte could not get satisfactory assurances that it (the fleet) would support her».

Ez borzasztó ügy-e? — de igaz. A ki nem hiszi, eszközölje csak, hogy a parlamentben alkalmas ember (de alkalmas, kinél nem lát-szandik ellenséges indulatnak) a flotta missiójára vonatkozó irományoknak asztalra tételét indítványozza (oda értve az admirálisnak s a követnek adott utasításokat) a nélkül, hogy megmondaná, miért kívánja a nélkül, hogy nagy feneket kerítne neki — csak annyit mondjon (az emigránsok ügyét nem is említve), miként kétségei vannak, hogy a nemes Lord utasításainak teljesítése körül mulasztás történt, mely a ház figyelmét megérdemli — ha rezolválják az iromány közlést — meglátjátok igazam van-e ; ha (amint én hiszem) megtagadják, akkor álljon elé az indítványozó azzal, amit fentebbi pontban mondtam — fedezze fel a kétszinű játékot, melyről Konstantinápolyban vádoltatik és mondja, hogy a Lord saját és Anglia becsületének tartozik e hírt megezáfolni — meglátjátok, mi lesz a felelet, hogy fog a dolog kiörlődni. Én tudom, hogy vagy lord P. mystificált minket s a világot, vagy ő követje által van mystificálva.

Ime most kezedbe adtam annak kulesát, miként lettünk mi internálva s most még egyet mondok.

Lord P. azt mondta a parlamentnek mult deczemberben, hogy az internációt meg nem akadályozhatta, mert a szultán megtette az ausztriai császárnak az ígérte, mielőtt az angol követ arról valamit tudott volna, én pedig állítom s be is tudom bizonyítani, hogy az angol követ «was cognizant of, and concurred in, the arran-

gement», * melynek következtében a szultán az internáció iránti ajánlatot megtette a Ferencz Józsefnek írott levélben.

Fontold, kérlek, ezeket jól végig s talán magad is osztozandol azon gyanumban, hogy mert lehetetlen, hogy ne gyanítsák, miként én ezen dolgokat tudom, és még sok más egyebet is tudok a török irányábani politikát illetőleg, azért nem szeretnének Londonban látni s azért kell itt vesznem Kiutahiában, hacsak más Isten nem segít, mint a londoni.

Mennyi bizalommal vagyok hozzád, mutatja e levelem. Ha te e levéllel vigyázatlanul, vagy tartalmával nem ügyesen bánasz, a mostani angol kabinetet dühössé teheted ellenem, de ha engem a játékból kihagysz, s a különböző helyeken ügyesen mindig csak annyit közölsz az egész**ből**, amennyit azon helyre mondani kell, és jól felhasználod az embereket és discretus, vigyázó leszesz, igen eredményes lépésekre használhatandod ezeket fegyverül.

Mert én — barátom — igen jól tudom, mennyi fontosság fekszik abban, hogy én mihamarabb Angliában legyek, feltéve, hogy a törököktől barátságosan válok meg; — tudom, hogy igazad van, midőn azt írod, hogy én ott roppantokat mivelhetek, talán még jobban tudom, mint tán magad is, mert te tán csak a sympathiúra s az ügyünkben rejlő külérdekekre számítál, midőn ezt írod, én pedig a hatásnak más positiv eszközeivel is bírok, miket te nem ismerhetsz, de ép azért nagyon kell vigyáznunk, hogy a dolgot el ne rontsuk — mert vigasztalásodra mondhatom, hogy akár mit csinál a diplomatia — ha csak meg nem öl — azt meg nem akadályozandja, hogy én Kiutahiából is hatalmas factor legyek sok dolgokban, mikrei befolyásomat a világ bölesei nem is álmodják. — Eljön az én napom — ha élek — hazám számára; arról bizonyos vagyok.

Miként használod a közlött adatokat? részletes utasítást nem adhatok. Hennigsennal — ha megjő — szólj, ő birja bizahnamat s téged nagyon becsül.

Lord Palmerstonnak annyit megmondani jó lesz: hogy én fájlalom bécsi lépését — mert, mint írum, igen kártékonyan van általa a kérdés deplacirozva — s hogy miután megtörtént, nincs más mód helyrehozni, mintha a Portának azt javasolandja, hogy «malgré»

* Tudta s beleegyezett a rendelkezésbe.

Ausztria ereszsen el. De hogy ezen tanácsnak természetesen csak ügy lesz sikere, ha a Portát positiv segítségről biztosítja. Mondd, hogy minap azt említette ő Lordsága, hogy ő nem mindenható Stambulban, hogy te ezt nekem megírtad s én azt feleltem, igaz, de lehet, a mely perczben akarja — semmi sem kell hozzá, csak a Portát segítségéről biztosítani, mert a Porta igen jól tudja (mint magának Mylordnak is lehetetlen át nem látni), hogy erről biztosítva nem félhet az egész világtól, Mylordtól tehát csak magától függ Stambulban mindenhatóvá lenni — de ily biztosítás nélkül a Porta természetesen menagementokra van kényszerítve, s ezekkel Anglia tekintete bizony gyakran szenved ott — igen gyakran. Mondd, hogy ha Mylord valamit ügyünkben igazán akar tenni, igen positiv utasításokat kell adnia Sir St. Canningnak — mert én ugyan nem panaszkodtam neked, de természetesen rapportod van ügynökségmentől, hogy Sir St. C. igen hidegen, sőt ellenségesen viselte magát, elmondván neki, a mi e levelem 3-ik lapján *-gal van jelölve, s hozzá teheted azt is, hogy ügynököm erre azt mondván «lehetetlen, hogy e nyilatkozata s vonakodása lord P.-nak nézeteivel meg-egyezzenek», annyira elfelejtkezett, hogy azt mondaná: «it is very easy for a minister in England to say do this, that or other, but he does not know the difficulties.»*

Ennyit a levélből a Lordnak, többet nem.

A többire nézve a kérdés az, nem jó volna-e valaki olyannak, a ki «is likely to come in»,** némely kártyákat megmutatni — nagyon okosan, ovatosan. Mit mondasz lord Clarendonhoz?

Harmadik tér lesz a parliament — negyedik volna a sajtó, de ügyesen, nem többet mondva mint kell s jó organumok által, magát ernyő megett tartva.

De valamint feltétele hatásunknak, hogy belpárt-surlódásokkal ne identifikáljuk magunkat, úgy módja hatásunknak az, hogy ne magunkról beszéljünk. Ha mindig magyar ügygyel, magunk iránti kéréssel járulunk, annak — s már præoccupálva hallgatnak — a kire hatni akarsz — annak ne magad érdekéről beszélj, hanem az övéről, így bizonyosan megnyered — sympathia ébresztéssel hatni kell

* Könnyű a miniszternek Angolországban azt mondani: tedd ezt, vagy amazt, vagy mást, de ő nem ismeri a nehézségeket.

** Valószínűleg bejut (a kormányba).

a közvéleményre, de csak is arra lehet — diplomatiában sympathiát, szánakozást említeni sem kell, hanem érdeket, még pedig olyat, mely mellett magunk disinteressáltaknak látszassunk. — A magyar ügynek van ily hasznos maszlaga, a *török birodalom java körüli politika*. Nekünk e körül kell concentrálni minden diplomatiái ügyességünket — magunkról hallgatni — ha azt kivisszük, hogy Anglia positive coadunálja magát a törökkel — nem kell nekünk több, hazánk mentve van.

Kérlek, ezt tartsd mindig szemed előtt — ezt használd, erről beszélj társaságokban; — az orientális kérdést érted — érted Angliának ebbeli érdekeit; én egy jövő levelemben majd kezvedbe adok némely adatokat arra, hogy az angol kabinet eddigi politikája nemcsak nem felelt meg Anglia érdekeinek, sőt ellenkező irányban szolgált.

Válaszodat igen várom — de csak *biztos* alkalommal a követség útján, nem kereskedői úton; akkor biztosan fogom kapni, ha adresem lesz kívül látható. The Reverend H. Homes Esq. — American Missionary — Constantinople, Bebek American Mission adress alatt menend egy pár sor írással Homes úrnak, hogy biztos uton juttassa kezemhez.

Ha innen elszabadulunk, vagy itt változandik sorsunk, nagyon ohajtanék közvetlen körömben némely bajtársainkat — a katonai bravour és chevaleresque ragaszkodás typusait. Asztalost szeretném és Bethlen Gergelyt — szólj velök, akarnának-e hozzám csatlakozni hiven, rendületlenül. — Vetternek is írj, hogy rapportba kívánnék vele jönni — s ohajtom, oly helyzetben legyen, hogy disponállason magával s hogy kérdem, mit tehetek, mit kíván, hogy tegyek arra, hogy ily rapportba jöjjünk. — Azon esetre, — melyet Istentől várok — magam ugyan ki nem adom a hadsereget kezemből, a tábor lesz lakáson, ágyúdörgés zeném, s harcmező templomom, készülök is reá, kanállal eszem a hadtudományt — de mellettem s utánam őt ohajtanám látni a hadseregben. — Írd meg mint nyilatkozik ő — s mit mond Bethlen s Asztalos.

Most pedig Isten áldjon — vagyok oly hű barátod, mint hive a hazának örökre

Kossuth Lajos.

U. I. Lord Palmerstonnal szólva talán alkalmad akad — reám nem hivatkozva — addig is, míg a török dolgok iránt bővebben írnék,

futólag említeni, miként valóban különös látni, miként Stambulban angol követ eszközli, hogy a Porta 12% vámmal terhelje meg például a török gabonának akár külföldre, akár egyik török kikötőből a másikba, például Várnáról vagy Smyrnáról vagy csak Scutariból is Konstantinápolyba vitelét, míg az orosz semmi vámot nem fizet, s így Konstantinápolynak két harmada orosz gabonát eszik — látni, hogy angol követ sürgeti a bolgár stb. keresztény szláv lakosságnak katonai szolgálatra köteleztetését, azaz felfegyverzését, ami, miként a dolgok állanak, vagy lázadást eszközölne a szokatlan telher miatt, vagy a török birodalom belsejében ármádát teremtene az oroszoknak; a helyett, hogy a Portát municipális concessiókra, az óhitű keresztény papságnak a kormány általi ellátására s más oly lépésekre ösztönözné, melyek alkalmasak a porta iránti ragaszkodást növelni s az orosz befolyást csökkíteni, — mint szinte különös látni, miként az angol követ nem igyekezett akadályozni azt, amit az orosz kivitt, t. i. hogy a Porta valamit akarván tenni a közlekedési eszközök körül, elsőnek tette egy út építését Trebizondtól Erzerumig, ami nem egyéb, mint katonai út az oroszoknak Perzsiába és Central-Ázsiába az angol supremacia ellen; a helyett, hogy a kustendjei canalist sürgette volna, mely a Dunát orosz kézről kiveendette, míg most Szerbia, Oláhország, Bulgária kereskedelmi összeköttetése magával a török fővárossal a Duna torkolatjának birtoka által orosz zár alatt van.

Gondolom ezek nevezetes tárgyak. Szép tért adok a conversationalis és sajtói munkásságra.

III.

Kintahia, dec. 21. 1850.

Kedves barátom!

November 21-kéről becses levelkédet ma vettem.

Hennigsen, október végével menvén el innen Smyrna tájára a colonisatio rendezése végett, összebeszélésünk szerint november közepén már ismét Konstantinápolyban kell vala lennie; azért én oda küldtem egy november 5-kéről hozzád intézett levelet, expedio végett. Azonban H. nov. utolsó napján még nem érkezett oda. Ezért jut hozzád késő ama levelem. Hiszem azonban, eddig már mégis eljutott.

Látni fogod annak igen fontos tartalmából, hogy én — ázsiai számkivetésem daczára — tenn saját értelmemben is egészen tisztán fogom fel az európai viszonyokat s véleményünk legfőlegb csak annyiban különbözik, hogy te azt hiszed, nincs mit várnom a diplomatiától, én pedig positive *tudom*, hogy nemcsak nincs mit várnom tőle, sőt hogy az kétszínű álarca alatt valamint hazánkuk a multban, úgy nekem most, legkártékonyabb, legveszélyesebb ellenség, s nemcsak nem fog semmit tenni értem, mellettem, de sőt mindent teszen ellenem. — Látni fogod, miként én igen jól tudom, hogy a diplomatiának igen alkalmatlan personage vagyok s hogy az, kivált az angol, igen nem szeretne Londonban látni. Pedig ez csak instinctus nála, melyet a nép — sympathiából calculált ki — hátha még tudná, hogy én mennyire ismerem hamis játéknak minden vonását.

Hogy tehát az, a mit te az elszántság és «aki mer» alatt értesz, még meg nem történt, ennek korán sem a diplomatiától várás az oka, hanem józan calculus, édes barátom! Igen calculus. — Az én jövődő hatásom attól van feltételezve, hogy a közvélemény higye, hogy én *tehetek*. A mely perczben a praestigium eloszlott, hatásom lehetsége megszűnt. — A míg itt vagyok s úgy vagyok itt, hogy nem történt Európában semmi, miről azt lehetne mondani, hogy «alkalom volt», mely ittlétem miatt mult el, addig ama praestigium nem oszlik el; az emberek *hisznek* bennem és sohajtva mondják, «ej, ha szabad volna! — «ha szabad lesz»! és ezen hit alapja is ám annak, hogy ha valóban szabad leszek, *tehetendek* s teendek is. De ha én például Londonban volnék, s hónapok mulnának és még sem történnék semmi, hitnek, hatásnak vége volna.

Nos ugyan kérlek: ha én egy év óta Londonban voltam volna — mondé fordíthattam volna-e gyökeresen Európa viszonyaim? — nem okosan tettem-e hát, hogy még itt vagyok? — *jélre, le nem élve*.

Oh barátom nem ismertek ti engem. Meg fogod még látni, s nem ily parányi dolgok körül, hol csak parányi személyem vallhatná kárát a fiaszkónak — de világdolgok körül, hogy e földön nincs, nem lehet ember, kiben nagyobb lehetne az elszántság s «a mersz» — de barátom, nekem nem fitogtatás, hanem siker kell — nekem nem szabad e «sikérel» könnyelműn játszanom. Nagy a felelősség lelkeimen.

Tehát nem a diplomátia nem ismerése az ok, hanem az, hogy «ich warte auf meine Zeit» — ne félj tőle, a mely perczben nemcsak hogy kell, hanem csak tanácsos lesz is, ott leszek én, a hol kell, ha tüzes sárkányok vennének is körül.

Mondd, eddig használtam volna vele? nem, ártottam volna. — Egész «resultatum» eddig az volna, hogy összekoldultam volna pénzt az emigratióknak s hogy az kevesb inséget szenvedne. De mily áron? politikai hatásom annihilatiójának árán. Van-e magyar emigráns, ki ily áron akarhasson magán segítve látni? Ha van, nem érdemli, hogy magyarnak neveztessek. A ki még csak nyomorúságot sem képes kiállani a haza jövődjéért, lehet az tényezője azon jövődők? arra építsünk-e? Tudom én, hogy «die kleinen Leiden» sok szikla-characteret megingatnak — de ha meging miatt, jobb dőljön is. — A haza jövődje nem attól függ, hogy sikerült-e összekoldulnom az emigratióknak privát ellátott «sanssoucit» s erre csak akkor szabad (de akkor kell is) gondolnom, és fogok is, ha a nagyobb czél miatt nem szenved, vagy arra nincs remény. Az pedig bizonyos, hogy Angliában oly megjelenésem, melynek *egyedüli* sikere pénz volna, s pénz nem egy magyar harez szükségeire, hanem szegény menekvők ellátására, a kegyelemdőfést adná meg politikai hatásomnak.

Azért hát a «mottó» az: túrni tudni, s várni s hinni, a ki azt hiszi, hogy velem és általam történhetik valami, az szokjék le már egyszer ama magyar szokásról «vezetni akarni», s csak akkor hinni, ha nagyszélesen demonstrálják neki az okokat. Aki bízik bennem, higye, hogy oka van annak, a mit teszek s oka annak, a mit nem teszek. Mi rendkívüli körülmények közt élünk, reánk most nem alkalmas a parlamentszerű szívkitárás. Ha boldogulni akarunk, bízni kell valakibe.

Aztán légy meggyőződve édes barátom, hogy ha a diplomatiától semmit sem várhatunk, az tehát nekünk kárunkra van — szükséges azt contracarrirozni, s azt hidd el, hogy ama diplomátia «Achilles sarka» itt van és hogy nekem is van diplomatiám, ama káros diplomatiának ellenére, és hogy sem nem heverek, sem szélmalomharezokat nem vívok. — Majd meglátod, nem sokára.

Bizonyos lehetsz, hogy én a nyugaton történhető eseményeknek ügyünkrei befolyását nem csak nem csekélylem, de sőt egyezek

veled, hogy a nélkül a dolog alig mehet; de kérlek ti se kicsinyeljétek Konstantinápoly fontosságát s legyetek arról meggyőződve, hogy valamint a nyugat azon hely, *honnan* a lökésnek jönni kell, úgy Stambul azon hely, *hová* a lökésnek hatni kell, miszerint *nekünk* positive használjon. — Ezért itt a teendő oly sok és fontos, hogy ha ma azt mondanák nekem «nehetsz Londonba», azt csak úgy vélném közszempontból hasznosnak, ha hozzá volna téve: «de visszajöhetsz és ismét mehetsz és jöhetsz a mint tetszik». Nagyon károsnak tartandom ellenben, ha a töröktől nem jó barátképen kellene megválnom. — Lehet-e? a körülményektől függ. Dolgozzunk, — szántani már sikerült a földet, most hintegetjük a magot, — megéri-e? nem tudom. Sem vérmes reményre nincs ok, sem reményvesztésre; tehát annál több munkás kitűrésre.

Azért hát ne csüggedj te is édes barátom, hanem csinálj biztos alkalmat gyakoribb levelezésre (de igen biztosat, nem az angol, inkább a szárd követség útján) s tarts engem au courant a particuláris eventualitásokról, nehogy olyasmit ne tudjak, mit magam helyes tájékozása végett tudnom kellene. Hírlap erre nem elég, pedig azt is minden hat hétben látok s akkor is nem újság-, hanem ósággként.

Az emigráció statisztikáját igen igen köszönöm. Ott látom Gál Sándort is, a székely vezért, nemde? Ez különös, igen különös, mert épen tegnap érkezett ide Szentgyörgyi nevű kapitány a Mátyás (vagy mint magokat nevezik Kossuth) huszároktól ki — miként állítja — október 21-kén jött ki Magyarországból, hozván nekem többeknek s épen a (mint mondja) Szatmárban tartózkodó Gál Sándornak is nevében az előkészületekről jelentést, kérvén ismét Gál Sándornak (de nem ő maga, hanem más valami biztos emberem által) utasításokat, rendeleteket. Ha esel, én ugyan bele nem megyek, megtanultam vigyázó lenni s aztán leveled is jókor érkezett. De mégis különös. Tudakozódj csak Gál Sándornál, s új kérlek rögtön. Mert amint baj lehet tenni a mit nem kellene, úgy baj szintűgy elmulasztani, amit tenni kellene.

Vettért említém nov. 5-kei levelemben is. Ha valakit, őt nem kell messze távozni engednünk. Hát az összes magyarophilok még csak *egy* embert sem képesek ellátni? Szépen köszönöm — kérlek add által neki ide zárt levelkémet, de előbb add által a Massing-

berdnek szóló másikat. Meg fogod lelhetni, mert tiszt a Royal House Guardnál, az úgynevezett «kékeknél», van háza is Londonban magának. Adja Isten, hogy még ott legyen, mert ide kell vala visszajönnie. Ha ott van, nem kétlem, levelemre ki fog fizetni Vetternek 50 font sterlinget (néhány hétre egy kis várakozási mód, utóbb jön ide jó tanács) azért szólj előbb Massingberd-del, hogy megmondhasd Vetternek az eredményt s íj nekem is, miszerint, ha Massingberd már ott nem volna, más úton rendelkezhessem.

Andrássyt igen igen szívesen köszöntsd. Nagyon nagyon örvendek és becsülöm. Be szeretném őt is Konstantinápolyban! Nem akarna? semmi, vagy mily esetben?

S most Isten áldjon. Adjon jobb évet, megbűnhölte már stb. Nődnek tőlem s nőmtől legszívesebb üdvözetet. I hope yet one christmass to have at Szécsény, of her hands a «mákos mácsik».*

Barátod Kossuth Lajos.

A hozzám intézett levelek elsejében mindjárt ráismertem Urqhart befolyására, különösen azon körmönfont szőrszállasogató dialektikában, mely minden bajnak okát Palmerstonra, Urqhart régi ellenségére, viszi vissza: a másodikat bizonyosságául vettem annak, hogy Mazzininek még is sikerült Kossuthtal összeköttetésbe jutni, és optimistikus nézeteit, melyek Kiutahiában termékeny talajra találtak, Londonból Ázsiába átplántálni.

* Reméllem, hogy még egy karácsonkor kapunk kezeiből egy mákos mácsikot Szécsényben.

A BELLEBBEZÉS VÉGE, KOSSUTH ANGOLORSZÁGBAN.

I.

Feleségem memoire-jai elég jól sikerültek. Bevezetésül Magyarország történelmét összeszorítottam tíz ívbe, hogy az angolok erről is némi fogalmat nyerjenek. A német kiadás, mely ez alkalommal az eredeti volt, — mert a könyvet németül írtuk s csak azután fordítottuk le angolra, Magyarországon a tiltott könyvek közé tartozott s ugyanazért nagyobb keletet nyert, mintha el nem tiltották volna. Amerikában utánnyomatban jött ki, szóval a munka sikerült s kedvet adott nekünk Colburne-al újra szerződni egy második munkára, mely «Tales and traditions of Hungary» (Magyarország meséi és mondái) cím alatt csakugyan kijött. A meséket és mondákat nem taglaltuk tudományos szempontból, hanem úgy írtuk, hogy az olvasó élvezhesse, s minthogy az általam ismert magyar mesék és mondák nem töltöttek be egy egész kötetet, egy pár lengyelt is adtam hozzá, megjegyezve azonban, hogy ez lengyel s nem magyar. Nagy csodálkozásomra ezen szerény, a közönség mulattatására írott könyv Magyarországon Ipolyi magyar mythológiájában kútfőnek tekintetett, sőt még Pan Tvardovszky lengyel legendája is a magyar mythológiában talált helyet. Colburne azonban legalább is két kötetet kívánt, pedig az első kötet végzetével feleségem megbetegedett s több hétig nem volt képes dolgozni, nekem kellett tehát még két kötetet hamarjában rögtönözni, úgy hogy az inas a nyomdából sokszor rám jött, midőn még íróasztalomon meg sem száradt a kézirat. Így keletkezett legnagyobb sietséggel egy regény «A jacobinusok Magyarországon», melynek több szerencséje volt, mint a milyet érdemelt, mert két német for-

dításban jelent meg, egy magyarban, egy francziában, sőt mind az angol mind a német szöveget után is nyomták az amerikaiak.

Klapka is kiadta a magyar szabadságharc történetét angol és német nyelven, Czecz németül a Bem hadjáratát; a czikkek Magyarország viszonyairól s a magyar kérdéstről pedig még mindig napi renden maradtak, habár a napilapokból most a szemlékbe vonultak, s Ausztria új beligazgatási szervezetével hozattak összeköttetésbe. Osztrák részről csak egy könyv jelent meg Londonban, Bury de Blaze báróné dicsőítése Windischgrätz és Jellasich tábornokoknak s Párisban néhány czikk báró Langsdorftól a *Revue des deux Mondes*-ben. A magyar ügy egyáltalán nem keltett annyi rokonszenvet Franciaországban, mint az angoloknál, a francziák a lengyelek révén inkább a szláv kérdéssel foglalkoztak, és szláv szemüvegen keresztül nézték a magyar ügyet, sőt jóformán csak azóta melegedtek fel mellette, mióta a lengyelek: Bem, Dembinszky és Viszoczký abban szerepeltek.

Hennigsen visszajött Ázsiából s hozott részletes tudósításokat a bellebbezett magyarokról: tőle tudtuk meg, hogy Kossuth valószínűleg mégis fogoly, hogy idegenekkel alig érintkezhetik, mert csak olyakat fogadhat, kik a látogatásra engedelmet nyertek Konstantinápolyban. Valahányszor kilovagol, egy tiszteleti őrség veszi körül, s a várban kell laknia, nem a városban, hogy Batthyányi Kázmér szabadabban mozoghat. A bujdosók közt egyébiránt egyenetlenség uralkodik, Batthyányi kerüli Kossuthot, nem is látják egymást s Perczel szintén ellenséges állást foglal. Hennigsen világosan megmondta, hogy azok szerint, a miket Konstantinápolyban tapasztalt, nincs remény, hogy Kossuth ezen tisztességes fogságból több esztendő előtt elbocsáttassék, mert az angol és francia kormány e részben kizárólag Ausztria belviszonyait veszi zsinórnímértékül, s mindaddig, míg az osztrák miniszter nem tartja a nagy országháborító szabadságát veszélytelennek a monarchia consolidációjára nézve, mindig ellenezni fogja a bellebbezés megszüntét. A török egyébiránt minden lehető tekintettel van Kossuth és családja iránt, mert nemesak feleségének sikerült hozzá kimenekedni, hanem gyermekei is, kik egy ideig Haynau által fogságban tartattak, végre hozzá küldettek, hogy a kormány azon dilemmából kijusson, hogy vagy az emberiség lábbaltapodása mellett kiskorú.

még alig hét évet ért gyermekeket, apjuk politikai bűne miatt, börtönben tartson, vagy pedig őket, a rebellis vezérnek fiait, kormányköltségen neveltesse: ugyanazért megengedték, hogy nagynénjük őket Konstantinápolyba vigye, honnét a szultán Kintaliába küldte. Ez különben tisztességesen fizeti magyar vendégeit s a felvigyázat szigorúságát is utóbbi időben enyhíteni kezdi. Így megengedték Kossuthnak, hogy a váron kívül kertet és kerti lakást béreljen, hol egész napokat minden felvigyázat nélkül tölt, megszöktetése tehát nem lehetetlen. Erre szükséges volna lovakat állítani fel az egész vonalon, a kis-ázsiai tengerpartig, ott pedig görög vitorlás hajót kibérelni, mely minden pillanatban kész volna a szökevényt Görögországba, Smyrnába vagy akármely angol vagy amerikai hajóhoz elvinni, mert az amerikaiak most nagy rokonszenvet mutatnak a magyar ügy iránt. Smyrnában az osztrák konzul egy magyar menekültet, Kosztát, fogatott el, s az ott horgonyzó osztrák hajóra vitette, de szerenesére ott volt egy amerikai hadihajó is és Ingraham, annak kapitánya. megtudván az esetet, s azt is, hogy Koszta, nem tudom mi alapon, az amerikai polgári jogot veszi igénybe, átküldött az osztrák hajóra s követelte kiadatását, különben ágyúval elsülveszti a vonakodót; mire az osztrák látván, hogy az amerikai csakugyan képes fenyegetését végre is hajtani, kiadta neki Kosztát. Mindez bátorított bennünket s miután Hennigsen kész volt magára vállalni Kossuth megszöktetését s Braniczky, lord Dudley Stuart, Záhnsdorf s mások által összegyűlt a szükséges pénzösszeg is, Hennigsent ismét Ázsiába küldtük, hogy azon esetre, ha Kossuth szabadulása diplomatikai úton igen soká késnék, s ő elhátározná magát azt be nem várni, alkalma legyen a menekülésre. Jelenlétét Mazzini s a külföldi emigrációk fejei nagyon szükségesnek tartották, mert a hírek egy közeledő államesiny iránt Párisban minden nap megújultak s a száműzöttek világa meg volt győződve, hogy ez megnyitja ismét a forradalom kapuit. Ily alkalomra szükségesnek tartották Magyarország hozzájárulását is, azt pedig igen jól tudták, hogy Magyarországot nem Klapka és Teleki s a külföldön levő magyarok képviselik, hanem kizárólag Kossuth. Ez azonban nem tartotta még megjöttek a szökés idejét, ámbár panaszkodott a diplomatiáról, különösen az angoloról, hogy nem lép fel erélyesen mellette, holott a törökök örülnének, ha bármely

hatalmasság támogatása mellett ők is menekülhetnének igen kellemtelen börtönőri szerepöktől, melyet Európa nyugalmanak tekintetéből elvállalni kénytelenek voltak.

II.

1851-ben a nemzetközi világkiállítás teljesen elfoglalta a közönség figyelmét Londonban. Eddig is rendeztek különböző országokban iparkiállítások, ezeknek azonban a legyőzhetetleneknek látszó vánnéhézségek miatt mindenütt csak nemzeti jellegűek volt. Angolország egyáltalában tartózkodott az ily kiállításoktól s azt tartotta, hogy a londoni kirakatok magokban is folytonos állandó iparkiállításnak beállhatnak. Albert herceg azonban érezte, hogy az angol iparcikkekben hiányzik az ízlés, ő adoptált hazájának szépművészeti nevelését tűzte ki életének egyik feladatául. Arra hatott, hogy mintarajztanodák alapíttassanak s most azon volt, egy általános nemzetközi iparkiállításban megteremteni a lehetőséget, hogy minden nemzetnek alkalma legyen iparának előnyeit és hátrányait felismerni. A vámszabályok tehát törvény által felfüggesztettek ez alkalomra s a kiállítási palota úgy tekintetett s oly szabályok alá vétetett, mint egy szabad kikötő.

A palota maga igazi csuda volt. A devonshirei herceg kertészének Paxtonnak terve szerint üvegből és vasból épült, teteje utánozván a Victoria regia növény levelének barázdás szerkezetét. Az ipar mellett a művészetet is képviselve láttuk ezen palotában, a képek csak másod rendben szerepeltek ugyan, ezek csak később lettek a nemzetközi iparkiállításoknak fődíszei, de a plasztika és a régiségek is, a mennyeiben t. i. az iparral összeköttetésben vannak, itt találták illő helyöket. Az idegenek ez alkalommal összesereglettek Londonba a civilizált világ minden részéből s az angol szalonok még sokkal népesebbek lettek mint különben. Cobdennél is, ki a szabadkereskedés tanainak terjesztése tekintetéből Európát és Amerikát beutazta volt s a fővárosokban sok ismeretséget kötött, esténként gyakran összegyűlt sok külföldi notabilitás, kiknek mulattatása leginkább abban ütközött meg, hogy nem sok angol találkozott, ki anyanyelvén kívül más idegen nyelveket is ismerne. Cobden estéleinél tehát emelkedett azoknak becse, kik francziául s németül

tudtak; engem különösen megkért, ne maradjak el soha, mintha csak a családhoz tartoznám.

Egyszer fényes estély volt nála. Hírnevű francziák gyűltek itt össze, spanyolok, olaszok, amerikaiak, németek, mintha csak közgazdasági congressust tartanának. Itt volt köztük Gützlaff is, a híres missionárius Chinából, ki a mennyei országban már oly soká időzött, hogy maga is chinainak tartotta magát. Volt is erre jogcíme, egy állami pályázatnál Pekingben elnyerte az első díjat egy földrajzi feladatnál, s evvel a kék gombos pávatollas fővegű mandarinságot, azóta hű tisztviselője volt a chinai császárnak. Nem ismervén a távol kelet nagy birodalmának viszonyait, figyelmesen hallgattam mindazokat, miket ő a chinai seregről és közigazgatásról mondott, de csakhamar megfordult a társalkodás, ő kezdett kikérdezni. Elbeszélte, hogy nyugati Chinában érte őt a francia forradalom híre, a levél nyolcz hónapig volt útban s midőn ő Cantonba visszaérkezett, mindjárt hajóra ült, hosszú utazása alatt a kikötőkben csak kósza híreket hallott, valósággal most sem tudja még, mi történt Franciaországban.

— Hát elűzték Lajos Fülöp királyt s a köztársaságot kiáltották ki — ez volt feleletem.

— Annyit tudtam már Chinában is, de azt nem magyarázta meg nekem senki, mik ezen forradalomnak s köztársaságnak alapelvei, azok pedig hatalmasak lehetnek, mert egész Európát gyűjtötták fel.

A kérdés zavarba hozott, de eszembe jutott, hogy egy francia húszfrankos arany van zsebemben; kihúztam, megmutattam.

— Ime itt vannak: liberté, egalité, fraternité.

Szabadság, egyenlőség, testvériség.

— Mind ez csakugyan dicső három elv, mi chinaiak is egyszer, már kétezer év előtt, ezekre fektettük állami életünk súlypontját s ezek szerint rendeztük be közigazgatásunkat, de azt találtuk, hogy sokszor összeütköznek egymással s hogy a három elv mellé szükséges még egy negyedik, mely a hármat összhangzásba hozza s mintán ezt feltaláltuk, a csend és rend csakugyan többé nem bontatott meg.

La Guéronnière, ki beszélgetésünket nagy figyelemmel kísérte, erre idegesen közbeszólt:

— Kérem, mi azon negyedik összhangoztató elv?

— A bambusz! szolt Gützlaff nyomatékosan, mióta ezt negyedik főkörmányelvnek behoztuk, a szabadság uralma dívik nálunk, korlátozva a bambusz által, s egyenlőség uralkodik a bambusz alatt, megkapja azt a mandarin, ha vét, csakúgy, mint a teherhordó, s önök alig fogják képzelni, mily benső érzelme a testvériségnek fejlődik ki a bambusz alatt.

Hat hónappal később bekövetkezett az államcsíny, az erkölcsi bambusz urahna Franciaországban s az egész szárazföldön.

III.

Semmi reményünk nem volt már, hogy a diplomacia kieszközölje Kossuth szabadságát, mert Franciaországban mindennap erősebben jelentkezett az elnöknek, Napoleon herczegnek vágya, hogy államcsíny által menekedjék meg a nemzetgyűlés kellemetlen ellenőrzésétől s a köztársasági alkotmány szabadelvűségétől. Mindenki látta, hogy ez nagyobb rázkodtatás nélkül nem történhetik meg, s ily alkalmaknál veszedelmes volna oly izgató elem, minőt Kossuth szónoklata, a harcba belehozna. Nemcsak az osztrák, hanem a francia diplomacia is kényelmesebbnek tartotta, ha Kossuth a ciliciai hegyek közt Ázsiában bellebbezve sopánkodik, s szava elhangzik, mielőtt európai fület ütne meg, mint ha Londonból a napi sajtó által ismét befolyást gyakorolhatna az európai közönségre, mely nevét most már ismeri s rokonszenvvel viseltetik iránta. Mi csak Hennigsen által vártuk a szabadulást, ez Kis-Ázsiában időzött, ki is bérelte már a görög hajót s intézkedett a lovak iránt, melyeken Kossuthot megszökteti. Váratlan hír Amerikából megváltoztatta ekkor egyszerre az egész állapotot. Foote, Mississipp déli államnak senátora, indítványt tett az amerikai senátusban, hogy az éjszakamerikai államok kormánya hívja meg Kossuthot, Magyarország volt kormányzóját, vendégül Amerikába, mely társainak menhelyet ajánl; a kormány küldjön e célra hadihajót Ázsiába, mely a szultán engedelmével a bellebbezetteket Amerikába vigye. Az indítványhoz egy éjszaki senátor tüstént hozzájárult s a senátus egyhanguan s nagy lelkesedéssel fogadta azt el. Ez igen ügyes egy sakkhuzás volt, midőn Kossuth iránt a legnagyobb tisz-

teletet tanusította, s őt Lafayette-el párvonalba helyezte. kit huszonöt évvel előbb az éjszakamerikai köztársaság, mint egykori szabadságharcosát, vendégül ünnepelte; más részről a legjobb szolgálatokat tette Ausztriának és Franciaországnak, midőn a veszedelmesnek tartott népizgatót eltávolítja az európai partoktól s ünnepélyekkel és fogadtatásokkal, minőkhöz az amerikaiak oly igen jól értenek, legulább is hat vagy nyolcz hónapra hatását tökéletesen neutralizálja és figyelmét az európai viszonyoktól elvonja. A diplomaták mind meg voltak győződve, hogy Kossuth Amerikában igen hamar le fogja magát járni, annál is inkább, mivel a rab-szolgakérdés a kedélyeket ottan nagy izgalomban tartotta s lehetetlennek látszott, hogy a köztársaság vendége ezen kérdésbe beszédeinek alkalmával valahogy be ne botoljék. Mazzini s az európai forradalmárok, kiknek gyűlpontja jelenleg London volt, nagyon röstelték Kossuth szabadulásának ezen módját s azon voltak, hogy mielőtt New-Yorkba menne, minden esetre Angolországban jelenjen meg, s ott legyen azon időben, mikor Napoleon államesinyját viszi ki, ebben pedig találkoztak Kossuth kívánságai-val is, melyeket azonban egészen titkon tartott.

Sokáig kellett még mindig várniuk, míg a meghívás forma szerint Magyarország volt kormányzójának kézbesített, a szultán engedelmre a távozásra megadatott, a hadihajó az ázsiai partokhoz érkezett s Kossuth, volt rangjához mért tisztelettel Ciliciából társaival együtt az amerikai hajóra kísértetett. Nagyon természetes, hogy a bellebbezés minden magyarra nézve azon pillanatban megszűnt, midőn a szultán az amerikai nagy köztársaság meghívásába beleegyezett. Gróf Batthyányi Kázmér tehát feleségével tüstént Párisba utazott, Mészáros a menekültek egy részével az angol gőzhajó-társaság gőzösén Londonba jött s onnét az amerikai kormány költségén New-Yorkba szállítatott. Perczel is megjött, lord Palmerstonnál kihallgatást nyert, s Jersey szigetére költözött. Az amerikai hadihajó legelőbb Olaszországban a spezziai öbölben vetett horgonyt, de a piemonti kormány nem engedte meg, hogy Kossuth, ki tengeri betegségben szenvedett, partra szállhasson, mert még az olasz nép is benne látta az európai szabadság megtettesült hősét, s tiszteletére örömtüzet gyújtott mindenütt a hegytetőkön a spezziai öböl körül, a nép a partra tódult s evvivaakat harsogtatott. A hajó

innét a marseillei kikötőbe evezett, hol Kossuth a préfét által engedelmet kért a kormánytól s elnöktől, hogy Franciaországban keresztül Angolországba siethessen honfitársainak meglátogatására, s köszönetet mondhasson az angol nemzetnek azon rokonszenvért, melyet mindig a magyar ügy iránt tanusított, onnét pedig Amerikába menjen, hol a köztársaság várja, mint vendégét. A francia kormány mindezt megtagadta s nem engedte, hogy Kossuth partra szállhasson, sőt minden közlekedést az amerikai hajóval megtiltott. A magyarok jelenléte azonban felizgatta a marseillei népet, mely a kikötőbe tódult, sőt egy munkás minden tilalom ellenére beugrott a tengerbe s odauszott a hajóhoz, csak hogy kezet foghasson Kossuthal s midőn ez csudálkozását fejezte ki ezen tette fölött, felkiáltott: semmi sem lehetetlen annak, aki akar! Kossuthnak roppantúl megtetszett ezen szó, ez lett ezentúl jelszava, melyet beszédeiben többször említett fel. Innét Gibraltárba értek, hol az angol várparancsnokság legnagyobb tisztelettel és díszebéddel fogadta Kossuthot, ki itt az amerikai hajókapitánynak kijelentette, hogy a hadihajót elliagyja, s az angol Oriental- and Peninsular-Company gőzösén Southamptonba megyen. Csak szárnysegédét Ilász ezredest és néhány társát vette magához, a többiek New-Yorkba mentek egyenesen, hová őket rövid idő múlva követni fogja. Ezt Ilász a kormányzó rendeletéből nekem is táviratozta, tudtuk tehát a napot, mikor megérkezését várhatjuk.

IV.

Southamptonba mentem az előkészületek elrendezése végett, hol az amerikai consul, Crosskey, mindenben kezemre járt, mert ő volt itten az amerikai köztársaság képviselője, s kötelességének tartotta hazájának vendégét üdvözölni. A város polgármestere, Mr. Andrews, meggazdagodott kerékgyártó, azon volt, hogy a fogadtatás minél fényesebben sikerüljön, városának dicsőségére, mely neki különösen szívéen feküdt. Egy kis személyes hiúság is járult hozzá, tudta, hogy egész Angolország hírlapjai szólni fognak ezen eseményről s ki nem felejtik őt is, ki a híres száműzöttet az angol nemzet nevében fogadja.

Tömerdek nép ment le Londonból Southamptonba, midőn a hajó megérkezésének napja megjött; ott voltak a londoni sajtó

gyorsirói és képviselői, ott lord Dudley Stuart is, lord Palmerston levelével Kossuthhoz, melyben ez őt falusi kastélyába szívesen meghívja, mely csak egy pár óra járásra volt Southamptonhoz.

Mazzini, Ledru-Rollin s az összes száműzöttek ezen meghívásban oly cselszövényt láttak, mely Kossuthot a forradalmi párttól elválaszsa s őt egészen az angol arisztokrácia körébe vigye, hol őt egy ideig huzelgésekkel el fogják halmozni, hogy azután, midőn befolyását a nagy tömegre ily formán eljátszotta, egyszerűen elejtsék. Mazzini ezt meg is írta neki, s engemet kért fel, juttassam levelét kezéhez, mielőtt Palmerston meghívását megkaphatná. Én tehát csónakot akartam kibérelni, melylyel a gőzhajó eleibe mennék, hogy azon pillanatban arra juthassak fel, amint ez horgonyt vet, csakhamar megtudtam azonban a polgármester tilalmát, hogy bármily csónak a partot elhagyja, mielőtt ő s lord Dudley Stuart a hajóra lépnek. Zavarban voltam, mit tevő legyek, midőn Crosskey-vel találkoztam s ennek bajomat elpanaszoltam.

— Ne gondoljon ezzel, elviszem én a hajóra amerikai lobogó alatt.

S csakugyan minden csónak fel volt lobogózva a kikötőben, ott volt a consulé is az amerikai csillagokkal és pólyákkal és midőn a gőzös közeledett, mi beültünk, eleibe eveztünk és csakugyan azon pillanatban, midőn a hajó horgonyt vetett, felmásztunk a kötélétrán.

Szép őszi nap volt, a parton ezer meg ezer néző tolongott. A gőzös fődélzetének közepén nem állt senki, csak a kapitány, Kossuth, felesége, gyermekei és Ihász ezredes. Én voltam az első, feleségemmel, a ki feljött, s a mint Kossuth meglátott, egymás nyakába borultunk, azután feleségemet ölelte meg, nekem e szerint nem maradt egyéb hátra, minthogy «coram populo» én is megöleljem Kossuthnét. A nép a parton hurrah-kat kiabált, úgy, hogy rengett a föld; az alatt átadtam Mazzini levelét, s mondtam olvassa tüstént, de akkor ott volt már a polgármester is, és lord Dudley Stuart lord Palmerston levelével. Kossuth a Mazziniét és Palmerstonét olvasatlanul zsebre dugta, nem is sokat figyelt arra, mit én s lord Dudley neki beszéltünk, mert a nép nyugtalankodott a parton s hurrah kiáltásait viszonzni kellett folytonos süvegemeléssel. Kiszálltunk, a kocsik elvittek a városházra, hol a polgármester és tanács szokott módon ünnepélyesen fogadták Kossuthot, aki leg-

nagyobb csodálkozásunkra fényes beszéddel válaszolt, oly jó angol-sággal, hogy a hallgatók ezreinek lelkesedése ismét frenetikus hurrah kiáltásokba tört ki. Kossuth ezután megmondta lord Dudley Stuart-nak, hogy megtisztelve érzi ugyan magát lord Palmerston meghívása által, azt azonban egy időre nem fogadhatja még el, neki politikai céljai is vannak Angolországban, szólni fog a néphez, mely, amint látszik, őt szívesen hallgatja meg, mint elnyomott hazájának ügyvédjét. Ha ezek után is lord Palmerston kivánni fogná látogatását, ezt hazájára nézve nagy szerencsének fogná tartani, mert akkor politikai jelentősége is lenne ezen látogatásnak.

A southamptoni beszéd sikere után tüstént jöttek telegrammok Londonból, megkérve Kossuthot, maradjon két napig Southamptonban, hogy Londonban is fényes fogadtatás rendeztethessék el. Mr. Andrews tehát vendégül hívta meg Kossuthot házához s másnap délben ebédet adott tiszteletére, melyre főleg a fővárosi sajtó képviselői voltak hivatalosok, de Cobden is lejött Londonból, kezét szorítani a magyar ügy legdicsőbb képviselőjével. Az ebéd végével Cobden poharat emelt Kossuthra, felkérve őt, hogy itt, baráti körben, világosítsa fel őket Magyarország viszonyáról Ausztriához s minden történekekről, úgymint terveiről, reményeiről. Erre Kossuth felkelt s minden fennakadás nélkül két óra hosszat elmondta logikai rendben s itt-ott szónoki fordulatokkal a szabadságharez okait, Ausztria politikáját, s minthogy hazánk végét kizárólag az orosz beavatkozásnak tulajdonította, melynek káros következtését Angolországra nézve is kifejtette, felállította azon teoriáját, hogy a szabadelvű hatalmaknak tulajdon érdekekben is kötelességek megakadályozni más hatalmak beleavatkozását bármely nemzet belügyeibe, ha kell, akár fegyverrel is. A gyorsírók lekapták Kossuth szavait, melyek oly szabatosak voltak, hogy azokon semmit változtatni nem kellett, a jelen volt hírlapszerkesztők nem titkolták el csodálkozásukat ezen páratlan rögtönzésen s Cobden később is nem egyszer emelte ki Kossuthnak ezen beszédét, mely ítélete szerint logikai elrendezésében s egyszerű, világos fejtegetéseiben akár sir Robert Peel legjobb beszédeivel hasonlítható össze.

V.

Southamptonban volt ez időben Szentpétery is, az agg ezüstműves, kinek rendkívüli ügyessége feleleveníté a régi magyar ezüstművesek terebelési technikáját. A kiállítás meglátogatásának ürügye alatt jött ki, és meghozta Kossuthnének barátai kezére bizott szerény ékszereit s ezek mellett némely politikai tudósítást is.

Mazzini s az európai forradalmárok roppantúl röstelték, hogy Kossuth Southamptonban időz angol újságírókkal, holott ők azon meggyőződésben, hogy a francia elnök minél-előbb elköveti az államesinyt s hogy az bármely napon történhetik meg, Kossuthal meg akarták volna beszélni a kellő, esetleges intézkedéseket. Kossuth végre bejött Londonba, hol őt nagy ünnepélyességgel fogadták; mintha csak a lord mayor bevonulása volna, úgy vitték őt a városházába, hol a Guild Hallban ismét nagy beszéddel felvillanyozta a londoni nyárspolgárokat is, kik neki adresst nyújtottak át, régi szokás szerint száz arany guinea értékű tokban. Massingberd, angol gárdatiszt Kossuth rendelkezésére bocsátotta lakását a város legaristokratikusabb részében, hol megérkezése után, a mint a cityből visszakerült, a magyar emigránsokat fogadta, kiknek élén gróf Esterházy Pál reményteljes köztársasági beszédet tartott. Kossuth már előbb, éjjel, találkozott a francia és olasz menekültek vezéreivel s hitelt adva ezek optimistikus felfogásának, bujdosó honfitársait is azon reménynyel biztatta, hogy legközelebb megújul a harc, mely Magyarország felszabadulására fog vezetni. Patakyt, ki önkényt ajánlkozott ezen missióra, tüstént el is küldte utasításokkal Magyarországba, Matthäides hasonló járatban más úton indult oda, s meg is érkezett, úgy szintén Figyelmessy is, de Pataky Hamburgban az osztrák policzia kezébe esett, s életével fizette meg merényletét. A magyarok után jöttek a többi külföldi menekültek küldöttségei, a francia socialisták közt, kiket Louis Blanc vezetett, Simonyi Ernő, kit Kossuth akkor megfeddett, hogy a magyar menekültektől elvált. Simonyit egyébiránt socialistikus tanulmányai nem soká foglalkodtatták, nevelői pályáját is igen hamar hagyta el s mint egy nagy kés- és beretvagyár ágense beutazta egész Európát s e mellett kutatta az országos levéltárak-

ban a Magyarországra vonatkozó okmányokat, melyeknek egy részét később az akadémia ki is adta.

Számtalan levél özönlött Kossuthhoz, s minthogy Angolországban neveletlenségnek tartják, ha valaki bármi levelet válasz nélkül hágy, minden nevezetesebb embernek van titkára, ki a levelekre a kapott utasítás szerint felel. Kossuthnak azonban még csak a levelek elolvasására sem volt elégséges ideje, az egész város tódult hozzá, beszédekot kellett tartani s ezeket elkészíteni, a Koppenhagenfields magaslatán nagy népgyűlésben szólni a londoni néphez, deputációkat fogadni az ország különböző részeiből s a számtalan londoni egyesületektől, melyek Kossuthnál tisztelkedni akartak; ő tehát a több ezerre menő levelek felnyitását, elolvasását és az arra való válaszadást reám bízta, mit egy angol írnok segélyével nagy nehezen tudtam elvégezni. E foglalatosságom közepette Szontagh Samu jött hozzám azon jelentéssel, hogy nagybátyám Fejérváry Pesten meghalt. Ezen csapás nem volt ugyan váratlan, mert szegény nagybátyám már a hetvenedik évét haladta túl s egészsége soha sem volt erős, de azon halás ragaszkodás, melylyel iránta viseltetem, fájdalmasan éreztette velem e veszteséget, sorsom úgy hozta magával, hogy kedveseim kimúltánál soha nem lehettem jelen.

Kossuthnak most Amerikába kellett volna mennie, nehogy az ottani nép nehezteljen, hogy mintán az ő közbenjárására szabadult meg a ciliciái hegyek közül, sőt elhozatálára hadihajó is küldetett Ázsia partjaira, vendégének látogatása mégis soká elmarad. E neheztelést fokozta azon körülmény is, hogy minden angol hírlap tele volt Kossuth beszédeivel s fogadtatása ünnepélyességével, az amerikaiak pedig mindig irigyek Angolországra s könnyen boszankodnak, ha azt hiszik, hogy kiesnyeltetnek. Mazzininak azonban s a francziáknak oly tudósításai voltak, hogy az államesiny minden nap várható Párisban, ők e tekintetből roppant súlyt fektettek arra, hogy azon pillanatban Kossuth Európában legyen. Minthogy bizton hitték, hogy az államesiny egyszerre nem sikerülhet s hosszabb harezot idéz elő, s ámitottak azon villanyos befolyásra, melylyel Kossuth a néptömegre mindenütt hatott, ők tehát tartóztatták a magyar hazafit Angolországban s engedve érveiknek ő is halasztgatta elindulását Amerikába, el is fogadta manchesteri és birminghami tisztelőinek meghívását, hogy köztök jelenjen meg s beszédet

tartson. Jelenléte mindenütt a legnagyobb lelkesedést szülte, még a Times is, mely a Kossuthkultus árjának vezércikkeiben ellenállt, velünk küldte tudósítóját mr. Russelt, ki később a krimi háború idejében európai hírré emelkedett, hogy az ünnepélyeket leírja, s a beszédekét rögtön küldje be. Ezt oly lelkiismeretesen tette, hogy még azt sem hallgatta el, mikép minden ily díszmenetnél mindig jelen volt egy ember Kossuth kocsija előtt, ki a Times-t ünnepélyesen elégette.

Az angolok leginkább azt bámulták vendégökben, hogy ámbár beszédének thémája mindig ugyanaz volt, mégis soha nem ismételte magát, mindig új és új fordulatokban adta elő azt, mit ő magyar szempontból az angol politikától s az angol nép rokonszenvétől követelt.

Végre nem lehetett tovább elhalasztani az amerikai utat, október végével Southamptonba mentünk. hol egy amerikai gőzösre szálltunk. Az amerikaiak nagy ebédet rendeltek a gőzősön, melynél Kossuth nagyszerű beszédben búcsút vett angol barátaitól, kik nagy számmal megjelentek volt; a mint a sötétség beállt, a gőzös megindult.

KOSSUTH AMERIKÁBAN.

I.

Kossuth gyermekei az enyéimmal együtt Tamárky és Karády felvigyázata alatt Londonban lakásomban maradtak, én feleségemmel Kossuthékhoz csatlakoztam. Velünk volt még Iliás ezredes, a modern Mikes Kelemen, a daliás Bethlen Gergely, Hajnik Pál, Nagy Péter s néhány másodrendű honvédtiszt, kik kormányzójukat Kiutahia óta kísérték. A hajón nem találtunk érdekesebb társaságot, de alkalmatlan volt mindenestre Lola Montez jelenléte, ki történetesen ugyanazon hajót választotta amerikai útjára. A híres szép tánczosnő, kinek bájai az öreg Lajos bajor királyt annyira elcsábították, hogy neki a politikába is nagy befolyást engedett, s kit végre a 48-ki forradalom űzött el, asszonyaink nagy bosszúságára folyvást kereste az alkalmat, hogy Kossuthot megszólíthassa, pedig a hajón nem lehet egymásnak kitérni — a találkozás folytonos. Az első napokban ugyan kívülem, néhány sokat utazott angolon s amerikain kívül, az egész társaság tengeri betegségben szenvedett, mert a folytonos erős szél időnként valódi szélvészszé fokozódott, s a habokat feltornyosítá előttünk: később azonban sokan kiheverték a betegséget, s Kossuth most megkért, szabadítsam meg ettől a tolakodó tánczosnőtől. Ez csakugyan felhasználta a percet, midőn Kossuth az ebédnél kabinja felé ment s megszólította:

— Tábormok, ha megint háborút visel Ausztriával, adjon nekem egy huszárregimentet. — Mire rögtön megjegyeztem:

— Meg vagyok győződve, kisasszony, hogy kevesebb nem elégítheti ki.

Durvaságom használt, nem bántott többé bennünket. Kossuthné folyvást szenvedő volt a hajón, s ritkán jött a födélzetre, de

lent a szalonban elbeszélte feleségemnek menekülésének regényes történetét. Világos után soká Csernovics Péternél volt elrejtve, ki oly sok menekültöt mentett meg azon időben; itt hallotta a szomszéd szobában való beszélgetésből az októberi vénapokat s gyermekeinek elfogatását. Itt azonban nem maradtatott, Pestre is vetődött, végre Wagnerné, egy honvédtiszt anyja, ki Kossuthéknak régóta lekötelezve volt, szerzett útlevelet, melylyel Szlavonián keresztül nagynehezen Belgrádba jutott, hol őt a kormány minden tisztelettel fogadtatta; így jutott végre férjéhez s vele a ciliciai várba, hová később három gyermeke is megjött. — Kossuth a hajón fogalmazta azon beszédét, melyet New-Yorkban a népnek elmondandó volt; sokat beszélünk az európai politika constellációjáról, semmiképen nem tudta elhinni, hogy Napoleon Lajos képes volna a francia köztársaságot császársággá átváltoztatni, ő jobban bízott a nemzet szabadságszeretetében s lelkesedésében, mint én, mert ismertem a vagyonos osztályok azon félelmét, melyet a vörös kísértet ügyes feltüntetése keltett bennök, s az alsóbb osztályok közönyösségét, mely mindig a nagy lelkesedés után beáll, mert a mint Börne egyszer megemlítette: «a lelkesedés ragadós ugyan, mint a nátha, de nem lehet beszózni s eltenni, mint a heringet.»

Tizenhárom napig tartott útazásunk Southamptontól a new-yorki kikötőig, szélben, esőben, ködben, kellemetlen volt minden tekintetben, végre éjjel jelezték Staten Islandot. Éjfél volt, midőn horgonyt vetettünk, de azért mégis előnkbe jött a mayor, s az előkelőbb polgárokkal együtt az összes népség. Lelkesedéssel fogadták Kossuthot, s megkérték, maradjon itt egy napig, hogy New-York, mely megérkezésünket csak e pillanatban tudhatja meg, megtéhesse az előkészületeket az ünnepélyes fogadtatásra. Szívélyes beszélgetés következett erre, a mayor hozzám is fordult s tábornoknak czímezett; — megjegyeztem, hogy nem vagyok tábornok.

— Tehát ezredes úr.

— Az sem vagyok, nem voltam soha katona.

— Tehát kedves count Pulszky — —

— Az sem vagyok, nem egyéb, mint Mr. Pulszky, sem több, sem kevesebb.

— Már ez lehetetlen, olyan férfi, a kinek nevét itt Amerikában már hallottuk, nem lehet egyszerű mister. Bárhogy sza-

badkozók, addig, míg Amerikában van, count Pulszky lesz, a mi számunkra az.

S csakugyan úgy volt, emlékezem, hogy dr. Hoffmannak, ki a pensylvániai egyetemnél jogtanár volt s a continentális etiquette-ról és címekről felvilágosítást kért tőlem, egész félóraig magyaráztam az európai nemesség viszonyait, jogait, fokozatait s társadalmi állását, hangsúlyozva, hogy magyar nemes vagyok ugyan, de címem nincs, s midőn neki a magyar nemesség volt kiváltságait és mágnásaink jelen állását is részletesen elbeszéltem, végre csak így felelt:

— Most már értem, count, s tudom mi az állása.

Láttam, hogy minden okoskodásom hiábavaló, nem tiltakoztam tehát többé a cím ellen, oly országban, a hol a köztársasági eszmék mellett minden embernek címe van. Amerikában több az excellentia mint Európában, minden miniszter, minden senátor, minden államkormányzó megköveteli e címet, s miután ezek három, négy, hat év alatt változni szoktak, nincs hossza vége az excellentiáknak. A congressus s minden államban az alsóház minden tagját megilleti a Honorable cím, számtalan a Governor és Judge. Azután a tábornokoknak és ezredeknek nincs hossza vége, minden városban vannak militia ezredek, melyek tisztjeiket maguk választják, e szerint az előkelőbb vendéglősök, kik a választás előtt ebédet szoktak adni az egész ezrednek, min-lig ezredeké válasszatnak meg, úgy hogy hamar hozzászoktam, ha valamely városba érkeztünk, a pinczértől mindjárt megkérdezni, hol van az ezredes? Egyszer azonban ezzel megjártam. Cincinnatiiban a legelső szállodában kérdeztem az ezredest, mire a pinczér megvetőleg felelt, micsoda ezredes? talán bizony a tábornokot keresi? Bocsánatot kértem s a tábornokkal — mert a vendéglős az volt — megbeszéltem, mennyi szobára lesz szükségünk s hogy akarjuk berendeztetni dolgainkat.

Staten Islandban egymást követték a látogatások, délben a szabadkőművesek egész ornátusban, minőt Európában csak ritkán lát az ember a páholyok ünnepélyeinél, minden szalagjaikkal és csillagaikkal elvonultak Kossuth előtt, este fáklyászene volt. Eljött Kingsland is, New-York mayorja, ki megbeszélte Kossuthal, hogy a mint a Castle Gardenbe kiszállunk, a nép ott lesz tömegesen s

vár beszédet: onnét a fogadóba hajtunk, hol addig, míg New-Yorkban maradunk, a város vendégei leszünk, úgy mint eddig is mindazon magyarok, kik már előbb a Mississippin hajón megjöttek, azok voltak, s a város által láttattak el. Másnap tehát New-Yorkba mentünk, s a mint a gőzösről a Castle Gardenbe megérkeztünk, a város száz ágyúörgéssel fogadta híres vendégét. Kossuth az állványra lépett s megkezdte beszédét. De a nép éljenzései meg nem szüntek, bármennyire intett neki a mayor és az aldermanok, a nép a hurrah-ból ki nem fogyott, mindig többen és többen gyülekeztek össze, az egész város ott volt s a hurrah minden pillanatban megújult, úgy hogy a láрма s újongás közt lehetetlenné lett egy szót is mondani. Három negyed óráig tartott ezen komédia, végre Kossuth leszállt az állványról, a mayoral és tanácsosokkal kocsiba ült, melyet a díszmenet az utcákon keresztül hosszú sorban követett a vendéglőbe. Itt már vártak az újság-reporterek, kiknek lediktáltam a beszédet, melyet Kossuth elmondott volna, ha a lelkesedett éljenzés mellett szóhoz juthat. Ily czím alatt este felé már árulgatták mindenütt, Kossuth utolsó angol beszédeivel együtt, melyek hajónkkal érkeztek meg.

II.

Az északamerikai államokban, mint minden parlamentáris kormány alatt élő országban, két nagy párt létezett, úgy az egyes államokban, mint az összes köztársaságban, melyek a hatalomért küzdöttek. Nevök régi idő óta whig volt és demokrata s a különbség köztük, különösen újabb időben, igen csekély. A whigek a védvámoknak pártolói voltak, a demokraták a szabad kereskedelem apostolai. A demokratákhoz tartoztak csaknem kizárólag mind a déli státusok, azonban itt is Kentucky inkább whig elveket vallott. A demokraták az északi államokban is, főleg az irlandiakra számíthattak, e szerint New-York városára, melyben az ir elem uralkodásra jutott. Ezen pártkérdés azonban csak mellékes volt, a rabszolgakérdés volt valósággal irányadó az amerikai belpolitikában már sok év óta. A dél, melynek gazdasági rendszere a dohány-, gyapot- és cukortermelésre volt fektetve, azt hitte, hogy nem nélkülözheti a rabszolgáinkat, de e mellett tudta, hogy az egész

civilizált világ már régen megbélyegezte a rabszolgaságot. Félni kellett tehát, hogy az északamerikai köztársaságban is előbb-utóbb szóba kerül a törvényhozás terén a rabszolgakérdés, ezt tehát minden áron meg kellett gátolni, főleg azért, hogy semmikép ne engedték ily állapot, melyben a szabad államok a senátusban többségre juthassanak, s minthogy ott minden státus, tekintet nélkül kiterjedésére és a lakosok számára egyformán két senátor által képviseltetik, meg kellett tartani az egyensúlyt a szabad s a rabszolgaállamok közt. Mintán az európai kivándorlás kizárólag a szabad státusok felé fordult s legfőlebb még Missourira terjedt ki, az északi territoriumok hamarabb népesedtek s gyarapodtak, mint a déliek, de azért a déli államférfiak mégis úgy tudták vinni a politikát, hogy új északi állam csak akkor cikkelyeztetett be, s vétetett fel a többiek közé, ha ugyanakkor egy új déli állam is cikkelyeztetett be. Ezen politika okozta Texasnak függetlenségét, s később az államok közé soroztatását, ez készítette a déli kalandorokat kubai merényletekre, melyeknek egyikében szegény Prágai, 48 előtt még a kanczellária kalligrafusa hősi halált lelt. Ezen paritás az észak és dél közt megszűnt ugyan Californiával, mert azok, kik aranyat keresni indultak ki, akár déliek, akár északiak lettek legyen, egyformán elleneztek, hogy valamely déli telepítvényes oda vigye száz meg száz fekete rabszolgáját, s kizsákmányolja munkájok által az egész vidéket. California tehát, mint szabad státus lépett be az Unióba, de a mellett mindig a rabszolgatartó államok érdekeit védelmezte a legdühösebben. 1851-ben, midőn mi Amerikába jöttünk, az összes dél s jóformán minden északi demokrata s minden conservatív whig védte a rabszolgaságot, melyet ők a dél sajátos institutiójának — peculiar institution — neveztek. Volt ugyan északon egy párt, mely különben a whigekhez tartozott, a free soilerek, kik a rabszolgaság terjesztését s a szökött rabszolgáknak kiadatását a szabad államokból elleneztek, ezek azonban még mindig kisebbségben maradtak, ámbár főleg Seward és Sumner senatorok által tekintélyt szereztek nézeteiknek; de ők sem szövetkeztek az úgynevezett abolitionistákkal, kik Lloyd Garrison fanatikus vezérlete alatt már most is a rabszolgaságnak eltörlését követelték, mint az emberiség ellen elkövetett oly bűnnek, mely Amerika szabad czímerén piszokfoltot képez.

John Quincy Adams elnök óta (1821—25), ki elnökségének letelte után mint képviselő a rabszolgakérdést a politika színterére hozta, a déliek csaknem kizárólag győztek az elnökválasztásnál s vagy déli államférfit választottak elnökül, vagy olyan északit, kinck a rabszolgaság tekintetében déli elvei voltak. Harrison tábornok talán szabadelvűbb lett volna; mint whig választatott meg, de fél évvel székfoglalása után meghalt s Tyler alelnök hűtlenül átment a demokraták táborába, s így a déli demokraták uralma alig szenvedett megszakadást. Másodszor is 1848-ban győztek a whigek s Taylor tábornok választatott meg, ki Seward barátjának tanácsára hallgatott, de másfél esztendő után ő is meghalt s az alelnök Millard Fillmore, ki az alkotmány szerint helyébe lépett, mint conservativ whig kereste a déli államok kezvét. Ő lakott a fehér házban (így nevezik az elnök palotáját Washingtonban), midőn Kossuth Amerikába érkezett.

Barátaink különösen figyelmeztettek arra, hogy a fekete rabszolgaság kérdését semmi áron ne említsük, ha Amerikában befolyást keresünk; ez tiltott elv, melynek már érintése is veszedelmet hoz. Figyelmeztettek, hogy egy déli állam képviselője, s mostani kormányzója, Foote tette az indítványt Kossuth meghívására a köztársaság vendégeül, hogy mind a déli képviselők és senátorok elfogadták ezen indítványt, most is a magyar ügynek, talán az egy South Carolina kivételével, erős barátai. Még Seward is és Sumner, kik a rabszolgakérdés szabadelvű felfogása következtében a délnél gyűlöletesek voltak, világosan intettek, hogy a fekete kérdést soha ne érintsük. Másrésztől az abolitionisták minden áron ki akarták eszközölni, hogy Kossuth, ki mint az európai szabadság apostola jelent meg Amerikában, a rabszolgaságot kárhoztassa. Nehéz volt tehát állása s nagy ügyesség kellett, hogy kikerülje ezen kényes kérdést. Gyurmánt, Magyarországból a Közlöny volt szerkesztőjét New-Yorkban egy német hírlap szerkesztőségéhez fogadták Kossuth ajánlatára, s ő abban csakugyan a rabszolgaságról is írt egy cikket s azt kárhoztatta. Ekkor Kossuthra reá förmedtek a déliek s kívánták, hogy Gyurmánt desavouálja. Nyilatkozni kellett, de Kossuth igen ügyesen megjegyezte, hogy amerikai politikába semmiképen nem avatkozik, benső kérdéseit nem tanulmányozta, s mindenestre rosszalja, ha honfitársai, kik csak imént léptek a köz-

társaság földjére, mely nekik menhelyet nyújt, nem ismervén a viszonyokat s nem is szándékolván Amerikában maradni, a belkérésekhez hozzászólnak, a nélkül, hogy azokat alaposan tanulmányozhatták volna. Így került ki azon sziklát, melyen a magyar sympatiának oly könnyen hajótörést szenvedhetek volna, de a délieknek egy része mégis gyanúba vett bennünket, hogy lelkünk mélyében ellenségei vagyunk a rabszolgaságnak, ugyanazért a szabad észak mindig sokkal nagyobb rokonszenvvel nyilatkozott irántunk, mint a dél.

Egy cincinnati-i bankár mindjárt első napokban ezer dollárral kezdte meg az aláírást azon magyar alapra, mely Kossuthnak szabad rendelkezésére adatott s Amerikában való időzésünk alatt közel százezer dollárra növekedett. Kossuth azonban ezt csak kölcsön alakjában fogadta el s az adakozóknak a pénz helyébe bankókat adott, melyek félévvel Magyarország függetlenségének kivívása után a magyar kormány által beváltandók. A déliek gyérebben járultak ezen alaphoz, de a lelkesebbek közülök szoros összeköttetésben maradtak Kossuthal. Már akkor tervben volt a secessio s ennek vezéréül Quitman tábornok volt kijelölve, kivél Kossuth New-Orleansban érintkezett is. A demokraták terve oda irányult, hogy Amerikát külső kalandokba bonyolítsák, Cubába, Nicaraguába vagy valahol a régi continensen, hogy így a hajóhad s a sereg messze eltávolíttassék, s a secessio békével, vagy minél kisebb erőszakkal vitethessék keresztül, mert érezték, hogy különösen most, midőn a kivándorlás Európából azelőtt ismeretlen arányokban lépett föl, a szabad észak oly gyarapodást nyer, melyet a dél ellen-súlyozni többé nem képes, s hogy két, három elnökválasztás után nem a dél s a déli nézetek, hanem az észak fog uralkodni az Unióban. Én ezeket képzelődésnek tartottam s agyrémeknek, mert Amerikában nincs semmi természetes határ, mely a déli államokat az északiaktól elválasztaná, a nagy hegylánczok, ellentétesen az európaiakhoz, nem terjednek keletről nyugatra, hanem északról délre; a Mississippit keresztül az egész Uniót, e szerint két külön állam nem állhat meg egymás mellett: a Rocky mountaineken innen, a természet maga egységes államnak alkotta a területet, a mexikói öböltől az északi óriási tavakig. Tíz esztendővel később mégis megtörtént a secessio. Quitman nem élt ugyan

többé, de a dél nem nélkülözötte a nagy tábornokokat, a köztársaság pedig szerencsésen átélte ezen catastrophát is, most hatalmasabb, mint valaha volt, s talán még a jövő század hajnala előtt is vezénylő állammá fejlődik ki a földgömbön.

III.

New-Yorkban is, mint előbb Londonban, Kossuthi jelenléte és szónoklata villanyosan hatott a népre, diadala egy egész hétig meg nem szünt, feliratok jöttek mindenfelől, bizottságok, díszelőadások a színházban, népgyűlések s municipális ünnepélyek. A legközelebbi hajó azonban, mely utánunk Európából megjött, meghozta az államesiny hírét, melynek sikere reményeinknek hosszú időre véget vetett, s minden terveinket látszólag meghiusította. Kossuth első pillanatra nem akarta hinni, hogy Napoleon oly könnyen győzhetett volna s még mindig várta, hogy a következő hajóval tudósítások fognak érkezni oly ellentállásról Franciaországban, minőt azon értesítések nyomán remélt, melyekkel a Londonban levő francia menekültek magukat kecsegtették. Semmiképen nem tudta felfogni, hogy a francia nemzet oly könnyen megadná magát s a köztársaság formáit, melyekre ő oly roppant súlyt fektetett, csaknem ellenkezés nélkül oda hagyva, az egyeduralkodás igáját vegye nyakába.

Amerikában mély benyomást tett az államesiny sikere. Sokan találkoztak a gazdagok közt s a demokrata táborban, kik tüstént Napoleon pártját fogták s a magyar sympathiák ellen izgatni kezdtek, mint melyek Amerika érdekeivel ellentétben állanak, mert a nagy köztársaságnak Angolország az örökös hagyományos ellensége, barátja Franciaország, az utóbbi pedig szakított a forradalommal s ellene lett Kossuthnak. Így szólt különösen a «New-York Herald» és a «Courier and Inquirer». Az államesiny híre leverőleg hatott Kossuthra, ki egy pár napra vissza is vonult, egészsége meg volt támadva s kedélye megsebezve a váratlan fordulat által. Deczember 22-én azonban elmentünk Philadelphiába, hol ismét az ünnepeltetések egész sora várt, innét Baltimoreba, végre Washingtonba.

Baltimoreban a sok amerikai közül, ki engem meglátogatott, az egyik németül kérdezett, nem ismerem-e? hiszen én voltam az

utolsó ismerőse, kitől elbűsűzött, midőn hazáját örökre elhagyta. E szavakról tüstént ráismertem Ludvigh Sámuelre a szepességi ügyvédre és íróra, ki még a harminczas évek végén megunta a régi világ viszonyait s Amerikába vándorolt ki. Megkérdeztem, hogy tizenöt év alatt mit művelt és hogy van? — Elbeszélte, hogy lezkeadással kezdte meg amerikai életét, azután hírlapokba írt, szabóüzletet vett árverésen, hírlapszerkesztővé lett, iskolamesterré, a távol nyugaton prókatorrá, most pedig az atheista községnek prédikátora itt Baltimoreban.

— Ne beszéljen ilyen vadat, s mondja komolyan, mi a mostani állása? — Ludvigh hangsúlyozva felelt:

— A német atheista hitközségnek papja vagyok itt Baltimoreban. Amerikában minden tisztességes ember templomba jár vasárnapon, ez mulhatatlanul megkivántatik, e szerint az atheisták is vasárnap elmennek templomukba, a hol én nekik atheista beszédet tartok.

El nem titkolbattam esodálkozásomat, hogy az úr istennel sokkal könnyebben fel tudtak hagyni, mint a templommal, vasárnappal és pappal s csakugyan meggyőződtem, hogy Ludvigh nem tréfal, és fizetéséről ítélve, a hitetlenek hitközsége elég vagyonos.

Újesztendőre Washingtonba értünk, hol Seward, Cass és Shields fogadtak az amerikai senátus és congressus megbízásából. Seward akkor a szabadelvű párt egyik feje volt, később híres minisztere Lincoln kormányzónak; Cass a Mississippri forrásának fölfedezője, sokáig az Unio kedvelt követje Lajos Fülöp udvaránál; Shields egy ir kivándorló, ki mint ügyvéd vagyoura, mint tábornok, a mexikói háborúban hírne tett szert.

Újesztendő napján elmentünk a fehér házba, hol az elnök fogadta az egész világot, a díszruhában és felöltönyben megjelenőt egyaránt, mindegyiknek kezet nyújt, ismerősökkel beszélget, s ez tart reggeli 9 órától 5-ig délután szakadatlanul. Sajnáltam őt, keze aligha föl nem dagadt a sok szorítástól. Egy pár nappal később nagy ebédre voltunk hivatalosak az elnökhöz, 7-ére Kossuth meg volt híva a congressus ülésébe. Ez oly megtiszteltetés, mely eddig csak Lafayettenek jutott osztályrészül, midőn Amerikát ismét meglátogatta, melynek szabadságharczában kitűnő részt vett volt.

A capitolium minden helyisége megtelt, a háznagy Kossuthot

bevezette az ülésterembe, mire minden képviselő felállt helyén s Carter, az ohioi képviselő, felszólalt: «Elnök úr, van szerencsém a bizottság nevében Kossuth Lajos kormányzót a képviselőháznak bemutatni.» Erre a ház elnöke felelt: «Mint ezen testület organuma van szerencsém Kossuth Lajos kormányzót a képviselőházban szívesen üdvözölni.» Erre Kossuth felszólalt: «Uraim, nevezetes tény az emberiség történetében, hogy míg a multban leginkább a hírt és sikert bámulták, most ezen nagy köztársaság törvényhozó testületei egy száműzöttet tisztelnek meg, kinek híre nincs s lépteit nem követte siker, de ki igazságos ügyért harczott. Ezen tényben fekszik a köztársasági elvek győzelme. Uraim, hazám nevében jelenitem ki köszönetemet a képviselőháznak ezen megtisztelő fogadásért.»

Erre elfoglalta a számára készített helyet, egy képviselő indítványba hozta, hogy az ülés függesztessék fel, hogy a képviselőknek alkalom adassék a congressus vendégét egyenkint is megtisztelhetni, mire kezdődött a bemutatások véghetetlen sora, mert most a nők is jöttek be a karzatokról a terembe, s bemutatatták magukat férjeik s ismerőseik által.

IV.

Este a National Hótelben volt a törvényhozási bankett, összereseglett körülbelül harnadfélszáz személy. King, az alabámai senátor, a senátus elnöke foglalta el a középső karszéket, jobbjára Kossuthot ültették, baljára Webstert a kormányelnököt és Boyd Lynnt a ház elnökét; ezek mellett a miniszterek, senátorok s congressusi tagok foglaltak helyet. Amerikában is, úgy mint Angolországban, megvan a toasztok bizonyos sorrendje, melytől soha el nem térnek, s minden felköszöntés után következik valamelyik tagnak felelete. Itt is megtörtént a felköszöntés az Egyesült Államok elnökére, bírói karára, hajóhadára és seregére. Erre következett az est toasztja. King fölemelte poharát:

— Mintán Magyarország, képviselve tisztelt vendégünk személyében, fiainak erényei és hősisége által bebizonyította, hogy érdeemes a szabadságra, a nemzetközi törvény és az igazság ítélete egyformán követelik, hogy szabad tere legyen neki, függetlenségi harcában (fair play).

Ezen toaszt roppant lelkesedéssel fogadtatott, mire Kossuth felállott és a következő beszédet tartotta:

— Uram, mint Kynceas az epirota a római senátorok között, kik öntudatos fenségök egy szavával seregeket akasztottak meg kevély haladásukban, úgy én is bánulat és tiszteletteljesen állok köztetek, törvényhozói az új Capitoliumnak. A régi Capitolium ténfalai állanak még Rómában, de szelleme ellagyta s átjött a tietekbe, megtisztulva a szabadság levegőjében; a régi fennáll, mint siralmas emléke az emberi nagyság mulandóságának, a tietek mint az örökös igazság szentélye; a régi tündökölt a hódítás vörös fényében, most elsötétíté az elnyomás árnyéka, a tietek ragyog a szabadság sugarában; a régi beolvastotta a világot a maga centralizált dicsőségébe, a tietek megvédi a nemzetet, hogy önálló maradjon; a régi rettenetes volt korlátlan hatalma által, a tietek dicsőséges az által, hogy a hatalmat korlátozza. A réginek láttára rettegetek a nemzetek; ha az emberiség a tieteket szemléli, remélni kezd. A régibe a balsors lelánézolt kezekkel vitetett be, hogy térdepeljen le a diadalmas hódító lábainál, a tietekbe a bevezetés diadala megadatott a szerencsétlen száműzötteknek, kik megkínáltatnak az ülés tiszteletével s ott, a hol a királyok és esászárok soha nem fognak felköszöntetni hatalmuk és kmeseikért, ott egy leigázott nemzet üldözött vezérének isten hozottat mondanak, mint a nagy köztársaság vendégének, épen azért, mert üldözött, mert ügyefogyott, mert szegény. A régiben a rettenetes «*væ victis*» volt a szabály, a tieteknek az elnyomottaknak védelme, a dölyfös elnyomók megbélyegzése s a legyőzött igazságos ügynek vigasztalása. És míg a régi egy meghódított világ fölött uralkodott, ti a tietekben oly területnek közös szövetséges érdekeit mozdíttjátok elő, mely nagyobb mint az egész régi meghódított világ; oly férfiak ültek ott, kik kérkedtek, hogy akaratuk előtt meghajlik a világ, itt oly férfiak ülnek, kiknek dicsősége, hogy elismerik a természet törvényét és a természet istenét, s hogy azt teszik mindig, mit fejedelmök, a nép kíván.

Uram! történelem rejlik ezen ellentétekben; a mult időknek és a jövő századoknak történelme sokszor kis eseményekben tükrözik. Az események részletei, melyekhez az élő emberek szenvedélyei ragaszkodnak, mintha az ember ujjá megakaszthatná a sors

kerekét, ezen részletek elhálnak, csak az elvek eredménye az, mi a történelmet alkotja, s ezen eredmény mindig összefügg okaival; a következmények szükségessége mindenütt megvan, a hol az előzmények szükségessége fennáll, elvök az alpha, kell, hogy rájök következék az omega és következik is; a történelem sokszor kevés képekben tükrözik s kevés szavakban mondható el.

Mielőtt még Görögország vitéz harcza szabadsága sorsához fűzte volna a nemzetek rokonszenvét, azon Európában, mely akkor távol volt innét és mostan oly közel áll. Chateaubriand Athénben időzött, s a *minareten*, mely a *propyléumok* romjai fölött emelkedett, hallotta a török papot, arab nyelven bejelenteni az órák folyamát a keresztényeknek, kik *Minerva* városában laknak. Mily ropant történelem rejlik ezen csekély eseményben, hogy a török imán hangoztatja: «imádkozzatok, imádkozzatok! az óra gyorsan halad! az ítélet napja közeledik». Uram! a jövő meg van írva azon megtiszteltetésben is, melyben jelenleg részesülök. A független Magyarország első kormányzója, elűzve hazájából orosz erőszak által, mint száműzött, megvédve egy mohamedán szultán által keresztény zsarnokok véres boszúja ellen, hátravetve messze *Ázsiába*, végtére felszabadul ciliciai fogságából az európai diplomatia követelése elöl, midőn *Amerika* hadihajója átjő az oceánon, rakva az európai elnyomott nemzetek reményeivel, s ő mint szegény száműzött adja most elő a nagy köztársaság népe előtt hazájának szerencsétlenségét, s annak szoros összefüggését az európai szárazföld sorsával, és követeli az igazságos ügy bátorságával, hogy a keresztény vallás elvei nemzetközi törvénynyé emeltessenek. Látni, hogy a száműzött bátorságát nemcsak elnézik, hanem, hogy öt milliomoknak rokonszenve vigasztalja, s egyének, társulatok, népgyűlések, városok és államok bátorítják fel, tényleges segedelem által segítetik; látni, hogy a congressus és kormány mint a nemzet vendégét felköszönti, hogy nagylelkűleg részesül azon tiszteletben, melyet előtte csak egy férfi nyert el, ki ezt hálátoktól megérdemelte, ez oly megtiszteltetés, minőt semmi fejedelem soha nem nyerhet. Ezen tiszteletlakoma itt s ezen felköszöntés, melyért most köszönetemet mondom! oh igazán mindezen tényekben meg van írva a jövőnek történelme, a nagy elveknek természetes következménye.

Uram! ámbár büszke vagyok elveimre s az igazságos ügy inspi-

ratiójára, mégis teljesen érzem személyes jelentéktelenségemet és soha el nem felejtetem, mivel tartozom állásom fenséges kútfejének. Nemzetem becsületének tartozom ezzel, ugyanazért kifejezén ezen előkelő társulatnak hazám nevében a hálát, bátor vagyok elmondani, hogy Magyarország megérdemli rokonszenvöket, hogy Magyarország megérdemli védelmököt, mert van joga igazságot követelni. De a mi engem illet, jól tudom, hogy ezen megtiszteltetésben nincsen személyes részem, sőt tudom, hogy a mi személyesnek látszik a felköszöntésekben, az csak egy történelmi esemény elismerése, összekötve egy elvvel, mely becses és kedves minden köztársulati szívnek Amerika egyesült államaiban. A mi a nagyravágyást illeti, sohasem voltam képes megérteni, miként szeretheti valaki a nagyravágyást jobban, mint a szabadságot, de örvendek, hogy egy történelmi tényt konstatálhatok, mint azon befolyás bebizonyítását, melyet az institutiók a nemzet jellemére gyakorolnak.

Mi magyarok büszkék vagyunk municipális önkormányzatunkra s ösztönszerűleg irtóznak a centralizációtól, s azon ragaszkodás a municipális önkormányzathoz, mely nélkül a provinciális szabadság lehetetlen, nemzetiségünk alapjellemvonása maradt. Ázsiából hoztuk azt magunkkal ezer év előtt s megtartottuk tíz századnak viszontagságai közt.

Nincs nemzet, mely annyit harczott és szenvedett volna a művelt keresztény világért, mint mi, s mi nem panaszkodunk e sorsunk fölött; súlyos lehet, de nem diestelen. A hol üdvöztünk bölcsője állott, a hol isteni tana vette eredetét, ott most az övétől eltérő vallás uralkodik, s egész Európának keresztliadai nem voltak képesek a szent helyet e sorstól megóvni, s az izlám rohamos áriját a byzanci császárságban megakasztani. S mi megakasztottuk e rohamos árt, nemzetem melle lett a nyugat védgátja, mi óvtuk meg a kereszténységet, hogy a Lutherék és Calvinok azt reformálhassák. Veszedelmes egy idő volt ez, s veszedelmei hazámnak bizodalnát egyes férfi kezébe tették többször, de történelmünkben nincsen példa, hogy a férfi, kiben a nemzet bizodalma összpontosult, azt nagyravágyásból megcsalta volna. A férfi, kit az orosz diplomacia a nemzet reményeinek gyilkosává tett, nyert ugyan győzelmeket, midőn győzelmek voltak a pillanat legnagyobb köve-

telményei, s az események megadták neki a lehetőséget, hogy a sereg élén megronthassa hazáját, de ő sohasem bírta a nemzet bizodalját s ugyanazért még ő sem ellenmondása azon történelmi igazságnak, hogy nincs magyar, kit nemzete bizalmával megtisztelt, s ki nagyravágása által el lett volna esábíva, hogy nemzete'ének szabadsága ellen törjön. Ez nevezetes egy tény, de nem esetleges, ez származik az institutiók befolyásából a nemzeti jellemre, mely nemzetünk egész történelmében a municipális önkormányzat iskolájában fejlődött ki. Oly országban a veszedelmes nagyravágásnak nincsen tere és a férfijellemenben nincsen helye.

Ezen állítás helyessége még jobban tűnik fel Franciaország épen ellenkező történelmében. Bármi lett legyen ezen nagy ország kormánya — és valóban különböző volt már eddig — láttunk királyságot és conventiót, direktorátust és konzulokat, egy konzult és császárt, és restauratiót és polgárkirályt és ismét köztársaságot, hanem mindezen különböző változatokban a centralizáció volt a francia institutiók alaphangja, mindig a hatalom összpontosítása, mindig a mindenhatóság. S ez csakugyan nevezetes, Franciaország még soha egyént nem emelt a hatalomra, hogy ez hazája szabadságát személyes nagyravágásának föl nem áldozta volna.

Ez szomorú, de természetes. Csak a centralizáció kertje az, melyben a nagyravágás méregnövénye tenyészik legbujábban, azért bátran állíthatom, hogy nagy országokban nincsen egyén, kinek agyát valaha átvillant a gondolat, hogy, ha megtehetné, nagyravágásának királyi székét a haza szabadságának romjaira állítaná. Ily óhajtás lehetetlen a szövetséges államokban: az institutiók visszahatnak a nemzetek jellemére, s a ki szelet vet, szélvész fog aratni. A történelem a gondviselés kijelentése, az isten örök törvények szerint kormányozza nemesak az anyagi, de az erkölcsi világot is, és a mint minden törvény egy elvet képvisel, úgy minden elv egy törvényt. Az egyesek úgy mint a nemzetek bírnak szabad akarattal, hogy választhassák az elvet, de ha ezt egyszer elfogadták, el kell fogadniok a következményeket is. Önkormányzattal jár szabadság, és szabadsággal igazság és hazafiság: centralizációval a nagyravágás jár, s a nagyravágás despotismusra vezet. Uram! az ön nagy hazája boldog, mert melegen ragaszkodik az önkormányzat nagy elvéhez, ezen alapon emeltek atyáink

menhelyet a szabadság számára, mely dicsőségesebb, mint minőt a világ valaha látott; ezen alapon fejlődtek ki önök a világ élő esodájává. Boldog az ön nagy hazája, uram, mert az Úr áldása által ki letti választva, hogy bizonyítsa be sok szabad állam foederatív szövetségének dicsőséges kivihetőségét, minden állam megtartván államjogait s önkormányzását s mégis egyesülve egy nagy egészben; minden csillag ragyogván tulajdon fényében, de összesen mégis csak egy csillagzatot képezvén az emberiség égboltozatán. Ezen alapon nőtt szabad hazájok hatalmas állammá hihetetlen rövid idő alatt, oly állammá, mely vonzó erővel bír alapelve által, melynek alapján ötvenhét év alatt nagyobb területet foglaltak el, mint Róma századok alatt ellenállhatatlan fegyvere által. Elveik végre meg fogják hódítani a világot, mert szabadságuk, jóllétök, biztosságuk dicsőséges példája fölébreszti az emberiségnek öntudatát dicső rendeltetéséről. A leczke, melyet önök az emberi nemnek adnak, nem lesz elveszve. Az államjogok tisztelete Amerika szövetséges kormányában és egyes államaiban tanulságos példája lesz az általános türelem, az egymás iránti elismerés és igazság tekintetében a jövő államainak s köztársaságainak Európában. Ezen alapon fognak megszűnni a nyelvnemzetiségek kártékony vitái, melyeket az álnok despotismus Európában növel, hogy a szabadságot öljék el. A kisebb államok biztosságukat fogják találni a foederatív szövethkezés elvében, midőn megtartják nemzeti szabadságukat az önkormányzatban, a nagyobb államok pedig, lemondván a centralizáció elvéről, nem lesznek többé az usurpatiók vérmezeje s rossz emberek nagyravágyásának eszköze. Municipális institutiók biztossítják a hatalmi elemek kifejtését; a szabadság, mely azelőtt elvont politikai theoria volt, behozatik a municipális önkormányzat által minden ház tűzhelyére, s a részek jólétéből s megalégedéséből jólét, béke és biztosság háramlik az egész államra.

Ez az én biztos hitem. A mint ezen elv győz, Németország sorának fluctuatiói egyszerre megszűnnek, Európa szívévé fog válni, nem azért, hogy Dél-Németország beleolvad az északi keretbe, vagy megfordítva az északi a délbe; nem azért, hogy a történelmi sajtások beolvadnak egy centralizáció mindenhatóságába, nem hogy egybe keverednek egy nagy államba; hanem hogy a különböző souverain államok szövetkeznek oly unióba, mint az

önöké. Hasonló alapon fejlődhetik majd ki a szláv államok nemzeti újjászületése, nem pedig a panszlavizmus szentségtörő eszméjében, mely a czár mindenhatóságát jelenti. Hasonló alapon fogjuk látni a scép Olaszországot függetlenül és szabadon, nem az egység, hanem az egyesülés lesz a nemze'i tagok jelszava, melyek eddig oly durván egymástól elszigeteltettek azon provinciális verseny által, melyből a despotáknak fölöttük való bírósága és az általános szolgaság keletkezett. Valóban nemes öröme lesz e nagy köztársaságnak, midőn érezheti, hogy dicső példájának erkölcsi befolyása eredményezte az emberi nem sorsának ily szerencsés kifejlését: — részemről legalább semmikép sem kételkedem e példának ily következményeiről előbb vagy utóbb. De erre egy előzmény szükséges, mely nélkül nincs semmi remény ily szerencsés sikerre, ez pedig az: hogy Európa elnyomott nemzetei jövőjöknek uraivá váljanak és szabadon rendelkezhessenek a maguk belső dolgairól. Erre semmi egyéb nem kívántatik meg, mint hogy legyen meg azon szabad terök mindnyájoknak, melyet ön, uram, felköszöntésében szíves volt nemzetem oly jellegének kijelenteni, mely a nemzetközi törvény és az örök igazság által egyformán szentesítetik. Ezen szabad tér nélkül nincsen remény Európa számára, nincs remény arra, hogy az önök elvei terjedjenek. Uram, az önök országa szerencsés, önöknek nemcsak szabad terök volt, de Európának tényleges segítségét is nyerték el függetlenségi harczukban, s midőn ez befejeztetett, függetlenségöket oly bölcsen használták fel, hogy az ország a szabadság s jólét csodájává lett s az életnek példájává a többi nemzetek számára.

De nekünk Európában, nekünk szerencsétlenül nincs ily szabad terünk, nálunk mind a zsarnokok egyesülnek közös szövetségben a szabadságnak minden lüktetése ellen, s önök meg lehetnek győződve, hogy a despoták sohasem fognak engedni az önök nagy példája erkölcsi befolyásának. Gyűlölik ezen példának még létezését is, ez gondolataiknak gyásza, ez álmaiknak nyommasztó súlya; megakasztani ezen példa erkölcsi befolyását künn, s ellenállani kiterjedésének benn; ez az, a mit kívánnak, a helyett, hogy befolyásának engednének.

Nekünk nem lesz szabad terünk. Napoleon Lajos usurpatiója következtében a kozák uralkodik már egész az atlanti oceán part-

jaig. Önöknek egy nagy államférfia, ki most sajnálkozásomra az aggság betegágyához van kötve, önöknek nagy államférfia * megmondta harmincz év előtt a világnak, hogy Páris át van helyezve Szent-Pétervárra. Mit mondana ő most, midőn Sz.-Pétervár át van helyezve Párisba és Európa semmi egyéb, mint Oroszországnak egy függeléke.

Haj! Európa nem biztosíthat ezentúl szabad tért a nemzetek számára, csak Angolország maradt fenn, de még Angolország is gondteli pillantást vet a hullámokon túlra, de mi azért mégis megálljuk helyünket, «úszni vagy elmerülni, élni vagy halni». Önök ismerik e szót, ez az önöké, mi követjük: véres egy ösvény lesz, melyet taposni fogunk, mert a despoták összeesküdtek a világ ellen, ijedtség terjed Európa fölött s már előlegesen is megkezdődött az üldözés. Páristól Pestig sötét csend uralkodik, mint a természet csendje a szélvész előtt, észrevehető egy csend, melyet csak a fegyverek százezreinek esörgése szakít meg, melyekkel Napoleon biztosítani akarja hatalmát, és az új vértanúk sóhaja Sziciliában, Milanóban, Bécsben és Pesten. Azon rokonszeny, melyvel Angolországban találkoztam s melyről látható volt, hogy itt is vele találkozom, nővéreimet Ausztria börtönébe zárja. ** Hát legyen meg isten akarata; szívem megtörhetik, de a kötelesség meg lesz téve; mi megálljuk helyünket, habár Európában nincsen számunkra szabad tér; de annyit remélek, hogy senki a földön nem vádolhat illetlen arroganciával, ha itt a szabadság ezen földén letérdepelek s istenhez emelem imámat: «Mindenható atyja az emberiségnek, nem emel-e föl kegyelmes karod oly hatalmasságot a földön, mely megvédje a nemzetközi törvényt, holott oly sokan vannak, kik azt megsértik.» Ina ez és semmi egyéb, mi is maradna még az elnyomottnak, ha még csak imádkozni sem volna neki szabad? A többi isten kezében van.

Uram! én forrón köszönöm azon elismerését, hogy hazám bebizonyította, miképen megérdemli a szabadságot. Igen, uraim, én büszke vagyok nemzetem jellemére, vitézségére, szabadságszere-

* Clay Henrik senátor, ki a következő júliusban meghalt.

** Épen ez időben vettük a hírt, hogy Zsulavszkyné, Jubál, Máj elfogattak.

tetére és életképességére, s meghajlok a gondviselés rendelete előtt, mely hazámat oly helyzetbe tette, hogy annak függetlensége nélkül nincs lehetősége az európai nemzetek szabadságának és függetlenségének. Még az is, a mi most Franciaországban történik, bizonyítja ezen állításom igazságát; minden csalatkozott remény, melylyel Európa Franciaország felé néz, egy fokkal emeli Magyarország nevezetességét a világra nézve; a mi síkságunkon dőltek el a döntő csaták a kereszténység érdekében, ott dől majd el a döntő csata a nemzetek függetlenségeért, az államjogokért, a nemzetközi törvényért s a demokrata szabadságért. Mi szabadon fogunk élni, vagy meghalunk mint férfiak, és ha nemzetem rendeltetése, hogy meghaljon, ez lesz az első, melynek halála nem öngyilkosság, hanem vértanúság a világért, s a jövő nemzedékek siratni fogják a magyar nemzet szomorú sorsát, mely arra volt elítélve, hogy veszszen, nem azért, mintha megérdemelte volna, hanem azért, mert a XIX-dik században nem találkozott senki, ki megvédte volna a természet törvényét, és a természet istenét.

De én reménnyel és bizodalommal nézek a jövőbe, sokféle viszontagság jegyezett meg a gond és szomorúság bélyegével, a mi legalább biztosít sanguinikus illúziók ellen, de erős hitem van az elvekben. Egyszer ugyan életemben siralmasan csalódtam várakozásaimban, föltevén, hogy elvek uralkodnak ottan, a hol nem találtam azokat. Nem számítottam az angol és francia kormány nagylelkűségére vagy lovagias jóságára, hanem hittem önzésökben s ösztönszerű eszélyességökben, föllettem, hogy a parlamentáris kormányt becsülik s elég előrelátásuk van fölismerni a veszélyeket, melyeknek ki vannak téve, ha megengedik, hogy Oroszország fegyveres beavatkozása felforgasson történelmi, mérsékelt, képviseleti institutiókat. De Franciaország és Angolország mindketten vakoknak bizonyultak s megcsalták várakozásomat. Rettenetes hiba volt ez! s rettenetes volt ennek következménye! Európának jelen állapota, melyet ezen kormányoknak előre kellett volna látniok, kiment engem azon hibából, hogy hittem, mikép át fogják látni tulajdon érdekeiket. Hát van gondviselés mindenben! Ezen nagy hiba nélkül az amerikai köztársaság elvei még sok ideig nem találtak volna termékeny földet azon continensen, melyről azt hittük, hogy egészen a francia iskoláé. Most így állanak a dolgok,

hogy az európai continensnek vagy nincs semmi jövője, vagy ha van, ez az amerikai köztársaság elveiben rejlik. És ki hiheti, hogy azon kétszáz milliónyi lakói ezen continensnek, mely oly nagyszerű civilisatióinak anyja, nem számolhatnak nagyszerű jövőre. Ily gondolat már magában is istenkáromlás volna, mert van gondviselés, igazságos, jóságos gondviselés és ebben bízom én a vallás teljes lelkesedésével. Mondhatom, hogy magam is ennek eszköze voltam. Hisz azon körülmény, hogy itt vagyok, midőn négy hónappal ezelőtt még az európai despoták foglya voltam távol Ázsiában, s azon rokonszenv, melyvel dicsőséges népek engem megtisztel, s congressusuk üdvözlete, s azon megtiszteltetés, hogy önök vendége vagyok, vendége a nagy köztársaságnak, én, a szegény száműzött, nincs-e mindebben a gondviselés világos kijelentése? annál is inkább, ha megemlékezem arról, hogy az önök vendégének neve az osztrák dühe által a bitófára szegeztetett. Én bízom abban, hogy az európai nemzeteknek van jövője, tudom, hogy e szabad jövőjöknek ellenállanak az absolutismus szuronyai, de azt is tudom, hogy a szuronyok adhatnak ugyan védelmet a trónusnak, de nem adhatnak neki alapot. Én bízom szülőföldem jövőjében, mert tudom, hogy megérdemli, mert szükséges szem az emberiség rendeltetésének linczolatában. Én bízom a köztársasági elvekben, s bármi legyen személyes sorsom, annyit tudok, hogy nemzetem megtartja önök és az önök dicső hazája iránt az örökös hálát.»

Kossuth szavai oly véghetetlen hatást idéztek elő, hogy sok képviselő az asztalra ugrott föllhevülésében s úgy ivott egészségére. Utána Webster szólt, a híres miniszterelnök, különben conservatív s ez időben Amerikának leghíresebb szónoka. Az ő beszéde komoly ünnepélyességgel szólt a szabadságharczok érdekében: de Kossuth szónoklata mellett mégis elhalványult. Seward is szólt és Douglas, a demokrata senátor Illinoisból, ki mint asztaloslegény kezdte pályáját, most pártjának elismert vezetője volt, s indulatos szónoklatával különösen a népre tudott hatni. Az ő napja azonban csak január 8-kán virrad meg, a neworleansi esata évfordulóján, melyen mindig nagy beszédek tartatnak s ezek rendszerint Angolország és az angol institutiók ellen irányozvák, a mi a kivándorlott irek millióinak természetesen mindig nagyon tetszik.

KÖRUT AMERIKÁBAN.

I.

Sok kitűnő emberrel ismerkedtünk meg itt Washingtonban, ezek közül egy sem érdekelt annyira, mint Houston tábornok, Texasnak senátora. Apja tönkrement Virginiában s meghalt, anyja eladta az ősi jószág maradványait s Tennesseeben telepedett meg, hol fia felnőtt, mint ügyvéd vagyont szerzett, végre az állam kormányzójává választott meg, de felesége úgy kínozza meg, hogy előle megszökött, odahagyva kormányzói székét, s a vörös indiánokhoz menekült, hol a vadak bőrébe öltözködött s nemsokára főnökké választatott. Midőn az amerikai kivándorlók Texasban eléggé megsaporodtak s függetlenségökért megkezdték a harcot Mexico ellen, melyhez törvényesen tartoztak, a mexicói sereg őket nagy zavarba hozta s az államnak nagy részét elfoglalta. A felkelők Washingtonba küldtek bizottságot Jackson tábornokhoz, a volt elnökhöz felkérni őt, ajánljon nekik oly tábornokot, kinek vezérlete sikert és győzelmet ígérne. Jackson azt találta, hogy jobb embert nem nyerhetnének, mint Houstont.

— Micsoda? hiszen ez félig vad, pantalon sem visel s bivalybőrbe öltözik.

— Látom, hogy bajotok még nem igen nagy, tehát megmondhatom nektek a legjobb szabó adressét itt Washingtonban, aki majd ajánlhatja nektek azt, ki legkifogástalanabb pantalon visel. Ha azonban majd azon helyzetbe juttok, hol többet ér az ész mint a pantalon, akkor forduljatok Houstonhoz.

Erre csakugyan felkeresték Houstont, ki elfogadta a fővezérséget s oly szerencsésen vezényelté a texasiakat, hogy San Jacinto mellett az egész mexicói sereget a mexicói köztársaság elnökével,

Santa Anna tábornokkal együtt elfogta, s Texasnak függetlenségét biztosította. Ekkor elnöknek akarták őt megválasztani, s ő a népgyűlésen körülbelül ily beszédet tartott:

«Polgártársak! Büszkeséggel látlak itten körültem, olyan nép vagytok, minővel Romulus megalapította Rómát; hiszen úgy hiszem ninesen az Egyesült-Államoknak egyetlenegy gyilkosa, rablója, hamis játékos s tönkrement tékozlója, ki nem sereglett volna ide: olyan nép, mely képes levéni a civilizált népek bármely seregét, de melyet kormányozni máskép nem lehet, mint vaskézzel s ha engem elnöknek megválasztotok, meg is fogjátok találni a vaskezet, mely benneteket rendre fog szoktatni, — ígérem az istenemre.»

Erre nagy éljént kiáltottak a tábornoknak s csakugyan megválasztották elnöknek. Maga beszélte nekem, hogy három esztendeig oly keményen bánt a néppel, mint bármely európai zsarnok, míg végre bejelentették nála a texasi senátusnak és háznak küldöttségét, mely pisztolylyal kézben jött az elnöki szobába s durván kijelentette, hogy követeli a tisztességes bánásmódot ezentúl, különben lelövik őket, mint a kutyát. Az elnök erre elejükbe ngrott, megölelte a szónokot s kijelentette, hogy ez legboldogabb napja életének, mert látja, hogy a texasiakban is fölébredt valahára a becsületérzés. Ő ünnepélyesen lemond ezemmel az elnöki székről, ezentúl már lágyabb ember is viheti a kormányzói hivatalt, hiszen most bizonyították be, hogy van becsületök, van önérzetök s képesek és érdemesek arra, hogy magok kormányozzák magokat. Erre ismét nagy éljént kiáltottak Houstonnak s a legközelebbi választásnál még egyszer választották meg elnöknek. Második elnöksége alatt keresztülvitte, hogy Texas az északamerikai államok Uniójába vétessék fel s azóta ezen állam senátora volt Washingtonban.

II.

Washingtonból Annapolisba mentünk, hová, midőn még Baltimoreban voltunk. Maryland állam kormányzója Ino Lowe úr meghítt bennünket, mint az állam fővárosába, az állam vendégéül. Annapolis Amerikának legrégebb városai közé tartozik, már Anna királyné idejében 170 év előtt épült, mi az északamerikai államokban roppant régiség, mely csak Massachussetsben, Pennsylvá-

niában és New-Yorkban találja párját, hol még oly városok is léteznek, melyek fennállásuknak már második évszázadát ünnepelheték meg, ami nekünk, kiknél a régi világ több ezer évi városai nem ritkák, igen különösnek látszott.

Annapolis az állam fővárosa ugyan, itt van a capitoliun és a kormányzó lakása, de amellett oly kis város, hogy hírét nem is hallottam, mielőtt Amerikába jöttem volna, holott Baltimore, a kereskedelmi központ, százezrek szerint számítja lakóit. Amerikában régóta elfogadták azon elvet, hogy a politikai központ máshová tétessék, mint a kereskedelmi, hogy a kormány távol legyen a kereskedelmi főváros mozgalmaitól s a fővárosi nép szenvedélyeitől; így Pennsylvániában Harysburg a törvényhozás és kormányzó székhelye, nem Philadelphia, New-Yorkban Albany, Marylandban Annapolis, sőt Washington is, az északamerikai Egyesült-Államok fővárosa, oly helyen épült, hol a központi hivatalnokokon, senátorokon és képviselőkön kívül kevés ember lakik. Csak Boston képez e tekintetben kivételt, mely Massachusettsben az államnak úgy politikai mint kereskedelmi és szellemi tekintetben fővárosa.

Marylandban igen jól éreztük magunkat, sehol a világon nem láttam annyi szép nőt mint itten, az állam erről régóta híres; a házigazdánk családjának szivélyessége pedig fölülmult mindent, amit eddig tapasztaltunk: mert Lowe úr anyósa, mint francia emigránsok leánya, kik a forradalom alatt Amerikában kerestek s találtak menhelyet, most családja sorsának mását a mienkben ismerte fel s mindig azzal vigasztalt, hogy mi is új hazát találunk majd itt a tengeren túl, hol oly rázkódtatások, minők Európában még sokszor fognak előfordulni, csaknem lehetetlenek. Ki gondolta volna, hogy tíz évvel később ezen állam is oly belláborúnak lesz színhelye, mely ezen kedves családot földönfutóvá teszi?

A pennsylvániai törvényhozás Harysburgba hítt meg bennünket. Itt is mint mindenütt utunkban, volt diszes fogadtatás, pompa és éljenzés, volt népgyűlés és diszebéd s eredményül nagyobb kisebb pénzösszeg felajánlva Kossuthnak, melyről Hajnik Pál vitte a számadást. Innét az Alleghany hegyeken keresztül ropogós hidegben már nem vasuton, mert ez nem készült még el, hanem szánokon érkeztünk Pittsburgba, a vasat és kőszén termelő bányavárosba. Innét Clevelandba az Erie tó partjára és Columbusba Ohio főváro-

sába, végre Cincinnatiba értünk, az Ohio partján, melyet az amerikaiak Porkopolisnak is neveznek. mert ez a nyugati disznókereskedésnek egyik főhelye; itt vágatik le és sóztatik be a disznók milliója a déli államok feketéinek eledelül. Pennsylvániában találkoztunk sok némettel, kik azonban az európai németektől igen erősen eltérnek, mert azon délnémetországi parasztok utódai, kik a mult század kezdetén vándoroltak ki a német irodalom fénykora előtt, s kik itt meggazdagodva másfél századon keresztül megtartották ugyan nyelvöket, de culturájokban egyáltalában nem tartottak lépést az európai németekkel; még a műveltebbek is közülök Goethét és Schillert csak angol fordításból ismerték, mert nyelvök, egy délnémet parasztos szójárás, ettől erősen elütött. Nem igen olvadtak be az amerikai életbe, elleneztek sokáig az amerikai iskolákat, nehogy gyermekeik, amint előttünk kifejezték magokat, amerikai majmokká váljanak, azonban ők sem állhattak ellent az általános áramlatnak, gyermekeik lassan-lassan csak oly yankee-vá válnak, mint mindazok, kik folyvást Amerikába átjönnek s itt összekeverések által egészen külön nemzetiséggé fejlődnek ki, mely az angol nyelvet beszéli ugyan, de az angoloktól azért mégis különbözik.

Cincinnatiba igen sok német költözött újabb időben, az akkori éjszaki szabad államok közt, melyek nem ismerték a rabszolgaságot, ez a legelőnyesebb fekvéssel és éghajlattal bír, itt szálló is terem már s a németek jobban érzik magokat ezeu újabb, de mégis civilizált államban, mint Új-Angolországban vagy New-Yorkban. A szállótenyésztést Longworth Dániel honosította meg itten, az időben Cincinnatinak leggazdagabb polgára s legnagyobb különcze. Midőn ötven évvel ezelőtt a mult század végső éveiben mint fiatal szerencsekereső ügyvéd e vidékre vetődött, megtudta, hogy Covingtonban, átellenben a mostani Cincinnatival, egy lóköté várja perét és ítéletét a börtönben, ennek ajánlkozott védőül. A pernek szerencsés kimenetele lett, a védelem sikerült, a fogoly felszabadult s tiszteletdíjúl Longworthnak egy pálinka rézüstöt ajánlott fel, melyet ő egy pár dollárért a vendéglősnél zálogosított volt el. Longworth ezt ki akarta váltani, ami téli időben, a pálinkafőzés idényében, zálogbirtokosának zokon esett, inkább meg akarta venni a kazánt, s miután a harmincz dollárt, melyet Longworth tőle követelt, készpénzben

kifizetni nem tudta, hús hold földjét ajánlta a fiatal ügyvédnek az Ohio túlpartján, a domb oldalában. Longworth felismerte a hely előnyeit, és szívesen fogadta el a földet, melyen most Cincinnati városnak középpontja áll. Darabonkint adta el a házlhelyeket, kezdetben olcsóbban, később drágábban, maga is mindenféle üzletben vett részt, időnkben hús millió dollárra becsülték, s a mellett oly fukar volt, hogy az amerikai szokások ellenére jótékony czélokra soha egy garast sem adott. A jótékony nők, kik ott is, mint Európában, értenek ahhoz, hogy az emberiség érdekében kifoszsziák a vagyonosabb férfiakat, nem egyszer jöttek hozzá valami szegény család vagy felállítandó jótékony intézet érdekében pénzt kérni, de ő stereotyp kifejezéssel azt felelte mindig: ha a család csakugyan megérdemli a felsegélést, ha az intézetek célja csakugyan jótékony, akkor bizonyosan lesz elég ember, ki rákölti a pénzét, ő ilyenekre nem ad egy centet sem, de ha találkozik valaha oly elvetemedett gazember, kit senki sem szán meg a világon s nála jelentkeznek, azt aztán bizonyosan segíni fogná. Szaván fogták. Midőn a mormonok, elkülönzésök a többnejűségök által, felzúdították magok ellen a közvéleményt, s a nép téli időben megtámadta telepítvényöket, véresen leverte ellenállásukat, felgyújtotta s lerombolta házaiikat s az egész gyarmatot kiűzte a vadonba, mint az emberiség s társadalmi rend veszedelmes elleneit, ekkor találkozott, ki Longworthot, talán tréfából, emlékeztette stereotyp kijelentésére s ő csakugyan nagyobb összeget szánt a mormonokra, vétetett élelmet s téli ruhát s elküldte nekik, mint kiket minden tisztességes ember üldöz.

Innét Indianába mentünk. Akkor még meglehetősen új állam volt ez, hol igazi nyugoti pioneerok laktak; itt aztán mindenki maga szolgálta ki magát, mert inást vagy szolgálót csaknem lehetetlen volt szerezni. A fővárosban Indianapolisban találtuk egy newyorki ismerősünket, szép fiatal nőt, kinek lakodalmára egy pár hónappal előbb New-Yorkban meg voltunk hívva s ki nekünk keservesen panaszkolta, mily nehéz itt a háztartás; férje módos ügyvéd ugyan, ki neki minden kényelmet igen szívesen szerezne meg, de az állam törvénye kizárta területéről a feketéket és szineseket, kik máshol szolgálók szoktak lenni, nekik itt maradni nem volt szabad, mert a polgárok azt tartották, nem jó, ha a gyerekek az egyenlőség

ellenére helótákat látnak magok körül; az ember tehát szakácsnének vagy inasnak legfőlebb valami tudatlan, piszkos. újonnan bevándorlott írlandi vagy német parasztot fogadhat, kinek rendes háztartásról fogalma nincs s rendesen egy év alatt annyit megtakarít, hogy maga is földet vehessen s házat tarthasson, mert a föld itt olcsó s a munka drága, mindenki maga mivel telkét. Minél tovább megyen az ember nyugat felé, annál kezdetlegesebbek a viszonyok s annál nagyobb az egyenlőség s igazi demokratia érzete, melyhez a 'mi európai demokratáink nehezen tudnának hozzászokni.

Indianapolisból visszatérve, Kentuckyba mentünk, Ohio szomszéd státusába, hová ugyan a törvényhozás meg nem hívott, de a nép megkívánta, hogy Kossuth oda is menjen s nekik is szónokoljon, mert a kentuckyi nagyon különös ember; mindegyike azt tartja, hogy az ő állama a legelső az egész köztársaságban, s abban az ő jószágá a legkülönb, a lova szebb minden másnál, felesége a legelső asszony egész Amerikában, leánya a legszebb nő az egész kereszténységben. Vigabb is itt az élet, mint máshol Amerikában; sok a bál, a multság, a vadászat, a jókedv s azután a párbaj is; a társaság lármás, izgatott, multságos. Amint Louisvillebe megérkeztünk, mindjárt megbarátkoztam egy becsületes, erős, izmos, szép fiatal kentuckyi államtisztviselővel, ha jól emlékezem bíró volt, ki csakhamar meghítt, ígyünk együtt egy pohár brandyt. A brandy nemezebb ital ugyan, mint a magyar pálinka s inkább szilvóriumunknak felel meg, én azonban megjegyeztem, hogy szeszes italokhoz nem szoktam s azért megköszönöm a szíves meghívást. Az én emberem erre elpirult, felugrott:

— Micsoda? az úr nem akar velem egy pohár brandyt inni? ez sértés, akkor meg kell verekednie velem.

Miután nem volt semmi kedvem egy pohár brandy miatt párbajt vívni, rögtön azt feleltem:

— Ne értsen félre, sérteni nem akarom, ha kell, megiszom önnel a brandyt.

Erre hevesen megragadta kezemet, erősen megrázta e szavakkal: Lássá, ön nem ismer bennünket, mi kentuckyak a legbarátságosabb, legszívesebb, legvérszomjasabb emberek vagyunk a világon; jobb barátot sehol sem fog találni, ki akár a tűzbe megy önért.

Természetes, hogy ily nép közt Kossuth beszédei gyujtottak és mindamellet, hogy Kentucky a rabszolgaállamokhoz tartozott, mégis csakúgy lelkesedett mellettünk, mint akármely éjszaki állam. Maryland, Delaware, Kentucky és Missouri azon folytonos érintkezés által, melyben a szomszéd szabad államokkal álltak, némileg különböztek a többi déli államoktól, s nézeteikben még sem mentek oly végletekig, mint a Carolinák, Mississippi s a délnyugati államok, sőt Kentuckyban meg tudott élni egy abolitionista is, Cassius Marcellus Clay, ki Louisvilleben soká szerkesztett abolitionista újságot; igaz, hogy a felbőszült nép nyomdáját egyszer feldúlta, s hogy őt többször párbajra hívták ki, miután azonban ebben mindig igen lovagiasan viselte magát s három kihívóját egymásután úgy találta, hogy az egyik halva maradt, kettő pedig súlyosan megsebesült, nemcsak nem bántották többé, hanem még büszkéek is voltak reá, mint Kentucky lovagiasságának tökéletes példányára.

III.

Louisvilleből gőzösön mentünk le az Ohión Cairóig, hol ezen szép folyó a Mississippibe ömlik, s ezen ismét fel Saint-Louisig, Missouri államban. Itt ismét sok németre akadtunk, köztök több ismerősre, Bernsteinra, ki itt, mint a legterjedtebb német hírlap szerkesztője, anyagilag is kellemes állást szerzett magának; Fröbelre, a frankfurti parlament volt tagjára, ki Bécsben a város bevétele után csak nehezen menekedett meg életével, midőn Windischgrätz őt is elfogatta, de végre megkegyelmezett neki; szellemdús író volt, ki európai fölfogása daczára Amerikában a rabszolgaságot, nagy csudálkozásomra, mint szükséges institutiót, igen ügyesen védelmezte. Bernays is felkeresett, régi szomszédunk Penzingben, s örömmel üdvözölt az új világban, melyhez már hozzászokott. Ő most kiskereskedő volt s boltjából tisztességesen megélt, e mellett újságokba írt. Egyszer nagy zavarban jött hozzánk s panaszkolta, hogy tizenhat esztendő fia, kit ő német módra szigorúan iskoláztatott, tegnap éjjel megszökött s most anyja kétségbeesik s ő nem tudja mit csináljon. Megmondtam neki, ne búsuljon, a fiú amint látszik jóra való, bizonyosan magába szítja a yankee elveket, s független akar lenni, ha meg tud élni a maga kenyéréen, annál jobb,

ha rossz dolga lesz, könnyen feltalálhatja az apai házat St. Louisban. Fröbel is jelen volt ez alkalommal s azt találta, hogy Bernays örüljön, ha fia már tizenhat éves korában ilyen életrevaló, az ő fia már huszonnégy éves és még mindig nem akar megszökni.

A lelkesedés, mely bennünket az éjszakai szabad államokban mindenütt kísért, St. Louisban sem csökkent. Azonban már itt is kezdtük látni a rabszolga államok szellemének különbségét, ámbar ezt a németek némileg módosították. St. Louis egyébiránt az Amerikában működő jezsuiták székhelye, kiket az osztrák udvar látott el pénzzel s kiknek nyugaton s különösen délen nem csekély befolyásuk volt. Ezek természetesen nem lehettek barátaink s hatásukat további utazásunkban is sokszor fel kellett ismernünk.

Több magyarral is találkoztunk itt, kik már egy idő óta Amerikában megtelepedtek. Itt volt Rombauer, a kitünő bányász, fiával együtt, Kükemezey, a szolgabíró Sáros vármegyéből, ki most egy szivargyárban talált foglalkozást, nyáron pedig tehénpásztornak szegődött, s Horatiuszal kezében, mert ez volt kedvencz költője, gondozta a teheneket. Ujházy László is megjött Jovából, hol a magyar gyarmat nem igen sikerült, néhányan ott telepedtek ugyan meg s Új-Buda név alatt alapítottak gyarmatot, de azoknak nagy része, kik Ujházy köré sorakoztak, már régen elszéledett; Davenportba mentek, melynek közelében a honti Fejérváry megtelepedett volt, ki már a forradalom előtt kivándorolt Amerikába s eredeti vagyonát földspekulációkkal megkészserezte. Mások is boldogultak itten, de a magyarban nincs meg azon tulajdonság, hogy összetartson, sőt inkább igen könnyen vész össze egymással; magyar gyarmatról Amerikában szó sem lehetett.

Kossuthnak az összes déli statusokban csak New-Orleans városától volt meghívása, de kötelességének tartotta Foote senátort hazájában. Jacksonban, a Mississipp-i állam fővárosában meglátogatni. St. Louisban tehát felültünk egy kényelmes gőzhajóra, s útnak indultunk New-Orleans felé. Az utazás teljes nyolcz napig tartott, mert a gőzhajó megállt egy pár órára a parton fekvő gazdaságoknál s felszedte a gyapotot, melyet New-Orleansba szállított. A Mississipp-i vidéke nem tartozik a regényesek közé, elüt tökéletesen akár a Rajna, akár a Duna festői vidékeitől, folyását soká mindkét részről jobbra balra körülbelül egy negyed vagy

fél mérföldnyire óriási meredek partok szegélyezik; látszik, hogy a folyó a sok évezred alatt a roppant fensíkon mély medret s mögötte két felől széles ártért vájt magának. Ez az úgynevezett Mississippi bottom, Amerikának legtermékenyebb, de nem épen legegészségesebb földje, a gyapjú tenyésztésnek legháládatosabb talaja. Amint azonban a Mississippi a tengerhez közeledik, jóformán Louisiana status egész hosszában, a meredek partok (bluffs) lassan-lassan eltűnnek s helyettök roppant gátak fogják be az óriási folyót. Ezek mellett terülnek el az ármentesített, termékeny telepek s ezeken túl ismét a Cyprus posványok, melyekben az amerikai alligator ütötte fel tanyáját.

A társaság a gőzhajón kizárólag déli telepítvényesekből állott, kiknek modora némileg a magyar táblabíróéra emlékeztetett; szerettek politizálni, sokkal többet mint az északiak, kik majd mind üzletemberek s kisbirtokosok, holott a déliek nagy kiterjedésű jószágokkal bírtak, melyeken fekete rabszolgák végezték a munkát. Egy déli telepítvényes hosszasan magyarázta nekem, hogy a szabadság seholsem állhat fenn rabszolgaság nélkül. Európában is az angol magas osztályok szabadsága a gyármunkások rabságán s a bérlők iparán alapszik, csakúgy, mint a középkori lovagok hatalma a parasztok szolgaságán emelkedett. Szerinte a szabadságnak talpköve mindenütt a rabszolgaság, ahol ez nincs meg, ott tenyészhetnek ugyan szatócsok és kisbirtokosok, kik saját kezökkel művelik birtokaikat, amint azt az északi és nyugati államokban látjuk, de ilyen embereknek sohasem lesz széles látkörük, sem magasabb politikai eszméjük; ugyanazért a dél uralkodik Amerikában s uralkodni fog örökké. Csak annak van elég ideje, hogy politikával tüzetesen foglalkozhassék, a kiért mások dolgoznak. A déliek mind urak, kik nem kénytelenek dolgozni, megteszik azt a rabszolgák. Ily beszéd egyszerre feltárta előttem az örvényt, mely a dél s észak közt tátong, hol a munkát becsülik s azt nem is tartják úrnak, ki pusztán jövedelméből él, és nem dolgozik.

Ismervén a déli felfogásokat, kerültem a társalgásban a rabszolga-kérdést, de a déliek mindig visszatértek ezen témára s mindig vitát akartak volna előidézni. Egyik szomszédom a közös ebédnél kétségenkívül rabszolga birtokos volt s kereste a discussiót.

— Idegen! a régi világból jó úgy-e?

— Igen is.

— Hát, hogy tetszik ez a mi Amerikánk? nemde nagyszerű egy ország?

— Annyira nagyszerű, hogy magatok is csodálkoztok nagyszerűségén; a napról délben senki sem szokta elmondani, hogy világít.

— De hát nem talál semmit nálunk, a mi ellen kifogása volna? hát mindent jónak talál itten?

Láttam, hogy a különös intézményről (peculiar institution) — így nevezték a délen a rabszolgaságot — akar beszélni, én pedig ki akartam kerülni ezen pontot; azt feleltem tehát, hogy van biz itt is, mint mindenütt a világon, igen sok, a mi ellen kifogást lehetne tenni, például, fölemelve poharamat, mely tele volt meglehetősen piszkos Mississippi-vízzel, kifogásom volna az ily víz ellen.

— Kérem alássan, vegyészeink régen vegyelemeztek már a Mississippi vizét s azt igen egészségesnek találták; sokkal kevesebb benne a szerves csapadék, mint akár a Nilus, akár a Ganges vizében, pedig ön legjobban fogja tudni, hogy ezen folyókat szenteknek tartották a régi egyiptomiak és indusok.

— Minden tisztelet a Nilus és Ganges és akár a Mississippi szentsége iránt, de mégsem szeretek zavaros vizet inni; hát nem ismerik önök Amerikában a szűrő gépet?

Szomszédom bántva érezte magát.

— Hogy gondolhatja ön, hogy van Európában olyan gép, melyet mi, amerikaiak, ne ismernénk vagy ne tökéletesítettünk volna?

— Ha ez így van, mért nem filtrirozzák tehát a Mississippi vizét, mielőtt azt asztalra adják?

Szomszédom egy pillanatra meghökkent, de rögtön feltalálva magát, röviden azt felelte:

— Mi amerikaiak oly gyorsan haladó nemzet (such a go-a-head people) vagyunk, hogy nem marad időnk vizünk megszűrésére.

IV.

Egy szép délután a hajó ismét megállt, hogy a tavalyi gyapot-termést felszedje. A kapitány kihirdette, hogy két órára partra

szállhatunk sétálni, ágyúlövessel majd jelt adand, mikor a rakodással elkészült, egy óranegyeddel a lövés után indul ismét a hajó, tovább nem várnak senkire. Nehány amerikai új ismerősömmel kiszálltam a partra s elsétáltunk egy darabra, hol egy csinos falusi kastély előtt tulajdonosa állt, ki bennünket, ámbár közülünk egyet sem ismert, igen szívesen meghítt, látogassuk meg, lépünk be termeibe, addig míg a hajó felszedi gyapotbáljait. Nevünket sem kérdezte, de pezsgőt hozatott a pinczéből, még pedig igazi francziát, nem fanyar amerikai s ezzel kínált meg, s midőn látta, hogy én bort nem iszom s borotválkozási módomról ráismert, hogy nem vagyok amerikai, mert ez rendesen leveszi a bajszot, de meghagyja a kecske- és körszakált, elvezetett felesége szobájába, hol ez néhány úri nővel a szomszédságból zongorázott, himezett és csevegett. Mintha csak az alföldön volnék valamely úri lakban, hol szintén nem kérdezik kiesoda a vendég, ki oda vetődött, másfél órát igen jól töltöttem, míg az ágyú megdördült s a házi úr igen szívesen elkisért egész a hajóig.

Vicksburghban Kossuth s társasága kiszállt a hajóból, hogy szárazon menjen Jacksonba Foote kormányzóhoz, ki mint senátor indítványba hozta volt a hadi hajó küldetését Ázsiába s Kossuthnak meghívását Amerikába. Én, Ihász és Bethlen Gergely ezredesekkel, tovább folytatiam utamat New-Orleansba, hogy ott mindent előkészítsek Kossuth fogadtatására, ki harmadnapra utánunk jött.

A félhold városban (Crescent city) — így szokták az amerikaiak New-Orleanst elnevezni — két különböző társaság él, melyek egymással még most sem forrtak össze: a franczia és az angol. Az első azonban minden nap fogy, míg az angol folyvást szaporodik. Ajánló levelem volt mindegyikhez. Először is az angolokkal volt dolgom; ezek kevesebbet rokonszenveztek Kossuthal és a magyar ügygyel, mint az északiak, mert érezték, hogy minden szabadságharcznak és a szabadság eszméje minden terjedésének van befolyása a rabszolgaság eltörlésének siettetésére, pedig szerintök a dél egész gazdasági, financialis és politikai viszonyai a legszorosabb kapcsolatban állanak a rabszolgasággal, e nélkül nem élhet meg a dél, szabad munkával tönkre kell mennie. Másrészről Kossuth szavai s egész megjelenése mélyen hatottak a déliek élénkebb képzelő tehetségére, s amint megjött, csakugyan oly ovatiókkal fogadták

itt is, a csaknem subtropicus rabszolga városban, mint a hűvös északi szabad államok akármelyikében.

Harmadnapra angol ismerőseimtől kérdeztem egyik előkelő francia telepítvényes lakását, kihez ajánló levelem volt.

— Csak nem fogja talán ezt az embert és ezt a társaságot meglátogatni?

— Miért nem?

— Hiszen ezek a francziák oly erkölestelen nép, hogy azokkal társalkodni nem lehet, még a tíz-parancsolatot sem tartják meg.

— Hogy-hogy?

— Az amerikai kereszténység és civilizáció szegyenére ki tudták vinni, hogy itten vasárnap is adhassanak concertet, színi előadásokat, tánczvigalmakat! nem tisztelik a vasárnapot, mely az isten rendelése szerint a nyugalom napja.

Nevettem ezen angol felfogáson s meglátogattam a francziát, ki igen szívesen, régi udvariassággal fogadott, s nagyon csodálkozott, hogy már több nap óta New-Orleansban vagyok s nem kerestem fel. Megmondtam neki, hogy az angoloknál voltam elfoglalva.

— Hogyan? oly gentleman mint ön, társalkodik a durva angolokkal? hiszen ezek oly immoralis népek, hogy mi minden összeköttetést megszüntettünk velök, ők még isten tíz-parancsolatát sem tisztelik.

— Felvilágosítást kérek, mert, úgy tudom, az angolok roppantúl ragaszkodnak a bibliához s a kereszténység minden formájához.

— Igaz, de nem tisztelik atyjokat s anyjokat, a felnőtt fiú, sőt még a leány is, nem várja be, hogy szülei gondoskodjanak oly házaságról, mely hozzájuk s viszonyaikhoz mért, de szentelenül és szemérmetlenül magok választják jövőbeli életök párját s egyszerűen kijelentik szüleiknek, hogy ehez amához akarnak férjhez menni, ezt vagy amazt feleségül venni s meg is teszik, még ha a szülék elleneznék is. Ilyen az ő erkölcsiségök!

New-Orleans az amerikai államok legegészségtelenebb városa. Időről-időre megjelenik itt a sárga láz, mely iszonyú pusztításokat visz véghez, mivel a város annyira mocsáros helyre van építve a Mississipp-i torkolata felett, hogy a holtakat sem temethetik föld alá, mert a kapa már két lábra is mindenütt vízre bukkan. A temető tele van kemenczeforma, kúpalakú épületekkel, melyekbe a kopor-

sók befalaztatnak. A hőség oly nagy, hogy az északi égalj fiai azt alig tudják kiállani, az emberek három óraker reggel mennek a vásárra, déltájban senkit sem látni az utcákon, mert napszurástól félnek, csak estefelé elevenedik fel a város, az emberek éjjel mulatnak s tesznek látogatásokat. A rabszolgavásár is bántotta európai érzésünket. Igaz, hogy ezen égalj alatt fehér ember nem állja ki nappal a gazdasági munkát. Meglátogattunk egy amerikai mezőgazdaságot a Mississippin túl, azt találtuk, hogy a fekete rabszolgák kunyhói mind igen czélszerűen vannak építve s legjobb rendben tartva, mindegyik mellett egy kis konyhakert terül, van egy nagy épület is, melyekben a vének s munkaképtelenek a gyermekekre vigyáznak fel, míg szüleik künn a gyapotmezőket művelik. Eledelök, füstölt disznóhús, szalonna és kukoricza, egészséges és elégséges, általában pedig az uraság gondját viseli a rabszolgának, csakúgy, mint az értékes lónak, mert minden szerencsen megér egy-két ezer dollárt, mit senki sem szeret veszélyeztetni. A házi asszony panaszkodott feleségemnek, hogy a déli telepítvényes házában az igazi rabszolga maga az úrnő, neki kell gondoskodni a szerencsenek ellátásáról, a betegekről, a tisztaságról a faluban, szóval nincs nyugta, ha kötelessége szerint a gazdaság azon része után néz, mely a nőt illeti, mert a fekete természeténél fogva lusta és piszkos.

V.

New-Orleansban vége lett az ünnepélyes fogadtatásoknak. Innét már többé nem mint az államok vagy városok vendégei, csak mint magánutazók mentünk visszafelé az északi statusokba. Legelőször is Mobilebe, Alabama status kereskedelmi fővárosába értünk, hol szinte jól esett, hogy nem várt többé semmi bizottsági fogadtatás, ünnepélyes bevonulás és nagy beszéd; de amint a lakosok ránk ismertek, még itt is hamar keletkezett egy kis comité, mely Kosuthot felkereste s megkérte, hogy a városházban, hová a polgárok tüstént összegyűlnek, tartson nekik beszédet. Preston ezredes pedig mindjárt meghítt nagy ebédre, nem engedhette, amint mondá, hogy ily nagy férfi ezen államban lett legyen a nélkül, hogy ez őt illendően megtisztelje.

Mobileből az Alabama folyón a déli égalj alatt buja növényzetű,

ős erdővel benőtt part mellett gőzhajón Montgomerybe utaztunk, hol Alabama capitoluma áll, innét vasuton Georgián keresziül Charlestonba, Southcarolina fővárosába s a rabszolga-államoknak St. Louis és New-Orleans után legnagyobb kereskedővárosába. Ezen déli városok azonban távolról sem mérkőzhetnek az északiakkal akár kiterjedésökre, akár a lakosok számára nézve, a rabszolgaság átka megakadályozta mindenütt a jólétnek magasabb fokát. A dél roppantúl különbözött az északtól, mert itt csakugyan létezett aristokratia, földesúr és jobbágy: az egyenlőség, mely különben Amerikának legfőbb jellemzője, itten megszűnt s ha északon és nyugaton azon benyomást nyertem, hogy Amerika közművelődési viszonyai az európaiakhoz hasonlítanak, ha ezekből levonjuk felül az aristokratiát, alúl a parasztságot, ez a déli államokra alkalmazható nem volt; ezekben sokat találtam, ami a régi Magyarországra emlékeztetett. Természetes, hogy ezen viszonyok most a belháború után, mely a rabszolgaságot megszüntette, tökéletesen megváltoztak. Én itten a régi Amerikáról szólok, minő harmincz év előtt volt, nem a mostaniról.

Charlestonban Kossuth levelet kapott, melyben kijelenték neki, hogy a város legtekintélyesebb lakói nevezetes sommát biztosítanak neki, ha itt is felolvasást tart; — ő ezt el nem fogadta, mert csak ott szólt, hol állam vagy városi hatóság meghíja s felszólítja, vagy a nép sympathiával viseltetik iránta s a magyar ügy iránt. Amerikai útját politikai ténynek tartotta, nem magánvállalatnak.

Északi Carolinán és Virginián keresztül Washingtonba érve, itt talált bennünket ismét az északi s különösen az új angol államok meghívása. Legelőször is New-York állam, azután Massachussetts, Rhode-Island, Connecticut, s itt nemcsak az állam, hanem az egyes városok is vételkedtek a magyar szabadságharcz államférfiát meghívásukkal megtisztelni.

New-York államban Albany a törvényhozásnak és államkormányának székhelye. Itt ismerkedtünk meg Marcyval, a demokrata államférfival, kinek épen e napokban reménye s kilátása volt, hogy a demokrata conventio elnökjelöltnek fogja megválasztani, mert Amerikában azon szokás uralkodik, hogy a választások előtt, az államiak előtt állami, az országosok előtt országos, a szervezett helybeli pártok által választott conventio gyűl össze, mely tekintve,

kinek lehetne legtöbb kilátása a sikerhez, voksolás útján dönti el azon kérdést, ki legyen a férfi, kire azután az egész pártnak voksolnia kell. Azalatt, hogy Albanyban voltunk, hol Marcyval szoktam reggelizni, mert korábban keltem fel, mint a többiek, megjött a hír, hogy pártja csakugyan megbukott a conventión s Pierce tábornok lett a demokraták elnökjelöltje. Azt hittem, hogy Marcy látszani fog a megliúsult remény kedvetlensége, s esalatkoztam, ő azt elég közönyösen vette; azon időben nem tudtam az amerikai szokást, hogy a ki a conventiónál az elnökjelöltnek legerősebb vetélytársa volt, a párt sikerének esetén majd mindig miniszterelnökké neveztetik ki az új elnök által. Marcy egyébiránt igen népszerű volt a maga államában, hol, minthogy Amerikában minden kiváló férfinak van gúnyneve, őt «nadrágfoltnak» (patch in the breeches) nevezték, minnek az volt a históriája, hogy ő, mint a takarékoság apostola, midőn államkormányzónak választatott, a napi díjakat nem fogadta el, hanem minden hivatalos eljárásának valóságos költségét az eredeti számlákkal számolta be a státusnak. Megtörtént, hogy egy ily hivatalos útjában ebédnél leöntötték nadrágját s hogy a foltnak kitisztítása a szálloda számlába belevetett. Midőn az év végével számadásai a zárszámlabizottság által megvizsgáltattak, ez tréfából az egész számadást helybenhagyta, 35 cent kivételével a nadrágfolt kitisztításáért, melyre nézve a kormányzó felszólíttatik, bizonyítsa be, okmányszerűleg, hogy a folt hivatalból jutott a nadrágra, különben ezen összeg megtérítésében elmarasztaltatik.

Auburnban Seward senátor házában nyugodtuk ki magunkat két napig. Tavasz volt már, olyan mint minálunk, a vidék is hasonlított jellegében az európaiakhoz, de a nyílt ablakon szép, zöld zománczos kolibri röpült szobámba, s emlékeztetett arra, hogy más égalj alatt élek. Az amerikaiak egy időben szerették az idegeneknek elmondani, hogy hazájok minden tekintetben a szabadság hazája: mert legjellemzőbb két állatuk is, a kolibri és a csörgő kigyó, meg nem élnek fogságban; ha nem szabadok, nem esznek semmit s éhen hálnak meg. Az emberi találékonyság azonban e részben is feltalálta a módot, miként lehesen kolibrit és csörgő kigyót arra bírni, hogy fogságban is táplálkozzanak. A csörgő kigyó t. i. nappal a szabadban sem eszik soha, csak éjjel; kalitkájába tehát este

kell zárni a neki eledelül szánt állatot: ha ez nappal történik, megöli, de meg nem eszi, mert döggel nem táplálkozik. A kolibri számára pedig, mely a virágok mézéből él mint a lepke, csináltak hosszú nyakú, mesterséges virágokat, melyek alatt bort és czukrot tettek a pohárba, s a kolibri hosszú csőrével a mesterséges virágon keresztül röpdösve szívja fel a czukros bort csak úgy, mint a szabadban a virágmézet s ebből megél.

A vörös indiánokhoz is elmentünk. kik, mint New-York állam régi birtokosai, most azon nagy kiterjedésű völgyekben laknak, melyeket az állam, midőn territoriális jogaikat szerződés útján tőlük megvette, nekik Onondága megyében meghagyott, sőt mellett rendes penzióval is ellátja őket. Czivilizációjuk még nem sokra haladt, dolgozni semmi áron sem akarnak, földjeiket felében adták ki félvérűeknek, halásztak, vadásztak, míg csak területökön vad és hal találkozott, különben lapdázta és aludtak, de dolgozni, nem dolgoztak soha. Uraknak tartják magukat, sokkal nagyobbaknak, mint minők az amerikaiak, kik munka nélkül nem tudnak megélni. Még házban lakni sem szeretnek, nagy nehezen szoktak hozzá, hogy fészkerben lakjanak, mely elül egészen nyílt, minthogy mindig látui akarják a szabad eget. Oly hely, mely köröskörül s még fölül is fallal van körülvéve, szerintök kutyának való, nem embernek.

Buffalóba is elmentünk, az Erie tó mellett fekvő gyönyörű városba, melynek növekedése csodaszzerű: csak a nyugati kereskedő városok tesznek túl rajta, melyek egy embernyom alatt több száz-ezer lakóra növekednek, mint Chicagó vagy Milwaukee. Buffalóban baráti vacsoránál elkésvén, éjjel mentem vissza a hotelba, midőn az utcán valami roppant nagy akadályra bukkantam, a sötétben nem tudtam, mi az. Amerikai kísérem felvilágosított, hogy egy házi gazda mult héten összeveszett szomszédjaival s most emeletes házát átviszi a város más részébe, egy ujonan megvett telekre, ezzel találkozunk az úton. A ház faszervezetű volt, téglával bélelve (Riegelwand) s hengereken egész nagyságában továbbíttatott most máshová.

Az Erie taván gőzhajón mentünk le a Niagara zuhatag fölé s itt a canadai parton szálltunk ki, megnézni Éjszakamerikának ezen legnevezetesebb természetcsudáját, mely valóban úgy magassága, mint a víz mennyisége által minden hasonló tüneményt felülmúl.

Várakozásunknak nem felelt ugyan meg, mert a folyó esésének hatalma milliom évek óta mély gödröt vájt magának több mér-földre az Ontario tó felett emelkedő fensíkban, úgy hogy az ember nem talál oly nézőpontot, mint a svájci és olasz gyönyörű vízeséseknél, melyeket a völgyből bámulhat, amint a magas hegyről lezuhanak. Újabb időkben gyárakat is építettek a roppant esés mellé s felhasználják az erőt, melyet a természet itten kifejtett. Időnkben a Niagara nem volt még felhasználva iparcélokra, mi a természet ezen nagyszerű tüneményét még szűzességében láttuk, egy amerikai azonban már akkor is említette előttünk, hogy itt több erő pazaroltatik el, mint bárhol a világon, az esés hatalma képes volna Amerika összes gyapotgyárait mozgásban tartani.

Massachusetts Amerikának legműveltebb, mondhatnók leg-európaibb állama, mindenesetre a legjobban kormányzott ország az egész földkerekségen. Bostonban, az állam fővárosában oly magas műveltségű férfiak laknak, minők ritkán találkoznak együtt Európában hasonló nagyságú városban. Itt élt Ticknor a spanyol irodalom ismertetője; Prescott az amerikai conquistadorok választékos történetírója; dr. Howe, a nagy psycholog, Byron társa Görögországban, most híres a vakok és süketnémák nevelésében kifejtett fáradozásai által, ki képes volt még egy vak süketnémát is nevelni s művelni. Laura Bridgemannak, e szerencsétlen teremtsnek emberi neveléséről írt munkája híressé tette Európában is. Itt s a legközelebbi szomszédságban Cambridgeban, az egyetemi városban, lakott Longfellow, a híres amerikai költő, Agassiz, a természetvizsgáló, Jared Sparks, Hilton, a Sumnerek, Lowellek, Russelek, Winthropok; mind oly családok, melyek magas művelődésök által Angolországban is ismeretesek és kedveltek voltak. A rabszolga-kérdés azonban megbontotta köztök a baráti viszonyt. A mi időnkben Boston társasága kétfelé oszlott, a régi ismerősök nem igen találkoztak többé, egy részök szorosán ragaszkodott a fennálló viszonyokhoz s hazafi bűnnek tartotta, ha a rabszolga-kérdést csak érintették is, melynek békés megoldását lehetetlennek tartották; a másik hű maradt a szabadság hagyományaihoz s nem akarta még hallgatása által sem jóváhagyni e szégyenfoltot a köztársaság címerén. Mind a ketten azonban vetekedtek a magyar vendégek kitüntetésében; sehohsem tisztelték meg annyira Kossuthot, mint

épen itten; az állam, a város, a lakók versenyeztek abban, miként mutassák ki rokonszenvéket és csodálatukat.

VI.

Sok helyütt fordultam meg életemben, de a tudomány oly tiszteletét sehol sem találtam, mint Bostonban. Hogy csak egy példát említsek, Mr. Lowell a nép magasabb művelése tekintetéből egy százezer dollárnyi alapítványt tett, melynek kamataiból minden évben egy kitünő tudós fizettetik azért, hogy tizenkét felolvasásban a tudományt népszerűvé és mindenki előtt hozzáférhetővé tegye. A Lowell-felolvasások régóta híresek. Agassiz, a svájcei tudós geolog ezeknek megtartására szólíttatott egyszer fel s e végből át is jött Amerikába s ámbár a nyelvet csak tökéletlenül bírta s előadása ugyanazért idegen színt viselt, mégis annyira hatott a bostoniakra, hogy Lawrencenek, a gazdag bankárnak kezdeményezése folytán a legrövidebb idő alatt összejött a szükséges alap, hogy a cambridgei egyetemen egy geologiai tanszék állíttassék fel s annak elfoglalására Agassiz kéressék meg. A svájcei tudós elfogadta a megnívást s miután nem sokára szükségesnek tartotta, physiologiai vizsgálatainak sikeresítése tekintetéből, hogy muzeum s laboratorium kapcsolassék a tanszékhez, erre is a szükséges nagy összeg a legrövidebb idő alatt önkénytes aláírások útján gyűlt össze.

Azon időben, midőn Massachusetts állam vendégei voltunk, Bronson Orestes volt az újabb történelem egyetemi tanára. Nézetei a reactionair irányban fejtettek ki: mint Leo tanár követője a régi Hegel-iskolához tartozott. A forradalmakat kárloztatta, az absolut monarchiában látta a legjobb kormányformát s ily szellemben tanulmányt is írt az európai forradalmakról egy amerikai szemlébe, ami általános megbotránkozást idézett elő, különösen midőn Mrs. Putnam az ezen cikkre vonatkozó birálatában szemére lobbantotta a történelmi adatok hamis és elferdített előadását. Bronson átlátta, hogy állása tarthatatlan s lemondott a tanári katedráról, melynek betöltése a massachusettsi törvényhozásra tartozott. Boutwell, az állam kormányzója, hozzám jött s megkérdezett, nincse-e szándékom ezen tanszéket elfoglalni, mert ez esetben a törvényhozás tüstént kinevez. Feleségemnek már némileg kedve volt ezen igen

megtisztelő, jövedelmes ajánlatot elfogadni s Bostonban maradni, hol a társaságban nagyon otthonosnak találta magát; amerikai barátaink is folyvást unszoltak, maradjunk itt, távol Európa rothadt politikai állapotaitól, melyek még több forradalmat tételeznek fel, mielőtt állandó alakot ölthetnének. Én azonban azt feleltem amerikai barátainknak, hogy magam sem tagadhatom el az európai állapotok rothadását, tudom azonban, hogy épen a legszebb virágok, a költészet és szépművészet, melyektől akár ideiglenesen is megválni mégis nehéz volna, csak ezen rothadt állapotok melegágyában fejlődtek ki eddig s hogy vénebb vagyok, mint hogy megfelejtkezhessem arról, hogy magyarnak születtem; most is ragaszkodom azon hazához, melyből örökre száműzve vagyok, mert csakugyan épen akkor, midőn Bostonban voltam, a pesti katonai törvényszék halálra ítélte s nevemet a bitófára szegeztette. Ámbár Boutwell szíves ajánlatát el nem fogadhattam, mégis hálásan emlékezem Massachussettsre, és annak irántam oly kegyes törvényhozására.

Massachussettsban mindenütt akarták látni s hallani a magyar nagy államférfit, a köztársaság vendégét, e szerint bejártuk mind azon helyeket, melyek az Egyesült-Államok történelmében oly fényes emléket nyerték, Plymouth Rocktól, hol az Angolországból kivándorolt puritánusok partra szálltak, Concordon, Lexingtonon keresztül, hol az első vér folyt az Angolország elleni szabadságharcban, a Faneuil Hallig Bostonban, melyet a szabadság bölcsőjének neveznek, mert itt hangzottak azon első lelkesítő beszédek, melyek a bostoni lakókat arra vitték, hogy az angol parlament által a gyarmati törvényhozás mellőzésével vám alá vetett theát az angol hajókról a kikötőben a tengerbe dobják s a lázadás zászlaját kibontsák. Innét még Rhode Islandba és Connecticutba mentünk át, s visszajöttünk New-Yorkba, honnét feleségemmel Európába visszatérní szándékoztunk. Seward megtudta, hogy mi ketten előbb indulunk Európába, mint Kossuth s megkért, hogy egy pár nappal halaszszuk el indulásunkat; azalatt az amerikai gőzhajó-társulat levelet intézett hozzám, melyben megkért, tiszteljem meg azáltal, hogy feleségemmel együtt vendége legyek egyik hajóján, s csakugyan ingyen, mint vendéget vitt vissza Liverpoolba. Az amerikaiak soha sem felejtkeztek meg, hogy a köztársaság meghívottjai vol-

tunk; ez annyira ment, hogy sok helyütt még a szolgák sem fogadtak el tőlünk borraivalót. Az amerikai, ha akarja, még kedvesebb tud lenni, mint az európai.

VII.

Kossuth azon 96,000 dollárt, mely körutjában ötvennél több nagy beszédeink eredménye volt, nem tekintette a magáénak; egy részét az emigráció felsegélésére fordította, a legnagyobb részét katonai környezete tanácsára fegyver és felszerelés vásárlásába fektette, csak legkisebb részét alig 20 %-át tartotta meg magának, pedig az amerikaiak sokkal jobban szerették volna, ha a maga családja jövőjét biztosítja, mint ha politikai izgatásokra fordítja azt, mit személyének, nem pedig a magyar ügynek, melyet csak általa kezdtek ismerni, oly szívesen adtak. Így nyilatkoztak Seward, Cass és Shields is, midőn Kossuth megbízásából számadásait felülvizsgálat végett velök közöltem. De amerikai látogatása más tekintetben sem maradt eredmény nélkül, szónoklata az amerikai életre tagadhatatlan befolyással volt. Winthrop, a volt massachussettsi kormányzó, kinek politikai nézetei tetemesen különböztek a Kossuthéitól, egyik nyilvános beszédében következőképen nyilatkozott róla:

«Egy honvesztett bujdosó a Duna partjairól, hajóra száll Amerika felé, meg nem törve a hosszú fogság által, jó, hogy kormányunknak és nemzetünknek azon rokonszenvet és segedelmet megköszönje, melyek felszabadítására oly nagy befolyással voltak. Shakespeare drámái és Webster szótára, melyeket fogsága alatt tanulmányozott, elégségesek, hogy nyelvünket szabatosabban és alaposabban beszélje, mint sokan azok közül, kik azt anyanyelvöknek vallják: körünkbe lép, hogy tulajdon nyelvünkön elpanaszolja hazájának szenvedéseit s elmondja azon merész terveit, melyek oly soká keblében zárva voltak; jó, egy nagy és hatalmas nemzetet megkérni, hogy eltaposott hazáját emelje fel és boszulja meg. Szól s mielőtt egy hét elmúlt azon naptól fogva, melyen az első szó ajkait elhagyta, ezen nagy nemzet értelme, szíve, lelke fellobbannak a lelkesedés lángjában. Elfelejtjük belső házi érdekeinket; kereskedelmi szerződéseink, választási kérdéseink el vannak napolva, más ügyek foglalkoztatják

a lelket, más szavak vannak mindenkinek száján, hazánk egy új missiójának discussiója jó napi rendre; Washingtonnak nagy neve s még nagyobb elvei iránt kétely támad, úgy kezdik azokat tekinteni, mint egy napnak változó nézetét, nem mint a nemzet örökségét; az állam hajója egy pillanatig a szélnek játékvá lesz, rezeg, mint egy feneketlen örvény szélén, mely azt magához vonzza, s a hazafi azon szavakban nyilvánítja aggodalmait, melyeket Horác a római köztársasághoz intézett:

«O navis, referent in mare te novi
 Fluctus. O, quid agis? fortiter occupa
 Portum: nonne vides ut
 Nudum remigio latus
 Et malus celeri saucius *Africo*
 Antennaeque gemunt: —
 Tu, nisi ventis
 Debes ludibrium, cave!»

Még soká fogunk megemlékezni róla mindnyájan, miként fogadtatott barátsággal, tisztelettel, sőt azon csodálattal, minőt a valódi lángész, a kitünő szónoklat, a törhetetlen bátorság örökké gerjeszt, mely remény ellen remél s egy szent ügyért a sorssal is megvív. Látogatásának morálja azonban az a nagy tanulság, melyet ő felejtetetlenül hátrahagyott, s ez a tanulság a hatalomról, melylyel komoly, tiszteletteljes, vitéz egyéniség kizárólag szavával és tollával képes egy egész nemzet józan szellemét megingatni, egy nagy világrésznek óriási szívet erősebb lüktetésre indítani, a közvéleménynek irányt adni s a világ közdolgainak elintézésére befolyással lenni.»

Igy ítélt Kossuthról egy conservatív államférfi, s ha látogatásának hazánkra nézve nem is volt közvetlen eredménye, mégis Amerika történelmének egy nevezetes lapját töltötte be, melyre a jövő kor még egyszer vissza fog térni azon időben, midőn Washington intése, nem elegyedni soha Európa politikai viszonyaiba, el lesz avulva azáltal, hogy Amerika, mint százmilliónyi nép hazája, specificus súlya következtében az emberi nem történelmének akaratlanul is irányt fog adni. Ezt pedig talán már fiaink, de unokáink mindenesetre meg fogják látni.

VIII.

A nagy északamerikai köztársaság államai különböző eredetűek, s nagy részben még most is megtartották eredeti jellegöket, mely azonban a folytonos bevándorlás által mindig befolyásoltatik s az ország roppant kiterjedésénél, a lakosság rohamos növekedésénél fogva folyvást változik. Florida, California és Új-Mexico eredetileg spanyol gyarmatok, de a spanyol lakók tökéletesen kipusztultak belőlük; egyáltalában a román elemnek semmi jövője sincs az észak-amerikai államokban. Francziák birták s gyarmatosították Louisianát s a Missouri vidékét, de nyelvöket nem hallja már az ember sehol, kivéven New-Orleansban magában, hol azonban a régi gyarmatosok utódjai szintén kisebbséggé süllyedtek. A bevándorlott németek is igen hamar elvesztik nemzetiségöket, legszívesebben Pennsylvániában tartották meg azt, de csak azért, hogy kevesebb részt vesznek a közdolgozatban s politikával alig foglalkoznak. Azonban ők is lassan-lassan angol-amerikaiakká válnak, még inkább pedig az újabb időben beköltözöttek, kik közül sokan nevezetes szerepet játszanak államuk politikájában. A legkitünőbb köztük Schurz Károly, ki 1850-ben vándorolt ki, 1860-ban Madridban követ volt s Hayes alatt a köztársaság népszerű belügyminisztere Washingtonban. Az irlandiak szintén megváltoznak Amerikában. Míg az angol kormány nem tud bánni a zöld sziget lakóival, az irek Angolország folytonos baját képviselik, elszakadásra gondolnak, zendülésre készek s a törvénynek csaknem folytonosan ellenállnak: Amerikában egyáltalában nem uralkodik semmi ellenszenv ellenök, sok államban ők képezik a többséget, megtartották mindenütt eredeti, lármás élelkségöket, rendetlenségöket s élvezöket, gyors felfogásuk és celta összetartásuk következtében nagy befolyással vannak a választásokra s gondatlan kedvességökkel a társadalomra. A skótok csak kivételesen s nem tömegesen jönnek át az államokba, ők inkább Canadában telepednek meg, melynek égalja jobban emlékezteti őket elhagyott hazájokra. Mind ezeknek volt némi befolyásuk az amerikai jellemre, de ezt a régi, eredeti bevándorlók határozták legerősebben meg két különböző irányban. Virginiát kalandorok, tönkrement angol középirtokosok, jó családok

fiai szállták meg, kikben megmaradtak mostanáig az angol squire tulajdonságai: józan ész, közönyösség magasabb műveltség iránt, uralkodásvágy és praktikus hajlam a közigazgatásra; Virginiát ugyanazért az államok és államférfiak anyjának szokták nevezni. Innét eredtek azok, kik Kentuckyt, Tenesseet és Western Virginiát gyarmatosították: ez Washington, Jefferson, Munroe szülőföldje. Az angol squire azonban nem szokott ahhoz, hogy maga mivelje földjét, a fekete rabszolgaság tehát Virginiában gyökerezett meg először s terjedt el délfelé, mert a dohány-, gyapot- és cukortermelésre a fekete minden esetre sokkal inkább alkalmas, mint a fehér, ki Amerikában különben is nem akar napszámos lenni s bérért dolgozni; a szabad ember magának dolgozik, nem másnak. A rabszolga-intézmény adta az egész délnek különös jellegét s nagyobb egyformaságot, mint a minő az éjszaki államokban létezik. A rabszolgaság megszűnt ugyan a belháború s az éjszaki államok győzelme által, de ezen háború s a közös vereség új kapocs lett a legyőzött déli államok közt, melyeknek gazdasági állapota tökéletesen megváltozott. A dél politikájában még most is egyöntetű, holott az éjszaki államok különböző irányban fejlődtek ki. Puritánusok alapították Massachusettset és az öt úgynevezett Uj-angol gyarmatot. Üldöztetve az anyaországban, theocratikus nézetek szerint rendezték be háztartásukat, komolyan, szigorúan, az iskolára fektetve a legnagyobb súlyt; de még ők sem ismerték el a teljes vallásszabadságot, törvény által akarták ők is szabályozni a lakosok lelkiismeretét s hitét; ezért hagyta el Massachusettset Williams Roger, ki társaival Rhode Islandot alapította, mint a legelső államot, mely tökéletes vallásszabadságon alapszik. Katholikusok gyarmatosították Marylandot és Delawaret, mind a két állam azonban a behozott rabszolga-intézmény által hasonló fejlődést nyert, mint a többi déli államok. Penn William telepítette meg Pennsylvániát az Angliában üldözött quackerekkel; New-York hollandi gyarmat volt, melyre az anyaország nem fektetett súlyt s az angoloknak könnyen engedte át, II. Károly idejében. Ezen régi államok alapították később a nyugati államokat, melyekben minden régebbi európai hagyomány megszűnt, s az egyenlőség elve sokkal tisztábban fejlődött ki, mint a keleti tengeri államokban. A californiai arany- s Nevadában a roppant gazdagságú ezüstbányák ismét

különböző viszonyokat idéztek elő a Rocky Mountains hegláncczok államaiban és territoriumaiban. Szóval hibás azon európai nézet, mely az északamerikai köztársaság lakóiban egységes, egyöntetű nemzetet lát. A nagy köztársaság polgárai jobban különböznek egymástól mint akár a németek, akár az olaszok, kik közt szintén sok a tartományi eltérés. A fő kapocs azonban köztök a köztársasági alkotmány, az államok s városok autonomiája, az általános szavazatjog s a választási elv minden hivatalra nézve, főleg pedig az iskola, melynek hatása oly nagy, hogy jelenleg egész Amerikában, a Csendes-tenger és Atlanti-oczeán közt, nincsen fehér, ki írni olvasni ne tudna, kivéven mindig azon barbár európaiak egy részét, kik a régi világból, különösen Irlandból és Németországból, most hazánkából is, évenkint Amerikába özönölvén, a nagy köztársaságot munkaerejükkel gazdagítják. Az iskola azonban ezeknek gyerekeit is angol-amerikaiakká változtatja át. Az amerikai köztársaság már most is nagyobb népességgel bír, mint bármely európai állam s gazdaságra nézve fölülmúlja a régi continens minden nemzetét, akár az egyéni vagyont, akár a közvagyont tekintsük, sőt feladatául kitűzte, hogy ugyanazon nemzedék, mely a roppant államadósságot csinálta az óriási beháború alatt, azt le is fizesse, s ezen feladatának kivitelében már annyira haladt, hogy az évenkinti kamatfizetés már most is felére leszállt. Igaz, hogy nem tart százezrekre menő állandó katonaságot.

IX.

Az amerikai éjszaki államoknak, s azokban különösen Új-Angolországnak, egyik legnevezetesebb jellemvonása nagyon eltér az európai fogalmaktól. Nálunk azt tartják úrnak, a ki állandó jövedelméből meg tud élni s nincs szüksége mindennapi munkára. Ismeretes, hogy Franciaországban minden gyáros, minden kereskedő, minden iparos azon van, hogy ötvenedik vagy hatvanadik éveig annyit szerezzen, hogy élte hátralevő napjait munka nélkül, mint rentier tölthesse s független úrnak érezhesse magát. Amerikában, különösen Új-Angolországban, az ellenkező nézet uralkodik, itt t. i. csak azt tekintik úrnak, csak az tarthat igényt a társadalom tiszteletére, akinek bizonyos meghatározott életpályája és munkaköre

van; mert aki öröklött vagy szerzett vagyonának kamataiból élni akar, anélkül, hogy bizonyos munkaköre legyen, azt ingyenélőnek (loafer) tartják és megvetik. Jersey Citybe hivatalosak voltunk ebédre Gregory bankárhoz s midőn New-Yorkban a gőzhajóra ültünk, hogy oda juthassunk, a bankár fiával ismerkedtünk meg, ki szintén hivatalos volt ez alkalommal. Elbeszélte nekünk, hogy ő újságíró, oly hírlap szerkesztője, melynek, fájdalom, előfizetője alig van, csak ő ismeri, a munkatársak, a szedő és nyomtató. Bele is kerül neki esztendőnként 4—5000 dollárba, de mit csináljon? a társaság megkívánja, hogy komoly foglalkozása legyen s a lap mégis sokkal kevesebbe kerül, mint bátyjának gyára, melyen évenként 30—40,000 dollárt vesz. Bostonban még nyersebben kifejezve hallottam az amerikai elvet, hogy csak az hasznos polgára a köz-társaságnak, akinek rendes foglalkozása van. Prescottról szoltam, a híres történetíróról, aki milliomos létére s amellet, hogy még ifjú korában megvakult, oly kitünően írta le Mexico és Peru elfoglalását s folyvást foglalkozik irodalmi munkálatokkal.

— Mit is tehet egyebet — mondá nekem egy új-angol — megvakult, tehát nem lehetett sem ügyvéddé sem politikussá, nagyon természetes, hogy irodalomra adta magát, hiszen nem válhatott ingyenélővé.

Ily különbözők a nézetek az amerikai és az európai felfogás közt, de ily nézetek mellett Amerika civilizációja előbb-utóbb meg fogja haladni az európaiat. Igaz, hogy jelenleg még el lehet mondani azt, mit dr. Johnson régi időben a skótok művelődéséről mondott, midőn azt egy ostromlott erődnek élelmezésével hasonlította össze, melyben az élelemszerek a lakoságnak rendesen kiosztanak, hol tehát senki nem hal meg éhen, de senki sem lakik jól. Amerikában is a közműveltség magasabb színvonalat ért el, mint Európában, mindenki tud írni-olvasni, és ír is, olvas is, de a tudomány magasabb kifejlése, a mechanikán és praktikus tudományokon kívül, Amerikának eddig igen keveset köszön. Azonban idővel megjő ez is, az általános jólét és gazdagság megtermi majd az ízlést, a művészetet s a magasabb tudományosságot is, melyeknek kútfeje soha sem lehet az önzés és haszonkeresés.

New-Yorkba érkezve, európai leveleink közt vettem a hivatalos osztrák lap egyik számát is, melyben a haditörvényszek ítéletei

egy tuzat barátaim ellen foglaltattak, utolsó előttinek szerepeltem én is, ítéletem a következő volt:

«Pulszky Ferencz, szécsényi, Nógrád m. sz., mintegy 40 éves, nős, az említett megye volt követe az 1848. jul. 2-ára Pestre hívott országgyűlésen s alállamtitkára a legfelsőbb udvarnál létezett magyar miniszteriumnak, 1851. szept. 22-én felségértési vád miatt végzésileg idéztetett, de meg nem jelent, hivatalos állásával a separatistikus tendenciák előmozdítására visszaélt s e czélra még a legmegvetendőbb eszközöktől sem ijedt vissza, egyszersmind a bécsi októberi lázadás felszítására minden rugókat mozgásba hozott s azt forradalmi, magyar érdeken kizsákmányolta. E végből a legbensőbb viszonyba ereszkedett az ausztriai birodalmi gyűlés legszélsőbb baloldala több tagjaival, értekezleteket tartott azokkal, s közlekedett a frankfurti demokrata követek, Blummal és Fröbellel. Résztint Ausztriában gyártott, részint Magyarországból beküldött plakátokat kihordók által terjesztetett, hírlapírókat, emissariusokat és kémeket tartott zsoldjában, ezekre nagy somma kinestári pénzeket pazarlott s az alatta álló magyar miniszteri hivatalnokokat terrorizálta, hogy őket a forradalmi magyar ügyhöz szorosabban lekösse. Ezen ártékony és liitszegő működés közben ő felsége 1848. október 4-ki l. f. kézírata által államtitkári állásából letétezt, azonban csak 8-án utazott el Pestre, hol a forradalmi honvédelmi bizottmányval s annak elnökével, Kossuthal értekezett. Ez által okt. 11-én az okt. 4-ki l. f. kéziratnak állítólagos érvénytelensége folytán volt hivatala folytatására utasítatva, ismét Bécsbe visszament s előbbi forradalmi tevékenységét újból az által kezdte meg, hogy a bécsi októberi lázadás vezéreivel a legszorosb összeköttetésbe lépett, emissariusokkal, diákokkal s a demokrata egylet tagjaival folyvást közlekedett, kémekre, küldönczökre és más forradalmi ezélokra közpénztárakból utalványozott. Bemmél, kinek Bécsbe érkezét közvetítette, értekezleteket tartott, egy nyugateurópai nagyhatalom követével a fölkelte Magyarország javára leendő mediatio kieszközlése végett alkudozott s e czélből a forradalmi honvédelmi bizottmánytól blanquetteket ismételve kért, Messenhauser nemzetőrségi főparancsnoknak a magyar hadsereg állásáról és mozgalmairól közléseket tett, a magyar forradalmi kormányt a bécsi eseményekről s az ottani hangulatról futárok által értesítette s azt a Bécs körül össz-

pontosult cs. kir. csapatoknak a hg. Windischgrätz tábornagy alatt odavonult hadsereggel való egyesülése előtte megtámadására ösztönözte. Miután Messenhauserrel még egy szóbeli értekezést tartott s ennek aztán azt írta, hogy a bécsiek még egy-két napig tartsák magukat, mert a magyar hadsereg bizonyosan segítségükre jövend, 1848. okt. 19-én Bécsből a magyar hadsereghez Pozsonyba ment, ott ideiglenesen a kormánybiztos működéseit átvette, kémek és emissariusok által a fölkelte Bécseszel az összeköttetést mindig föntartotta, különösen Messenhauserrel és Bimmel, mindkettőnek a magyar hadseregnek s a teljhatalmazott magyar országos biztosoknak 1848. okt. 19-ki ismeretes nyilatkozatát megküldte, azokat a magyar hadsereg állapotáról és szelleméről s a cs. kir. csapatoknak általa leendő megtámadtatása napjáról tudósítá s őket kirohanásra szólítá fel, mihelyt ágyudörgéseket hallanak. Szintúgy a magyar forradalmi kormányt mind arról tudósítá, mit mint kormánybiztos tett, továbbá a Bécs körül táborozó cs. k. csapatok erejét, mozgalmait és terveit kifürkésztette, Kossuthot felszólítá, hogy gyorsan a magyar hadsereghez jőjjön s ezt Schwechatra kísérte. 1848. novemberben a lengyel és német önkénytesek élelmezésével foglalkodott, aztán a magyar kereskedelmi miniszterium vezetését átvette, a forradalmi honvédelmi bizottmányba belépett, s 1848. decz. végén a forradalmi térről Magyarországból eltűnt, Angliába menvén, hol a magyar forradalom erőszakos legyőzetéseig mint Kossuth ágense működött s még most is, hol és mikép teheti, Ausztria iránti ellenséges érzületeket szégyen nélkül tüntet.»

Erre következett gróf Teleki Sándor itélete; utána a következő szavak:

«Miután a vádlottak, az előadott tényesorozatban minden egyesnél felhozott cselekvények jogszerűen rájuk bizonyulván, daczára a múlt évi decz. 22-én lejárt idézeti határidőnek, meg nem jelentek, ennél fogva a fölöttük tartott haditörvényszékben szótöbbséggel ítéltetett: hogy mindnyájan felségárulási bűnösök, és ezért az 5-ik haditörvényezikk és az 1849. jul. 1. proclamatio értelmében vagyonaiknak a lázadás által okozott károk megtérítésére leendő elkobzásán kívül, — kötél általi halált érdemlenek, és neveik a bitófára kiszégezendők.

Ezen, a cs. k. 3. hadparancsnokság által megerősített ítélet ma

kil hirdettetett és a szolgálati szabályzat utasítása szerint végrehajtatott.

Pest, május 6. 1852.

A cs. k. haditörvényszék.»

Nagy érdekléssel olvastam ezen ítéletet és megvallom, hogy csodáltam a haditörvényszék részrehajlatlanságán, hiszen mind az, mit rólam elmondott, csakugyan megfelelt a tényállásnak, nem tagadhatom, hogy szempontjuktól tökéletesen igazuk volt, ugyanazért nem láttam ez ítéletben semmit, mi ellen, tekintetbe véve álláspontjukat, reclamálnom kellett volna. A haditörvényszék ezen ítélete teljes összhangzásban van azokkal, miket ezen emlékiratokban elbeszéltem, azt mondhatnám, hogy ellenségeim részéről hivatalos hitelesítésök.

Julius 4-ike a tengeren talált. Ez az amerikai függetlenségi nyilatkozat évfordulója s az amerikaiak nemzeti ünnepe, melyen még a legcorrectebb nyárspolgár is háza előtt revolverét egynéhányszor elsüti s mindenütt népgyűlés tartatik nagy hazafi beszédekkel. Hajónkon is mozsárdurrogás költött fel s amint a fedélzetre kijöttünk, fellobogózva találtuk az árboczokat. Szép nyári nap volt, a tenger síma, mint a tükör, kilencz órakor isteni tiszteletet tartottak s utána a kapitány felszólított, tartsam az ünnepi beszédet. Megemlétettem tehát, hogy az amerikai függetlenségi nyilatkozat nyitotta meg az újkort, hogy ez a szabadság arany bullája, mely nemcsak Amerikának, de Európának is szól, s hogy elvei a magyar szabadságharcban is irányadók maradtak. Azután elbeszéltem a magyar szabadságharc főmomentumait s miután Deáktól és Kossuthtól megtanultam, hogy minden beszédben, ha az hatni akar, szükséges egy olyan mondat, mely akár az észhez, akár a képzelő tehetséghez hangzatosan szól, úgy hogy az ember róla könnyen megemlékezzék, én is azzal végeztem beszédemet, hogy a magyar nemesség önkényt lemondott összes kiváltságairól, kivévén arról, hogy a szabadságharcban legelső legyen a csatatéren, s ha kell, legelső a vérpadon. A phrasis tetszett s előidézte a háromszoros hurraht.

ANGOLORSZÁG S AMERIKA.

I.

Amint Londonba megérkeztünk, ismét visszatért a rendes, prózai foglalkozás; a hosszú amerikai ünnepek után legelőbb hozzá látunk a tengerentúli benyomásoknak leírásához. Feleségem átnézte s rendezte naplójegyzeteit, melyekhez hozzá adtam a statisztikai, politikai, történelmi és ethnographiai kitéréseket és észrevételeket, így keletkezett négy hónap alatt egy kétkötetes munka Amerikáról, mely újév táján egyszerre Londonban és New-Yorkban jelent meg, ezen cím alatt: *White, Red, Black. Sketches of American society in the United States, during the visit of their guest* . . «Fejér, veres, fekete. Vázlatok az Egyesült-Államok társadalmából, vendégek látogatása idejében». A könyv sikerült, az angol lapok dicsérték, a közönség olvasta, a németek lefordították. A «*Chambers Journal*» azt írta róla, hogy a «*Pulszkyak könyve Amerikáról* egyike a legjobb ilyenemű könyveknek, melyek több év óta megjelentek; ügyes megfigyelésében, egészséges ítéletében, oly élénk és mulatságos, amint az ember csak kívánhatja». A «*Church and State Gazette*» azt találta: «Valahára egy egészen becsületes könyv Amerikáról, becsületes és ügyes, a legjobb könyv, mely az Egyesült-Államokról szól». S csakugyan gróf Zichy Ágost, fiatal barátom, megemlíti nekem, hogy midőn kevés évvel ezelőtt Amerikába utazott s egyik ottani ismerősénél tudakozódott oly könyvről, mely őt az amerikai jellemről és viszonyokról tájékozhatná, azt mondta neki, hogy van bizony egy régi könyv, mely e részben még mindig jóformán a legpontosabb, s nagy meglepetésére ez a mi munkánk volt.

Kossuth, amint Amerikából visszajött, sokat közlekedett Mazzinival és Ledru Rollinnel, kik gyanúban voltak, hogy valahol új

zendülést kezdenek, minek következtében a külügyminiszterium, valószínűleg külföldi hatalmak felszólítása következtében, a policziának meghagyta, hogy Kossuth holnijá közt kutasson, midőn ez az egyik lakásról a másikra átvitetik. A rendőr azonban ezt a parancsot másnap egy localis népgyűlésben feljelentette, mely ennek következtében lord Palmerstonnak rosszalást határozott: az ügy a parlamentben is megemlítetett, a rendőr pedig nem mozdított el s nem büntettetett meg. Ez a különbség az angol és szárazföldi viszonyok közt.

Novemberben megjött a hír, hogy Pierce tábornok, a demokrata jelölt, választatott meg elnöknek az északamerikai államokban. Februárban felszólított Kossuth, menjek ismét Amerikába, látszólag, hogy az új elnöknel a magyar sympathiákat ajánljam s előmozdítsak egy new-york-konstantinápolyi gőzhajóösszeköttetést, a valódi cél azonban titkos instructióm 4-ik és 16-ik pontjában következőleg fejeztetett ki:

4. Nelson útján Picket ezredest utasítani, hogy magát embereivel rögtön indulható állapotba tegye. Olasz-, Magyar- vagy Törökországban szállandó ki, hová első levelemben utasítandom: közvetlen parancsnokságom alatti sereghez csatlakozásra.

16. Magyar barátainak vigye meg ön szíves, testvéri üdvözlétemet. Beszélje el ön, minő karban voltak az olasz ügyek, midőn Európát elhagyá. Mondja el, hogy én ugyan az olasz revolutió ezen kitérésében meg nem egyeztem s még néhány heti várakozást kívántam, míg t. i. az osztrák-török háború declaratiója consummáltván, Ausztria többé vissza nem léphet; az amerikai új kormány pedig hivatalba lép. De mégis, kiütvén a forradalom, kötelességemnek tartottam Olaszországba sietni s ha lehet annak oly segítségére lenni, hogy eredménye lehessen. Mihelyt arról meggyőződöm, hogy az olasz revolutió tarthatja magát, vitéz barátaim szolgálataira tehát ügyünknek szüksége van, azon tudósítást küldöm, hogy az általam kinevezendő parancsnokság vezénylete alatt induljanak. Ön pedig már most eleve is megbizást kapott ezen esetre a kormánytól az elszállítást eszközölni; tehát ne hirtelenkedjenek, hanem várják be rendeletemet s a szerint cselekedjenek.

Kossuth t. i. Mazzini optimismusában tökéletesen osztozott s hitte az olasz forradalom kiütésének sikerét; ez azonban csúfos kudarcot

vallott Milanóban, épen miután Angolországot elhagytam, úgy hogy amerikai útam még megérkeztem előtt célját veszítette.

New-Yorkban felkerestem barátomat, Horace Greeleyt, a New-York Tribune szerkesztőjét. Hírlapja a legelterjedtebb volt Amerikában, leginkább a heti és félheti kiadásokban, melyekben elhagyva a helyi híreket, az egész hét vezércikkjeit és nevezetesebb eseményeit egy számba összeszorította a farmerek számára, kiknek nincs oly kíváncsiságuk, hogy minden nap új hírlapszámot olvassanak, de vasárnap jó sokat akarnak egyszerre e tekintetben élvezni. Greeley lapja különösen az új-angol és nyugati államokban el volt terjedve, a déli államokban nem igen látta az ember, mert ámbár a törvény tisztelétét meg nem sértette, mégis mindenütt látszott benne a rab-szolgaság elleni törekvés. A szerkesztőségénél csakugyan megtörtént velem, amit Laboulaye ismeretes novellájában, «Páris Amerikában», elmond, hogy t. i. midőn az európai események némely részleteit elbeszéltem Greeleynek s félórai társalkodás után ismét elbucsztam, két dollár tíz centet nyomott kezembe. Megkérdeztem őt, mi ez?

— Hát nem vette észre, hogy amint a londoni dolgokról beszélt, intettem a gyorsírónak ott a szegletben s az lekapta szavait, ki is szedettek, ime — mutatva a még nedves lapot, amint a nyomdából kijött — ki is vannak már nyomtatva, a honorarium sorszám szerint két dollár tíz centet tesz, mert lapomban nem jelenik meg egy sor sem, mely nem volna megfizetve.

Az igaz, hogy Greeley nem is szerzett valami különös nagy vagyont, de annál több becsületet; volt neki sok hóbortja, de meggyőződésének tisztaságát soha sem vette senki kétségbe, s csakugyan Grant második választása idejében ő volt azon ellenfélnek jelöltje, mely a tábormok által eltűrt corruptio ellen oly élénken fellépett. Greeley akkor, kevés héttel a választás napja előtt, épen a legnagyobb korteskedés idejében, az izgatottság következtében megbetegedett és meghalt.

A Tribune nagy versenytársa a New-York Herald volt, Gordon Bennet lapja, mely különösen a déli államokban terjedett el; mint revolver-hírlap kezdte pályáját, később tisztességesebb lett, a demokratiának mindig hízelgett, következetességet soha sem keresett, az egyik szám igen sokszor ellentmondott a másiknak, tudott a körül-

ményhez simúlni s végre nagyhatalommá nőtt egész Amerikában s midőn tulajdonosa s alapítója meghalt, mesés vagyont hagyott maga után, melyet fia a legnemesebb czélokra fordít. Tudjuk, hogy ő küldte ki Stanleyt Livingston felkeresésére, Smith Györgyöt Ninivébe, az assyriai királyok könyvtárának felásatására — ezt társágban tette a londoni Daily Telegraph-al — s most ismét egy észak-sarki expeditiót szervezett s roppant jövedelmének egy részét mindig kész a tudománynak szentelni.

Greeley felszólítására a New-York Tribunenak európai levelezője lettem s az maradtam tíz egész esztendeig, írtam hetenkint két cikket, mert a pósta-összeköttetés Amerikával akkor csak kétszer történt egy hétben, s a tengeri táviró-huzal még nem volt letéve.

II.

Az elnök fölavatási napja közelgett, az egész világ Washingtonba rohant, én is felültem a vasútra és a beszélgetésből csakhamar észrevettem, hogy az utazók mind vagy hivatalt, vagy valami kormánykedvezményt keresnek; tréfából fel is ugrottam székemről s felkiáltottam: «Washingtonba megyek ugyan, de nem kérek ott semmit az új elnöktől, ha van még valaki hasonló járatban, nyilatkozzék». Nagy nevetés követte szavaimat, mert a harmincz-negyven utazó, ki ezen waggonban ült, mind keresett valamit az elnöknél. Millard Filmore, az előbbi elnök, csak alattomosan pártolta volt a demokratákat, mint a conservatív whigek választottja, most telivér demokrata elnök választatván, változtak a hivatalnokok, mert Amerikában a közhivatalt nem tartják életpályának, hanem csak ideiglenes foglalkozásnak, mely rendszeriut a választások következtében megszakad és változik.

Washingtonban megismerkedtem Mr. Andrewssal, a ki Canadában akart consulnak kineveztetni, igen derék ember volt minden tekintetben, de némileg éllhetetlen; elpanaszolta nekem, hogy nem tudja, miként rendezze el, hogy befolyásosabb képviselővel, senátorokkal és miniszterekkel megismerkedjék; mondta, hogy szívesen költene erre jó összeg pénzt, nem szükölködik benne. Azt tanácsoltam neki, vegyen lakást egy hôtélben, mely közel fekszik a capitoliumhoz s rendezzen minden tíz órára reggelit, legalább tizenkét személyre.

szerezzen jó szívart és pezsgőt, én majd meghívom számára a vendégeket; s csakugyan kevés nap alatt divatba hoztam, hogy a legbefolyásosabb férfiak, midőn ülésbe mentek, útközben Andrewsnál reggeliztek; én szóval tartottam őket, Andrews pezsgővel, s ő csakugyan elérte célját s kieszközölte kineveztetését, nekem pedig volt alkalmam a régi ismeretségeket megújítani, az újabb tényezőkkel megismerkedni s belepillantást nyerni az amerikai belpolitika eselzövényeibe. A rabszolgakérdés uralkodott most is minden más kérdés felett; aki e tekintetben nem osztozott a dél nézeteiben, az hiába kereste a hivatalt vagy kedvezményt; mindenkinél az első kérdés az volt, van-e egészséges nézete a *lúdról* (is he sound about the goose?), ami amnyit jelentett: fenn akarja-e tartani a rabszolgaságot és annak minden következményeit? A demokraták e részben kérelhetetlenek voltak. Seward híres kijelentése a kikerülhetetlen harcáról (irrepressible conflict) a dél és észak közt most tökéletesen világos lett előttem, nem kételkedhettem többé, hogy ezen kérdést előbb-utóbb csak a belháború fogja megoldhatni. Az északi államférfiak soká engedtek ugyan s kerülgették az összeütközést, de épen ez adott bátorságot a délieknek, kik soha sem hitték, hogy a szorgalmas, takarékos északiak képesek lehetnének vagyonukat s életüket kockáira tenni egy oly kérdés miatt, melynek csak erkölcsi hatása van rájuk. A délnak uralkodása megdönthetetlennek látszott s legrosszabb esetben is remélték, hogy az északi államok meg fogják engedni a délieknek, hogy külön váljanak tőlük s külön kormányt alkossanak magoknak. Az ország egységének eszméje nem volt akkor még oly erős, mint később, midőn a belháború viszontagságai jobban összeolvasztották az egyes államokat s a központi hatalom megerősödött.

Több hétig vártam újabb utasítást Európából, azalatt tanulmányoztam az amerikai jellem különösségeit, melyek az európaítól eltérnek. Így például csodálkoztam, midőn egy miniszteri ebédnél Cabet-vel találkoztam, a francia communistával, aki egy egészen új alapokon fekvő államszervezetről álmadozott, az úgynevezett Icaria-ról, s kit Franciaországban hol a börtönre, hol a bolondházra érettnak tartották. Itt a legnagyobb tisztelettel viseltettek iránta, s midőn a felett csodálkozásomat egyik vendégtársamnak kifejeztem, azt felelte: mi minden új eszmét tisztelünk, nem ismer-

jük hatáskörét s horderejét, országunk elég nagy, hogy minden ily újító megpróbálhassa eszméinek valósítását; ha sikerülnek, terjedni fognak, ha az életben nem sikerülnek, midőn szabad tér volt engedve számukra, akkor magoktól is elenyésznek.

Záporosó volt, egyszerre csak egy ismerős senátor átázva lépett be hozzám. Csudálkozásomra, mit csinál ily rossz időben az utcán, elmondta, hogy reggel dolga volt az elnöknél a fehér házban, azalatt beállt a zápor, ő az omnibuszba ült be, mely hamar megtelt, lakásom közelében azonban tulajdon szakácsnéja lépett be az omnibuszba a csirkével, amit a piacon vett, s miután amerikai nézetek szerint a nőnek mindig helyet kell csinálni s ha több hely nincs, annak kell kiszállni, ki legtávolabbról jött s ez épen ő volt, gyalog kellett áznia, hogy a szakácsnéja omnibuszon mehessen; így követeli ezt az amerikaiak tisztelete a nőnem iránt. Ő a záporban a legközelebbi hételba szaladt, a melyben én laktam, annak köszönhettem látogatását és ezen leczkét az amerikai szokásokban, melyeknek csakugyan egyik fő jellege a női nem iránti tisztelet. Jelenlétökben nem hall az ember soha illetlen szót vagy megjegyzést s azért nem egyszer tapasztaljuk Amerikában, hogy kisasszonyok minden kísérő nélkül utaznak a szövetség egyik határától a másikig, éjjel-nappal, vasuton, férfiak közt, anélkül, hogy kitennék magokat egy illetlen szó vagy megjegyzés veszedelmének. Különben is oly szabadságuk van, aminőt mi a régi világban nem igen adunk; kíséret nélkül járnak ki, kötnek ismeretséget; a közvélemény egyáltalában nem tekinti őket örökös gyámság alatt tartandó egyéneknek. Az amerikai szabadság kiterjed rájuk is, nemesak a férfiakra, s amellet az amerikai társaság semmivel sem rosszabb mint az európai, sőt igen sok tekintetben tisztességesebb.

Miután Európában semmiképen sem változtak a körülmények s az elfojtott mozgalom meg nem újult, végre utasítást kaptam, jöjjenek vissza. E szerint megtettem a búcsúlátogatásokat, az elnök s a miniszterek mind kifejezték rokonszenvéket a magyar ügy, tiszteletök Kossuth személye iránt, de az alkalom elmaradt, hogy e szép szavaknak valódi jelentőségét kipróbálhassuk, s én közel három hónapi távollét után ismét Londonba kerültem vissza mindennapi foglalatosságomhoz.

III.

Kossuth sohasem lépett le egészen azon talapzatról, melyre őt lánge sze és a körülmények helyezték. Nem elegyedett a londoni társaságba, csak kivételesen látogatta meg angol tisztelőit, meghívásokat nem fogadott el s magánosan élt családjával s kevés barát körében, kik őt meglátogatták és szenvedélyesen ragaszkodtak hozzá. A száműzött világban leginkább Mazzinival maradt összeköttetésben, ámbár evvel is egy időre meghasonlott némely nézeteltérések s magyarázatok miatt a felsült milánói zendülésnél. Kevesebb rokonszenv jelentkezett közte és a francia menekültek közt. Mindjárt kezdetben nagy etiquette-kérdés merült fel, vajjon Ledru-Rollin tegye-e az első látogatást Kossuthnál, vagy Kossuth Ledrunél, míg végre mindketten Mazzininál találkoztak. A lengyeleknek alig volt politikai jelentőségük, Kossuth személyesen tisztelte gróf Worcelt, a demokrata árnyalatnak londoni vezérét, a lengyel emigráció valódi vezetése azonban Napoleon államcsinyje után is mindig Párisban maradt, s mintegy francia institutióvá vált, mely túléli a politikai mozgalmakat. Egyéb nemzetiségű menekülteknek nem volt más mint személyes jelentékenysége, hatalmat, a közvélemény szerint is, csak Mazzini és Kossuth képviseltek.

Amint Kossuth amerikai diadalmenetéről visszajött s Napoleon államcsinyje és a milánói zavargások tökéletes felsülése politikai terveinek kivihetőségét egyelőre megakasztották, a mindennapi prózai élethez neki is hozzá kellett szoknia. Első gondolata a sajtó volt s némely pillanatban maga is elhitte, hogy külföldön is képes volna oly hatást gyakorolni, mint annak idejében hazánkban; ugyanazért midőn az öreg Lewi, a Sunday Times szerkesztője és tulajdonosa, hozzájött és felszólította, hogy minden vasárnap vezérezikket írjon lapjába, erre szívesen ráállt, anélkül, hogy angol barátainak tanácsát e részben kikérte volna. Cikkei tetszettek ugyan, de különös feltűnést még sem okoztak, beszédeknek roppant sikere nagy részben személyességében és előadásában rejlett, mely az írott cikkekre nem mehetett át. Különb is a Sunday Times közönsége nem volt épen a legválogatottabb, Skócziában s Angolország istenfélő s a vasárnapot igen szigorúan megtartó osztályában nem olvasnak oly lapot, mely vasárnap jelenik meg, különben ez volt a sport-köröknek

is organuma, melyek Angolországban éppen nem állanak jó hírben a tisztességes osztályoknál: szóval Kossuth nem volt a maga helyén a Sunday Times hasábjában. Keresett is ürügyet, hogy kötelezettségétől felszabadítsa magát s miután Lewi sem találta nagyon előnyösnek ezen összeköttetést s lapja alig nyert valamit azáltal, hogy Kossuth cikkei benne megjelentek, az összeköttetés nem sokára megszűnt, annál is inkább, mert Slack, egy igen ügyes angol, ki ügyvéd is volt, mikroskopikus vizsgálatokkal is foglalkozott s az Atlas hetilapot szerkesztette, oly ajánlatot tett Kossuthnak, mely neki megtetszett, azt t. i., hogy a legközelebbi évnegvedben kijelentik, miszerint Kossuth ezentúl nézeteit mindig kizárólag az Atlasban fogja közzétenni s minden új előfizetés, amely ezen nyilatkozat után a lapra beküldetik, tehát az összes szaporodás, mely ezen közreműködésből ered, kizárólag az ő számlájára irassék. Egyébiránt ez sem mutatkozott oly jövedelmhezőnek, mint azt mindketten hitték; az angolok személyessége által el voltak bájolva, de irott cikkeinek nem tulajdonítottak elegendő jelentékenységet, annál is inkább miután ezek nem bírtak különös actualitással. Napoleon állami nyelve óta Kossuth az angolok nézete szerint csak a múltat képviselte, nem a jelent, nem is a jövőt. E szerint az összeköttetés az Atlással szintén nem tartott soká, mert a várakozásoknak nem felelt meg. Ekkor egy kisebb város meghívta Kossuthot felolvasásra. A felolvasások Angolországban különös institutióvá fejlődtek. A színház sohasem tűnt fel Angolországban közművelődési intézetként, sőt inkább Cromwell óta Skóciában, a methodistáknál s több buzgó vallási sectánál valami bűnösnek vagy legalább is meg nem látogatandónak tekintetett. Keresni kellett tehát módot, melyen a közönséget mulattatni lehessen, s hosszabb idő óta keletkeztek Angolország csaknem minden városában úgynevezett irodalmi körök, összeköttetésben közkönyvtárakkal, melyek időről-időre felolvasásokat rendeznek hírneves személyek által s ezeket ily felolvasásokért tisztességesen honorálják. Így keletkezett Angolországban egy különös osztály, a lecturerek, kik nyáron át hat vagy tizenkét felolvasást készítenek s ezeket azután télen át a különböző városokban adják elő, a hol nekik a vállalkozók bizonyos jövedelmet biztosítanak. Tudva van, hogy Dickens és Thackeray is tartottak néha ilyféle felolvasásokat, voltak azonban olyanok is, a kik kizárólag ebből éltek s telen-

kint öt-hat ezer forintot kerestek. Kossuth angol barátainak tanácsára elfogadta ezen első felolvasást, csak azért, hogy köztudomásra jusson, miszerint ő nem idegenkedik e keresetmódtól s csakugyan amint híre terjedt, hogy ő ismét a nagy közönség előtt fellép, a skótok, kik őt még nem ismerték ugyan, de már azért is különös rokonszenvvel viselkedtek Magyarország iránt, mert él még köztök a skót független államéletnek hagyománya, csakhamar felszólították Kossuthot, hogy őket látogassa meg s különösen Edinburghban és Glasgowban tartson beszédeket. Ő erre igen szívesen ráállt és ezentúl minden második esztendőben felolvasásokat tartott Angolország vagy Skócia provincialis városaiban; szónoklatának régi varázsa még mindig gyakorolta mesés hatását és új meg új barátokat és tisztelőket szerzett neki. Nem volt Angolországban soha idegen, aki annyira népszerűvé tudta volna magát tenni, mint ő. Az angol egyáltalában nem igen szereti az idegent s lenézi azt, mert magát minden tekintetben jobbnak véli, mint bármely idegent; de Kossuth iránt mindig a legnagyobb tisztelettel viseltetett, annál is inkább, mert ő a Napoleon elleni conspirációkban és merényletekben nem vett részt, melyeket a francia menekültek, sokszor Mazzini tudtával is, Londonból készítettek elő, az angolok nagy bosszúságára, kik minden politikai üldözötteknek igen szívesen adnak menhelyet, de azt még is röstelik, ha ezen menhely arra használtatik fel, hogy szomszéd fejedelmek élete ellen merényletek készíttessenek elő, s ugyanazért azt találták, hogy a vendégszeretettel való ily visszaélés nem tisztességes. Tudták ugyan, hogy a menekvők ily tervekkel soha sem hagynak fel, de annál jobban tisztelték Kossuthot, aki a Napoleon élete ellen való törekvésekbe semmiképen bele nem avatkozott. — Kossuth példájára én is tartottam néhány felolvasást; műtörténelmieket: a művészet befolyásáról az iparra, a természet befolyásáról a művészetekre, Londonban, Sheffieldben, Manchesterben s Walesben, szívesen meghallgattak s elég jól fizettek; az angol szereti, ha tanulhat.

IV.

A menekültek nehezen tudták felfogni valódi állásukat Angolországban. A menhelynek csak jogait ismerték el, de kötelességeit teljesíteni eszökbe nem jött. Így pl. kevéssel Kossuth megérkezése

előtt a németek egy «izgatási szövetséget» alapítottak Londonban és ezt tüstént nagy híhóval a lapokban is hirdették teljes nevök aláírásával. A Times ennek következtében egy erős cikkben fenyegette azokat, a kik az angol menhelyet politikai eselszövények és összeesküvések színhelyévé teszik oly hatalmak ellen, melyekkel az angolok békében élnek. Tausenau ennél fogva, kit személyesen más oldalról is fenyegettek, hozzám fordult, mutassam be Cobdennél, kiben a száműzöttek mint a continentalis szabadság legőszintébb barátjában bíztak. Ettől a következő levelet vettem, mely az angol nézeteket legjobban fejezi ki:

«Tökéletesen igazsága van, midőn azt írja, ily dolgokat lehet tenni, de nem eszélyes rólok szólni. Ez épen az én nézetem a német izgatási szövetség szerzőinek magaviseletéről Londonban. Ők magok adták fel magokat nyíltan a legoktalanabb (injudicions) módon s a diplomaták megtámadásának tették ki magokat. Egy-két czikk a Timesben előkészíti a parlamentet egy új idegen billre, hogy ily dolgok bármí módon elkerültessenek és minden idegen rendőrségünk kénye alá helyeztessék, csakúgy mint a continensen történik. Ez az, ami engem annyira felboszant ezen emberek ellen. A németek egyszerre a legtudósabb és legügvetlenebb emberek, s midőn a liberálisok oly kevés tapintattal bírnak, nem esoda, ha ostoba fejedelmeik igen könnyen leverhetik őket stb.»

A menekültek az angol szokásokkal sem tudtak semmiképen megbarátkozni. Így például minden angol közebédnél nélkülözhetetlen személy a toastmaster, ki az elnök széke megett áll s az illő alkalommal felszólal: «Uraim! csendet kérek!» s kijelenti, ki s mire emeli a poharát s ki lesz az, ki a felköszöntésre felel. A németek is adtak egyszer közebédet, melyre a többi menekültek főbbjei meg voltak híva, köztök én is. Amint beléptem, hozzám jött mindjárt a főpinczér, ki engem ismert, kérdezve, ki lesz a toastmaster? Megmondtam neki, hogy a németeknél a toastmaster egészen ismeretlen institutió. Erre nagy bölcsen megjegyezte, hogy már most tudja, mért nem sikerült és nem sikerülhet soha a németeknél a forradalom, hiszen ez oly nép, mely rendet nem tud tartani és toastmaster nélkül gyűl össze közebédre. Volt ugyan köztük egynéhány, de kevés, aki beleélte magát az angol életbe, mint pl. Blind Károly; mások büszkélkedtek abban, hogy az angol nézetekkel és szokások-

kal ellentétbe tegyék magokat. Schramm pl. szerette az angoloknak bebizonyítani, hogy Shaksperet nem értik s nem is érdemesek reá, csak a németek tudják megbecsülni. Bucher Lothár pedig kimutatta, hogy az angol parlamentarismus pusztá ámitás.

V.

Míg Kossuth egészen visszavonúlva élt, s néhány személyes barátain kívül az angol közönséggel csak a felolvasó teremben érintkezett, én és feleségem a londoni társaság különböző rétegeivel folyvást összeköttetésben maradtunk s természetesen az írói körökkel is megismerkedtünk. Dickens különös előzékenységgel viseltetett mindig irántunk, őt nem igen lehetett látni társaságban, visszavonulva élt egy külön körben, melyhez főkép hetilapjának munkatársai tartoztak; az év egy részét rendszeren Franciaországban töltötte s az úgynevezett angol társaságot nem igen szerette. Épen ellenkezője volt Thackeray, kit az arisztokratia estélyein gyakran lehetett látni s a Garrick-clubban, hol színészek, a színház pártolói és írók esténként összegyűltek. Humora sohasem hagyta el. Egyszer lord Ellenborough jött szóba és Hayward, ki arisztokratikus ismeretsegeivel szeretett kérkedni, megemlíté, hogy pénteken nála ebédel. Thackeray megjegyezte: épen jó, ő is péntekre van oda meghíva, majd együtt mehetnek. Hayward egy pár pillanatig hallgatott, aztán, mintha most jutna eszébe, felszólal: de mégsem péntekre vagyok meghíva Ellenboroughékhoz, mire Thackeray szárazon megjegyezte: én sem.

A lapok szerkesztőivel mind ismeretségben voltam, különösen Forsterrel, az Examiner szerkesztőjével, Dickens meghitt barátjával s későbbi biographusával; Lewessel gyakran találkoztam, többnyire az omnibusz tetején, midőn ő is, én is a cityből hazafelé jöttünk, Douglas Jerrolddal, s a Howitt-családdal is többször találkoztunk és Thornton Huntal különösen midőn ennek sógora Gliddon, aki sok évig északamerikai consul volt Egyiptomban, és több könyvet írt ezen országról, Londonba érkezett s velem megbarátkozott. Nagyobb munkát készített akkor elő ezen czím alatt: «Indigenes Races of Men», melybe én is egy hosszabb értekezést írtam a művészetről ethnologiai szempontból. Ő akkor sokat foglalkozott egy gyarmato-

sítási tervvel s vasutttal Hondurasha, mely engem is némileg érdekelt s melynek következtében Squierrel az amerikai tudóssal, ismerkedtem meg, ki a legjobb könyvet írta volt Hondurusról s Guatemaláról s az amerikai régiségekkel is sokat foglalkozott, nemkülönben a Hondurasi köztársaság alelnökével, kiben a vörös bőrre oltott spanyolt nem lehetett fel nem ismerni. Szenvedélyes szemeforgása azonban nem nagy kedvet keltett Közép-Amerikát gyarmatosítani.

A művészek közt leginkább a Landseer-családdal barátkoztunk meg. Sir Edvin mindenesetre a leggenialisabb állatfestész volt Angolországban: hírét azonban nagy részben Tamás testvéreinek köszönhetette, a rézmetszőnek, kinek kitünő rézmetszetei népszerűvé tudták tenni s minden házba behozni öcsese compositióit. A tudósok közt, amint már egyszer említém, a muzeum tisztviselőivel léptem szorosabb összeköttetésbe s időm nagy részét csakugyan a muzeumban töltöttem, hol a régiségeknél, hol az olvasó teremben: a nyelvészek is különösen érdekeltek, főleg Goldsticker, a kitünő szanszkritista, kinél rendes szanszkrit leczkéket is vettem s vele eljártam a nyelvészeti társulat üléseibe, mely engem nemsokára választmányába választott be. A társulatok ülései különös institutióvá fejlődtek Londonban. Télen át s tavasszal minden nap más-más társulat tartja ülését, legnagyobb része a Sommerset-Houseban. A felolvasások mindig discussióra adnak alkalmat, s a felolvasott tárgynak megvitatására s felvilágosítására; bevégezte után behozzák a theát és kezdődik a fesztelen társalkodás.

Ismerőseink természetesen nagyobb részint a whigek és radikálisok közé tartoztak; Urqharnál azonban reggelinél találkoztam néha tory kitünőségekkel is. Egyszer Miss Agnes Strickland mellé jutottam, ki, mint az angol királynék életírója, híre tett szert. Azon időben Macaulay történelmének első kötete jelent meg épen, kérdeztem tehát, mit mond hozzá? a szellemes nő így felelt: «You call it history? I call it his story». Ezen lefordíthatatlan szójáték jelentése: «Őn történelemnek nevezi? Én az ő meséjének». Macaulay egyébiránt nem volt népszerű a társaságban, szépen szólt, szerette maga-magát hallgatni s hozzászólt a megbámultatáshoz, ugyanazért monopolizálta a társalgást, mellette senki sem juthatott szóhoz. Sidney Smithről, a jóízű élezei által híres papról mondják,

hogy azon időben, midőn Macaulay Indiából visszajött, megkérdezték, mint tetszik az államférfi, hosszú távolléte után?

— Csakugyan nagyon javult, különösen bámultam benne néhány szónoki fellobbanását — hallgatásának. (Some eloquent flashes of silence.)

Ismerőseinknek köre évről-évre tágult s lassan-lassan egészen beleéltük magunkat az angol szokásokba, különösen midőn gyermekeink is azon kort érték el, hogy őket iskolába kellett küldeni, ahol természetesen egészen angolokká váltak; azon voltam azonban mindig, hogy a magyar nyelvet el ne felejtsek s tudják magokat magyaroknak érezni.

VI.

Az orosz-török háború megint felvert nyugalmunkból. Kossuth nagy reményeket kötött hozzá s készült Törökországba; a magyarokkal együtt. Az ügy azonban nemsokára más fordulatot vett, a francia-angol-olasz szövetség jött létre Törökország integritásának fentartására, a szövetséges seregek Törökországba indultak s onnét Krimiába; ez természetesen kizárta Kossuthnak minden beavatkozását, de sokan közülünk Törökországba mentek; Éber, mint a Times levelezője, Lórodi, mint a török tábornok tolmácsa, Gelics egy angol idegen-légióban, melybe sok magyar állt be. Türr az angol élrelmezési bizottság szolgálatában Bukarestbe jutott, ahol akkor már az osztrák sereg bevonult volt. Amint az osztrák tiszték ottlétét megtudták, a parancsnokság őt a neutralis területen elfogatta, s Erdélybe vitette a haditörvényszék elé. Ez természetesen Angolországban nagy felindulást eszközölt, az angol kormány tüstént követelte kiadatását, mire az osztrák kormány rá is állt, de a dekórumot mégis meg akarta tartani, tehát a haditörvényszék által halálra íteltette, de Magyarországon keresztül Triestbe kísértette, ahol az angol consulnak a latot át, ki őt angol hajón tüstént visszavitette Konstantinápolyba.

A nyarat rendszeren Whigt szigetén töltöttük, ez Southamptontól és Portsmouthtól délre fekszik; Franciaország felé nyuló partjának éghajlata egészen eltér az angoltól; a sziget közepének fensíkja védelmezi az alacsonyabb partot az északi szelektől, a Golf folyó is beleütközik ezen partokba, itt tehát minden évben meg szokott érni nemesak a szőlő, de a füge is. Az ember London szomszédsá-

gában élvezhet olasz langyos szellőt. A szigetnek azon időben nem volt még vasútja s azért nehezebben jutott hozzá az ember mint most, hol a vasárnapi közönség rendszeren el szokta özönlöni; időnkben a Shanklin és Ventnorban épült csinos villák csak téli lakásul szolgáltak azon gyengélkedőknek, kik nem mehettek Dél-Franciaországba, de nyáron át üresen álltak, az angolok melegebbnek tartották az éghajlatot, mint hogy a nyarat ott töltsék; mi természetesen épen azért kerestük fel e helyeket, hol aránylag olcsó áron élvezhettük a nyarat és a tengeri fürdőt. A divatos idény és drága lakbér ott az őszi napéjegyennel kezdődött; mi már július kezdetén mentünk oda és szeptember közepén távoztunk. Úgy rendeztük el, hogy ismerőseink közül mindig többen szintén jöjjenek oda nyaralni. Ott sétálgattunk, gyűjtöttük a tenger élő virágait s a sziklák kövesüléseit, olvastunk, bejártuk a sziget minden szebb pontját, este pedig hol az egyiknél, hol a másiknál kedélyes társalkodásnál vagy zenénél találkoztunk. Egyik-másik esztendőben Kossuth is itt töltötte a nyarat, de kívülünk a többi társasággal nem igen közlekedett; mi, ha Herzen Ventnorban volt, ki nem fogtunk az adomákból és élezekekből, a nagy orosz agitátor egyike volt a legszellemesebb társalkodóknak, kifogyhatatlan szláv humorral vegyítette finom francia élezeit. Az angolokat nem igen szerette; ő, mint minden orosz, sokkal inkább rokonszenvezett a francziákkal, szerette kigúnyolni a német nehézkességet és ügyetlenséget, ámbar nevelésére épen a német philosophia nagyobb befolyással volt, mint a francia irodalom. Miután azonban ő indította meg s adta ki a Kolokolt (a harang), azon hatalmas orosz izgató forradalmi lapot, melyet Miklós czár is rendszeren elolvasott, mert sokszor olyan leplezéseket talált benne, melyek őt is érdekelték, az ily hetilap kiadására egész Európában nem talált alkalmasabb és biztosabb helyet, mint Londont.

Természetes, hogy ezen lap szorosán el volt tiltva Oroszországban, de azért mégis több ezer példányban csempésztetett be az országba, minden orosz, a ki a nyugaton élt vagy utazott, folytonosan járatta. Herzen s barátja és dolgozó társa, a híres költő, Agareff, ki családjával házában lakott, roppant népszerűek voltak Oroszországban egész 1863-ig, de midőn ekkor a lengyel forradalom jogosságáról írt, egyszerre minden befolyásukat elvesztették Orosz-

országban; az Aksakoffok és Katkoffok nemzetiségi izgalma lépett előtérbe. Az orosz a szabadsággal keveset gondol, midőn a panszlavizmus jó szóba.

Bakunin is, midőn Sziberiából szerencsésen megszökött s Amerikán keresztül Londonba jött, Herzennel szövetekezett, nézeteik azonban nem egyeztek meg egészen s így elváltak egymástól, az orosz agitátor az európai nihilisták szélsőbali főnökétől; mert Bakunin még Oroszországot is kicsinylette, ő az összes európai viszonyok teljes átalakítását fogta fel céljául.

VII.

Az amerikai Egyesült-Államok elnökének székfoglalása után legelső foglalatossága a tisztviselők kinevezése, párthiveinek jutalmazása. Tudvalevőleg a minisztereknek egészen különböző állásuk van Amerikában, mint az európaiaknak; ők nem tagjai a congressusnak vagy senátusnak, nem is felelősek annak, ők az elnöknek csak tanácsadói és titkárai, a felelősség egész kiterjedésében kizárólag az elnököt illeti, ki a senátus helybenhagyási joga által kinevezéseiben némileg korlátoztatik, valahányszor annak többsége ellentétben áll az elnök pártszínezetével. Azon időben legelső díjnak tartatott a liverpooli consul állása, mely a díjából eredő jövedelmére nézve a teendők sokasága mellett az elnök fizetésével felért. Azután következett mindjárt a londoni consul állása, mely szintén a jövedelmézöbök közé tartozott. Ez Saunders magyarbarátnak jutott osztályrészül, mint a demokrata-párt egyik legtevékenyebb, magát minden tekinteteken túltevő főkortesének, ki most Londonban Kossuthnak és Mazzininak minden tőle telhető szolgálatot szívesen megtett, mert rokonszenve az európai forradalomé volt, s azoké, kik képviselték. Amerikai utazók által s amerikai útlevelekkel jutottunk ismét összeköttetésbe Magyarországgal; ilyenmel ment be Figyelmessy az országba s játszotta ki a Bach-luszárok ostoba durvaságát.

Otthonról s különösen Budapestről a legezifrább jelentések jutottak Kossuthhoz, hogy ott az összeesküvés teljesen szervezte a felkelés lehetőségét, s különös, hogy Kossuth, Klapka s a menekültek főbbjei hitelt adtak az ily tudósításoknak. Én ellhittem ugyan az

átalános elégtelenséget, de a szervezésben s felkelési készülségben semmiképen sem tudtam bízni, s főleg azon botránykoztam meg, hogy az országban állítólag fennálló szervezésnek vezérei folyton pénzt kértek Kossuthtól: mert külföldi pénz nélkül, úgy mondták, Magyarországon nem lehet forradalmat csinálni, de azzal mindjárt. Egyébiránt mindnyájan igen jól tudtuk és sohasem kételkedtünk abban, hogy Magyarország csak oly esetben kelne fel, ha a külső viszonyok alkalmat adnának arra, akár a forradalom új kitörése által Franciaországban, akár valamely nagy háború által, melybe az osztrák birodalom keverednék bele.

Saunders igen jó viszonyban állt az európai menekültek fejével, míg Buchanan, az Északamerikai Államok londoni követe, kiről már most is rebesgették, hogy ő lesz a legközelebbi választásoknál a demokrata párt elnökjelöltje, Londonban a conservatív körökben lett népszerűvé s velünk egyáltalában semmi összeköttetésben sem állt. Saunders tehát, midőn követje visszakészült Amerikába, nagy búcsúbédet adott, hogy, amint magát kifejezte, az amerikai demokratia vezérével megismerkedtesse az európai demokratia vezérférfait. Az asztalnál a házi asszony mellett Buchanan ült, mellette Kossuth, a másik oldalon Ledru-Rollin s Mazzini; ott volt a lengyel Worcel, az orosz Herzen, Orsini, ki épen akkor szabadult ki a legregényesebb módon a mantuai erődből, Garibaldi, ki mint egy amerikai kereskedelmi hajó kapitánya épen most Chinából érkezett meg, Sickles és felesége, a követségi titkár, ki később egy házi tragédia, s az amerikai belháború alatt mint északi tábornok vitézsége által vonta magára a közönség figyelmét. Ott volt végre Ihász ezredes, Kossuthnak tántoríthatatlan híve és én. Azon időben nem igen gyanítottuk, mily nagy szerepet fog még játszani egyike-másika a vendégek közül. Tudtuk, hogy Buchanan meg fog választatni elnöknek, azt nem gyanítottuk, hogy a hatalmas Ledru nem tűnik fel többé a tettek színpadán, hogy Herzen el fogja veszteni befolyását a forradalmi Oroszországra, hogy Orsini neve egy rettenetes merénylethez lesz kötve, hogy Garibaldi országokat hódít meg s diktátora lesz Dél-Olaszországnak. Azon időben minden esetre Kossuth és Mazzini voltak a legjelentékenyebbek ezen társaságban, melylyel Buchanan nem igen ugyanazonosította magát.

VIII.

Magyarországból Wargha István jött meg hírekkel s levelekkel. Nekem ezen ember sohasem tetszett, s most még kevesebbet, mint azelőtt. Nem soká időzött Londonban, elment Jersey szigetére, hol Perczel és Teleki Sándor laktak. Odautazása előtt egy angol pin-czérrel kompániában házat vett Londonban, mely visszajötte előtt szerencsésen elégett, de magasan biztosítva volt. Mindez oly gyanút gerjesztett bennem, hogy Kossuthot figyelmeztettem, ne bízson ezen emberre semmit. Kossuth nem is használta fel komolyan, mégis kezére bizott amerikai Kossuth-bankókat, hogy azokat a magyar hívek közt árusítsa el s így alap teremtsék a politikai izgatás céljaira. Wargha Párisba is ment s onnét vissza Magyarországra, hol nem sokára azután feltalálták az elásott koronát s a gyanút, hogy ezt Wargha árulta el, nem enyészttette el a zsandárok által történt elfogatása s több hónapig tartó börtöne. Kossuth nagyon meg volt lepetve a korona felfedezése által; mert ő nem ismerte rejthelyét; Szemere ásatta azt el két három barátjával, kiknek egyike Amerikában volt, egy másik az országban maradt.

IX.

Megholt nagybátyám régiséggyűjteménye megérkezett Londouba. Ismertem művészeti és régészeti becsét; meg akartam mutatni az angol közönségnek, mert büszke voltam reá s tudtam, hogy ez igen nevezetes helyet foglal el a magángyűjtemények közt. Fejérváry már régen lerajzoltatta minden nevezetesebb tárgyait. Ezen rajzokat Braun Emiliónak, a római régészeti intézet titkárának adtam át, ki ezeknek nyomán a gyűjteményt a *Bulletino del istituto*-ban több számon keresztül ismertette. A régészeti társaság Londonban, melylyel már régebben álltam összeköttetésben, szívesen engedte meg, hogy helyiségeiben és szekrényeiben közszemlére felállíthassam a gyűjteményt. Henszlmann, ki azon időben Londonban volt, megírta katalógusát. A gyűjtemény több különböző részből állt, némely válogatott egyiptomi régiségekből báró Stürner gyűjteményéből, egy kicsiny, jelentékeny darabokból álló etruriai és nagy-görögországi díszedény-gyűjteményből, számos, kitünő bronz

szobrocskákából és házi eszközökből, melyek közt némelyik görög eredetű. Itt volt egy szép példányokban gazdag vésett drágakő-gyűjtemény, három féléletnagyságú antik márványszobor, több régi mellszobor; egy elefántesont dombormű-gyűjtemény, mely kezdve consuldiptychonokkal s biznanci és karolingi vésményekkel. a dombormű történetét egész a XVI. századig igen jól képviselve; végre olasz majolikák a XVI. és XVII. századból, köztük két gyönyörű tál a mantuai hercegek czímerével és Perugino iskolájából való rajzokkal, az úgynevezett biancheggiate modorban. Volt még néhány középkori műemlék is, képek közül egy Francesco Francia, Madonna a trónuson szt. Józseffel és szt. Ferenczel, a művész aláírásával és évszámmal 1512. Ezen kiállítás által megismerkedtem Londonnak legnevezetesebb gyűjtőivel, kik épen most kezdtek azon idők művészetével foglalkozni, mely az átmenetet képezi a római és a középkori művészet közt. Erre nézve főleg a miniatúr kéziratok és az elefántesont domborművek adhatnak támpontot; mindkettőnél azonban nagy nehézségül szolgált a sokszorosításnak csaknem lehetetlensége, mert eddigelé sem magánember, sem gyűjtemény nem engedte meg, hogy az elefántesont domborművek gipszben másoltassanak le, félvén attól, hogy ezen művelet alatt megnedvedvén, kárt vallhatnának. Én azonban engedtem Nesbitt úr kérésének s ráálltam, hogy elefántesont régiségeim gelatinnal mintáztassanak le s hogy a minták galvanoplastikus módon Franchi, a Southkensington Museum mintázója által örökíttessenek meg, feltétlenül szabtam azonban, hogy ha ezen mód szerint a többszörösítés kiterjesztetnék és csereviszony állna be a gyűjtemények közt, én a cserepéldányok megszerzésében előnnyel bírnék. A dolog sikerült, különösen mintán a francia muzeum mindjárt ráállt a mintázásra és cserére. Így keletkezett azon gipszgyűjtemény, mely az Arundel-társaság által tagjainak számára készült s melynek első kiállításánál én is tartottam felolvasást, melyben kimutattam, hogy a monzai diptychon alakjai egyik részén Valentiniánra és anyjára, másik oldalán Theodosiusra vonatkoznak.

Családom szaporodott, a nagyobb gyermekek nevelése költséget igényelt, gyűjtőnél pedig nem hal ki a gyűjtés szenvedélye, különösen oly helyütt, hol kitűnő műemlékek néha elég olcsó áron fordulnak elő; így tehát elhatároztam magamat előbb is a majolica-gyűjté-

ményt egy francia ismeretes műbarátnak és műárusnak eladni, ki ezeket Párisba vitte s rajtok tetemes pénzt nyert, sőt az elefántcsont-gyűjteményemen is túladtam; ezt előbb a British Museumnak kínáltam, de a tisztviselők nem reflectáltak reá, mert épen akkor Maskelyn elefántcsont-gyűjteményét vették meg, mely számra nézve meghaladta az enyémet, de belbecsre nézve hátrább állt. Volt azonban azon időben Liverpoolnak egy tisztességes polgára, Mr. Mayer, ki már egy nagyobb, egyiptomi gyűjteményt vett volt meg s most elefántcsont-gyűjteményemre alkudott; különben maga is folyvást gyűjtött, különösen középkori s renaissance műemlékeket, hogy mind-ezt szülővárosának ajándékozza s az ottani muzeumot gazdagítsa. Nehezen váltam meg gyűjteményem ezen igen nevezetes és önálló részétől, 18,000 forint azonban oly összeg, mely azon időben s viszonyaink közt rám nézve igen jelentékeny volt, s épen akkor került elő egynéhány rendkívül érdekes vésett gemma, mely különösen érdekelt s így megtörtént az alku s a gyűjtemény jelenleg a liverpooli muzeumot diszesíti néhány magyarországi őskori bronz-régiséggel együtt, különösen egy Mátravidéken talált karddal és két nagy bronzkerékkel, melyek Sárosvármegyében az abbosi határban ásattak fel. Az ily bronzkerekek igen ritkák, van kettő a magyar nemzeti muzeumban is, ezek már súlyuknál fogva sem lehettek soha használatban, sőt ha a tengelylyukba beleteszszük kezünket, azt találjuk, hogy ottan érdesek, hogy tehát azokban soha tengely nem forgott, mert ez még a legrövidebb használatidő alatt is tökéletesen kisimította volna az érdességet. Világos, hogy ezek, mint a királyság jelvényei, a törzsfők és fejedelmek lakását diszesítették; mert a mint jelenleg a korona, úgy régi időkben a kerék jelezte a legfőbb hatalmat; csak az istenek szobrai és a királyok vitettek fogatokon, minden egyéb polgár vagy gyalog járt vagy lóháton, vagy vitette magát zsöllyeszéken. Tudjuk, hogy a rómaiaknál, a királyság eltörlése után, csak a triumfátor járt diadalkoesin diadamnetében.

Amint már említém, sok időt töltöttem a British Museumban. Ez mindenesetre az európai muzeumok közt, ha nem is kiterjedésére, de mindenesetre a benne őrzött műkincsek belbecsére s nevezetességére nézve, a legelső. Már az egyiptomi óriási szobrok, a feliratos dombornívek és halotti sztélák száma sokkal nagyobb, mint bármely más európai gyűjteményben, csak a bulaki, Kairó mellett,

tesz rajta túl, ehhez járultak a Layard által felásott ninivei királyi paloták alabastrom dombornűvei és szobrai, melyek páratlanok. Az angol nemzet, mely a bibliával igen sokat foglalkozik, különös előszeretettel karolta fel a ninivei régiségeket s az ásatások eredménye itt csakugyan rendkívüli érdekekkel bírt, mert feltalálták Sardanapal könyvtárát, számtalan agyag táblácskát és hengert, melyek assyriai ékirattal fedve vannak. Nehéz volt ugyan ezeknek értelmezése, ismeretlen nyelven, ismeretlen betűkkel írt okmányok sorozata, de az emberi combinatio csakugyan megfejtette ezeket is. Tudva levő, hogy ez az emberi ész találékonyságának egyik legnagyobb vívmánya; könnyítette egyébiránt ezen eljárást a táblák bizonyos neme, mely syllabariumot foglal magában és ezeknek segítségével angol, néhány franczia és német tudós lassan-lassan elolvasta e nevezetes okmányokat, melyekben az assyriai történelem hivatalos szerkezete reánk maradt fenn, és szent könyveiknek egy része, melyek Mózes könyveire s a zsidó legendákra felvilágosító fényt vetnek. Ott van pl. az özönvíz, a sátán isten elleni feltámadásának és legyőzetésének története, a babyloni torony sat.; még magánűzletek jegyzéke is találtatott fel, pl. az Egibi bankárháznak számadásai, melyek több nemzedéken keresztül tanuskodnak összekötéseiről az udvarral, Nabukodonozor királytól le egész Dáriusig; ezek voltak azon idők Rothschildjai; szóval itt egy egész új történelem nyílt meg előttünk, mely hitelesebb és nevezetesebb, mint mind az, mit eddig Ninivéről és Babylonról tudtunk. Mindez nem újság többé azok előtt, kik a régi történelemmel foglalkoznak, de képzelhetni, mily érdekekkel kísértem én e régiségek megfejtését. Jelen voltam, midőn a dombornűvek szállítmányai egymásután megérkeztek és felállítottak s az agyag táblácskák tartalma kibetűztetett és közrebocsáttatott. Mondhatom, hogy láttam, miként született ezen nevezetes történelem egyes részleteiben s miként nyertek ezek lassan-lassan összefüggést, miként töltettek be a hézagok, míg az egész oly alakban tünt fel, minőben mostan előttünk áll.

Persepolisből a Xerxes palotájából van a British Museumban néhány igen érdekes fekete márvány dombornű, mely az idő által szürke felületet nyert; ezeknél szebbek azonban azok, melyek lord Aberdeen gyűjteményében léteznek. A görög művészetre nézve a British Museum kincsei felülmúlják a világ minden gyűjteményeinek

remekeit. Itt van először is lord Elginnek híres gyűjteménye Athenből, a Parthenon domborművei s Phidias szobrainak töredékei, melyeknél dicsőbbet emberi kéz soha sem készített. Midőn lord Elgin ezeket az angol nemzetnek először is megvételre felajánlotta, a parlament bizottságot nevezett ki, mely a szakértőket a műemlékek becse iránt kihallgatta. Igen érdekes az akkor uralkodó nézetekre nézve, hogy a kihallgatottak majd mind csak arról szólnak, vajon Perikles idejének ezen maradványai megközelítik-e vagy felülmúlják a belvederei Apollo márványszobrát, mert ezt tartották Winkelmann óta a legtökéletesebb görög művek; végre Canova, ki éppen hírének tetőpontján állt, megmondta az angoloknak, hogy ezen szobrok és domborművek mindent felülmúlnak nemes szépségökben, ami eddig ismeretes s hogy ő nem vállalkoznék ezeknek restaurációjára, sőt minden restauratiót oly szentségtörésnek tartana, mely őket eredetiségökből kivetkőztetné s elcsufítaná. Voltak ugyan sokan, sőt vannak most is, kik Elgint ócsárolják, hogy a művészet ezen remekeit eredeti helyökről levétette s Londonba hozta; de ezek nem gondolják meg, hogy a párkányzat azon részei, melyek Athénben maradtak, később a szabadságharcz alatt s az idők viszontagságai által erősen megrongáltattak, sem nem figyelnek arra, milyen befolyással lettek a British Museum ezen kincsei a műtörténelmre, a művészetre s a közönség ízlésének nemesítésére, azóta, hogy kezünk ügyébe helyeztettek úgy, hogy azokat közelről könnyen tanulmányozhatjuk.

Itt vannak azonkívül a phigaliai Apollo templomának domborművei, a xanthusi és lykiai emlékek, melyeket Sir Charles Fellows fedezett fel. Itt a knidosi s halikarnassusi műemlékek, a régi mausoleum fennmaradt domborművei, melyeket Newton barátom ásott ki. Jelen voltam, midőn Mausolus dícsőséges szobra, a legszebb arczképszobor, mely a régi korból reánk maradt, számtalan darabokra törve a British Museumba megérkezett; úgy rakták össze, mint valami mozaikot, míg az egész alakot öltött s nemes szépségében előttünk állt. Itt vannak az ephesusi domborműves oszlopok töredékei Skopas idejéből, a kyrénei régiségek, szóval a legnevezetesebb eredeti szoborművek, melyek a görög műtörténelmet felvilágosítják s ezeken felül a kisebb bronz szobrocskák egész serege, etrusiai, római ékszerek és házi eszközök, a strok emlékei s a lakok

felszerelése, a legnagyobb görög s római éremgyűjtemény s végre egy páratlan vésett-kőgyűjtemény, különösen mióta a Strozzi-ház gemmái a Blacas herceg gyűjteményével szintén ide kerültek, nem is említve az ősrégészeti, középkori s renaissance műveket, melyek egyébiránt a szintén londoni mulatásom alatt alkotott South Kensington muzeumban sokkal fényesebben és rendszeresebben gyűjtettek és állítottak fel.

Sokat időztem a British Museum teremeiben: a tisztviselők csaknem úgy tekintettek, mintha kartársuk volnék: nyitva volt előttem minden szekrény; én különösen a gemmákkal foglalkoztam, mert azt tartottam, hogy ez a régészetnek ezen időben legellanyagoltabb része, holott mégis nagy művészet jelentkezik benne. Újabb időkben is keletkeztek kitűnő kőmetszők, de ezeknek egy része egyenesen hamisításokkal foglalkozott, antik tárgyakat véstek antik kövekre, úgy, hogy a fölfedezés csaknem lehetetlenné vált. A múlt század végén és a jelen század kezdetén az erkölcsi érzék alig-alig szólalt fel a műemlékek ilyenmű hamisítása ellen, a művészek dicsőségnek tartották, sőt kérkedtek avval, ha valamely műértőt s gyűjtőt megcsalhattak s új munkát régi gyanánt adhattak el, sőt ezt nem is tekintették csalásnak. Miután több gyűjtő ilyformán megjárta, különösen Lajos bajor király, a régi vésett-kövek gyűjtése egészen kijött a divatból, még Angolországban is, hol Pistrucci éremvéső azáltal lett ismeretessé, hogy ónyx drágakőből régi minta szerint vésett egy kitűnő bachans főt, melyet Payne Knight, a híres gyűjtő, mint régit vett meg. Ezen eset nagy feltűnést gerjesztett, Pistrucci kineveztetett érembélyeg-vésőnek s reformálta a pénzveretet, tőle valók IV. György azon gyönyörű aranyai, sőt rézpenzei is, melyeknek hátlapján szt. Györgynek kitűnően vésett alakja látszott. Knight szégyenelte, hogy ő is tévedett, de azóta sem ő, sem az angol nagy urak, kik azelőtt gyönyörködtek a régi vésett-kövekben. — Marlborough herceg, lord Beverley, lord Breadalbane, Northumberland herceg, Devonshire herceg s másoknak gyűjteményei híresek voltak. — nem mertek többé gemmákat venni. Aruk különösen akkor szállt le, midőn Poniatovszky herceg ropant gyűjteménye Londonban kalapács alá került, mert közel ezer darab új mű volt köztök, régi görög s római művészek nevével eléktelenítve. Így történt akkor, hogy a gyűjtemény valódi s kitűnő régi

kövei is potom áron keltek el. — A gemmák piaczi árának esökkenését csak kevesen használták fel. Herz, londoni gyűjtő, ekkor szerezte össze gyönyörű gyűjteményét, úgy Fould is Párisban. Mind a kettő később szintén elárvereztetett. Én is azon voltam, hogy csekély jövedelmem mellett itt-ott egy jó régi követ szerezzek meg, mely kezem ügyébe került. Egyszer néhány elsőrendű gemma volt eladó aránylag csekély áron, de ez is meghaladta tehetségemet. Egészen elkomorodva jöttem haza, hogy el kell szalasztanom ezen kitünő alkalmat gyűjteményem gyarapítására. Feleségem megtudván komolyságom okát, valódi női heroismussal, tudtom nélkül eladta szép gyémánt nyaklánczát s megvette számomra a gemmákat. Sokat foglalkoztam ezen időben Plinius természethistóriájának azon cikkével, mely a drágakövekről szól, hogy elnevezéseit a mostaniakkal összehasonlítva, identifikáljam és a fönmaradt emlékekben kimutassam.

A South Kensington muzeum is ezen időben keletkezett, a városnak egyébiránt egészen más részében helyeztetett el, úgy, hogy ezt csak ritkábban látogathattam. Ezen intézet Albert királyi herczegnek, a királyné férjének köszönhető. Ő t. i. az első iparkiallításnál meggyőződött arról, mit az egész világ úgy is tudott, hogy az angolok ízlése iparműczikkeikben mögötte áll a francziának. Régi tapasztalás, hogy a latin nemzetek műízlése sokkal élénkebb; ez némileg öröksége a római civilizációnak, melynek traditiói Olasz- és Franciaországban soha meg nem szakadtak egészen. A német faj ellenben nem bír azon természetes ízléssel, mint a román, csak tanulmány által jut oda, hová pl. a francia nőt ösztöne vezeti. Az angolok ezek mellett a német fajnak legkirívóbb ízléshibáit mutatták nem egyszer. Ismeretes, a színek minő ízléstelen összeállításában gyönyörködik a multságokban és bálokban megjelenő sok angol nő, másrésről épen a legfinomabb műértők és műbírálok Angolországban találhatók. Albert herczeg tehát azon volt, hogy rajziskolák, különösen pedig a muzeumok számára megszerzett mintaszerű műipartárgyak által a nemzet ízlését nemesítse. Törekvéseinek czélszerűségét az angol parlament is igen hamar ismerte el, sőt Hume József, a ki a sinecurákat mindig ostromolta s a takarékossgot prédikálta, maga is szószólója lett azon kiadásoknak, melyek művészi czélokra irányoztattak elő a kormány által. Így nyert a British Museum oly dotációt, minővel a világon semmi más

muzeum sem dicsekedhetik s mely egy millió forintot halad meg; így alapíttathatott meg a South Kensington muzeum, melyben különösen az olasz renaissance a leggazdagabban képviselve találtatik, olyannyira, mint sehol Olaszországon kívül; így gyarapodott a National Galery is, az európai képgyűjteményeknek csaknem legifjabbika, mely e században vette eredetét, s mindamellettt hogy a nagy mesterek képei ritkán szerezhetőek meg, mégis most az európai galériák közt igen nevezetes helyet foglal el. Ennek tisztviselőivel is ismerkedtem meg közelebbről és szabad időmnek egy részét a régi képek közt szerettem tölteni.

Bucher révén barátkoztam meg Goldsticker tanárral, ki az University College-nél a szanszkrit nyelvet tanította. Rendkívül kedves tudós volt, königsbergi születésű, most angollá lett s a keletindiai társaság könyvtárában szorgalmasan tanulmányozta a kéziratokat, különösen pedig a grammatikusokat. Oly kedvesen tudta előadni tudományos buvárkodásait, hogy én is ráadtam magamat a szanszkrit nyelvészetre s nála tanultam azt több szorgalommal, mint sikerrel. Egy régi szanszkrit szótár lemásolásával foglalkoztam főleg s azt készültem kiadni. Ez is, mint minden régi szanszkrit tudományos mű, versekben volt írva, a Brahmán nem is tudja fölfogni, hogy komoly tárgyról máskép lehessen írni, mint kötött beszédben, a próza kizárólag a komikumnak van fentartva. Ezen körülmény akadályozza nagyban a hittérítők munkásságát, mert a bibliát természetesen csak prózában fordították, a hindu pedig, ha prózát lát, már előre is-jókedvű és nevetni készűl, mert megszokta, hogy mindaz ami magasztos, ami tudományos, ami komoly, az versbe legyen foglalva.

Az én időmben történt, hogy az angol kormány India kormányzatát a keletindiai társulattól átvette, s ez alkalommal be is hozta az alsóbb hivatalnokok kinevezésénél a versenyvizsgákat, melyeknél azok, kik legjobban tudtak megfelelni a kérdésekre, hivatalra nevezettek ki. Egyszer, midőn épen Goldstickernél dolgoztam, bekopogtat egy csinos fiatal ember és megkéri a tanárt, adna neki néhány leczkét a szanszkrit nyelvből, ő szintén pályáz indiai hivatalra, kiszámította, hogy azon tudományokból, melyeket megtanult, körülbelül hány jegyet nyerhet s hogy a minimum elérésére szüksége volna még két-háromszáz jegyre, ezekre máskép, mint a szanszkrit nyelv által, nem igen tehet szert. Goldsticker megmondta neki, hogy nem

szokása magánórákat adni, végre engedett az ifju kérésének, de csakhamar észrevette, hogy ez bizony alig tud valamit a szanszkritből, még az olvasás is nagy nehézséggel járt, mind a mellett igen szorgalmasan fel szokta jegyezni mindazt, amit az óra alatt hallott. Goldsticker kérdezte, miért teszi?

— Mert mindez igen okos észrevétel, én ezt mind el fogom mondani a vizsgánál.

— Hát ha nem kérdik ezt, hanem más valamit?

— Azt sem bánom, mégis erről szólok, hadd lássák a vizsgálók, hogy ha nem is tudok felelni kérdéseikre, tudok más valamit.

Goldsticker nevetett s azt találta, ha ez így van, akkor külön dolgokat is mond neki, melyek még okosabbak, s kezdte előadni általános nézeteit a szanszkrit nyelvről és irodalomról, nagy súlyt fektetve némely pontokra. Az ifju egy darabig követte az előadást jegyzéseivel, egyszerre letette az írónt.

— Hát mért nem jegyzi ezt?

— Kérem, ez annyira tudományos és oly okos, hogy ezt bizonyosan vizsgálóim sem tudják, ez nekik is újság volna, ezzel azután semmit sem nyerek.

Ismervén a vizsgálók egyikét, egy 50,000 forinttal nyugdíjazott tisztviselőjét a társulatnak, megkérdeztem tőle annak idejében ezen ifju vizsgájának eredményét.

— Oh, mondta Ellis úr, rossz vizsgát tett, de mégis kinevezték hivatalnoknak. A történelemben kérdeztük tőle, vajon Cicero nő; volt-e? azt felelte: hogy nem volt felesége; mire kérdeztem, hát kicsoda volt az a Tulliola, a kiről leveleiben oly sokszor emlékezik? mire rögtön azt felelte: igaz, hiszen ez volt a felesége. Nevettem ugyan tudatlanságán, melylyel a leányt anyjával zavarja össze, s egyáltalában amint látszik Cicero viszonyaival épen nem foglalkozott, de megtetszett azon életrevalóság, melylyel legkevésbbé sem zavarodva meg, rögtön minden fennakadás nélkül adta elő azt, amit nem tudott. Ilyen ember is szükséges Indiába, nemcsak alapos szóbatudós.

X.

Gyermekeink fel kezdtek nőni, iskolába kellett őket küldeni s így megismerkedtem az angol neveléssel mindjárt kezdetétől fogva.

A gyermekek reggel mentek ki 9 órakor s csak 4 órakor jöttek vissza az iskolából. Minden óra után volt egy negyedig tartó, délben egész órai szünet, mely alatt a gyermekek a játszóhelyen lármázhattak s tombollhattak, délben pedig csekély árért kis ebédet kaptak. A játszóhely Angolországban minden iskolánál a legszükségesebb helyiségnek tartatik, mert anélkül, hogy legyen hely, hol a gyerekek kitembolhassák pajkosságukat, nem is tudnak képzelni iskolát. Iskola után járja a cricket, az angol ifjuság legkedvesebb játéka. Az University College school mellett azonban ritka volt a cricketezés, ugyanazért összeállt a tanulók közt egy társaság, mely az igazgatótól engedelmet kért, hogy mivel a többiek nem igen szoktak cricketezni, nekik adassék a játszóhely kizárólagos használata. Key tanár, az iskola igazgatója, megadta ezen engedelmet, mi a többi tanulókat roppantúl bántotta. Ők kiváltságot nem tűrnek, panaszkodni mentek az igazgatóhoz, hogy vonja vissza ezen szabadságot, melyet csak bizonyos számú tanuló élvezhetne. Key nem volt otthon, vagy talán nem akarta őket fogadni s a fiúk dühökben előbb lármáztak, azután betörték a tanár ablakait. Amint fiam ezt nekem elbeszélte, continentális felfogásom szerint azt hittem, hogy ebből nagy baj fog keletkezni, vizsgálat s egyiknek másiknak erősebb büntetése. Minthogy ugyanaz nap a nyelvészeti társulat ülést tartott, melynek én is, Key is, tagjai voltunk, odasiettem este, s az ülés után megkérdeztem, mi történt az iskolában s mi lesz annak vége. Key nevetett; mondta, hogy ez bizony alkalmatlan egy dolog volt, de a fiúknak tökéletes igazságuk van; ő ugyan azt hitte, midőn az egyik cricket-egyesületnek megadta a játszóhely kizárólagos használatát, hogy ha a fiúk ezzel meg nem elégszenek, majd elfoglalják magok a játszóhelyet; de hát inkább ő ellene fordultak s betörték az ablakokat. Az egésznek más következése nincs, mint az, hogy az ablakokat meg kellett csiníttatnia, egyébiránt örül, hogy a gyerekekben van annyi önérzet, hogy jogaikat még ellene is fentartják.

Az angol nevelésnél sokkal nagyobb súlyt fektetnek a jellem kiképezésére, mint a gyermekek tudományokkal való megtömésére; ugyanazért a feladás az iskolákban egészen ismeretlen s a *sneak*, aki ólálkodik s a tanárnak panaszodik, nem könnyen élhet meg a fiúk közt. A szünórák és szünnegyedek alatt szabad a láрма és verekedés, ez edzi a fiúkat s megtanítja őket az önvédelemre, csak az orv-

támadás hátulról tilos köztük, ezt a többi nem túri s mindig megbünteti keményen.

Év mult év után, Bécsben sem voltak többé oly dühösek mint kezdetben; aki az emigrációból bűnbocsánatért folyamodott, az meg is kapta, minek következtében sokan el is hagytak bennünket. Másrésről is könnyebben lehetett útlevelelre szert tenni; sok magyar látogatta meg a külföldet s elment Párisba Teleki Lászlóhoz, Brüsszelbe Jósika Miklóshoz; de Kossuthot kerülték Londonban, jelentékenyebb látogatója nem volt Magyarországból, ami őt eléggé bántotta. Időről-időre beküldte ugyan Magyarországra ágenseit, Matthaidest, Figyelnessyt, Warghát, a ki a korona feltalálása után is még egyszer kijött Londonba, s voltak Magyarországhban is néhányan, kik némi forradalmi organizációt tartottak fen, ezek azonban nem tartoztak a jelentékenyebb társasági rétegekhez s a jelentések, melyeket Kossuth kapott, akkori nézetem szerint is, mind túlzottak voltak. Hittem ugyan, mint minden menekült, hogy azon esetre, ha külesemények bármily hadsereget hoznának Magyarország határaihoz, a zendülés nem maradna el, azt azonban, hogy volna oly organizáció, mely szálait az egész országra kiterjeszsze, azt ellhinni semmiképen nem tudtam.

Anyagi viszonyaink azalatt némileg javultak. Ipam is eljöhett hozzánk látogatóba és pénzzel is segíthett. Anyósom többször hosszabb ideig is nálunk időzött. Zsivora is meglátogatott Londonban, hú barátunk, aki érdekeinket Magyarországhban képviselte s nem tekintve, hogy ezáltal maga is gyanussá válik, feleségem részéről megtette a szükséges lépéseket vagyónának visszaszerzése tekintében; de régi barátaink közül soha egy sem írt; mi nem igen mertünk hozzájuk levelet intézni, mert tudtuk, hogy ez compromittálhatná őket, ők pedig, mintha csak nem is léteznénk többé, vagy ragályos betegségben szenvednénk, tökéletesen elhanyagoltak. sőt Angolországot kerülték, ha külföldre jutottak. Különbén sokat foglalkoztunk mindig irodalommal; feleségem lefordította Lermontov «Napjaink hőse» című regényét s írt három karácsonyi színdarabot gyermekek számára, melyeket nálunk Kossuth gyerekei s a mieink elő is adtak, én pedig az amerikai levelezésen kívül is folyvást írtam tanulmányokat másodrendű Reviewkba, a Chambers Journalba, s könyvkiadói megrendelésre compiláltam egy kötetet Algériáról ezen

czím alatt: The tricolor on the Atlas. Minthogy azonban el voltam határozva, hogy amnestiáért folyamodni soha sem fogok, hozzászoktam azon eszínéhez, hogy Magyarországot nem igen fogom többé látni s fiaimat talán az indiai szolgálatra képeztetem ki, vagy Amerikába küldöm, csakhogy anyagi forrásaim még most is oly szűken voltak, hogy az angol nevelés tetemes költségeit alig fedezhettem, különösen miután családunk szaporodott s már négy fiam volt és két leányom. Ugyanazért néha komolyan gondolkoztunk arról is, vajjon ne hagyjuk-el a drága Angolországot s ne menjünk-e Olaszországba, ahol most szabadabb levegő lengett s Piemont nem volt elzárva politikai menekültek elől.

ANGOL BARÁTINK.

I.

Azon időben, melyet Angolországban töltöttünk, legnagyobb-részt a whigek voltak hatalomban. Tudvalevő dolog, hogy az aristokratia kormányozza Angolországot; a minisztereknek egy része felsőházi tag, s azon tárczáknál, melyek alsóházi tagok kezére bíznak, az államtitkár tartozik a felsőházhoz, továbbá, ámbár a főszék az alsóházban fekszik, melyből a felsőház tagjai ki vannak zárva, mégis azoknak testvérei, fiai és atyafiai töltik be a miniszteri állomások nagyobb részét, szóval Angolország kormánya még most is túlnyomólag aristokratikus. A whig családok, melyek időben mind atyafiságban álltak egymáshoz, a Russelek, Cavendishek, Howardok, Campbelek, Elliotok már századok óta a politikai s vallási szabadságot írták zászlaikra; ők sürgették a parlamentnek és municipiumoknak reformját, s a vallási megszorítások megszüntetését, mert tudták, hogy aristokratia csak úgy maradhat hatalomban, ha a középosztálynak, a polgároknak érdekeit védi s különösen a gyáripart, a gyapotot, vasat és szenet és a kereskedelem kiterjesztését veszi tekintetbe. A toryk egyébiránt, kik eredetektől fogva mindig conservatívek voltak, s úgy, mint Guizot Franciaországban, azt tartották, hogy a kormány mestersége leginkább az ellentállásban áll, mégis sokkal bölcsőbbek voltak, mint a continentális kartársaik, s nem egyszer történt, hogy ők vitték keresztül azon reformokat, melyeket az ellenzék sürgetett, s melyeket ők maguk igen soká elleneztek. Ezt tette Wellington herczeg a pápisták emancipációjával, s akkor lord Winchelsea csakugyan párbajt is vívott a herczeggel, miután dühösen megtámadta, mint renegátot. Így tett Sir Robert Peel is, ki épen azáltal jutott a választá-

soknál többségre és kormányra, hogy a gabonavámokat pártolta, két évvel később pedig maga vitte keresztül eltörlésüket, s ezáltal meghasonlást és pártszakadást okozott a toryk közt; úgy Disraeli is mint a tory kormány elnöke terjesztette ki a választási jogot. Lassan-lassan a különbségek a két párt közt kiegyenlítetttek, úgy, hogy a régi nevek is megszűnnek s helyettök conservativ-liberálisokról és liberális-conservativekről hallunk inkább, s mellettök radikálisokról, kik mindig a whigekhez szoktak csatlakozni, s mint a szabadelvű reformok előharczосai, részletfizetést is elfogadnak a politikában; állásukat különben külsőleg is jelzik s a parlamentben a két párt közt a keresztpadokon ülnek. A whigek ezeket mindig elfogadták szövetségeseeknek, de azon időben, melyben Angolországban voltunk, a kormányban nem igen adtak nekik helyet. Igaz, hogy egy-két magas állás az administratióban mindig megnyílt számukra, de csak olyan, mely nem adott helyet a miniszteri tanácsban. A radikálisok nem panaszkodtak e miatt, angol államférfiak tudnak várni, mert elveket képviselnek s kevésbbé gondolnak személyökkel, megelégedve azzal, hogy midőn a század első negyedében még a radikális név is rosszul hangzott és oly veszedelmesnek tartatott, hogy az embert a társaságból kizárta, most egy nevezetes része a parlamentnek, nyíltan radikálisnak vallotta magát, befolyással bírt a kormány politikájára s azon czélokot, melyeket a haza javára üdvöseknek tartott, keresztül tudta vinni, ha nem is egyszerre s egészen, legalább részletesen, időről-időre. Egyáltalában, azt lehetett mondani Angolországról, hogy ez aristokratikus köztársaság, névleges királyval, mert a parlament teljesen átvette a kormányt a koronától. Az aristokratia bírja azóta a kormányzás egyedúrúságát, de csak azon föltétel alatt, hogy hatalmát mindig a középosztály érdekében érvényesítse s ennek szellemében kormányozzon. Még különösebb volt az, hogy a szabadelvű whig kormányt és pártot lord Palmerston vezette, ki eredete szerint, életének közepéig, tory volt, tory miniszteriumokban szolgált folyvást s csak a reform-bill iránti vitában állt be whignek, s újra belépett a kormányba, a nélkül, hogy a nagy whig családokkal atyafiságban volna. Olyannyira el volt ismerve képzettsége.

Időnk azonban nem kedvez az aristokratiának. Ez természete szerint nem verhetett gyökeret a gyarmatokban, mert a kivándor-

lók csak kivételesen tartoztak a nemzet magasabb rétegeihez; ugyanazért Amerikában s az angol gyarmatokban nem is találunk aristokrátiára, alkotmányuk demokrata alapra van fektetve. Európában is, mindenhol, hová a code Napoleon elterjedt, megszűnt a majorátus s a születéssel járó kiváltság. Franciaországban a társadalom is tökéletesen demokrata lett, címekkel senki sem gondol; kinek is jutna eszébe, hogy Hugo Victor valóságos gróf, hiszen a költő babérkoszorúja régen elfödte a kilenczágú koronát. Olaszországban, a legrégebb történelmi hagyományokkal bíró családok hazájában, az aristokrátiának, mint olyannak, semmi szerepe sincsen; a miniszterek közt ritkán látunk történelmi nevet. s ha az olasz egység egyik megalapítója, Cavour, gróf volt is, befolyását nem születésének köszönte, hanem lángeszének. Spanyolországban és Portugalban az aristokrácia tökéletesen elcsenevészett physikailag és vagyoniilag; ott is a középosztály uralkodik, s a magas születésnek semmi kiváltsága nincsen. Igaz, hogy Németországban, Ausztriában és nálunk a cím még mindig nagy dolog, Magyarországon megnyitja a felsőház kapuit: csakhogy a felsőház elvesztette minden befolyását s a kormánynak alázatós szolgája lett, mely parancsra szavaz, csak tisztességből hallatszik benne néha egy pár gyenge ellenzéki szó. De nálunk is, hol folyvást szaporodnak a majorátusok, s hol a grófi és bárói cím társadalmi tekintetben imponál, az aristokrácia befolyása napról napra csökken, kiváló egyéniség alig találkozik köztük, sőt ha van soraikban talentum, ez természetes helyét nem foglalja el a felsőházban, hanem képviselővé lesz. belevegyül a középosztály közé, s mint annak tagja működik czímeinek és kiváltságainak daczára. Egyetlenegy aristokrácia létezik még Európában, mely érzi állásának méltóságát, fentartotta befolyását, eljárása által megfelel középkori kiváltságainak és megmarad a nemzet vezére. ez az angol. Már akkor, midőn 49-ben Londonba érkeztem, csodálkoztam, hogy a forradalom daczára, mely a szárazföldön még a társadalmi formákra is a legnagyobb befolyással volt, s például a liberiat mindenünnen kiküszöbölte, Londonban még mindig láthattam hajporos, parókás kocsisokat az úri fogattal, kirívó színekbe öltözött inasokat hátul. Még jobban csodálkoztam, midőn észrevettem, hogy az alsóbb osztályok is büszkék az ország aristokráciájára és semmi gyűlölet sem

tapasztalható a magasabb osztályok ellen. Mindezt nemsokára természetesnek találtam, midőn magam is közelebbről ismerni tanultam az angol aristokrátiát. s e közt mintaképen tünt fel nekem lord Lansdowne. Nem tartozott azok közé, kik lángeszök által maradó befolyással volnának hazájok sorsára, de minden ízben angol művelt nagy úr volt: a ki őt ismerte, természetesnek találta népszerűségét alul és felül, a népnél és az udvarnál. Eredetileg ifjabb tagja a családnak, szerény jövedelemmel, mint lord Henry Petty, Calne kis városnak képviselője volt az angol parlamentben, a század kezdetén. Itt Foxhoz csatlakozott s a szabadelvű whigekhez, kikkel miniszteriumba is lépett s még igen fiatal korában egy darabig a hadügyi tárczát kezelte, mely tudvalevőleg Angolországban mindig civilista kezére bízatik. A miniszterium bukása után éveken keresztül híve maradt az ellenzéknek. Mostoha bátyja és egy másik atyafia váratlan és gyermektelen halála után ő lett a nagy ősi birtoknak s felsőlházi czímnak örököse. Az angol aristokrácia tradíciói meg voltak benne testesülve: érezte, hogy nagy úr csak úgy tarthatja fenn befolyását a politikában, ha nem a maga érdekében, de a középosztályokéban kormányozza az országot; ugyanazért a reformnak minden tekintetben barátja s előmozdítója volt, mint Fox régi barátja s követője a polgári és vallási szabadság zászlója alól soha sem távozott el, a társadalomban pedig tudta, hogy az angol nemzet dicsőségét nemesak hadvezérei és államférfiai alkották, hanem hogy abban az íróknak is igen nagy részök volt; hogy Shakespeare, Sir Walter Scott s Byron csak oly dicsősége Angolországának, mint akár Wellington herceg: ugyanazért pártolta mindig az irodalmat s írókat úgy társadalmi, mint anyagi tekintetben. Moore Tamás neki s barátainak köszönhetette gondtalan öregségét, mert lord Lansdowne a tudományok előmozdításában látta az aristokrácia egyik főfeladatát, ugyanazért a londoni egyetemen s a közhasznú ismeretek terjesztésére alkotott társaságban mind olyan alkotásokat látott, melyek igazgatásában részt venni kötelességének tartotta s mint minden szépnek barátja és bámulója miniszter korában is soha szem elől nem vesztette a British Museum és National Galery érdekeit. Londoni palotájában, mely szoborgyűjteménye által európai hírű, gyakran találkoztak a tudomány s irodalom bajnokai az államférfiakkal s a

magas aristokratia tagjaival. Bowood, a család falusi kastélya Angolország nyugati részében, hol a nyarat tölteni szokta, híres gyönyörű képtára által, melyben az olasz és hollandi iskola néhány remekeit csodáltam.

Az angol aristokratia ért az élet élvezetéhez, így például ismer-
vén, hány vendég fér el kényelmesen kastélyában, a szerint hívja meg őket, megjelölván az időt, mely alatt szívesen látja az egész időnyre, vagy egy-két hétre, mikorára ismét más vendég lép az elmenő helyébe. Mi is bent voltunk az egyik bowoodi vendégsorozatban; a mint elhelyezkedtünk s a fogadóteremben megjelentünk, lord Lansdowne mindjárt megmondta nekünk, hogy mindenki reggelizik tetszése szerint, szobájában vagy az ebédlőben, délben van a luncheon, hat óráig mindenki azt teszi, a mit akar, ott van a könyvtár, az istállóban készen állnak a paripák a vendégek számára, a park nyitva áll, mindenki úgy mulasson, a mint kedve tartja. Hét órakor van az ebéd, melynél az összes társaság összegyűl, s együtt marad egész estén.

Lord Lansdowne minden tekintetben egyike volt a legkedvesebb öreg uraknak, a királyné úgy kedvelte, mint leghűbb tanácsadóját, ki is akarta nevezni Kerry herczegnek, de az öreg lord nem akart megválni régi nevétől. Különösen érdekes volt, ha néha fölmelegedett s a régi idők eseményeit beszélte el a kis vendégi körben: pl. mily zavarban voltak a miniszterek, midőn a királyné kijelentette, hogy unokatestvéréhez, Albert coburgi herczeghez férjhez akar menni és ő reá bízott, tudja meg, mik a királyné jövőbeli férjének anyagi kívánságai, nehogy várakozásában valahogy csalatkozzék, mert a reformparlamentben a régi bőkezűség, minőt pl. még Lipót herczeg élvezett, természetesen csökkent. Lord Lansdowne tehát fölkereste a herczeget, szerencsétlente, hogy a királyné választása éppen reá esett, megmondta, hogy az angol nép mindenestre ismeri ezen állás követelményeit, s megkérdezte mit gondol, mily jövedelemre volna szüksége évenként. Mire az akkor csak éppen huszadik évét elért herczeg pirulva említette, hogy az uralkodó coburgi herczegnek van 120,000 forint jövedelme, ő ezen kérdésről szintén gondolkozott már, s úgy számította ki, hogy kevesebbel mint 8000 fonttal évenként nem élhetne meg új, fényes állásában. Lord Lansdowne mosolygott, nagy gondtól menekedett

meg az ily szerény nézetek kinyilatkoztatása által, s biztosította a herceget, hogy a parlament annál jóval többet fog neki megszavazni, bizonyosan nem ismeri még az angol viszonyokat, de reméli, hogy tökéletesen meg lesz elégedve. A minisztertanács el is határozta a herceg évi dotatióját 60,000 fonttal, mihez hozzájárult még néhány sinecura, a herceg pl. a saint-jamesi park csőszévé is neveztetett ki, mi szintén egy pár ezer fontot hoz be, s tábornokká stb.

A British Museumnál üresedés állt be egyszer: feleségem akkor kérdezte lord Lansdownetól, lehetséges volna-e, hogy én ezen helyre neveztessem ki, mire az öreg marquess őszintén felelt, hogy a muzeum szolgálatából nincsen ugyan kizárva az idegen, most is a főkönyvtárnok, az intézet legelső hivatalnok, az olasz Panizzi; az angolok azonban csak olyat szeretnek ottan látni, a ki egészen angollá válik s lemond arról, hogy valaha ismét visszamenjen hazájába, az angol önértet a maga nemzetiségét tartja legelsőnek a világon, a kinek kilátása van még, hogy hazájába visszakerül, azt ők nem nevezhetik ki. Meg is említette e tekintetben, hogy midőn Druyn de Lhuys angol követnek neveztetett ki Napoleon által s lord Palmerstonnak bemutatta magát, franczia udvariassággal megemlítette, hogy ő az angol nemzetet annyira tiszteli, hogy, ha nem volna franczia, angol szeretne lenni. Mire lord Palmerston büszkén viszonzott, hogy tökéletesen igazsága van, neki is, ha nem volna angol, csak azon egy kívánsága volna, hogy — angollá válhassék.

Az angol aristokratia büszke nemzetére s az angol nemzet ugyanazért büszke aristokrátiájára; méltán, mert ez nem zárkozik el a középosztályoktól, melyekkel az elsőszülöttön kívül minden gyermekeivel összevegyül, míg másrésről a középosztályok legkitünőbb egyéneit rendszeren a felsőházba emeli. A kék vér tisztaságának németországi előítélete sohasem fogamzott meg angol agyban.

II.

A reformbill megváltoztatta nemcsak a parlamentet, hanem a társaságot is, előtte a törvényhozás csaknem kizárólag az aristokratia kezében volt, annak befolyása alatt választatott az alsóház több-

sége, a városok képviselői nem érvényesíthették a kereskedelmet és ipart képviselő befolyásukat ezeknek nemzetközi fontossága szerint. A reformbill a városokba helyezte a súlypontot, s nagyobb tekintélyt adott a mesterembereknek, kalmároknak, boltosoknak, szóval a kisebb polgárságnak. Miután ezen osztály vallás tekintetében sokkal buzgóbb és sokkal inkább hallgat papjára, mint a magasabb osztályok, a reformbill keresztülvitele óta nagyobb tekintélye lett az alsóbb papságnak. A békebarátok száma is növekedett, a városi polgár főleg a kereskedés piacainak szaporításával gondol, nem az ország nagyságával, békét kíván tehát, nem a hatalom terjedését, nézetei szűkebb látkörűek, mint az aristokrátiáé, de a kereskedésre nézve megkívánja a lehető legnagyobb szabadságot; ennek folytán ellensége a védvámrendszernek, megköveteli a szabad kereskedést, a vámokat kizárólag finánciális tekintetből akarja alkalmaztatni s a jövedelmi adó igazságosságáról meg van győződve. Mindezen nézetek csak lassan-lassan terjedtek Angolországban, s módosították a régibb felfogásokat. Ezeknek szószólója főleg Cobden volt, a reformbill által hatalomra jutott középosztályoknak legkitünőbb képviselője.

Cobden Rikárd, egy zilált viszonyok közt élő bérlőnek fia, gyermekségében maga is őrizte a juhokat, egyetemi nevelés nem jutott soha osztályrészeül, gyáros nagybátyja megkedvelte az élénk eszű fiút s gyapot-festőgyárába vitte. Londonba: de ezen üzletnek nem kedvezett a szerencse, Cobden tehát áttette a gyárt Manchesterbe, hol azt nagyobb sikerrel vezette, s értelmi súlya által nemsokára nagy befolyást nyert. A kormányzó osztályok t. i. s az összes közvélemény nagy súlyt fektettek Angolország keleti politikájára. Az aristokrácia utánszületett fiai mint gyarmati hivatalnokok, mint tisztviselők az ind társaság szolgálatában s mint tisztek a hadseregben szereztek maguknak független állást; az aristokrácia tehát sohasem volt idegen oly háborútól, mely a gyarmati birodalom határait terjeszti, s miután Indiának legerélyesebb népsége mohamedán vallású, mely a török szultánban ismeri khalifáját, Törökország integritásának fentartása egyik sarkpontja volt Angolország hagyatékos külpolitikájának. Ezen nézetek ellen kelt ki Cobden egy híressé lett névtelen munkácskájában, melyet «egy manchesteri kereskedő levelének» czínizett, s melyben kifejti, mily alaptalan az

Oroszország iránti aggály, s mennyire nincsen Angolország érdekében bármely háborúra vezető politika különösen Törökország fentartásának érdekében, mert annak felbomlása csak az idő kérdése. A manchesteri gyárosok ebben fölismerték fiatal polgártársuk kitünő tehetségeit, melyek neki nemsokára vezérszerepet vívtak ki az összes kereskedői és gyáros osztályokban. ő lett a szabad kereskedés kedvelt szónoka, meetingekben és a parlamentben. hová őt előbb Stockport, később Manchester, utóbb Rochdale küldte, s hol vaslogikája s czikornyátlau, természetes szónoklata által nagy befolyással lett az ügyek vezetésére. Mint gyakorlati férfi támadását mindig csak egy pontra irányozta, s ez először is csak a gabonatorvények ellen volt intézve, hogy a munkás nép olcsó kenyeret kaphasson. míg a földbirtokos arisztokratia az e részben fennálló egyedárúságát megrögzött erőködéssel védte. Az agitatio több esztendeig folyt szünet nélkül, a manchesteri nép nagy épületet is emelt, a szabad kereskedés házáat (freetrade-hall). hogy ebben összegyűlhessen, mert nem létezett a városban elég nagy terem, hová az egész nép beférhetett volna, mely Cobdennek és barátainak beszédeit hallani akarta. A mozgalom szervezést nyert, s mint a gabonatorvények elleni liga (Anticornlaw-league) elterjedett az egész országban. de Manchester s jelesen Cobden maradtak mindig ezen mozgalom élén, mely nagy politikai tényezővé vált. A whigek felkarolták a liga nézeteit s egyáltalában a szabad kereskedés elveit, de a toryk képesek voltak sir Robert Peel vezérlete alatt, ki gyáros eredetének daczára a földbirtokos arisztokratia vezérévé emelkedett, a választásoknál többséget nyerni és a kormányt megbuktatni. Az 1846-diki választások jelszava egyenesen a gabonavámok fentartása volt, e czímen jutott sir Robert Peel kormányra, kit az ország régóta elörendű finanziaális tehetségnek ismert el. Az ő csillaga mellett elhomályosult Cobdené, sir Robert befolyása nagyobb volt, mert szónoklata, mely a klasszikai tanulmányok hatása alatt ért meg, és feltűnést gerjesztett még Angolországban, a szónokok e hazájában is, befolyást még a városi választókra is gyakorolt. Az 1847-diki burgonyavész s az általános rossz termés azonban, mely Irlandban rémítő nyomort és finanziaális catastrophát idézett elő, megváltoztatta sir Robert nézeteit: a nyomor enyhítésére szükséges volt a gabonatorvények megszüntetése, hogy a külföldről behozathassanak

a készletek; ő tehát a parlamentben is felhagyott azon elvvel, melynek czínén csak iméut kormányra jutott, s fényes elismerést adván Cobden ezikornyáttlan szónoklatának (unadorned eloquence), a kormány részéről hozta indítványba a gabonavédvám eltörlését. Manchester győzött a földbirtokos aristokratia fölött, a toryk tábora meghasonlott, a politikai pártok viszonya megváltozott. A szabad kereskedés barátai Angolországban ekkor Cobdennek, a ki politikai izgatása alatt tulajdon anyagi érdekeit elhanyagolni kénytelen volt, nemzeti aláírás következtében 800,000 forintnyi nemzeti jutalmat adtak át s őt vezéröknek nyíltan elismerték, ámbár mellette barátja Bright, a quaker, fényesebb szónoklata s határozottabb színezetű eljárása által talán még jobban kitűnt. Cobden bentazta ezen diadala után egész Európát, s mindenütt a legnagyobb kitüntetéssel fogadtatott úgy a tudományos közgazdák, mint az államférfiak s a nép által, mely érezte, hogy ez az ő jótevője; politikájának hatása kiterjedt a continensre is. Ezen utazásban tanulta ő megbecsülni a szárazföldi kitünőségeket s a continentális nemzetek törekvéseit a szabadság felé, melyeket az angolok oly gyakran kicsinyeltek s mintán látták, mennyire hátramarad minden alkotmányos törekvés egész Európában, azon meggyőződésre jutottak, hogy az angolszász nemzetiségen kívül a népek nem alkalmasok szabad alkotmányra és parlamentáris kormányra, s hogy ez kizárólag az angolok és amerikaiak kiváltsága. Cobden különös rokonszenvvel volt a magyarok iránt, háza nyitva állt jelesebbjeinek, barátaival együtt mindig a legnagyobb előzékenységgel, tapintatos módon segített a menekülteken. Szerencsémnek tartottam, hogy irántam valóságos baráti érzellemmel viseltetett. Egész magaviseletében nem volt semmi csinált és mesterkélt, a természet valódi nemesei közé tartozott. Sokszor ültem kandallójánál kedélyes beszélgetésben, mert mint gyakorlati ember minden csekélységre kiterjesztette figyelmét s akarta ismerni a külföld viszonyait. Háza a Westbourne terraceon rengeteg négyemeletes épület volt, de nem igen kényelmes lakás; itt sokszor estélyt rendezett, melynél barátai, a szabadkereskedési mozgalom főemberei, még szoktak jelenni. Ott volt mindig két szomszédja, John Benjamin Smith, parlamenti tag, ki az üzlettől mint gazdag ember vonult vissza, házában két leányát Rónay Jácint nevelte, mindamellett, hogy az asszony erős vallásos,

protestans érzelmű nő volt. Sir Joshua Walmesley, a másik oldalon Cobden szomszédja, a demokraták vezérének tartatott: mint iskola-mester kezdte pályáját, megbarátkozott Stephensonnal, a vasútak feltalálójával, s minden megtakarítását az utolsó fillérig beleölte a legelső, Manchesterből Liverpoolba vezető vasut részvényeibe, melyek rövid idő alatt bámulatosan emelkedtek s őt gazdag emberré tették. Sokszor említette előttünk, hogy Angolország szociális szervezete egészségtelen s csak akkor juthat biztos alapra, ha az elsőszülöttségi törvény el fog töröltetni és meg fog szünni. Lehetetlen, hogy az egész ország földje néhány ezer birtokos kezében maradjon, s azoknak, kik nem tartoznak ezen osztályhoz, csaknem lehetetlenné váljék földbirtokot szerezhetni.

Midőn egész Európában megszűnt a jobbágyság s a paraszt nem bérlő többé, hanem birtokos, lehetetlen, hogy Angolország a bérlet-rendszert fentarthassa, s hogy a földkérdés előbb-utóbb ne váljék égő kérdéssé. Bevallotta ugyan maga is, hogy az angol nép hajlama nem demokrata, hogy aristokratikus nézetek és szokások hatják át még a legalsóbb rétegeket is, s elbeszélte, hogy midőn Londonban házat vett, szolgáinak kényelhuét is tekintetbe akarta venni, s a konyha melletti ebédlőben számukra nagy, kerek asztalt állíttatott fel, karszékekkel körülte s megengedte, hogy időről-időre vendéget is láthassanak ebédjöknél; de harmadnapra már bejött az inas és felmondott, mert ő nem maradhat olyan házban, melyben semmi rend nincsen, s miután sir Joshua megkérdezte, mi a valódi panasz, azt felelte, hogy a szakácsné azt jobban el tudja mondani. Sir Joshua lement tehát a konyhába, a hol az összes eseléség már összesereglett, s mindnyájan egyhangúan kijelentették, hogy felmondják a szolgálatot. A szakácsné elbeszélte most, hogy itten rend nincs és nem is lehet: ki látott valaha ebédlőben kerek asztalt, hol senki sem tudhatja, ki az első és ki az utolsó? négyszögű asztal kell, ő ül felül s mellette az inas, széken, meg a kocsis, de a szolgáló s a többiek, azok lóczán üljenek: így hozza ezt magával a rend minden tisztességes háznál, hol mindenki tudja, mi az illő helye, ki az első, ki az utolsó. A mint a szakácsné bevégezte előadását, mindnyájan, még a szolgáló és mindenek is ugyanazt követelték s panaszolták, mert ők is tudják, mi a rend.

A demokrata nézetek nehezen terjednek Angolországban; a

földművelő munkások s napszámosok tudatlanok, a kisbérlők többsége nem gondol egyébbel, mint munkájával, az időjárással és a sörrel; a kereskedő és gyáros pedig elsőszülött fiára hagyja vagyonát, ha meggazdagott, csak úgy, mint a lord.

Bright is sokszor ott volt Cobdennél, ő az idegeneket s különösen a menekülteket nem igen szerette, s mindamellett, hogy vallási tekintetben a quakerek közé tartozott s ezért a békepártnak főzónoka volt, folyvást és élesen támadta meg elleneit társaságban és parlamentben. Egyik kedvencz kérdése volt a vadászati törvények módosítása, melyek az orvvadászok ellen a kegyetlenségig mennek. Egyszer Grantley Berkeleynek, ki a sportvilág előharczosa volt, a vadászati jog mellett tartott beszédére odaszólt: «Ne bántsa a szegény orvvadászokat, hiszen ha nem született volna gazdag földbirtokosnak, hanem szegény farmer fia volna, belőle is orvvadász vált volna.» Mire Berkeley így felelt: «A tisztelt tag pedig, ha nem született volna quakernek, bizonyára bérért vívó athletának állt volna be.» — Brightnak sógora P. elhagyta a quaker vallást, katólizált, Irlandba ment s ott a Tablet katolikus lapnak szerkesztőségét vállalta el, később ő is beválasztatott a parlamentbe. Mindenki tudta, hogy Bright és sógora évek óta nem látták egymást, hogy minden baráti és atyafiságos viszony megszűnt köztük, kíváncsiak voltak tehát látni első találkozásukat, s csakugyan Bright bevárta sógorát a folyosón, környezve a parlamenti tagoktól, s a mint az belépett, mosolyogva megszólította: P. testvér, hogy vagy megelégedve új babonáságoddal? Mire P. szintén mosolyogva felelt: Sokkal jobban, mint Ön régi hypocrisisével.

Cobdennek legjobb barátja volt Salis Schwabe, egy Németországból Angolországba szakadt gyáros, kinek valósággal nagy-szabású eszméi voltak, s ki üzletben és politikában nagy sikerrel működött. Gazdag volt, minden tekintetben Cobden híve, kit ő többször anyagi zavaraiiban segített. Gyönyörű nyaralójában, Walesben a tengerparton, szép modern képgyűjteményt hozott össze, mert Angolországban a kereskedők szintén érzik a szépművészetek befolyását és szeretik élő híres mesterek képeivel díszíteni termeiket. Schwabe azalatt halt meg, hogy Angolországban voltunk, özvegye Olaszországban tölti idejét; Torre del Greccóban női nevelőintézetet alapított a nép leányai számára, egyáltalában,

mint Garibaldi nagy tisztelője, az olasz műveltség terjesztésére a legelső osztályokban sikerrel működik folyvást.

Nekem különösnek tetszett Cobden viszonya a whig arisztokrátiához. Régóta vezére volt azon pártnak, mely a whig kormányt a toryk ellen támogatta, s valósággal a kormánypárt hű szövetségésének tekintethetett, s mégis semmi személyes érintkezésben sem állt a miniszterekkel. Sir William Molesworth, az úgynevezett bölcsészeti radikális, jött be a miniszteriumba, mint a radikális párt-úrnyalat képviselője, gazdag cornwalli birtokos, ki nevelése és összeköttetései által közel állt a nagy whig családokhoz, elvei azonban és politikája azonosították a manchesteri iskolával, melyvel régóta barátságos lábon állott. Az ő asztalánál találkozott először életében Cobden lord John Russellel az ötvenes években, mintán a miniszteriumot már sok év óta támogatta volt. Általán véve, a whig arisztokrácia s kormány nagyon hasonlított oly családi eliquehez, mely nem könnyen engedi, hogy idegen furakodjék közéjük. A vezérminiszterek mind atyafi és sógorsági viszonyban álltak egymáshoz, az egy lord Palmerston kivételével, kinek talentumát és tapasztalását nem nélkülözhatték, de nem is szerették soha. Különös egy jelenet volt, hogy a whigek élén ezen férfiú állt, kinek előzményei az ellenpárthoz tartoztak, s kinek elvei sohasem voltak egészen szabadelvűek: tory állt a whigek élén, a toryk vezetője pedig radikális volt, Disraeli. Ugyanazért a két párt belpolitikája alig különbözött egymástól, az igazi ellentétet a radikálisokban kellett keresni, kik a kül- és coloniális politikára nézve egészen eltérő nézetekben voltak akár az egyik, akár a másik párttól: ők már akkor sem tudtak megbarátkozni az angol birtokviszonyokkal, a földkérdéssel s a szabad földet kezdték prédikálni, mely előbb-utóbb Angolország legnevezetesebb kérdésévé fog válni. A nagy közönség erre még nem volt elkészítve: Angolországban minden kérdésnek sok idő kell, míg megérik. A szabad föld kérdése az ötvenes években csak oly társulatok alakulásában nyilatkozott, melyek a városok közelében, vagy vasúton könnyen elérhető távol-ságban fekvő jószágok vagy jószágrészek megvételére voltak irányozva, hogy a társulat tagjai közt kerti részletekre feldaraboltassanak, s így a gyármunkásnak is megadassék a lehetőség, hogy tulajdon házikóval s kerttel bírjon. Ily társulatok alapításától még

hosszú az út az elsőszülöttségi törvény eltörléséhez, pedig ez az angol radikálisok végeztéje.

A manchesteri iskola egyik alapelve volt mindig, hogy India és a gyarmatok birtoka nem multhatatlanul szükséges az angol nemzet jólétére. Ezen birtok csak az aristokráciának fekszik érdekében, mely itt az elsőszülöttségi törvény következtében vagyontalan fiait helyezi el. A kereskedés meg fogja találni és fel fogja tartani az összeköttetést ezen országokkal, ha nem is lesznek többé angol felsőbbség alatt. A gyarmatok úgysis, a mint önkormányzatot nyertek, kivétel nélkül mind behozták a védvámrendszert, tehát a mi a kereskedést illeti, csak oly viszonyban vannak, mint bármely idegen ország. Amerika példája mutatja pedig, hogy a kereskedés nem függ össze a birtoklással; mióta az Egyesült Államok megszűntek angol felsőbbség alatt lenni és függetlenné tették magukat, a kereskedés köztük és az anyaország közt, minden politikai ellenkezés daczára, évről-évre óriási arányban gyarapodott. A manchesteri radikálisok nagyobb vagy kisebb befolyása a kormányra leginkább a külügyi politikában nyilatkozik, ők a háború legnagyobb ellenei s Oroszország terjeszkedő politikájában semmi veszélyt sem látnak, mert az indiai birodalomra nem fektetnek különös súlyt.

III.

Egészen más iskolához tartozott Toulmin Smith barátunk, a ki szintén radikális volt, de a whigeket nem szerette, még kevésbbé pedig Cobden manchestefi iskoláját, mely a régi tradíciókkal szakított, holott ő a régi tradíciók embere maradott s mindig fájlalta, hogy a parlament, mintán a királyi hatalmat megtörte, a grófságok és községek szabadságát is lassan-lassan magába felszította s mindenhatóságot tulajdonított magának, a localis és municipális szabadságok rovására. Toulmin Smith, mint már egyszer említettem, a municipális és localis autonomia barátja és védője volt; senki sem ismerte olyan jól Angolország parlamentáris históriáját, mint ő, s különösen az institúciók fokozatos átváltozását, mely lassan-lassan Angolországból is központosított államot teremtett. Fent lakott Highgate dombjának tetején, ott volt századok óta családjának háza és kertje, ehhez ragaszkodott angol szívóssággal, úgy mint a

régi hagyományos jogokhoz. Andrew Marwel, a múlt század ismeretes radikálisa, volt előképe; nem egyszer említé, hogy Walpole miniszter, a lekenyerezés és politikai vesztegetés nagy mestere, a ki kérkedni szokott, hogy minden ember árát ismeri, ezt az egyet sohasem tudta megnyerni. A miniszter el is ment egyszer Marwelhez, a ki szintén Highgateban lakott, nem találta otthon, s észrevevén, hogy a konyhában nincsen tűz, megkérdezte a szakácsnétól, Marwel künn ebédel-e?

— Nem bizony, de tegnap süttünk rostbeafet, ma hidegen eszi, nem kell tűz.

— Hát holnap?

— Megint hideg rostbeafet eszik. Az egész hétre hétfőn süjtük meg.

Walpole erre átlátta, hogy ily embert, kinek szükségei nincsenek, megvesztegetni még sem lehet.

A mint Cobdent jellegezte általános nyájassága mindenki iránt, holott mellékkérdésekben szívesen tudott engedni, hogy főczélját elérje; úgy Toulmin Smithnek már arczában is látszott az angol szivósság, mely jogaiból nem engedi még a pontot sem az *i* fölött s kész akár egyesek, akár a kormány túlkapásait a bíróság elébe vinni. Ugyanazért ép úgy, a mint a legközelebbi körében szereték, s ragaszkodtak jószívű egyenességéhez, úgy tágabb körökben kerülték s különcznek tartották; mert sem időt, sem költséget nem kímélt az igazság fentartására. A parlamentbe nem jutott soha, de ismeretes jogi tudománya következtében parlamenti enquêtekben sokszor fölkérték nyomatékos véleményét. A magyaroknak különös barátja volt mindjárt az első pillanattól fogva, főleg azért, mert tudta, hogy az országgyűlés nálunk nem vonta még magához a megyei municipális autonomiát, sőt, hogy erre támaszkodott a kormány ellenében. Egyébiránt nem maradt egyoldalú; gyönyörű földtani gyűjteménye, különösen a kréta-képletből, bármely muzeumnak díszére vált volna, régiségekkel is foglalkozott, különösen azon magánrézpénzekkel, melyek különböző időkben, utoljára a francia forradalom idején, verettek magánszemélyek, gyárak s kereskedők által, midőn a zilált köz- és magánügyek következtében a kormány a papirnak kényszerforgalmat adott, melynek folytán a vert pénz a forgalomból kiszorított. Családja és barátai

körében alig lehetett kedvesebb ember, mint ő, kit a közönség veszekedő, jogait és a községi jogokat végtelenségig védő kedélye miatt nem szeretett. Házában fentartották még a régi angol szokásokat: kandallójában karácsonytól új esztendeig égett a nagy yulefatörzs, mely még az angolszászok pogány szertartásaihoz tartozott, s mint Cromwell tisztelőinél, nála is januárius 31-én, Károly király lefejeztetése évfordulóján, melyet a toryk Károly király martyriuma név alatt ünnepnapnak tartottak, mindig megvolt az asztalon a borjúfej. Ezen nap ünnepeltetése vagy nemünnepeltetése két századon keresztül oka volt annak, hogy a parlament mindig csak februára hívatott össze, mert a toryk megkívánták, hogy e napon a parlament szüneteljen, holott a whigek ennek egyáltalában semmi külön jelentőséget sem akartak tulajdonítani.

Tudva van, hogy Londonban az úgynevezett companiák, mint a régi czélrendszer maradványai, még most is fennállanak, melyekbe mindenkinek, a ki polgára akar lenni Londonnak s részt venni a city választásaiban s kormányzatában, be kell íratni magát. Ezen companiáknak nagy birtoka van Irlandban, melyet még az Erzsébet idejében történt elkobzások következtében nyertek. Ezek közt van a halárúsok czéhje is, mely mindig az ellenzékhez tartozott, sőt azzal büszkélkedik, hogy az amerikai szabadságharc óta újabb időnkig évi nagy banquetjénél mindig elmaradt a felköszöntés a királyra, s hogy a haza jólétére szólt az első toast. Csak a reformbill keresztülvitele óta szünt meg ezen különös szokás. Toulmin Smith rendes vendége volt ezen banquetnek, egyszer én is meg voltam híva ehhez, s ő figyelmeztetett arra, hogy midőn Hamlet Poloniustól kérdezi, vajjon nem halárús-e? ez nem jelent egyebet, mint azt, nem tartozik-e az ellenzékhez. Toulmin Smith igen sokat foglalkozott a régi angol irodalommal Chaucertól Shaksperreig s én mindig sajnáltam, hogy igen ügyes, talpraesett megjegyzéseit s commentárjait sohasem foglalta egy munkába, mely a szöveg felvilágosítására sokszor igen érdekes, az ország kulturális történetéből keletkezett világot vetett. Kossuthal kezdetben erősen rokonszenvezett, később elidegenedett tőle, midőn látta, hogy nem marad mindig a történelmi alapon, s hogy szövetkezik a francia és olasz forradalmárokkal, kik iránt, mint megátalkodott centralisták iránt, erős ellenszenvvel viseltetett.

IV.

A highgatei domb alatt, ott, hol London városának határa Highgatet érinti, a völgyben, melynek szélén az a szegényház áll, elszegényedett londoni polgárok számára, melyet a XIV. század kezdetén Whittington * alapított, ki Londonban *háromszor* viselte a Lord Mayor tisztjét s kinek meggazdagodása macskája által minden gyermek-mesekönyvben olvasható, ott lakott egy másik jó barátunk, James Yates, az angol jellemnek ismét különböző árnyéklatának képviselője. Jól bírta magát, gyermeke nem volt, minden tudományban ízlésteli dilettans, gyönyörű kertjével, ásványgyűjteménnyel, könyvtárral, régiséggel foglalkozott, szerette a szépirodalmat, még a külföldit is. Fiatal korában sokat utazott a continensen, Weimarban Goethével lépett összeköttetésbe s most vénségére szerette időről-időre házában s kertjében összehozni a magasb művelt társaságot, notabilitásokat s érdekes vendégeket. Háza nem volt ugyan nagy, de májusban adta mindig azon délutáni, Angolországban ebédelőtti, mulatságot, hol a terraceon, a kertben és az

* A monda szerint Whittington, kinek szülői tönkre mentek és elhaltak, mint gyermek egy gazdag angol kereskedő házába került szolgálatba. Az elérvezett atyai vagyonból a gyermek csak egy macskát mentett meg, melyhez ő különösen ragaszkodott. Ura épen hajót küldött ki Afrikába s felszólította hozzátartozóit, hogy a megakodásnál ők is adjanak valami árút, mely azután az ő számukra el fog adatni. Mintegy gúnyból kérdezték Whittingtont, hát ő mit ad a hajóra, hogy ő is részvényes legyen a vállalatban, odaadta tehát macskáját. A hajó több esztendeig maradt el, ura, ki iránta mindig szives volt, meghalt, az üzlet más kezekbe került, Whittingtonnal rosszúl bántak s ő megszökött: de midőn azon helyre jutott, hol most a szegényház áll, távolról hallotta a Bow templom harangját, s úgy tetszett neki, hogy ezt harangozzák: Whittington, Whittington, three times lord Mayor of London, (háromszor lord Mayorja Londonnak). Erre visszament a citybe. Épen midőn a Londonhidhoz jött, visszaérkezett a régen elveszettnek vélt hajó roppant kinesekkel s azon hirrel, hogy Afrikában igen jó üzletet csinált az Aranyországban, melynek legnagyobb átka volt az egerek sokasága. Ezek még a király asztalát is bántották s midőn a kapitány elmondta neki, hogy van egy olyan állata, mely az egereket el tudja pusztítani, a király roppant mennyiségű aranyon megvette a macskát, mely a hajón megkölykezett volt. Így lett Whittington gazdag ember s annak idején Londonnak több ízben Mayorja. Ez a monda, melynek emlékéül a szegényház alatt ott áll Whittington szobra, ölében macskát tartva.

üvegházban elért a vendégek sokasága. Igazi tárlháza volt ő az ismereteknek, s ha valami idézetre volt szükségem, angol multszázadi íróból vagy költőből, azt Yates barátunk mindjárt meg tudta mondani, vagy legalább útba tudott igazítani, hol találhatom meg. Nála ismerkedtem meg Martineauval, a híres unitárius egyházi szónokkal, a ki Polyxéna leányomat megkeresztelte.

Szemben a highgatei magaslattal s ettől hullámos terület által elválasztva fekszik Hampstead, az én időmben még külön helység, mely most tökéletesen össze van forrva a fővárossal. Itt lakott Frederik Hill, ki magas állást foglalt el a postakezelésnél, testvére volt sir Rowlandnak, a pennyposta feltalálójának, s typusa az értelmes angol hivatalnoknak, kinek az a jellege, hogy távol van minden pedansságtól, nem fektet súlyt állásra s a helyett, hogy a közönségnek imponálni akarna, inkább azt tartja, hogy a kormány a közönség szolgálatára rendeltetett. Sir Rowland egyszer nála beszélte el nekünk, hogy régi szokás szerint a külországok követinek levelei nem kézbesítettek tüstént, a mint megérkeztek, hanem csak egy nappal később. Ezen szokás természetesen azon időkből vette eredetét, midőn a kormány a követek sürgönyeit felnyitatta s elolvastatta. A cabinet noir azonban régen megszűnt Angolországban, s a levéltartóztatás és nyitás csak a belügyminiszter egyenes parancsolatára a legritkább esetben történhetik meg, bűntények földelítése tekintetéből. * Sir Rowland kiadta tehát a rendeletet, hogy a követek levelezése ezentúl ne kezeltesék máskép, mint akárki másé, de ezt jó alkalomnak tartotta arra, hogy a különböző követekkel megismerkedjék. Elment tehát először a francia követhez és bejelentette intézkedését, mit a francia követ udvarias szívességgel megköszönt, megemlítve, hogy mindig csodálkozott, miért kapja a követség minden tagja párisi levelét egy nappal előbb, mint ő. Az orosz követ ellenben igen közönyösen jegyezte meg, hogy ő egyáltalában nem gondol azzal, mikor hozzák neki a sürgönyöket, ő az angol kormány rendelkezéseivel a posta iránt egyáltalában nem foglalkozik; rendeljék el, a hogy akarják; ez belügy, neki mindegy, akár megtartják a régi szokást, akár megváltoztat-

* Tudva van, hogy 1844-ben Mazzininak egy levele lord Aberdeen minisztersége alatt nyitott fel, újabb időkben a féniekét.

ják: minden kormány úgy járjon el, a mint neki tetszik, s a mint körülményei megkívánják. Az osztrák követ pedig a legnagyobb zavarba jött, megkérte sir Rowlandot, ne tegyen semmi változást az eddigi eljárásban; neki utasítása e kérdésre nézve nincs, jelenteni fogja a dolgot miniszterének, de tiltakozik, hogy addig bármilyen változás álljon be az eddigi eljárásban.

V.

Az anglikán püspöki egyház nemzeti volt eredetétől fogva. A püspökök és papok el nem különözték magukat a társadalomtól, sőt ebbe annyira beleérték magukat, hogy, különösen a múlt század óta, csaknem a katolikusok emancipációjáig, kevéssé gondoltak egyházi jellegökkel, mert urak voltak s nagy urak, politikában s társadalomban. Ez ellenhatást idézett elő, s a harminczas évek óta komolyabb törekvés fejlődött ki két irányban. Az anglikán egyház VIII. Henrik szándéka és iránya szerint keveset változtatott a dogmában, csak a pápától való függést szüntette meg: a XXXVI. hitvallás-articulusnak szelleme egészben véve keveset tér el a katolikus felfogásoktól. A reformatió szelleme VI. Edward alatt hatolt be az anglikán egyházba, s az ez időben készült imádságos könyv egészen kálvinista szellemű. Ezen két irány mindig bennmaradt a püspöki egyházban, s most, midőn komolyabban foglalkoztak a vallással, ez csakugyan két irányban fejlődött ki, melyet a magas egyház és az alacsony egyház (high church és low church) névvel jeleztek. A magas egyház irányában kitűnt főleg Pusey tanár, Oxfordban, a ki barátaival együtt, az úgynevezett traktariusokkal, az angol egyház katolikus irányát fejtegette, különösen a tekinthető szükségességét, hogy a kételyt megszüntesse. Ezen iskola tudományosságát nem lehetett kétségbe vonni, eredménye azonban az volt, hogy Puseynek éppen legkitünőbb tanítványai katolikusokká lettek. Az angolok ugyanazért Puseyt Charomnak nevezték el, a ki a lelkeket átviszi a túlpartra, de maga nem marad ottan. Míg Pusey és a traktariusok különösen a rituáléval sokat foglalkoztak és a külső különbséget az anglikán és katolikus egyház közt csaknem egészen megszüntették, addig az alacsony egyházban belemélyedtek a vallásos érzelem bensőségébe, oly szellemben.

minő a mult században a methodistákat elkülönítette az anglikán egyháztól. Ezen mozgalmat, mely azelőtt inkább az alsóbb rétegekben maradt, s főleg az iparosoknál fejlődött ki, most lord Ashley, ki később lord Shaftesbury lett, lord Palmerston mostoha fia, a társadalomba hozta be és divatossá tette. Mozgalom és élet fejlődött ki e szerint két oldalról és két irányban az angol egyházban, mely különösen az oxfordi egyetemen nyilatkozott. Két testvér, a Newmanok, voltak akkor Fellowok, két különböző collegében, mind a kettő komolyan fogta fel s tanulmányozta ezen kérdéseket. Az egyik, Vilmos, Pusey tanár legkitünőbb követője, katholikussá lett és szerzetessé, ki is tüntette magát mély gondolatokban gazdag irataiban, melyekben az anglikán vallást s a protestáns elveket megtámadta s végre legújabb időben bibornokká neveztetett ki. Ferencz, a második testvér, gyakorlati oldalról fogta fel a kérdést s hittérítőnek ment Ázsiába, de ezen foglalkozásban nem talált megnyugvást, sőt tudományos, kritikai szemmel vizsgálván a biblia szövegét, kételyei szaporodtak, minek következtében ő is, úgy mint testvére, lemondott az oxfordi állásról; de ellenkező irányban, nem a tekintély és hagyomány, hanem a skepticism és philosophia ösvényén tért el az anglikán egyháztól, midőn a legmagasztosabb theismust vallotta, a stoa szellemét modern alakban. Több könyvet írt, melyeknek némelyikét az angolok nagyon veszedelmesnek találták; a héber monarchia történelme azonban nagyobb körben is elismerésre talált. Tevékenységének köre nagyon változatos volt, bibliai kritika, a régi történelem, római, görög, keleti philologia; lefordította Homért és Horáczt, írt cikkeket a Reviewkba, tanára volt a latin nyelvnek és irodalomnak az University Collegenél, s mióta mi Angolországba értünk, mint nemesszívú, áldozatkész barátunk igen sokat foglalkozott a magyar ügygyel. Sohasem ismertem önzetlenebb, szelidebb s a mellett mégis meggyőződéséhez szívósabban ragaszkodó férfit, ki mindig kész volt barátainak szolgálatot tenni. Kossuthnal kevésbé rokonszenvezett, mint velem, de elismerte lángeszét, ő adta ki s itt-ott megfésülte amerikai beszédeit, melyeket feleségem körűtünk alkalmával a helybeli lapokban megjelent tudósításokban szorgalmasan gyűjtött és Newmannak átadott. Szabadelvű vallási felfogása sok ellenséget szerzett neki, eretneknek tartották s habár a társaság

most e tekintetben nem volt annyira fanatikus, mint Shelley idejében, a kétely és a bibliai kritika, még akkor is, midőn mély vallási érzülettel párosult, idegenséget és ellenszenvet gerjesztett. Azóta e részben is erősen változott Angolország, hol Renan tavaly a társaság által is látogatott felolvasásokat tarthatott: az én időmben ilyesmi még lehetetlen lett volna. A Westminster Review volt akkor a skeptisnek s a bibliai kritikának legfőbb organuma, mondhatjuk, a tudományos irányé a vallásban. Itt azonban szintén két irány nyilvánult, az egyik a Comte positivizmusa, melyet leginkább Miss Harriet Martineau képviselt,* a másik az unitarius, bölcsészeti theiszmus, melynek a minden szónoki tehetségekkel bíró James Martineau, Harriet testvére, főképviselője és előmozdítója volt. Prédikációi nagy közönségre találtak, egy anglikán pap megjegyezte, hogy igen jók és hatásosak, ha az ember csak egy kis szentháromságot tesz beléjük. Egyáltalában az angolok a vallást sokkal komolyabban veszik, mint a continentalis népek s különösen mi magyarok, kik csak igen nehezen tudunk hozzászokni az angol vásárnaphoz, mely alatt minden közintézet s mulatóhely, muzeumok, állatkert, könyvtárak és színházak zárva vannak, de különös ellentétben a korcsmák nyitvák, úgy hogy a munkás nép csaknem erőszakosan oda hajtatik.

Az angol kormány a püspökök kinevezésénél mindig a párt-szemponctot is vette tekintetbe, ha a tory kormány idejében ürrült meg valamely püspökség, tory pap vagy kanonok nyerte el azt, a whigek idejében szabadelvű whig. Arra azonban mind a két fél figyelmeztet, hogy a fanatikus irány minél inkább kimaradjon az egyházból s hogy a profán tudomány is képviselve legyen a püspöki székeken. A manchesteri múkiállítás idejében az ottani püspök hívott meg vendégül s nála töltöttem egy pár napot. Ő a szabadelvű irányhoz tartozott politikában is, és a klasszikai tudományok iránt különös előszeretettel viseltetett. A reggeli előtt az összes háznép, a cselédek is beleértve, összejött az ebédlőben, a hol rövid ima után a bibliának egy fejezete olvastatott el, így egy-két esztendő

* Comte systemáját Macaulay jellemezte legjobban, midőn egy társaságban azt állította, hogy a positivizmus fölve: Nincs isten, és Comte annak prófétája.

alatt a bibliának legnagyobb része tudomására jött a háznépnek, nem hagytak ki belőle egy árva szót, nem választották ki különösen az evangéliumokat, mert az angol azt tartja, hogy a biblia kezdetétől végeig egyviránt szent könyv, s hogy minden jó kereszténynek kötelessége azt egész kiterjedésében ismerni; mindennapos felolvasása egyébiránt nemesak a püspöki palotában, hanem minden istenfélő házban szokásban volt. Ebédre mindig egy pár fiatal pap vagy káplán volt meghíva, kik természetesen sokszor vallásos kérdéseket is hoztak szóba. A püspök ily alkalmakkor élesen utasította vissza a Pusey irányában kifejtett ritualista nézeteket, melyeket azon időben különösen a fiatalabb papság nagyon felkapott, a szertartásokat sok egyházban minél inkább a pápista szertartásokhoz alkalmazta, a responsiókat énekelte s énekellette, az egyházat külsőleg is római módra szerelte föl, sőt néhol a gyóntatást is behozta; szóval az anglikán egyház katolikus irányban működött, mi különösen a társaság magasabb rétegeiben a nőkre erősen hatott. Áttérések is történtek a katolika egyházhoz, de a közép osztályok annál szívósabban ragaszkodtak a hagyományos «no popery» (nem kell catholicismus) jelszóhoz és a kálvinista nézetekhez. Az alsóbb osztályok közt a methodisták és baptisták találtak legtöbb követőt. Az unitárinusok száma nem volt nagy, ezek leginkább a tudományos műveltségű férfiak közt találtak pártolókat, de proselytákat soha nem kerestek. Volt ezeken kívül még sok mindenféle secta, de ezek nem bírtak sem számra, sem tekintélyre nézve nagyobb befolyással. Találkoztak ugyan térítők s apostolok, kik az utcán s különösen a főváros közepén levő parkokban hétköznap és vasárnapon prédikálni kezdtek s a rendőrség sohasem bántotta őket, de arra figyelt, hogy a közlekedés semmilyképen meg ne akadhasson s a járda, a kocsitűt szabad maradjon.

VI.

Nassau Seniorban az angol jellemnek ismét egy eltérő típusával ismerkedtem meg, ő is barátaink közé tartozott, ámbar a magyar ügy iránt kevésbé érdeklődött. Kitűnő férfinak tartották, a kormány nagyra becsülte és sokszor felhasználta tudományát. Szerették társaságban is, hol a legraktikusabb férfiak közé soroz-

ták, mint olyan embert, ki a tényeket igen élesen vizsgálja, a mellett egyáltalában a képzelőtehetségnek egy szikrájával sem bír s épen azért a leghidegebb észjárással s minden elfogultság nélkül nézi a világot. Szokása volt igen terjedelmes naplót vinni, melybe minden tényt, mely tudomására jött, pontosan följegyzett, természetesen azt is, hogy kitől hallotta. Különösen érdekelték őt a külföldnek eseményei és a nevezetesebb férfiak, kik azokban szerepeltek. Ezekre nézve főleg honfitársaik részéről keresett részrehajlatlan tudósítást, mely azonban néha még sem volt egészen pontos, mint pl. midőn a magyar viszonyokról, Kossuthról, és annak szerepéről a forradalom előtt, egy magyarországi főúrtól vette tudósításait, ki életének nagyobb részét távol a politikától Bécsben töltötte s magyarul nem beszélt. Naplói az angol politika titkosabb rugóinak felvilágosítására igen nevezetes kútforrásul fognak szolgálni, némely kivonatok belőlük halála után már is a közönség kezébe kerültek. Ítélete az angol államférfiak s befolyásuk felől éles volt, de talán még sem mindig egészen igazságos: mert a mint Ranke megjegyzi, a történelemírónak feladata nemcsak az, hogy a történelmi adatokat összeszedje, hanem főleg, hogy azokat megértse, ez pedig fantázia nélkül lehetetlen.

Minden barátaink közt legszorosabb viszonyban álltunk a Horner családdal. Skótok voltak eredetileg, az öreg Horner ifjúságát Edinburghban töltötte azon időben, midőn ezen város a kritika, tudomány és legszellemesebb társaság székhelye volt. A whigek bátyját kitünő férfinak tartották, sőt egyik jövődöbéli főoszlopnak, ő azonban fiatal korában halt meg s a Westminster Abbeyben. Angolország ezen pantheonjában nyert emlékszobrot. A whig párt átvitte rokonszenvét az elhunynak testvérére, ki előbb a szegénytörvények, később a nevelésügyi kormánybizottságnak tagja lett, különben az újabb geologiai iskolának legrégebb, szorgalmas munkása és terjesztője volt, ki pl. azon czélből, hogy az egyes geologiai rétegek korát megközelítőleg meghatározhassa, s ezekre nézve biztos adatot szerezzen, Egyiptonban a heliopolisi obelisk talapzatát a legpontosabb mérések szerint felásatta, ezen emléknek kora biztosan meg levén állapítva a reá bevésott király neve által. Horner ásatásaiból kitünt, hogy közel 4000 esztendő óta mennyire emelkedett a talaj a Nilus évenként visszakerülő áradásának lerakó-

dása által. Ezután több helyütt ásátott. Alsó-Egyiptomban oly mélyen, míg a Nilus-iszap alatt meg nem találta az eleven talajt. Az eredmény ezen lerakódásoknak roppant régiségét bizonyította be, közel 10.000 évet, ámbár a kritika ezen matematikai módszert sem akarta biztos alapul elfogadni, mert nincs bebizonyítva, hogy akár a heliopolisi obelisk felállításának korától fogva, akár régebben a Nilus-iszap évi lerakódásai mindig egyformák lettek volna, s bizonyos kivételes esetekben nem rakódhatott-e le némely esztendőben tízszerre vagy százszorta nagyobb iszapmennyiség, mint máskor. Horner életének egy részét Németországban töltötte hat leányával együtt, s ezáltal jobban ismerkedett meg a külföldi viszonyokkal, családja pedig a német nyelvvel is, mint az angolok közönségesen szoktak. Leányai mind kitüntek úgy szépségük, mint műveltségük által, s feleségem legkedvesebb barátnői voltak, különösen Lady Lyell, a híres geolog és Mrs. Lyell, az indiai ezredes felesége, nemkülönbén két leánytestvérök, Susan és Joanna, kik közül Susan kisebbik leányom keresztanyja lett. Mind a kettő több fordítás által német nyelvből és egy igen czélszerű és kedvelt flórenczi útmutató által, melyben e város műkineseit följegyezték, az irodalomban kitüntette magát. Sir Charles Lyell a nagy világban élt, házában a tudományos és aristokratikus elem gyakran képviselve volt kitünőségei által. Rendkívüli szórakozottsága közönséges dolgokban, melyek a tudománnyal semmi összeköttetésben nem álltak, mert ezekre nézve mindig a legnagyobb figyelmet fordította, néha mulatságossá vált. Ismeretes, hogy ő találta fel s honosította meg a földtanban azon nézetet, hogy a föld változásai mind lassan és folytonosan, még mostanáig működő viszonyokból eredő erők által alakult olyanná, minőnek látjuk; ő zárta ki a tudományból a roppant kataklymusokat, melyek előtte a geologiai rendszerekben oly nagy szerepet játszottak. Könyvei nagy népszerűségnek örvendtek és számos kiadásban jöttek ki; epochalis volt munkája az emberi nem régiségéről, amerikai utazása pedig ép oly kellemes, mint mulatságos olvasmány, melyről még az amerikaiak is, kik feljajdulnak, ha az idegen gyöngeségeiket említi, azt találták, hogy igazságosabb, mint azt angoltól várni lehet; mert épen azért, mivel az angol s amerikai faj főalkatrészeire nézve azonos, az angolok élesebben szokták megbírálni azon eltéréseket,

az anyaország typusától, melyek Amerikában fejlődtek ki s őket külön nemzetté alakították. A Lyell család, különösen Lady Lyell, a magyar szárnűzötteket s családjaikat a leggyöngédebb módon vette mindig pártfogásába, Vukovics, Speletics s mások beszélhetek volna jóságáról és szívességéről s azon mély tiszteletről, melyel az egész család Kossuth iránt viseltetett.

ANGOL SZOKÁSOK ÉS SAJÁTSÁGOK.

I.

Tizenegy esztendeig laktam Londonban főleg angolok közt, mert a fővárosban van valami 40—50,000 német is, akik fentartják családjaikban németsegöket és német műveltségöket; aki ezeknek körébe jut, az Németországban maradt, s nem ismerheti Angolországot, melynek szokásai nagyrészbzen eltérnek a szárazföld szokásaitól, s ámbár tudom, hogy a következő lapokon olyat is mondok, ami sokak előtt nagyon is ismeretes, mégis szükségesnek tartom kijelölni némely jelenségeket, melyek első pillanatra az útnázónak nem tűnnek fel, ki csak rövid ideig maradt Angolországban. Már maga a főváros egészen másforma, mint az európai fővárosok; nincs sem erödítésekkel elzárva, mint Páris, sem fogyasztási adóvonallal körülvéve, mint a continentális fővárosok, az élelmi czikkek és italok az egész országból szabadon vitetnek Londonba, kivévén azokat, melyek tengeren a külföldről jönnek, de ezek is csak az országos vámnak vannak alávetve s különös fogyasztási adó nem létezik, mely kizárólag a várost illetné. Continentális nézetek szerint London nem is valóságos város, hanem csak az utczák és épületeknek ideális összefoglalása, mert Londonnak nincsen központi hatósága, több, egészen különböző részekből áll, csak a régi városnak, a citynek, mely Londonnak igen kis részét képezi, van választott lord mayorja, tanácsa és rendes városi gyűlése, a többi részeknek nincsen municipális szervezete, s a parlament csak újabb időben hozta be a közmunka-tanácsot, különösen a csatornázás tekintetéből. Ez és a fővárosi rendörség képezik az egyetlen közigazgatási köteléket a város különböző részei közt. Hogy azonban ezek hatáskörének kiterjedése meghatározathassék,

szükséges volt kijelölni, meddig terjed a főváros és e tekintetben határozattá lett, hogy központul tekintve a Trafalgar squaret, mind az London, a mi egy öt angol mérföldre terjedő sugár által képezett körben befoglaltatik. Ez természetesen csak ideális határ, mert az utcák sora már az öt mérföldön túlra is szakadatlanul kiterjedt s Woolwich és Greenwich a fővárossal régóta összeforrtak, nem is említve Highgate és Hampstead helységeket a Themse északi oldalán és Chelseat a déli parton. A város folyvást növekszik, oly arányokban, melyek a szárazföldön ismeretlenek, úgy, hogy a lakosság már most is felülmulja a négy milliót s nagyobb mint Belgiumé, vagy Hollandé. A világnak legnagyobb városa már magában is valóságos ország, s még sincs egységes municipális szervezete, de az angolok e mellett meg tudnak élni és jól érzik magukat s nagyobb rend uralkodik Londonban, mint a logika törvényei szerint szervezett hatóságokkal bíró európai rendőrállamok fővárosaiban.

A mostani London főleg négy városból forrt össze: a City az eredeti London, a Themse bal partján, fölötte nyúlik Westminster; a Themse jobb partján pedig Southwark és fölötte Lambeth, a londoni püspök lakával. Kültelekről itten természetesen szó nem lehet többé. A mostani London négy különböző megye területéhez tartozik s legnagyobb része a szomszéd uraságok birtokain épült fel. Azon város pl. melyet Somerstown-nak neveznek, a Somers család földjén épült fel, a család ezáltal roppantúl meggazdagodott és felsőházi címet nyert. A westminsteri herczeg is úgy nyerte mesés jövedelmét, hogy Londonnak legdivatosabb része, hol az aristokratia ütötte fel lakhelyét, az úgynevezett Belgravia, az ő területén fekszik. Miután pedig Angolországban a kötött birtok (entail) törvénye következtében csaknem lehetetlen földbirtokot örök áron szerezni, és csak idővételek vannak szokásban, melyek kilenczvenkilencz esztendőn, vagyis három embernyomon túl nem terjednek, s ezen idő elfolytával a föld minden felépítményekkel együtt az eladó birtokosra visszaszáll, ezen körülmény a város építésére nézve is nagy befolyással volt. Építő cégek veszik meg t. i. a földbirtokot kilenczvenkilencz esztendőre s megállapított terv szerint kiépítik az utcákat és squareket, sokszor úgy csoportosítván a házakat, hogy öt-hatnak homlokzata együttesen egy

nagy palotát képezzen a tér felé, melynek azonban természetesen egy nagy kapuja helyett öt-hat ajtaja van. A felépült házakat azután eladják kilenczvenhat vagy nyolcz esztendőre azoknak, kik tőkéjüket házba fektetik, úgy, hogy a fizetés akár tőkében, akár évjáradékokban történjék. A házbirtokos a házat most bérbe adja a lakóknak, rendesen hét esztendőre, majd mindig azon záradékkal, hogy ezen béridő (lease) lefolytával az eredeti szerződés egyszer vagy kétszer újíttathassék meg. Rövidebb bérletidő kivételes. Miután a kilenczvenkilencz év elteltével nemcsak a terület, hanem minden felépítménye is a földbirtokosra ingyen száll vissza, nagyon természetes, hogy az épületek ehhez mérten épülnek, s hogy az utolsó években a tatarozások elmaradnak. Kossuth pl. az Alpha Roadon oly házban lakott, melynek birtoka rövid idő múlva visszazállandó volt a földesúrra; az épület tehát elhanyagolt állapotban maradt s a házi úr annyira vonakodott minden nagyobb tatarozástól, hogy a lakásban maradni nem lehetett. A gazdagoknak számára épült nagy úri házak azonban természetesen nem romlanak meg a kilenczvenkilencz esztendő alatt, s azon túl is roppant vagyont képviselnek. Azon időben, melyet Londonban töltöttem, a westminsteri herczeg, akkor még marquess, városbirtokának tetemes része szállt ilyformán vissza reá, s jövedelmét évi négy millióról hat millióra emelte.

Miután Londonnak újabb részei egyes építészeti czégek által tervszerűen építtetnek, nem pedig a házbirtokosok szeszélye szerint, az utcák elrendezése is különbözik a continentális utcák elrendezésétől. Minthogy minden házban csak egy család lakik, bolt a divatos utcákban nem tűretik, a boltok s birtokosaik mind az üzletutcákban találhatók, melyek a lakóutcákat keresztül szelik, a squareken és téreken nem lát az ember boltot. Ott, a hol a gazdagok laknak, mindig két szép, széles utca közt van egy keskenyebb sikátor, melyre mind a két oldalról a nagy házak istállói dőlnek, s melyen keresztül a piszok kivitetik. Négyszögbe épített házak, melyek a telket csaknem egészen elfoglalják s csak kis udvarokat s világ-udvarokat hagynak üresen, melyekben a continentális építkezés következtében a levegő poshadt s a bűz kiállhatatlanná válik, Angolországban egészen ismeretlenek; mert sehol sem fektetnek oly nagy súlyt a jó levegőre, mint Londonban; a

squarek be vannak fásítva, a város belsejében roppant parkok terülnek el, ezeket nevezi az angol London tüdejének.

II.

A gazdagok — kiket az angolok a felsőbb tízezernek neveznek (the upper ten thousand) — természetesen egyéni kényök-kedvök szerint rendezik el házaikat. A középosztály házai ellenben körülbelül mind ugyanazon terv szerint épültek, csak a nagyság teszi köztük a különbséget. A konyha, a hozzátartozó helyiségekkel s a eseléd ebédlőjével, félig földalatti, a magas földszinten van a ház ajtaja; de ez mindig zárva van, pedig házmestert nem tartanak, sem esengettyűt az ajtón, hanem egy kopogtató van reá alkalmazva, s evvel dörömböl a vendég, hogy jelezze jelenlétét. A mészáros, pék, újságkihordó s a szolgaszemélyzet egyet ütnek az ajtóra, a posta két ütéssel jelzi megjelenését, a vendégek hosszabbán dörömbölnék. A szolga erre felhívja az ajtót, a pitvarban átveszi a vendég kártyáját, s hogy ha ebből látja, hogy ez nem tartozik a ház megszokott vendégei közé, bevezeti a pitvar mellett levő parlourba, mely a házi úr dolgozó szobája, hol ez megbeszéli a látogatóval annak dolgát. Az idegen, kinek ajánlólevele nincsen a családhoz, ezen szobánál tovább alig juthat be az angol házába, sőt még ha közelebb ismeretségbe is találna jutni, úgy hogy a házi úr szükségesnek tartaná az ebédre való meghívást, rendszeren a vendéglőbe hívja meg az idegent, nem pedig házába. A kinek azonban jó az ajánlólevele, azt bevezetik a házba és családba, hol csakugyan úgy tekintik, mintha a régi barátok közé tartoznék. A parlour mögött van az ebédlőszoba, első emeleten a társalgási terem s hálószobák, a második és harmadik emelet a gyermekek és háznép számára rendezvék el. Ez az általános terv, melynek fővonalait minden házban felismertük.

A szobában jellemző a kandalló, mert az angol a kályhát egészségtelennek tartja, mely a szobalevegőt kiszárítja, ugyanazért jobban szereti a kandalló nyílt tüzét, mely körül ebéd után a család és vendégek helyet foglalnak, habár sokszor csak lábuk melegszik meg, míg hátuk fázik. Az északi városokban akadunk ugyan kályhákra is, ezeken azonban mindig fel van állítva egy széles,

vízzel töltött medenceze, hogy a víz elpárolgásából a szobalevegő némi nedvességet nyerjen. Az ablakok mind nagyok, csiszolt üvegből készültek, de nem úgy nyílnak, mint a continensen, hanem nyaktiló módjára tolatnak fel s bocsáttatnak le, ugyanazért soha nem zárnak oly szorosan, mint nálunk, mert az angol szereti a ventilatiót. A mi a padozatot illeti, Londonban nem ismerik a parquetet, a lág fából készült padló szőnyegekkel van bevonva; ha táncmulatság van a házban, a szőnyegek bevonatnak vászonnal. A butorokban uralkodó a tömör alak, mely azonban a legnagyobb kényelemmel van összekötve, s miután a szobák általában véve kisebbek mint nálunk, a butorok sokasága elhalmozza a tért. Miután minden ház rendszeren csak egy család számára készült, ez sohasem oly magas, mint pl. Bécsben vagy általában a continensen, csak Edinburghban lát az ember öt-, hat-, hétemeletes házakat, s ott csakugyan a lakók nem a házakat, hanem az emeleteket szokták kibérelni, ugyanazon emeleten azonban mindig csak egy család lakik. Vannak aztán lodgeing houseok is, oly házak, hol a magánember havi szobát vehet ki, sőt kisebb házak úrfi-lakásoknak, és sok boarding houses, hol az ember szobát s teljes ellátást kap közös reggelivel, uzsonával s ebéddel, s egy nagy közös fogadószobával, mi némileg az amerikai hétel-életre emlékeztet.

Londonban s általában az angol városokban a házak alacsonyak, s miután az angol a tért inkább lakásra, mint fényűzésre használja fel, a lépcső szűk, egyszerű, sőt a legtöbb házban csak fából készült. Miután továbbá az épületek csak kilenczvenkilencz esztendőre épülnek, a falak nem oly vastagok, mint nálunk, s boltozott termek még földszint is csak a city régi házaiban s a főúri palotákban találhatók. A city egyáltalában eltér építése módjában az újabb Londontól. Alig látunk ott más embert, mint kereskedőt, ki nappal ott végzi dolgát, s kinek a város divatosabb részében van lakása, éjjel és vasárnapon a city üres, csak a házfelügyelő marad benne. Minél közelebb jutunk a börtéhez, annál gazdagabbak a cézgek is, melyek itten székelnek, ha azonban a nagy bankárokhoz belépünk, szinte csodálkozunk azon roppant egyszerűségeen, mely a szoros, alacsony üzlethelyiségekben uralkodik. Raikes Currie, kinél pénzemet letettem, s kinek a Westenden gyönyörű, kényelmesen elrendezett háza volt, kérdésemre, hogy miért tölti ő a nap

legnagyobb idejét ily sötét, legegyszerűbben butorozott helyiségben? azt felelte, hogy ez hagyományos a cityben s bizonyítja az üzletnek régóta való fennállását. Az egész üzlethelyiség, melyben milliomok és milliomok fordultak meg évenként, ugyanazon állapotban volt most is, mint a múlt század közepén, sőt Rothschildnak city irodája még mindig oly egyszerű, mint mikor az öreg Náthán, a londoni ház alapítója, azt elég szerényen berendezte.

A bankároknak s magánbankoknak sokkal nagyobb szerep jutott az angol magánéletben, mint bárhol másutt; az ember t. i. nem szokott itt ötven-hatvan forintnál többet készpénzben a házban tartani, hanem pénzét a bankárnál teszi le folyószámlára és kap érte utalványozó könyvecskét, melyből minden egy-két fontot meghaladó fizetés alkalmával egy lapot tölt be, s vág ki és azzal fizet. Az ily utalvány, melyre a bankár czége van nyomva (check), minden boltban, minden iparos és üzletember által nehézség nélkül fogadtatik el és továbbra is fizetésül szolgál, mint a bankó, mindaddig, míg az illető bankárnál beváltatik. Így a forgalomban levő pénzmennyiség, arányban véve, Angolországban sokkal csekélyebb, mint a continensen, mert a check-rendszer megkönnyíti a mindennapi kis üzletek kiegyenlítését.

III.

Az angol háztartás a város roppant kiterjedése mellett szintén más szint öltött, mint nálunk, a mészárosok, fűszerezsek, sőt még a nagy róffós kereskedőházak is kétszer egy hétben kiküldik emberöket s kocsijokat a város minden távolabb fekvő részeibe s a legközelebbi napokra átveszik a megrendeléseket s elhozzák az árukat a házhoz, úgy hogy boltokba, vásárra járkálni nem szükséges s a háziasszonynak és szakácsnénak ideje megkiméltetik. Üzletben egyáltalában a központosítás áramlata mutatkozik mindenütt, már abban is, hogy pl. a nevezetesebb orvosok mind a Brooke Streetben laknak, minden ügyvédnek valamelyik ügyvédi testülethez kell tartoznia, s e testületnek épületeiben tartja irodáját, így mindnyájan egymás mellett találtnak; a könyvtárosok mind a Pater noster Rowban tartják boltjaikat, még a cipészek s egyéb iparosok is minél inkább egymás mellé csoportosulnak, a boltosoknál pedig

Londonban kezdődött az üzlet azon nagyszerű összpontosítása, melyet Párisban még inkább kifejlesztettek, hol ugyanazonegy boltban az ember mindent, a mire ruházatra vagy butorzatra szüksége lehet, együttesen megtalál. A kivándorlók számára is vannak különös boltok, melyekben az összes készlet, mire az Ausztráliába vagy Canadába menőnek szüksége lehet, a sától kezdve a baltáig, ásóig, s konyhaedényig, a legezélszerűbben összeválasztva és elcsomagolva készen találtatik úgy a legszegényebb sorsúak számára, mint a középosztály és gazdagabbak szükségeinek megfelelő módon. Az árak általában meg vannak szabva, alkudozásról, még a kofáknál sem lehet szó, az ár vagy tetszik, vagy nem tetszik, a ki készpénzzel fizet, annak bizonyos százalék elengedtetik.

Nekünk, szárazföldi embereknek, mindjárt feltűnik a kávéházak hiánya Londonban, mert olyan ember, kinek semmi dolga nincs, s órákig pipázgat s újságokat olvas egy findzsa fekete kávé mellett, Angolországban alig találtatik: csak a cityben vannak kávéházak, melyekben a hajóskapitányok jönnek össze, kik megbízásra várnak s üzletemberek, kiknek reájok szükségök van, s ott is külön van pl. a balti kávéház, melyben az oroszokkal és az északi tengermosta vidékekkel kereskedő világ találkozik; a Jeruzsálem kávéházban az indiai s déli tenger hajóskapitányai s üzletemberei gyűlnek össze; van oly kávéház, hová az északamerikai s ismét hová a délamerikai üzletemberek járnak, de ezen kávéházakba sem léphet be bárki, bevezetés szükséges erre olyantól, ki ezen kávéházakban letette a taksát s annak rendes látogatója, szóval ez egy neme a clubbnak. A Lloyd-intézet e tekintetben a legnagyobbbszerű, csak itt található minden angol gyarmatok kereskedelmi újságai, itt vannak beírva mind az angol kereskedői flottához tartozó hajók, megjelölve, hogy minő állapotban vannak; itt találja az ember mindazon tájékozást, melyre tengerentúli üzletnél szüksége lehet.

A börze is máskép van berendezve, mint a continensen, csak az alkuszok jelenhetnek itt meg, kik a kötött üzletekért felelősek, ugyanazért csak nagy tőke mellett vétetnek be az alkusz-társulatba; ha valamely idegen vetődnék közükbe a tőzsde helyiségén, beverik a kalapját s nagy lármával dobják ki.

Az operaházban csak szalonruhában lehet megjeleni, fehér nyakravalóval s magas tetejű fekete kalappal, a nők teljes díszben,

máskép senki sem bocsáttatik be. Az angolok ennek igen helyes okát adják, a társaság megkívánja t. i. hogy legyen legalább egy színház, melyben az ember biztos, hogy részeg matróz nem ül szomszédságában s nem csinál lármát. Ez ellen még a legmagasabb bemeneti ár sem biztosít; mert a tengerészek, kik néha egész évig hajón voltak, csak akkor kapják meg kiérdemelt béröket, midőn partra szállnak; e szerint sokszor nagy pénzösszeg van zsebökbén, s miután kilátásuk lehet, hogy rövid idő múlva ismét tengerre szállnak, legnagyobb részét kevés nap vagy hét alatt pazarolják el, s nincs oly drága multság, hová felfogadott szeretőikkel együtt el ne mennének, de szalonöltözetet, fehér nyakravalót s magas kalapot sohasem öltenek fel, ugyanazért az opera kizárólag a társaság gyűlhelye, hol a galériákon is csak díszöltözetben lehet megjelelni.

A kávéházi életet már régóta a clubélet váltotta fel Angolországban: de a clubbok is másformák, mint nálunk, az élet ezekben olcsóbb, mint a szállodákban, nőtlen ember mindenestre takarékosabban él a clubban, mint bármely étkező helyen, nem úgy, mint nálunk, hol a casino asztala a legdrágább a városban. A kártya azonban s a tekeasztal. — kivéve a Brooksclubbot, mely a continentális jockeyclubboknak felel meg — a negyedik emeleten helyeztetett el s a clubnak legkevésbé látogatott helyisége. — Miután a hangos szó angol nézetek szerint, a parlamentet kivéve, mindenütt illetlen, kiabáló társaság, minő nálunk s különösen Olaszországban napirenden van, sohasem fordul elő, még az angol korcsmákban sincsen láрма. A munkás és napszámos is hallgatva iszja sörét s pálinkáját, s ha verekedő kedve támad, az utcára megyen ki, s ott verekszik, mindaddig, míg a rendőr be nem zárja. Kivételt képeznek azonban az irlandiak, kik általában lármásabbak, fecsegőbbek és a legverekedőbbek.

A rendőri szervezet Londonban példányszerű s a nép barátját és védőjét látja minden rendőrben, ugyanazért mindig segítségére kél, ha ez valakit bekísér. De a rendőr is, mint minden tisztviselő Angolországban, sohasem felejt el, hogy ő a közönséget szolgálja s nem követel kivételes állást, nyájasan ad felvilágosítást, tanácsot és segélyt.

Ismeretlent az utcán megszólítani s útbaigazítást kérni tőle

nem szokás. Idegenek, kik ezt nem tudják, sokszor vétének ezen szabály ellen, a megszólított angol azonban ilyenkor a legközelebbi boltra szokott ujjával mutatni: kérdezősködjünk ottan. Continens-tális embernek leginkább azon szokás tűnik fel, hogy az utczán találkozó női ismeretségei előbb köszöntenek; ha ez nem történik, illetlen a nőket, még ha ismerjük is, az utczán köszönteni; ők tudják legjobban, vajjon akarnak-e bennünket e pillanatban ismerni vagy nem.

A szokás az angol nőknek nagyobb szabadságot ad; magánosan járnak ki, senki sem botránkozik meg, ha kisasszony férfiakkal levelez, ha társaságban, hol szülői nincsenek jelen, idegent, ki neki bemutatattatik, meghí az apai házhoz s csak ott mutatja be szülőinek. Ellenben a férfiak is sokkal illedelmesebben viselik magukat a nők irányában, mint a continensen, úgy hogy ezek alig jöhetnek azon helyzetbe, hogy illetlen szót halljanak. Nőt bántalmazni még a legalsóbb osztályoknál is férfiatlan tettek tartják, melyet meg szoktak boszúlni. Mindez az angol életnek oly különös jelleget kölcsönöz, mely az idegent mindjárt első pillanatban arra emlékezteti, hogy itt oly régi társadalomba jutott, mely elkülönítve a többi európai nemzetektől, hagyományai szerint különös formákban fejlődött ki.

IV.

Az étkezés igen nevezetes helyet foglal el az élet oekonomiájában. E részben is nagy eltérést tapasztaltam Londonban a szárazföldi, s különösen a pesti szokásoktól. Nem is említve, hogy az ebéd ideje a társaság minden osztályaiban ugyanaz, elrendezése egészen különböző a mienktől. A reggeli, 9 óra tájban — mert a londoni későn kel föl — sokkal bővebb, mint a miénk; thea nem nem is képzelhető tojás, vaj és piritós kenyér nélkül, mihez még könnyű sült hús vagy hal járul. Délben van a luncheon ideje, otthon a nők és gyermekek könnyű ebédje, azoknak, kik az irodákban és üzleti helyiségekben el vannak foglalva, rövid, ideiglenes étkezés, hideg hús, ürüszlet (mutton chops) vagy beefsteak s hozzá vagy egy pohár sör vagy bor. A cityben vannak bizonyos étkezési házak, melyek épen e czélra rendeztetek be, hol a konyha az étte-

remmel szomszédos s vele ablakforma nyílással össze van kötve, melyen keresztül adják be a steaket, mert az angol azt tartja, hogy ez csak akkor jó, ha a rostélyról közvetlenül az asztalra kerül; már az is, ha a pitvaron keresztül vitetik, megrontja eredeti ízét. Az angol elvégzi munkáját, látogatásait vagy sétalovaglását öt óráig délután; hat és nyolcz óra közt, átlag véve hétkor, következik az ebéd. Ennek egyik jellege a levesnek elmaradása. Az angol nem rontja meg húsát főzés által, csak a teknősbéka-levest szereti s ebben az úgynevezett zöld zsírt, ez azonban csak nagy díszebédek-nél, pl. a lord mayornél s testületi banquetteknél szokásos, az angol középrend nem eszik levest. A halakban természetesen válogatni lehet Londonban, neveléshibának tartatik, ezeket evésnél késsel érinteni. A hús tudvalevőleg legelső minőségű, a borjút az angol nem vágja le az állatnak oly korai kifejlődésénél, mint nálunk, húsát csak öt-hathónapos korában tartja egészségesnek. A húst hirtelen sütve szereti, azon mártásokat alig ismeri, melyek a konyhában készülnek, hanem az asztalon áll hat-hét különböző mártás és fűszer üvegekben úgy, mint nálunk az ecet és olaj, s mindenki azt használja, melyet ízlése megkíván; csakugyan mondhatjuk, hogy míg a franczia a konyhában készíti el étkei, az angol ezt az asztalnál teszi, egyéni ízlése szerint. Vannak azonban bizonyos ételek, melyeknél a szokás megszabta már a mártást. Midőn Londonba jöttem, barátaim bevezettek a reformklubba: bárányhúst ettem s ehhez a szolga mentamártást hozott, mely nekem ízlett, másnap rostbeefet rendeltem s ehhez is megkívántam a mentasaucet, erre a szolga megvetőleg nézett reám e szavakkal: «Uram, ez nem járja, ez nem orthodox, a báránynyal jár a mentamártás, rostbeeffel a Yorkshire pudding.»

Az angolok épen nem tudnak bánni a főzeléssel, egyszerűen leforrázzák s úgy hozzák be, az ember az asztalnál czukrozza meg, vagy eczettel és olajjal eszi, vagy soyával, s borssal és effélékkel fűszerezi, a mint tetszik. A finom tésztás, mely a bécsi s pesti konyhában oly nagy szerepet játszik, szintén ismeretlen Londonban. A nemzeti tésztás a plumpudding, ezen jó, de nehéz étel harminczhat óráig főzetik vászonba bekötve, csak így éri el tökélyét, ellenben a pie a legközségesebb tésztás; mély tálba tesznek gyümölcsöt, vagy összedarabolt húst, vagy főzeléket, ezt meglehetősen

vastag tésztával fedik be, így teszik tűzre s hozzák az asztalra. Nekem különösen ízlett a rebarbara pie, melylyel máshol nem találkoztam; a plánta szárúból készül, melynek savanyús íze kellemes, ezen ételhez orthodox a devonshirei tejföl. Minden húsétellel jár a főtt burgonya: általában mondhatjuk, hogy az angol több burgonyát eszik, mint bármely más nemzet. A házi úr szerepe az ebédnél nem jár fáradság nélkül, a húsételek felvágatlanul hozatnak be, a házi úrnak kötelessége ezeket fölszelni, a mi pulykánál, kappannál, szalonkánál s házi nyúlnál hozzá nem szokott kezeknek nem épen könnyű, sőt a házi úr meg is kérdezi a vendégtől, melyik részét szereti jobban, mellét vagy szárnyát, a kisült vagy a véres részt? Ugyanazért a fölszelés mestersége szintén a jó neveléshez tartozik, az éles kés pedig angol asztalnál épen nélkülözhetetlen. Ahhoz, hogy az angol nem főz disznózsírral, mint a magyar, nem is vajjal, mint a német, vagy olajjal, mint az olasz, hanem marhazsírral, minden idegen könnyen hozzá szokik, mert a Londonban leölt marha annyira elsőrendű, hogy zsírjának semmi fagygyú íze nincsen. Alig kell említenem az angol evésmód külsőségeit, melyek jóformán egész Európában elterjedtek, még sem fogadtattak el egészen. Az angol pl. iszonyodik attól, ha valaki újjal hozzányúl bármi ételhez, a csirkecsontot kezébe veszi, vagy, mint nevelt francziák is teszik, kenyérral törli ki a mártást tányérán. Még ha hámozni kell is valamit, azt sem fogja kezébe, hanem felszúrja villájára s az éles késsel valóságos műtétet követ el, akár a burgonyán, akár az almán. Ebédre mindig átöltözve kell megjelenni, még akkor is öltünk frakkot, ha otthon vagyunk; ebéd után a nők eltávoznak egy negyed órára, csak a férfiak maradnak az asztalnál s egymásnak nyújtják a borpalczkot. Ez a régi szokás, melytől eltérni nem lehet. Raikes Currie bankáromnál voltam egyszer faluhelyen, ott volt szomszédja, a híres történelemíró Grote s kivülem még egy vendég, kire most nem emlékszem. Történetesen ezek közül egy sem volt borivó. Ebédnél igen jól mulattunk a szellemes nőkkel, s a mint ezek eltávoztak, s kisült, hogy közölünk egy sem iszik bort, kérdeztem a házi urat, nem kelünk-e föl az asztaltól, hogy a megszakított társalkodást folytathassuk, mire azon feleletet kaptam, hogy a borivás nem főczélja a férfiak ebédutáni együttmaradásának, hanem az, hogy a nőknek alkalmuk legyen egy

negyedig vagy félóráig maguk közt beszélgethetni. Nagyobb ebédeknél nem illik, hogy az ember magában igyék, valahányszor poharát megtölti, int valamelyik más vendégnek, a ki akkor szintén poharához nyúl s némán felköszöntik egymást. Nagy vendégségeknél az inas által izenjük meg valamely távol ülő ismerősnek, hogy egy pohár bort akarunk vele inni, egymásra nézünk, főlemeljük poharunkat és kiisszszuk. A lord Mayor-ebéd végén régi szokás szerint a szeretet kelyhe (loving cup) kering, nagy ezüst kupa, melyből egyet hörpentünk állva, mialatt szomszédunk is feláll, ez átveszi tőlünk s maga iszik, míg a szomszédja ismét állva őrzi, az inas pedig egy nagy ezüst medenczét hord körül, mely rózsavízzel meg van töltve, ebbe mártjuk asztalkendőnk végét s megtöröljük vele szánkat. Ünnepeyes ebédeknél főfő jellemvonás a toast, melynek legalább egyike hosszú beszéddé válik. Miniszterek s mindazok, kik az államférfi nevére igényt tartanak, keresik az alkalmat, hogy nézeteiket a parlamenten kívül is nyilváníthassák. Szeretnek a közönséggel érintkezni, ily alkalom a lord Mayor-ebéd, melynél a miniszter rendesen programmbeszédet tart, annál inkább, minthogy a közönség tudja, hogy az ebédutáni beszédeknek (post prandial speech) soha hivatalos jelentősége nem lehet, s a bornak valódi vagy képzelt hatása szabadabb szót enged, mint a parlamentben.

V.

Az angol aristokratia nemcsak befolyására, hanem lényegére nézve is tökéletesen eltér a többi európai aristokratiától. Míg a szárazföldön majd mindenütt a grófnak minden fia gróf, Angolországban csak a család fejét illeti meg a főúri cím, csak ő a peer; legidősb fiának van ugyan szintén címe, de csak tiszteletből (by courtesy), a többi fiúk a család nevét viselik, mely különböző a főúri címtől, pl. a Marlborough herczeg legidősb fia Blandfordi őrgróf, holott a család neve Churchill s a herczeg többi fiai csak ezt viselik, de tiszteletből megadatik nekik keresztnevök elébe a lord cím, mely azonban semmi kiváltsággal sem jár, mert csak a családfő a felsőháznak tagja, csak neki van azon kiváltsága, hogy büntény esetében nem a rendes bíróság, hanem a felsőház ítél

fölötte. Ha az idegen csodálkozását fejezi ki a fölött, hogy a fiú más nevet visel, mint apja, s az egyik testvér, mint a másik, az angol azt találja, hogy ez a természet rendje, ezt bizonyítja a szó-járás az állatoknál, például az apa mén, az anya kancza, ivadékuk csikó, holott a családi név ló. Így van a bika, tehén, borjú név a szarvasmarha családnál; a kan, koeza, malacz a disznóknál; a kakas, tyúk, csirke, a tyúk családnál stb. Egészben véve az aristokratia Angolországban sokkal jobban van szabályozva minden etiquette-kérdésre nézve, mint a continensen; a hercegeknek legidősb fia marquess, a marquessnek legidősb fia gróf, a grófé algróf, az algrófé báró — mit az angol egyszerűen csak úgy fejez ki, hogy lord, — a lordé még tiszteletből sem lord, hanem egyszerűen honorable Mr. N. N.

A czímerkoronák is különböznek a continentálisoktól. A hercegi fővegnek koronája öt eperlevélből áll, alól pedig hermelinnel van szegélyezve; az örgrófé három eperlevél közt két gyönggyel van diszítve; a grófi főveg koronáján öt magas száron, mely e főveg felső széléig ér, egy-egy gyöngyöt látunk, úgy hogy az ágak négy alacsonyszárú eperlevéllel elválasztvák egymástól; az algrófi főveg koronáján a diszített aranyabroncs fölött öt darabból álló gyöngysor fekszik; a bárói főveg koronája sima aranyabroncs s négy gyöngy rajta. A közepén rojtos, vörös bársonyfőveg (coronet) s a hermelinszegély a szárazföldi heraldikában ismeretlenek.

Az angol aristokratia számra nézve igen terjedelmes. Van 29 herceg, 25 valódi örgróf, 227 gróf, 71 algróf, 324 báró, ide nem értve azokat, kik csak tiszteletből viselnek magasabb czímet vagy egyszerűen a lordét. Lordnak nevezik egyébiránt társalkodásban a hercegi czímen aluli minden peert; ha azonban a keresztnéve szintén megemlíttetik, ez nem azért történik, hogy más hasonló nevű egyéntől megkülönböztessék, hanem azért, hogy ezáltal kijelentsük, miként az ily egyén sem nem peer, sem nem annak legidősb fia, hanem az ifjabb ágat képviseli: lord John Russel pl. a bedfordi hercegnek egyik fiatalabb fia volt, de később a királyné által gróffá (earl) neveztetett ki s mint Earl Russell lett egy új peerség megalapítója. Egyébiránt nem minden peer tagja a felsőháznak, csak az angolországiak azok, a skót peerek hetet választanak maguk közül, kik őket a felsőházban képviselik, úgy az irlan-

diak is tizenhatot: ezek élethossziglan, azok a parlament tartamára. A felsőház tagjainak száma, mert ide tartoznak a püspökök is, körülbelül ötödfélszázra megyen. A püspökök közt a legelső helyet foglalja el az ország primása, a ki magát *isten kegyelméből*, canterbury-i érseknek írja, utána jó a yorki, ki csak *isten engedelméből* yorki érsek. Minden lord feleségét megilleti a lady cím, úgy a főurak legidősb leányát is, a többi leányok honorable Miss N. N.-nek címeztetnek.

A peer-családokon kívül van még Angolországban a nemességnek egy oly neme, mely a continensen egészen ismeretlen, ezek a baronetek, kiknek címerében oldalt, mindig megjelenik ezüst mezőn a véres kéz, mi az irlandi Ulster tartomány czímere; mert midőn ez fellázadt s visszahódítására hiányzott a pénz, Jakab király pénzen adott el armálisokat s megteremtette a baronetaget, mint a nemesség legalsóbb fokát, melynek czíme «Sir», de a sir után sohasem következhetik a családi név, mindig csak a keresztnév s tökéletesen incorrect s angolnak fülsértő, ha pl. sir Elliotról beszélünk; ilyen nincs, a bécsi követ sir Henry Elliot, vagy, ha társalgásban említjük, egyszerűen sir Henry. A baronetrang a családban szintén az elsőszülöttség útján tartja fenn magát s a baronet feleségének megadja a lady címet. Vannak azonban még lovagok is (Knight), ezeket szintén megilleti a «Sir» cím keresztnévök előtt; feleségek szintén lady, de ezen rang személyes és nem megy át az örökösökre. Cím nélküli nemességet nem ismer az angol, levélczímen megadja minden tisztességes embernek az Esquiret, a mi a régi tekintetes, mostani nagyságos úrnak felel meg, de csak levélczímen használtatik. Az angol keresztnévek is különbözők a mieinktől; ezek nem fordulnak elő mindnyájan a kalendáriumban, sőt szokás az anyai családnevet az elsőszülött fiúnak keresztnévül adni. Innét erednek oly nevek, mint Stuart Mill, Stratford Canning, Lytton Bulwer stb. A legidősb leánynak keresztnévét nem szoktuk említeni, csak a családi név elébe tesszük a Miss címet, a többieknél meg kell említeni a keresztnévet.

A majorátusokra nézve is különböző a felfogás és a törvényes szokás Angolországban, mint a continensen. A legfelsőbb bíróság azt határozta el, hogy miután a végrendeletet nem lehet egyébnek nézni, mint az élet utolsó pillanatában tett ajándéknak, s miután

ajándéknál szükséges, hogy létezzék egy elfogadó is, mert az ajándékozó csak oly személyt köthet meg föltételekkel, ki az ajándékot ily föltételek alatt el is fogadja, a majorátus alapítója csak a már életben levő utódjait kötelezi, pl. a fiút és unokát; de azon nemzedék, mely az alapító halálánál még nem született, ismét szabad rendelkezéssel bír, s így a főúri családokban is mindig előfordul időről-időre egy oly nemzedék, mely a családi vagyonra nézve ismét szabad rendelkezéssel bír, megterhelheti, vagy részeit elidegenítheti, beruházhat, pazarolhat. Az ily majorátussal (entail) nincs semmi összeköttetésben az elsőszülöttségi jog, mely Angolországban minden ingatlanra nézve régóta törvény, hogy t. i. végrendelet hijában csak az elsőszülött fiú örökli mind az ingatlanokat, a többi gyermekek csak az ingókban örökösödnek. Kivételes e tekintetben a kenti grófság, a hol a törvény, ha az apa különben nem rendelkezik, az egyforma osztályt hozta be (right of gavelkind); de az elsőszülöttségi eszmék olyannyira angolok, hogy két század óta nem volt esete az ingatlanok elosztásának Kentmegyében, mert minden apa végrendeletileg az első fiúra hagyta földbirtokát. De még az ingó s ingatlanok meghatározása is másforma Angolországban, mint nálunk; az angolnál t. i. városi ház az ingóságokhoz tartozik (personality), ellenben a hajó ingatlan. Idegen, ki az angol indigenátust nem szerezte meg, ki van zárva az ingatlanok birtokából.

Az angol birtokviszonyok igen sokszor hozatnak fel mintául, különösen nagy uraink által, s gazdáink igen sokszor panaszkodnak, hogy nálunk nincsen olyan bérlő-osztály, mint Angolországban s kívánják ezen osztálynak további kifejlődését. Az angol birtokviszonyok azonban majd mindig hibásan fogadtatnak fel az idegenek által. Ezekre nézve fő nézőpont az, hogy az angol földesúrnak semmi allodiaturát nem tart, minden földje a paraszt kezén van, a ki azonban nem munkával, hanem pénzzel szolgálja le bérét s azért bérlőnek tekintetik. Ez azonban csak Angolországra szól, nem Írlandra, hol allodiaturák is fordulnak elő, úgy a skót felvidéken is, a hol a marhatartás miatt a parasztnak felmondták a bért s például a sutherlandi herczeg összes jobbágyságát a Orkney szigetekre tette át, hogy juhainak legelője legyen, mert ezek több jövedelnet hoztak, mint mennyit a bérlők fizettek. Az angol lordnak természetesen nincsenek béresei s oly gazdasága, minő a

magyar vagy német úré. Történik ugyan, hogy némely úr mintagazdaságot állít, inkább szeszélyének kielégítése, mint jövedelme tekintetéből, de általánosan földjeit a parasztok művelik, kiket bérlőknek nevez, s a telkek csakugyan nem tíz, húsz, harmincz holdasak, hanem nagyobbrészt háromszáz holdasak. S miután Angolországban úrbér sohasem hozatott be, a birtokviszonyok olymódon fejlődtek ki, minő más országban ismeretlen. A szabad föld eszméje csaknem egészen új Angolországban s a földkérdés ugyanazért Irlandban már égető lett, de Angolországban sem maradhat azon stádiumban, a melyben most létezik, s az irlandi földkérdés megoldásának megkísértése fel fogja vetni Angolországban is a földkérdést és a birtokviszonyok általános revizióját, az elsősülöttségi törvényes szokástól kezdve a bérlők szabad földjéig. Midőn egész Európában a feudalismus megszűnt, mely az északamerikai Egyesült-Államokban s az angol gyarmatokban soha nem létezett, lehetetlen, hogy Angolország megmaradjon jelenlegi birtokviszonyai mellett, s ha e részben nem történt eddig semmi változás, ez leginkább annak tulajdonítható, hogy a nemzet legerélyesebb és legelégedetlenebb része inkább kivándorol oda, hol könnyen juthat szabad földhöz, mint hogy szülőföldjén hosszas vitával keresné természetes jogát.

AZ OLASZ HÁBORÚ.

I.

Garibaldi kisebbik fia, Ricciotti, beteges egy gyermek volt, önkénytes sántaságban szenvedett; ugyanazért egy gazdag angol nő, ki a nagy olasz szabadsághőst különösen tisztelte, magához vette, hogy gondozása alatt erősödjék, s felügyeletét Miss Jessie Whitera bízta. Házánál gyakran jöttek össze az olasz száműzöttek s Miss Jessie, kinek tolla igen ügyes volt, gyakran írt cikkeket angol folyóiratokba az olasz ügy érdekében. Midőn Orsini a mantuai várfogságból a legmerészebben tervezett szökés által megmenekedett s Londonba került, miss Jessie White írta meg menekülésének regényes történetét, mely a társaság figyelmét egy ideig Orsinira irányozta. Én is nála ismerkedtem meg az érdekes olaszszal; szép, sympathikus férfi volt, keveset szólt, de jól. Mazzinival ezen időben nem állt jó lábon, mert ez azt tartotta, hogy a szabadság csak a mártýrok vérével áztatott földön tenyészhet s meg volt győződve, hogy bárhol Olaszországban győzne a mozgalom, az mindjárt elterjedne az egész félszigetre; ugyanazért mindig a kezdeményezés apostola volt, kész bármí felkelés tervét felkarolni s előmozdítani s barátinak vérét és szabadságát kockára tenni. Értesülvén egyszer egy állítólagos összeesküvésről a piemonti és toskánai határszélen, teljes hitelt adott a tudósításoknak s Orsinit küldte oda, San Terenzoba, Leric mellett, a spezziai öbölnek egyik halászfalujaiba, hol fegyvert s embereket fog majd találni, kiknek vezérletét ő vegye által. Orsini eljuttott ugyan San Terenzoba, ott azonban sem fegyvert, sem embert nem talált; a halászok elrejtették egy darabig, végre azonban mégis az osztrákok kezébe esett, kik őt Mantuába vitték, hol reá, mint ismeretes, már régen compro-

mittált köztársasági izgatóra, a halál várt. Nagy nehezen menekedett meg, különösen a Herwegh német költő gazdag felesége által eszközölt vesztegetéssel. Most Londonban időzött, mint sok olasz menekült, mert Napoleon rendőrsége gyanút táplált ellenök s nem igen tűrte Párisban. Orsini Mazzinival ez időben alig érintkezett, mert neheztelt rá, hogy a san-terenzoi kalandba elégséges ok nélkül ugrasztotta bele. Új esztendő előtt, 1857-ben találkoztam vele, még meg is kérdezett, nincs-e valami megbízásom Párisba, mert oda megy. Kévs lótt később, január közepe táján, olvastuk a hírlapokban, hogy egy olasz Napoleon császár kocsija alá, midőn az épen az operába ment, két robbanó anyaggal töltött bombát vetett, melyek számos embert öltek meg, de a császárt sértetlenül hagyták. A merénylő Orsini volt, a francia rendőrség által el is fogatott, de ez különös figyelmet tanúsított iránta a börtönben. Pietri, a rendőrfőnök, többször meg is látogatta: pöre gyorsan folyt le, más vége nem is lehetett, mint a nyaktiló, miután annyi ártatlan ember életét áldozta fel: kivégeztetése előtt azonban nagy csodálkozásunkra levelet írt, melyben kifejezi meggyőződését Olaszország szabadságának biztos feltámadásáról, s inti az olasz ifuságot, hogy fejedelmek személye elleni merényletektől tartózkodják. A levelet első pillanatban hamisítottnak tartottuk, de csakhamar meggyőződünk, hogy valódi s híre terjedett, hogy Napoleon, kit minden olasz eddig a szabadság s különösen az olasz egység legnagyobb ellenségének tartott, most politikájában olasz-barát irányt vesz, sőt találkoztak mindjárt régi ellenségei közül is, kik készek voltak részére állani. Nyáron gróf Cavour, a szárd miniszter, ki az olasz ügyet már a párisi béke-congressusnál szóba hozta, Plombièresben, a pyrænéi gyógyfürdőben, csakugyan találkozott Napoleonnal, mi a continen-tális udvaroknál feltűnést és megütközést idézett elő. Mazzini e tekintetben most igen jól volt értesülve s ámbár kevesen voltak, kik szavainak hitelt adtak, elbeszélte nekünk, hogy a szövetség Cavour révén Viktor Emanuel és Napoleon közt meg van kötve, s hogy a francziák megkezdik a háborút Ausztriával; Felső-Olaszországot, Milanót és Velenczét hozzácsatolják Piemonthoz, mely ennek fejében Nizza és Savoya átengedése által fizeti ki a császári segélyt. Ez Mazzini republikánus nézeteinek keretébe sehogy sem illt; nemzetiségi tekintetből nem tudta ugyan védeni, hogy a

francia Savoya Olaszországban tartozzék, ezt azonban mint szabad kantont inkább a Svájc-hoz kívánta volna csatoltatni, hogy Franciaország ne érintse Olaszország határát, mert a francia befolyást s a francia császárság pressióját semmivel sem tartotta jobbnak, mint az osztrák befolyást és pressiót. Szerinte az olaszok legjobb esetben csak urat váltanak. Kossuth Mazzini tudósításainak e tekintetben nem adott hitelt, hogy is hihette volna, hogy a reactionárius Napoleon merné megtámadni a reactionárius Ausztriát, minden további szövetséges nélkül; mert mióta Palmerston szabad-elvű kormánya megbukott, a császár Angolországra sem számíthatott többé, melynek a krími háborúban szövetségese volt. Orsini merénylete után t. i. a whig kormány a császár sürgetésére valahára behozta a continentális hatalmak által gyakran óhajtott idegen-törvényjavaslatot (alien bill), mely a menekültekre nézve kivételes állapotot s esetleges rendőri felügyeletet tervezett. A liberális érzület erre felförmedt, az oryok igen ügyesen használták fel ezt s megbuktatták lord Palmerstont s francziabarát politikáját; ők inkább a hagyományos osztrák barátság iránt éreztek rokonszenvet.

A Párisban lakó magyar menekülteknek sok összeköttetések voltak a kormánykörökkel s az udvarral. Kiss Miklós sógora volt Thouvenelnek, ki később Napoleon minisztere lett, s már most is befolyással bírt; Szarvady bizalmas lábbon állt Bixióval, ki a párisi finazskörökben nevezetes szerepet játszott; Klapka és Teleki látogatói voltak Napoleon hercegnek a Palais Royalban; Irányi találkozott Mierozslavszkyval, ki szintén Napoleon herceg körözétével szoros összeköttetésben élt; Klapka egyébiránt Cavourt is igen jól ismerte, mert egy genfi bank ügyében eljárta néha Turinba s érintkezett a miniszteriummal pénzügyekben. Mindezek hitték a francia-osztrák háborút s meg voltak győződve, hogy ezzel a magyar ügy is összeköttetésbe jő. Ily körülmények közt intézte Napoleon császár az újévi ünnepélyes kihallgatásnál azon különös szavakat báró Hübnérhez, hogy sajnálja, miként a barátság Franciaország és Ausztria közt meghidegült. Ebben mindenki a régen szállongó híreknek megerősítését látta egy bekövetkezendő francia háborúról Olaszországban; csak Bécsben nem akarták ezt elhinni; azt tartották, hogy lehetetlen ott a háború, hol az egyik fél azt semmiképen sem akarja, és semmi okot nem ad reá. Bruck,

a pénzügyminiszter, ugyanazért minden áron fenn akarta tartani az árfolyamot, mely minden nap leebb és leebb szállt. Apósom, ki Bruckkal régi idők óta, midőn az is kereskedő volt, bizalmas lábon állt, hitelt adott Bruck állításainak s nem hitte a háborút, mi neki sok pénzébe került.

II.

Januárius kezdetén Klapka feljött Londonba s minden tartózkodás nélkül elmondta előttünk, hogy Cavour és Napolon el vannak tökéelve a háborúra s hogy abban a magyar nemzet sympathiáira s eshető felkelésére erősen számítanak, hogy különösen egy magyar légió föllállítása terveztetik. Kossuth mindjárt kijelentette, hogy ő ezen mozgalomba csak úgy lép be, hogyha elégséges garantiát nyer, hogy a magyar ügy ne csak eszközül használtassék fel, s hogy ő minden magyar mozgalmat meg fog akadályozni, mielőtt a francia zászló becsülete e tekintetben compromittálva volna, mert nem akarja hazánk szerencsétlenségét előidézni s a népet veszélybe dönteni, ha biztosítást nem nyer aziránt, hogy nem fogunk cserben hagyatni. Tudta egyébiránt, hogy úgy Turinban, mint Párisban felkarolják ugyan a magyar ügyet, de abból az ő személyét, ha csak lehet, ki akarják hagyni; mert a magyar mozgalmat csak oly eszközül akarják felhasználni, melyet akármikor el lehessen ejteni s félték, hogy Kossuth egyénisége annak oly iránt adhatna, mely befolyásuk alól kisiklik. Voltak is a magyar menekültek közt, kik Kossuth mellőzését nem bánták volna: Szemere régóta ellenséges állást foglalt vele. Írt epigrammokat ellene s szidta azon körben, a melyhez tartozott. Tekintélyesebb volt Teleki László: ez sem közeledett Kossuthhoz, azóta hogy ez Ázsiából visszakerült, sem nem írt neki, sem nem jött Londonba, szavát pedig figyelemre méltatták a Palais Royalban, mely ez időben a titkos kormány állására emelkedett. Végre Teleki mégis szövetkezett Kossuthtal, de csak mint egyenjogú tagja a nemzeti igazgatóságnak, melynél Kossuth volt az elnök, Klapka a harmadik tag. Mindketten megkövetelték Kossuthtól, hogy ezentúl mint elnök, nem mint kormányzó írja magát alá, sőt az Amerikában készült magyar bankókészlet fennmaradt részét, melyen mint kormányzó volt aláírva, semmisítse meg. Napoleon miniszterei ellene voltak az olasz háborúnak, ugyanakkor, midőn

a császár, unokaöccse által, már összeköttetésbe lépett a forradalmi elemekkel. A herceg Viktor Emanuel leányát vette feleségül, nászajándékul a háborút s Felső-Olaszországot ajánlva a szárd királynak. Forradalmi hajlamai régóta ismeretesek voltak s éles eszével átlátta azt is, hogy a magyar ügyet nem lehet az olaszszal összeköttetésbe hozni a nélkül, hogy Kossuth személye számításba vétessék s végre rávette a császárt, hogy május kezdetén Kossuthot titkon, miniszterei tudta nélkül, hívja meg Párisba. A herceggel s császárral való találkozását igen élénken írta le Magyarország volt kormányzója az első benyomás befolyása alatt azon levélben, melyet tüstént feleségének írt s mely most iratai közt a közönség tudomására jutott. Kezdetől fogva mindig hangsúlyozta, hogy Magyarországnak nem lesz felkelés mindaddig, míg a francia sereg nem lép magyar területre s ott császári kiáltvány által ki nem mondja Magyarország felszabadítását, Kossuth e feltételhez makacsul ragaszkodott életének ezen nevezetes epizódja alatt, kezdetől végig.

Napoleon ismerte Kossuth népszerűségét Angolországban s ezt is fel akarta használni, ámbár nem igen bizott benne. Semmi sem aggasztotta őt jobban kalandos háborújában Ausztria ellen, mint az angol kormány magatartása. Tudta, hogy Albert herceg és Viktória királyné bizalommal, sőt barátsággal viseltetnek iránta; de ismerte az angol toryk hagyományos politikáját, mely őket az osztrák szövetség felé vonzza; tudta, hogy az osztrák monarchiának integritása politikai hitágazattá vált az angoloknál, kik ezen monarchia fennállásában és erejében keresik a keleti kérdés oroszellenes megoldásának biztosítékát; ő tehát szükségesnek tartotta, hogy az angol politika ne szövetkezzék a jelen háborúban Ausztriával s ne hozzon létre oly kombinációt, melyben Poroszország is részt vegyen s fenyegetve a francia határt a Rajna felől, lehetetlenné tegye az olasz hadjáratot. Merimé levelei Panizzihoz, melyek csak imént láttak világot, bizonyítják, mily nagy súlyt fektetett a császár Angolország jóakarására; erre nézve pedig Kossuth vállalkozott, hogy, ha nem is a kormánynál, de mindenesetre a nemzetnél, népszerűvé fogja tenni a francia-olasz háborút, esetleg kormányválságot is idéz elő s így mindjárt a háború kezdetén jelentékeny szolgálatot tehet a császárnak. Amint Kossuth visszajött, megszünt minden további összeköttetése Mazzinival és Ledru Rollinnel, kik

el nem tudták felejtetni, hogy ő, ki velök mindig a legbarátságosabb viszonyban állt, anélkül, hogy bejelentette volna, egyenesen átpártolt azon ellenségökhöz, ki ellen ők folyvást conspirálgattak. Kossuth említette ugyan nyilvános és magán beszélgetésben, miként hazája felszabadítására akár az ördöggel is szövetezik s csak arra vigyáz, hogy ez őt el ne vigye, e részben is követve a régi magyar hagyományt, mely szerint Zápolya jelszava az volt: «Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.» Mazzini és Ledru azonban a baráti viszony megsértésének vették a tudtokon kívül történt szövetekezést Napoleonnal, annyit legalább megkivántak volna, hogy Kossuth e tekintetben is előlegesen közölje velök terveit.

III.

Cobden ezen időben nem volt Londonban, Amerikába utazott és ott terjesztette a szabad kereskedelem tanait, melyet ott épen a szabadelvű párt, a republikánusok, Carey theoriái szerint, nem vettek fel programjukba, sőt a védvámoknak maradtak hívei. Sir Joshua Walmsley nem bírt befolyással a manchesteri iskola követőire, Bright sohasem érdekelte magát a magyarokért s minden háborút ellenzett, Kossuth telát csak Gilpinnel közölhette tervét, ki neki azóta, hogy Ázsiából Londonba érkezett, mint meleg tisztelője, nagyban s kicsinyben mindig kezére járt. Gilpin quaker volt mint Bright, könyvkiadó, jelenlenleg parlamenti tag s habár nem szónok, s nem is tartozott azok közé, kikről a lapok s a közönség meg szoktak emlékezni, mégis szorosabb összeköttetésben állt a mérvadó whigekkel, mint némely nálánál híresebb radikális.

A választások épen ekkor folytak javában, végeredményök keveset változtatott a pártok arányán, a whigek nem nyertek, sőt vesztek néhány szavazatot. a toryk közel negyven szavazattal többségben voltak ellenökben, de azoknak száma, kik az ellenékhöz tartoztak, habár nem voltak whigek, kilenczvenre rúgott; ezektől függött tehát a többség s a kormány megbuktatása. A parlament megnyitása május 31-ére volt kitűzve, az ezt megelőző két hétben Kossuth Londonban, Manchesterben, Bradfordban és Glasgowban nagy népgyűlésekben beszédeket tartott, melyekben Angolországnak a szoros neutralitást ajánlta legjobb politikául, mely

minden az országot befonó szövetségektől távol marad, bár mennyire terjedne is a continentális háború. Én őt ezen útjában kísértem s tanúja voltam azon roppant hatásnak, melyet szónoklata mindenütt idézett elő. Gilpin ezalatt értekezett lord Palmerstonnal, aki meg is ígérte, hogy a miniszterium változása esetében, ha ismét hatalomra jut, a radikális elemet, mely nélkül a győzelem lehetetlen, a miniszteriumban is látni akarja, a külügyekre nézve pedig a legszorosabb semlegességet megtartja. Az új parlament nem sokára bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, az új miniszteriumban Milner Gibson tárczát nyert, Cobdennek is ajánltak egyet, de nem fogadta el, Gilpin magas hivatalt kapott a közigazgatásnál.

Lord Lansdowne, kinek feleségem Kossuth beszédeit megküldte volt ez időben, a következő sorokat intézte hozzá:

«Mondhatom, hogy Kossuth beszédét már előbb olvastam, mint Ön azt nekem megküldte, mert mindig bámulom nagy, hó szónoklatát, ámbár Ön nem várhatja, hogy mi, hidegvérű angolok, tűzbe hozassunk általa.

«Őszintén reménylen, hogy azon nagy események, melyek most fordúlnak elő, jobb Ausztriát adnak nekünk majd, de Európának szüksége van egy Ausztriára.»

Ezen oly sokszor ismételt angol nézet, hogy az osztrák birodalom Európára nézve elkerülhetetlenül szükséges, hogy ugyanazért a birodalom feldarabolása meg nem engedhető, ébresztette az emigráció több tagjainál azon Duna-szövetség eszméjét, melylyel több esztendővel később Kossuth is komolyan foglalkozott. Tervének akarata ellenében történt kinyomatása Magyarországon feltűnést s visszatetszést keltett, s azóta sokszor említetik, hol Kossuth politikájának elítélésére, hol a boszniai foglalás védelmére.

Seward, az amerikai senátor, épen ekkor utazta be Európát, most jött először át az Atlantikumon, nem ismerte még az óvilág fő embereit, pedig ezekre nézve is tiszta fogalmat akart magának szerezni, mert kilátása volt, hogy elnöknek választatik meg. Ez ugyan nem történt meg, mert Lincoln választatott elnöknek, ő azonban minisztere lett. Londonban meglátogatott bennünket, meghíttuk egy estélyre, melynél ő csakugyan megjelent, ámbár nagyon kapós volt, s mindennap három-négy ebédre s estélyre hivatott meg. A királyné is fogadta s kérdezte, utazásának mi a czélja? Seward

erre egész amerikai naivitással felelt, hogy a monarchia káros befolyását a nemzeti életre s finanziaúra akarja tanulmányozni, mire a királyné szellemesen megjegyezte: reményli, hogy a senátor-nak nem volt még alkalmja ezen tanulmányok megkezdésére.

A hadizenet Londonban nem volt ugyan váratlan, de mégis izgatottságot idézett elő, mindenütt csak erről szóltak s minthogy nem is kételkedtek a felől, hogy az olasz ügy kapcsolatban van, vagy kapcsolatba fog jönni a magyarral, sokat kérdezősködtek nálunk az ügynek állása felett Magyarországon: mi természetesen most is, mint mindig, kifejtettük, hogy Magyarország jelen állapotával megelégedve semmiképen sem lehet, hogy beolvasztása az osztrák közbirodalomba mindig csak papiroson fog maradni s most épen úgy ki nem vihető, amint századokon keresztül kivihető nem volt. Ily nézetek a hírlapok útján és Kossuth beszédei következtében már régen elterjedtek a közönségben, mely azonban most nagy csudálkozására hallotta, hogy az osztrák sereg fővezére, gróf Gyulay Ferencz, magyar mágnás. Grant, a Morning Advertiser szerkesztője, egyenesen megtámadott egyik látogatásomnál, hogy mindaz, amit én nekik évek óta beszélek, még sem lehet igaz, különben nem adhatták volna magyar tábornok kezébe az osztrák sereget. Boszankodtam és tréfásan feleltem, hogy angol ember nem érheti fel eszével sem a bécsi ostobaságot, sem a magyar hazafiságot. A fővezér túl fog tenni még Brutuson is, s feladva hírnevét s katonai becsületét, szántszándékkal meg fogja magát veretni a francia sereg által. Harmad napra csakugyan megjött a magentai vereségnek híre s a Morning Advertiser dicsőítette a magyar hazafiságot, mely a régi római legendákra emlékeztet. Ugyanaz nap nagy estélyre voltunk meghíva Milner Gibson miniszternél, ott volt a vendégek közt néhány francia menekült is, köztök a kis Louis Blanc, ki szokása szerint szidta Napoleont és szerencsésjét, mely ezen hadjárat által még dicsőséget is kapcsol nevéhez. E pillanatban felénk jött egy angol ismerősünk, elbeszélte, hogy épen a parlamentből jó, hol lord Stanley hirdeti, hogy a csata másnap megújult s az osztrákok teljesen megverték a francziákat. Megdöbrentünk s Louis Blanc tüstént megjegyezte, hogy ha ez csakugyan így van, ez nem többé a császár, hanem Franciaország ügye, sorakozni kell a francia zászló köré, habár Napoleon lobogtatja is, mind-

addig, míg a francia név becsülete nincs helyreállítva. Még a vendégek eloszlása előtt megjött a hivatalos jelentés Párisból, hogy ezen állított osztrák győzelem egy hörze-manőverre vezethető vissza s hogy valóságos alapja ninesen.

IV.

Amint a háborúüzenet megjelent, a magyar tisztek Genuába kezdtek seregleni Angolországból, Franciaországból, Svájczból és a Keletről. Ott volt Teleki is és Klapka. Nehéz volt a rendet fenntartani az emigránsok közt, mert az intrika nagyban folyt: dolguk nem volt, tehát egymás ellen s különösen Kossuth ellen erősen e elszövényeskedtek. Ihász levelei e részben igen szomorú képét adták a helyzetnek. Teleki s Irányi sürgették, hogy Kossuth jőjjön minél előbb, ez pedig nem akart titkon odamenni, idegen név alatt, hanem csak nyíltan, hogy a hírlapok is megemlítsék, mikép a császár felszólítására ment oda; nem mint kalandokat kereső izgató, hanem a kormány tudtával és meghívására, mint a magyar igazgatóság elnöke. Pedig a francia kormány még most is furesán bánt a magyarokkal; Ihász, ki a felállítandó magyar légió ezredesének ki volt szemelve, Párisnak vette útját, de itt letartóztatták podgyászát, mert revolvert találtak málhájában s hetekig tartott, míg a sok reclamatio útján ezt utána küldték. Kossuth végre a szárd kormánytól kapott útlevelet s június 16-án a háború színhelyére utazott. Elindulása előestéjén még nála voltunk, feleségemnek ajánlta Vilma leányát, kinek megmondta, hogy őt mint második anyját tisztelje; ismételte, hogy nem hagyja magát elámíttatni, övé a felelőség; nem fogja engedni, hogy Magyarországot felhasználják s a hazafiakat a vérpadra hozzák más érdekek elérésére; tudja, hogy a nemzet bízik benne, ugyanazért határozott *feleletet* kér majd a császártól s azon lesz, hogy őszig eldőljön az ügy, mert ily izgatottságban nem tarthatja soká a nemzetet. «Szükségök van reám a táborban: most megküldték az útlevelet, nem mondhatják, hogy magam lopózom közükbe. Egyezkedésünknek engem illető részét Angolországban teljesíttem: most teljesítsék ők a magokét. Két hét múlva vagy visszajövök ismét, vagy vívunk a magyar szabadságért.»

Nekem a következő utasítást hagyta :

«Addig is, míg az elnökletem alatt működését Genuában megkezdendőnek remélt magyar nemzeti igazgatóságtól más helyen vétetnék hazafiúi munkássága igénybe, Pulszky Ferencz urat angol-honi ügynöknek kinevezem.

Feladatai leendnek : 1. Örködni az angol kormány külpolitikájára s nekem s általam a magyar nemzeti igazgatóságnak rendesen, legalább egyszer hetenként, röviden jelentést tenni mindazokról, amiket tett, vagy teendőnek vél.

2. Fentartani az összeköttetést barátainkkal, hogy szükség esetében nagyszerű meetingek és demonstrációk történhessenek.

3. A lapokra hazánk ügyében kedvező befolyást gyakorolni.

4. A bankógépek ügyében, kiadandó utasítása szerint, szerződést kötni, az ellenörködést elrendelni, illetőleg gyakorolni.

5. Leveleimet naponkint átvenni, felbontani, a kevésbbé fontosakra felelni, jelentéseiben az említésre méltókat megemlíteni, a fontosabbakat pedig nekem átküldeni.» London, július 15. 1859.

Kossuth csaknem minden nap írt feleségének, kihez mi rendesen eljártunk, hogy a híreket halljuk. Ez 20-án elbeszélte nekünk, hogy Gilpin épen most volt nála s tudatta vele, hogy lord Palmerstontól írásban megkivánta a kijelentést, hogy nem fog a háború localisatiójának érdekében működni s az európai krízist korlátolni. Erre Palmerston azt felelte : That I shall go in the European crisis as far, as Mr. Gilpin, hogy ő az európai krízisben oly messze megyen, mint Gilpin úr. Ez most a levelet megküldte Kossuthnak, s ez az, melynek elvesztét Kossuth irataiban sajnálja. Miután angol hírlapok ennek létezésében kételkedtek, feleségem jegyzeteiből iktattam ide ezen körülményt.

A magentai csata következtében megalakult végre a magyar légió, mert sok volt a magyar fogoly és szökevény, kik magyar vezényszó és magyar színek alatt szívesen álltak száműzött honfitársaik vezénylete alá ; a depôt Aquiban volt. Az ottani mozgalmat legjobban festi Ihásznak következő levele :

Kedves Ferim !

Mindig nevetségesnek tartottam, ha valaki azzal mentegéződött, hogy idő szűke miatt nem írhat levelet. Ezután nem fogom többé tenni azt, minekutána jelenleg magam vagyok az élő példa,

ki tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy nem volt időm utolsó levedre ekkoráig válaszolni s jelenleg is, hogy írok, az az oka, hogy némethasam van s nem mehetek szegény családom körébe, melyet úgy szeretek, mint te a tiedet. Az én családom, az igaz, úgy szaporodik mint a házi nyúlé, már 900 főből áll, de azért úgy szeretem őket, mintha oly csekély számú volna mint a tied.

Jelenleg Aquiban vagyok, mint hatalmas úr, hódol az itteni világ, természetes, hogy nem tudják, minő távol van tőlem az uraság (ha uraságnak a tele erszényt nevezzük). Szegény vagyok, mint a templom egere, családomat a sok szenvedés mellett a szép remények bölcsőjében ringatom s ezzel jóllaknak s túrneik, míg jobbra fordulhat sorsunk. Az öregünk megérkezett, de egyuttal el is utazott feltalálni a megszakadt fonalat, — ő benne erősítjük meg viharunkban horgonyunkat, — és ha ő nem képes bennünket a jó kerékvágásba hozni, akkor talán örökre veszve vagyunk! — No hanem csak bizzunk! nem lehet, hogy ügyünk veszve legyen. — Van még a magyarnak egy igazságos szent istene, aki legyőzi a gaz zsarnokok hatalmát. Aqúi egy híres kénköves fürdőhely, meleg forrással, sok beteg látogatói vannak. A lakosság száma mintegy 7000, egy 10-ed része zsidó. Nagy drágaság van.

27. június 1859.

A kormányzó Turinból e sorokat intézte hozzám, hogy csapatomnak megnyugtatósul felolvassam :

Turin, 24. jun. 1859.

Ihász ezredes úrnak.

Kedves Ezredes Úr!

Semmit sem óhajtok forróbban, mint hogy a parancsnoksága alatti vitéz magyar sereget mihamarabb láthassam s szenvedő hazánk nevében üdvözölhessem.

Ha még nem vagyok körükben, csak azért nem vagyok, mert közös hazánk iránti szent kötelességemnek tartám olaszthonbani megérkezésemnek legelső perceit is mindjárt arra fordítani, hogy tisztába hozzam a hatalmasságokkal, mi az, amit tőlük hazánkra nézve várhatunk.

Ezt tisztába hozva, egyszersmind az olaszthonbani magyar hadseregnek összesen és személynkénti javát akarom biztosítani, meg-

szerezni rendeltetésöknek azon alapot, mely után mindnyájok lelke sóvárog.

Ezen alap alatt azt értem, hogy magyar hazánk felszabadításáért küzdhessenek.

Tudom, hogy ezen vágy vezette őket a magyar, háromszínű lobogó alá.

Hiszem, hogyha azt mondhatandom nekik «Vitézek! a czél biztosítva van! minden lépést, melyet előre teszünk, a végett teszünk, hogy hazánkba jussunk, ott vívandók ki a szent harczt, mely nemzetünket a nyomor és elnyomatás siralmaiból a jólét és szabadság templomába vezetendi.» Ha ezt mondhatandom Önöknek üdvözlétül, hiszem nem lehet oly akadály útunkban, mely a hazába vezet, hogy Önök bajnok karjai azt le nem győznék.

Ezen biztosítás megszerzésének óhajta vezérli lépteimet a francziák hatalmas császáranak, s Piemont vitéz királyának főhadiszállására, hová útban vagyok.

Eljárásomban kedves kötelességemnek tekintendem a szervezésben levő magyar hadsereg kellő ellátására, úgy mint nemzeti önérzetök kielégítésére gondoskodásomat kiterjeszteni.

Mihelyt ezek iránt tisztában leszek. Önök táborába sietendek.

Abban bízhatnak Önök, hogy én senkit sem fogok áttatásokban ringatni. — s hogy amint czélunk egy: a haza felszabadítása, úgy én e czélra szentelve életemet, atyai hűséggel hordozom szívemen mindazok javát, érdekét, becsületét, kiknek magamat e szent czél elérésében bajtársuknak nevezhetni büszke vagyok.

Felszólítom tehát Ön által a parancsnoksága alatti tiszteket és bajnok legénységet, hogy eljárásom eredményét nyugton s bizalommal várják be.

Ha isten segít, hogy a magyar lobogót, feltámadásunk eme zálogát, szélnek eresztjük — Önök vitéz soraié leszen a dicsőség a hontmentő magyar hadseregnek magkövét képezni.

Nagy dicsőséghez nagy kötelességek vannak csatolva. Az Olasz-honban szervezett magyar seregnek nem csak vitézségben kellend magasztos példát nyújtani a nemzetnek, hanem rendben s fegyelemben is, mely nélkül sem győzni nem lehet, sem katona a világ tiszteletére nem számíthat.

Megvárom, hogy a parancsnoksága alatti sereg becsületérzete,

minden bujtogatásokat férfiasan eltávolítand soraiktól, s hogy a rend, erkölcsiség s fegyelem oly hű örré talál mindenki saját önérzetében, miszerint legkisebb sem történendik, a mi nekem vagy lehetetlenné tenné vagy csak nehezítené is azt, hogy úgy a hazának, mint Önöknek, összesen és egyenkint, érdekét biztosíthassam.

Óhajtom, hogy mint magyar hazafi biztos kilátás örömevel, mint a nemzet főnöke pedig nemes elégedéssel üdvözölhessem Önök bajnok sorait.

Éljen a szabadság! Éljen a haza!

Kossuth Lajos,
kormányzó.

Bezzeg volt egeket hasogató Éljen Kossuth kiabálás, melynek vége nem akart lenni. Hála Isten meg vagyok annyira a mennyire csapatommal elégedve, pedig nagy szűkölködésnek vannak kitéve.

Nem volna-e jó, korm. úr levelet újságokba tenni? Mit gondolsz?

Épen most kaptam 24-ről szóló leveledet, melyben oly szemrehányásokkal illetsz, hogy nem tudom mérgemben mint egy bomba szét pattanjak-e vagy mint egy bolond nevessek. Csak látnád, minő jó dolgom van! tudom, hogy azt mondanád, hogy jobb dolga van az iháskutyának mint magának az Ihásznak. Hidd el, írnék, ha időm volna, mert szent kötelességem egyike, de alig tudok magamnak annyi időt csinálni, hogy a szolgálatbeli legszükségesebbeket végezhessem. Most szolgált bakákkal és huszárokkal és forradalmi tisztekkel van dolgom; ez nekem sok dolgot ad, ezenfelül sok correspondentiám directe Cavour miniszterrel, az alexandriai Divisions-Generalissal, az itteni térparancsnokkal és General-Intendanssal, hát aztán a mi hangvaféskünkkel Genuában; — nem képzelheted kedves barátom, hogy gőzölög a fejem, exercirozni és oktatni is kell. de erre már alig-alig jut egy kis időm. ne légy tehát irányomban oly förtelmes igazságtalan. Holnap Klapkát várom, ki legelőször fogja meglátogatni csapatomat, — meg akarom neki mutatni, hogy nem henyélt a vén fika, hanem a parancsnoksága alatti 52 magyar megyéből és 62 osztrák gyalog ezredből összeszedett csapatját féken tudja tartani; — ők ugyan ezt könnyű dolognak tartják, természetes a hűs olasz szobákból itélve.

Mednyánszky Londonba ment, már pedig rég, tehát ne kérdezd tőlem hogylétét.

Hoszek Genuában van, mert itt a csapatomnál csak magyarul jól tudókat alkalmazhatok, aztán ő minden becsületessége mellett is igen puha.

Bethlen a herczeg mellett van.

Kiss Miklós az öreggel ment és Figyelmesi. Genuában vannak Klapka, Czecz, Szabó Imre, Sréter, Weisz, Simonyi, Teleki Laczi és Sándor, Irányi, Puky és még mások, de nem tekintélyes egyének. Türr kezét aligha le nem vágják, de a piemonti kormány pensiót ad neki. — süssék meg neki pensiójokat, mikor az ember csak nem is a honáért lesz béna.

Már Speletics levelét nem tudom mikor olvashatom el, legalább egy pár hétig olvasatlan fog heverni: — de ki az ördög is tudná a sok hivatalos levél mellett még a borzasztó privát levéltömeget is átolvadni? — az igaz, hogy van egy olasz-francia és egy magyar segédem, de annak mindkettőnek annyi a dolga, hogy őszülnek bele.

Az én tisztjeim eddig: adjutansaim hadnagy Richon és Vasváry Béla.

A csapatnál Mogyoródi, Veress, Mihalovics, Novelli, Pongrácz Lajos gyalog és Benedikti huszárszázadosok, hadnagyok Nagy Károly, Podhorszky, Markó és a t.

Kérek, mondj barátainnak forró üdvözetemet, s megbocsásásnak, ha nem írhatok.

Kedves nődet és gyermekeidet esókoltatom, a kis Pólit háromszor. Tanárky levelére legyen a válasz ez.

Kossuthékhoz elmenj s ott is mondj a legforróbb üdvözetemet s az öreg hozzám írt levelét közöld velök.

Az egy élvezetem van, hogy a gennai clubbtól távol vagyok. Isten áldjon! híved Ihász.

Nagy sürgés-forgás volt Genuában, midőn a magyar légió létrehozatala elfogadtatott a szárd kormány által: odacsődültek mind az emigránsok, a régi honvédtisztek, úgy hogy Teleki és Klapka nem is tudták, mit csináljanak velök, hogy igényeiknek megfeleljenek. Itt jelentkezett Türr is, de miután a magyar seregben nem szolgált soha, Garibaldihoz küldték, hadd legyen a magyar elem a vörösinges, szabad csapatoknál is képviselve. Gróf Teleki Sándor is oda-rendeltetett. Úgy történt, hogy épen a támadás előestéjén érkeztek meg; a garibaldinusok más nap reggel egy osztrák csapatra

találtak, s azt heves harcban hátraszorították, Trepointi mellett. Türr mindig elől volt s a mint a vörösingések csapatvezére megsebesült, maga állott a csapat élére, de midőn felemelt karddal azt «előre» vezényelte, egy osztrák golyó eltörte felső karját. «Előre fiúk! Éljen Olaszország» szavakkal esett el s vitetett vissza. Ez lévén a háborúban egyike a legelső ütközeteknek, a francia újságírók, kik a táborban lesték az eseményeket, tudósításaikban természetesen mind elbeszélték az esetet, s a közfigyelem ismét Türr felé fordult.

Eber is ez időben lett ismeretesebbé. A francia főhadiszálláson volt, hol civilistát nem tűrtek; ő tehát megerősítette az igazgatóság által régi, török ezredes characterét, hogy a francia sereg-nél maradjon. Jelen is volt a solferinói csatánál s azt rögtön a hely színén oly melegen, oly híven és oly festői módon írta le a Times számára, hogy ezen levél Londonban nagy feltűnést gerjesztett s a társaságban egy napig a közbeszéd tárgya lett.

A solferinói csata idejében Ihásztól a következő levelet vettem:

Aqui, 14. július 1859.

Kedves barátom!

Talán csak nem haragszol, hogy válaszómmal oly soká vára-koztatlak? Ugyan ne tedd azt kedves barátom, mert biz ártasz vele egészségednek. Nem hanyagság vagy restség hosszas hallgatásomnak oka, hanem egyáltalában nem valék képes magamnak a haza oltáráról annyi időt elvenni, hogy képes lehettem volna neked válaszolni.

A csatatérről újságokat írnom, annyit tenne, mint szemtelenkedni, minekutána itt Aquiban oly elszigetelve vagyok, hogy nagynehezen szivároghat hozzám olykor-olykor hír a táborból, amit vagy a magyar szökevények, vagy pedig eltévedt újságok hoznak.

Az öreg múltkor (7-ik július) itten meglátogatott a vaspálya-állomásnál, a municipalis tagok és a nemzetőri tisztikar fogadta. Én voltam azon szerencsés, ki a kocsiból kisegíttem és kit karjai közé szorított. Az állomáson kívül fel volt állítva a 3-ik bataillonom a magyarországi lobogót lebegtetve. A zászlóalj régi kormányzójok megpillantására oly örömkítőzésekre fakadt, hogy az öreg Napoleont a régi gárdái közel sem fogadták visszatértekor Elba szigetéről úgy, mint az öreget ezen zászlóalj fogadta. Az öröm-

könnyek még a legdurvább arczokon is gördültek a szikrázó szemekből. A szemle után gyalog egy hosszas platanus fasoron kísért a néptömeg a magyar kormányzót a fáklák s nemzeti színű lámpák özönében és a meg nem szünni látszó «evviva» és «éljen» kiáltások közt a szállásomra, hová meghívásomat kegyeskedett elfogadni. Ott egy szakasz nemzetőr volt felállítva, kik mint «Ehrenwache» egész ittléte alatt szolgáltak. A város minden ablakai egész éjfélig ki voltak világítva. A fogadtatás mindenestre oly nagyszerű volt, hogy többet ily kis várostól követelni nem lehet. Más nap reggel öt órakor a városon kívüli hosszú platanus alléban négy zászlóalj és egy fél eskadron huszárt szemlélt meg. Bámulatós magatartással fogadta ötöt csapatom. Ezen szemle után egy klastrom udvarában négyszögben állítottam fel csapatomat, hol az öreg egy lelkes beszédet mondott nekik; bezzeg nem kellett más, őket azonnal az osztrák ellen vezetve, talán magok megadták volna az utolsó csapat volt zsarnokjoknak. Az egeket hasogató éljenzés «éljen a mi apánk», «a mi megváltónk», «a mi vezetőnk a honunk szent földjére» szünni nem akart.

Ezután elmentünk a kórházba, hol vagy kétszáz sebesültünk hevert; jobban esett szegényeknek, mint a legjobb orvosság.

Délután egy órakor egy bankettre valánk meghíva, ott az öreg a toasztirozásokra jó olaszul válaszolt, úgy látszik inspiratióból. Három és fél órakor elhagyá a legnagyobb meglepedésben Aquit.

Egy bataillont már elküldöttem szolgálatot tenni Alessandriába (az első z.-alj), a 2-ik és 4-ik Astiban van, a 3-ik és 5-iknek fele itt, Aquiban, a fél eskadron huszárral együtt.

Klapka Turinban van. Czecz Kiss Miklóssal Astiban. Veress Alessandriában. Az öreg és Teleki Laci. úgy Vetter, Irányi, Szabó Imre és Puky Genuában. Sréter és Teleki Sándor Kupával Milánóban. Türr sebesülve Bergamóban, Hoszek az alessandriai vas-pálya-stationál várja a foglyokat és ott átveszi a magyarokat. De már csakugyan zárom soraimat a legmélyebb üdvözetemmel kedves nőduél, az egész háznál és minden jó barátnál.

Isten veled, hived Ihász.

V.

Az események rohamosan követték egymást. Az osztrákok a háborúüzenet után elmulasztották a gyors támadást s az olasz sereg megverését, mielőtt a francziák megérkezhettek volna, amint pedig ezek sorakozhattak, mindjárt következett a magentai csata és győzelem, utána a solferinói diadal, melynek utónapján Kossuth Napoleonhoz rendeltetett Valleggióba, amint ezt emlékirataiban elbeszéli. Visszatérve rendeletet küldött nekem, hogy a légió számára magyar bakkancsot és magyar nadrágot készíttessenek. Mielőtt Bradfordba mennék, hogy a megrendelést eszközöljem, az olasz követ-ségnél megtudtam, hogy a egy francia csapat Lussin Piccolót, a quarnerói szigetet Fiume szomszédságában szállotta meg, s hinni kezdtem, hogy legközelebb Fiumét is elfoglalja s itt, Magyarország földjén kibontja a magyar háromszínű zászlót s kibocsátja a császári kiáltványt, mely Magyarországot belevonja a háborúba. Reményteljesen utaztam Bradfordba, de kevés órával megérkezésem után vettem a fegyvernynyugvás megkötésének hírért, mely csakhamar véget vetett a háborúnak. Tüstént visszamentem Londonba. Kossuthné s gyermekei Kossuthhoz siettek Svájcba; reményeink ismét füstbe mentek épen azon pillanatban, melyben beteljesedni látszottak. Érzéseinket legjobban fejezi ki a következő két levél. Az egyiket Kossuth írta Savoyából, a másikat Ihász Aquiból. Mindkettő oly jellemző, s oly hű képét adja lelki állapotuknak azon időben, hogy azokat egész terjedelmében közlöm:

Aix les Bains (Savoie), július 18. 1859.

Kedves barátom!

Dolgainknak a fegyverszünetig volt folyamáról, a mennyire az örökös utazás s tömérdek detail-munka engedé, nőmet s általa téged «au courant» tartani ügyekeztem; most orientálni akarlak a fatalis békekötés iránt, mely szegény hazánk kilátásait semmivé tette, oly kilátásokat, minőkkel tán soha sem birand többé. Képzelted mit érezek — össze kellett szednem minden erőmet, hogy szívem meg ne törjön — de férfiúnak kell lenni a viszontagságok ellenében s vigasztal azon öntudat, hogy ha szabadságát nem adhatám vissza hazámnak, legalább irtózatosszerűségeitől mentet-

tem meg azáltal, hogy felkelését a francia zászlónak magyar földön engagirozásától tettem függővé, s ettől magamat semmi ígéretek, semmi biztatások által eltéríttetni nem engedém. Mi volt volna sorsa szegény hazánknak, ha ezt nem teszem? — borzasztó csak reá is gondolni.

A béke (s minő béke!!) indokai iránt szóval majd mondhatok sokat, miket, mint nem egyedül az én titkomat, levélre bíznom nem szabad. De okos ember vagy, tájékozva leendhetsz azok által is, amiket írok.

N. császár amint a békepreliminárakat megköté, nyomban telegrammot küldött Pietrinek Genuába, hogy postára tett levelet hozzá, minket illetőleg. — Ez 14-kén érkezett meg Genuába reggel, midőn én már útban voltam Turinba, telegrammot kapván arról, hogy Cavour a táborból éjjel visszatérve leköszönt. A levél utánam küldetett eredetiben. Ez volt benne csaknem szóról szóra:

«Mon cher Pietri! Midőn utolszor találkoztam Kossutlival, tisztán megmondtam neki, hogy vagy «je serai forcé» békét kötni, vagy pedig legerélyesebb eszközökhöz nyúlok a háború sikeres folytatására. Első esetben Magyarországért semmit sem tehetendek, második esetben egyetértésünk szerint Magyarországot függetlenségre segítendem. Szerencsétlenségre az első eset kénytelensége állott be. — Napoleon, a király s én mindent végig gondoltunk s meggyőződünk, hogy nem lehet mást tennünk, mint amit tettem. Ily y aura amnestie générale pour les Hongrois, akik pedig en France ou en Algérie szolgálatot akarnak vállalni, szívesen elfogadtatnak. Sajnálom stb.»

Pietrit telegraph által Turinba hívtuk. Eljött s vele Cavourhoz mentünk. Im a beszélgetés veleje *confidentialiter*.

P. Nagyon rossz hatást teend az, ha Ön lelép.

C. Le kell lépnem. Lehet transigálni érdekek felett, de nem becsület felett. S én megbeestelenítve érzem magam. Hogyan? én írhatnék alá oly békét, mely királyomat az osztrák s a pápa confederatusává teszi? Toscánát és Modenát megszökött fejedelmeknek visszaadja? soha! ez nem pártkérdés, még Revel* is inkább

Revel a régi ultramontán piemonti miniszter.

két kezét hagyná elvágni, mint ebben megegyezni — mert megegyezni becstelenség.

Én. (Közbe vágva.) Még több. Ön királya eddig souverain volt. — Birtoka nőtt, de többé nem souverain, hanem alárendeltje egy képtelen conföderationnak, melynek elnöke a pápa, tagja Ausztria, mely belenehézkedik egész birodalmából vont súlyával s Toscana, Modenára, Nápolyra való befolyásával s a concordatum által a papság súlyával. Mi lesz Ön királya ott? Vasallus.

C. Mais ça ne sera pas. Cette paix ne s'exécutera pas. Moi je me ferai conspirateur, révolutionnaire s'il le faut * — de ebben meg nem nyugszom. És azt gondolja Ön, hogy Anglia megnyugszik abban, hogy Olaszhon ultramontanus befolyás alá helyezve, Anglia semmi morális súlylyal se bírjon az olasz földön? Mais! Palmerston lui même en est furieux ** stb. stb.

Aztán Cavourhoz fordultam, hogy ha már a hazám iránt nyújtott reményekben megcsalattattam, legalább nyujtaniok kell segédkezet a légio ügyét úgy intézni el, hogy személyes panaszra ok ne legyen. — Ezt becületkérdésnek elismerték.

Ezalatt eljött Klapka s Teleki is. Én mindenek előtt azt kívántam, hogy az amnestián kívül a császár kötelezze magát a végbékekötésben kikötni, hogy akik hazamenetelt választanak, osztrák katonai szolgálatba többé ne kényszeríttessenek, különben találnak majd prætextust őket minden 3 nap alatt 25—40 bottal regalírozni. Pietri tett ez ellen nehézségeket, de én insistáltam mindaddig, míg specialis trainnel még az éjjel elment Milanóba a császárhoz s pénteken meghozta a császár határozott ígérését, hogy ezen stipulatiót biztosítja. Így hát a szegény emberek mégis jobban vannak, mint azok, akik foglyokul maradtak volt.

Stipuláltam, hogy a cs. költségén küldessenek haza — elfogadtattott.

Hogy a végbékekötésig mostani depôtjukban maradjanak s tiszték és legénység hadi lábbon elláttassanak, mint eddig — elfogadtattott.

* De az nem lesz, ezen béke nem fog végrehajtatni, én összeesküvő, forradalmár leszek, ha kell.

** Maga Palmerston dühös e miatt.

Hogy elszállításkor 15 napi zsold gratificatiót kapjon altiszt s legénység (4000-en felül vannak, sokra megyen). Megigértetett.

Hogy a tisztek, kivált az emigránsok, állásaikból kizavartatván, valami kis indemnityt kapjanak, miszerint egy pár hónapi idejük legyen szétnézni helyzet után. — Elfogadtatott s másnap annyi bocsáttatott dispositiónkra, hogy azt utolsó fillérig repartíálván rang szerint hatvanon fölül levő tisztjeink közt, tábornokoknak 6000 frank, ezredesnek 5000 s még a pár nap előtt káplárból hadnagygyá előléptetteknek is 1000 frank jutott.

Ezeket búcsú napiparancsban a seregnek tudtúl adván — s végrehajtás és mindennek legombolyítása iránt rendelkezvén, pénteken éjjel ide indultam nőmmel találkozni, kinek rögtönzött ide-rohanása végtelen aggodalomba ejtett, mit az érthetetlen telegrammok zavaró conflictusa halálos kínná nevelt, pedig tenger bú-baj volt meg-megtörő keblemen.

A császár pénteken Pietri által (mert nem vágytam még egy entrevuere) biztosítását izente becsülésének s annak jeléül tudtomra adatta az okokat, mik békekötésre határozták. Indiscretio nélkül nem írhatom detailokban. — Seregének kimerültsége — nagy reinforcementok annál nagyobb szüksége, mert az olaszok bizony nem sokat tettek magukért (30,000 önkénytes! mi ez? — Nálunk ennyi idő alatt 200,000-nyi sereg lett volna), erre az időhiány, mert a porosz támadni készült, az oroszról autographi levél jött azután való nap, midőn én Valeggióban voltam, még a «perfidé Albion» is neutralitásról beszélve, erősen armozott. Európai fegyveres mediatio fenyegeté, meg kellett előznie, vagy kötéssel vagy csatával, mire Verona ellen s nem «en rase Campagne» erősödés kellett volna hazulról, a távol basisról, hol a Rhennstól 240,000 német fenyegetett stb. mind materialis nehézségek — s az orosz — ott a kulcs. Ezeket is csak stricte confidentialiter írom.

Ami minket illet, mondhatom, hogy okai alaptalanok, mondhatom, hogy ha alaposak volnának is Olaszhonra nézve, jobb békét kötni hatalmában volt, tehát bolond volt ilyet kötni, mondhatom s hiszem, hogy maga alatt vágta le a fát, hogy semmivé tette maga magát, ezt s még többet is mondhatok, de azt nem mondhatom, hogy megcsalt. Ezt nem mondhatom. Tudod, hogy én felkelésünket fr. sereg hozzánk küldésétől függesztettem fel; vagy így, vagy

nem. Ezt elfogadta s hátam mögött a forrongó nemzetet bajba sodorni nem iparkodott. Ő szintén kezemben hagyta hazánk dolgát. Hogy az expediitót Velenceze bevételének meg kell előzni, miszerint embarcationalis helyünk legyen az adriai tengeren, ebben én is igen természetesen megegyeztem, s ő ezutánra a seregküldést azon provisióval kötelezte, ha eddig európai fegyverzett mediatio veszélye békére nem kötelezi. Tehát mondhatom, hogy bolond volt, de azt nem mondhatom, hogy megcsalt. Ha a világ úgy hiszi, nekem nem áll tisztemben nem-et mondani; aki politikai hibát követ el, viselje sulyát, bünhödni fog érte jobban mint gondolná; tegnap Európa arbitere volt, s a világ legnagyobb emberévé lenni munkában vala; — ma nincs barátja, sem nemzet, sem fejedelem — az olasz gyűlöli — az Orsinik gombaként támadandnak — Magyarországra többé nem számíthat — az Orleans-pártnak roppant erőt adott — saját népe előtt nimbusát veszti — hadserege morog — tisztjei Milanóban epaulettjeiket tépték le — bünhödni fog s à coup sur én nem állok közibe s a közvélemény közé, melyben az Isten sujtó karja emelkedik; de én nem léphetek fel vállólag, hogy megcsalt, mert ez nem áll, nem csalt meg.

Azért hadd tisztuljanak a viszonyok s higgadjon keblemben is a bánat szenvedelme, mielőtt Angliába visszatérnék. Balzsamot próbálok szívni sebzett mellembe Svájcz havasainak hűtő legéből, mert szívemben egy pokol ég.

Én tisztán állok lelkemismerete előtt. A jó polgár tisztét teljesítém, midőn a kinyujtott kezét vissza nem lökém, a nélkül, hogy megkísérteném hazámért mit tehetek. De számba vevén, kivel van dolgom, gavantiákat követelék, melyek ha fel nem szabadíták hazámat, legalább szerencsétlenségtől óvták meg s jövődjét nemcsak sértetlen hagvák, de megerősíték, mert revelálták, hogy a magyar nem tört meg, s csak alkalomra vár, hogy erőben s akaratban egy, s disciplinát ismer, a sikernek e feltételét; még hallgatott, csak fejét emelgette s megreszkettek fejemelése előtt Európa hatalmai, mint oly erőttől, melylyel nem bírnak, ha tettere tör ki; növekedett a sympathia, a bénúlt franczia is lánggra gyúlva emeli fel maradt fél karját e gondolatra: magyar mellett Magyarorszáért küzdenie; sorainkban az utolsó közlegény is úgy viselte magát, hogy tiszteletet vívott ki a magyar névnek s, már ma is minden

gondolkozó ember tudja, pár hó múlva tény gyanánt álland a világ előtt, hogy Magyarhon függetlensége nélkül semmi nagy európai kérdés meg nem oldható.

Én, mint a nap hevében feje hajtott növény, alkalmasint nem bírándok többé felüdülni — legyen úgy, de utolsó tettemben is nem voltam haszontalan fia szegény hazámnak.

Mind ezt lehet mondani, én is iparkodom mondani magamnak, de mit ér? »Wohl lässt der Pfeil sich aus der Wunde ziehen, doch nie wird das Verletzte mehr gesunden.» — — Szegény, szegény hazám! mikor virrad reád ily alkalom hajnala ismét! Oh ha látad volna a nép fiát, e 4000 bajnokot! minő fiúk ezek! s meggondolni, hogy szeptemberig 20.000 ily bajnoknak élén állandék s velök s 30.000 francziával menve haza, milliókat mutatunk vala fel a világnak oly attitudeben, minőben még egy összes nemzetet nem látott — és oh, hogy meg kellett érnem, hogy mindennek vége — vége! — — Isten tartsa meg eszemet.

Arról, mi készül Olaszthonban, nem szabad írnom — de bizony nem merném mondani, hogy a kötött béke consummáltatik — s ha mégis igen, pár év alatt vihar lesz Európában, vihar, minőt a világ keveset látott.

Költségeid voltak. Ird meg Genfbe poste restante, kifizeteten.

Nődet tisztelem. Legyen anyja leányomnak, míg itt kóvályog hontalan atyja, kinek most igazán nincs hová hajtani fejét.

Lajos fiamat segítsd utjára. Segítsd passushoz. Először indul világba az árva fiú. Meglátom, hogy boldogul.

Nem tudsz valami házikót üresen künn a városból? az omnibus közelében az Universitás felé? — ismered szükségünket s szegénységünket.

Isten veled s tieiddel.

Barátod

Kossuth. }

VI.

Aqui, augusztus-hó 12. 1859.

Kedves barátom Feri!

Hogy utolsó beces leveletekre a választ ily hosszú porázra bocsátám, közel se restségnek vagy hanyagságnak tulajdonítsd, —

egyedül a rossz kedv és a levertség tartóztatta vissza, — egyébiránt az időm szűke sem engedte volna ezt meg.

A seb, mely keblemen a tiszta égből lecsapott villám által ejtett, igen is nagy, annak kínjait úgy senki sem érezheti, mint én, — én, ki első voltam, ki lelkes és derék csapatom előtt (4000) baráti karjaimat az üdvözlésre kitártam, kiket mind ekkoráig a legszebb remények bölcséjében ringaték, — kiknek Kormányzó Úr szívreható levelét (melyet neked is megküldék) felolvasám. Alig hogy a lelkes éljenzések az osztrák seregben a magyaroknál visszhangra találtak, alig hogy a legkedvesebb remények karjai közt szunyadva, rövid s szép álmaikból a legborzasztóbbra ébredtek, ime már a Magyar Nemzeti Igazgatóság búcsú sorait kivonatban küldöm, mely szegény kis csapatomhoz intézve vala:

« — — — — Klapka Tábornok mint seregarancsnok a tisztehez tartozó kötelességeket befejezendő, még egy ideig itt marad. — Együtt véve azonban a vitéz sereg irányában állásunk, mint igazgatóság, ezennel befejeztetik.

« Befejezzük azt sebzett kebellemel, de nem reménytelenül, meghajolva a megghiúsult kilátások miatt, de nem megtörve. Visszatérünk az örömtelen száműzetés sívár útjára. — Tűrni, szenvedni készek ha kell, tenni eltökéltek, ha s mikor lehet. Hazánk iránti kötelességérzetünket semmi viszontagság nem fogja soha megingatni, s e kötelességérzethez azon meggyőződés csatlakozik, melyet a jelen viszonyok minden balvégzet mellett is erősítenek, hogy magyar hazánk függetlensége Európa rendes állapotba jutásának oly mellőzhetlen feltétele, mely nélkül sem az olasz, sem akármely más nagy európai kérdés meg nem oldható. Ezért vallásos hitünkhöz tartozik, hogy édes hazánknak szabad s független jövője van, csak nemzetünk, összesen s egyenkint, magához hű maradjon.

« Visszatérünk a számkivetésbe azon indulattal, minek alapja nem maradand ismeretlen nemzetünk és a história előtt, hogy vétkeztünk volna a jó polgár kötelessége ellen, ha részvétre hivatva fel, midőn hazánk elnyomása ellen egy óriási harc volt készülöben, elmulasztottuk volna megkísérteni, ha nem fordíthatjuk-e hazánk felszabadításának alkalmára az ajánlott kilátásokat.

« A végzet másképp akará, de vigasztal azon öntudat, melyet igazolni is képesek vagyunk, hogy oly alapra fektetők működésün-

ket, s oly biztosítékokat szereztünk meg, melyek, ha a háború ily kora, váratlan véget nem ér, hazánk függetlenségének helyreállítását, nemzetünk férfias eltökélésének értelmébe helyezendették.

«Most pedig, hogy béke kötöttett, szenvedő hazánkat legalább nagy szerencsétlenségtől óvták meg.

«Ez is vigasztalás, mert sértetlen marad hazánk jövődjé, mely óvatosságunk nélkül veszélyeztetve lehetett volna.

«S most nincs egyéb hátra, mint mély illetődéssel búcsút venni bajtársainktól.

«Köszönjük hű közremunkálását mindazoknak, kik nehéz pályánkon, hazánk iránti szent kötelességeink teljesítésében nekünk segédkezet nyújtottanak.

«Köszönjük vitéz bajtársainknak az ösztönszerű készséget, melylyel honszerető szivök szent sugallatából sorainkba siettek.

«E készség a nemzet ép szellemének nyilatkozványa, melynek csak alkalom kell, hogy széttörje az idegen jármot, mit idegen erőszak nyakunkba vetett.

«Az alkalom késchetik, de eljövend s vele a honszabadulás örömnépe.

«Köszönjük a férfias méltóságot s szent becsületet, mely nemcsak a magyar nevet szeplőtlenül őrizte meg idegen földön, — de a népek között úgy, mint a hatalmak ítéletében, hitet, bizalmat, tiszteletet s rokonszenvet növelt a magyar iránt.

«Akik hazamennek szülőföldünkre, táplálják keblükben a honszeretetet szent tüzét, híven és ernyedetlenül, s amint magukkal viszik becsülésünket s testvéries szeretetünket, úgy mi viszont azon hitben búcsúzunk tőlök, hogy ha majd, megelégelve nemzetünk szenvedéseit, a gondviselés felhossa hazánk bús egére a szabadulás hajnalát, az Olaszthonban alakult magyar sereg elszórt tagjai helyt állnak magukért, hazáért és szabadságért.

«Vigyenek üdvözetet a szeretett honnak, áldás legyen útaikon.

«Jobb jövődöt a szenvedő hazának.»

Kelt Turinban, július 16-án 1859.

Ihász, Ezredes és 1-ső Dandár-Parancsnoknak.

A Magyar Nemzeti Igazgatóság :

Kossuth, Teleki László, Klapka.

Elbúcsúztak főnökeink és mi mindig itt a kízó bizonytalan-
ságban várakozunk, — ki tudja, mi sors vár lelkes csapatomra, mely
el volt határozva az utolsóig Belzebub egész csordája ellen küzdeni
s ha kell egytől egyig elveszni.

Hiába fentem pallosom; — szegény leigázott honunk várako-
zásainak meg nem felelhetve, lehajtott fővel, búsan vigasztalom
csapatom sorait a mindennapi szemlénél.

Ma kaptam szegény jó öregüinktől s úgy Klapkától is levelet,
melyben írják, hogy egy pár nap alatt sorsunk fölött határozva
lesz s hogy mindazok, kik vagy átszöktek hozzánk vagy úgy foga-
tódttak el, szabadon, bántatlanul visszatérhetnek honukba, s hogy
az osztráknak mint zsoldosok szolgálni soha nem köteleztetnek.
Hogyha lehetne a kutya németnek hinni, úgy szegényeknek sor-
sukon segítve volna, de mikor tartotta valaha a német a szavát?
azt tenni, ő vétket követne el.

Ami személyemet illeti, én még nem határoztam el magamat
mit tenni, három út áll nyitva előttem, az egyik visszatérni imádott
öregünkhöz, ki is e következő sorokat intézte hozzám utolsó leve-
lében személyemet illetőleg: «Egy pár hetet St. Gervaisben töltök.
meghúzzuk magunkat. Ronesolt lelkemnek magányra s az örök
természet csillapító befolyására van szüksége.

«Beh sokszor mondjuk, bár csak velünk lehetne Ön kedves hű
barátunk, kihez 10 évi családi viszony, a testvériség érzetével
egygyé forrasztott. — Nem tudom, engednek-e áldozatos köteles-
ségei egy kis kirándulást.

«De ha majd megghiúsult reményeink kötelességeinek láncza
véggkép lepereg s ismét a hontalanság nyomora újra kezdődik, sok-
szor kérdjük egymástól, úgy leszünk-e ismét, mint 10 év óta valánk,
vagy hiányozni fog-e családunk köréből Ihász, a jó barát, kit test-
vérnek megszoktunk tekinteni.

«Kérni nem merem Önt, édes barátom! mert tudja, hogy én
csak inséget, nyomort, nélkülözést ajánlhatok, melyben 10 év óta
önfeláldozással, híven és zúgolódás nélkül osztozott, s bizony csak
jellemzilárdsága s lovagias hűsége bírhatá reá, hogy ily soká is
túrje azt.

«Köszönöm, köszönjük lelkünk mélyéből, hozzám, családomhoz
példátlan csatlakozását, s hálátlanok volnánk, ha nem kérnök, hogy

csak, s csakis egyedül saját vonzalmát vegye vezérül jövendőrei elhatározásában. De ha e vonzalom oda vezetné Önt, hogy tovább is osztozni akarjon örömtelen tengésünkben, mondanom sem kell, hogy örömmel s vigasztalt érzéssel üdvözlendjük Önt családunk körében, mint szeretett testvért, kinek hű-ége elviselhetőbbé tette és teendné életünk bánatos terhét. — De ha másként határozand, családi körünkben nagy lesz ugyan a csorba, de életben, halálban hű, szerető testvérei maradunk.»

Mit tennél te helyemben Kedves Barátom? Napról-napra öregbedem, s azon forrás, melyből eddig anyagi segítséget merítettem, kiszáradhat, vagy valamely mystikus kéz által elvágódhatik, — pedig előbb főbe lőném magam, mintsem szegény jó öregünk terhére esnék, ki képes inkább maga szenvedni és gyermekei szájából a falatot elvenni, mintsem hogy jó barátait lássa nélkülözni. Én szívreható levelére válaszoltam s azt írák neki, hogy parancsoljon vélem, én irányában a síromig a változhatlan Iház maradok. Én neki megírtam, amit itt neked is írok s megírtam azt is, hogy tervem az volt, hogy Kiss Miklós jószágán vagy 50—60 hold instruált földet átvennék, s abból, ha a sors megtagadná tőlem azt, amit eddig hazulról élveztem, tehát kereshetnék annyit, hogy megélhetnék.

A harmadik út pedig piemonti szolgálatban maradni félfizetéssel (3400 frc.), ez sem megvetendő, mert ezen summából mint egyes ember csakugyan megélhetnék, — aztán rövid idő mulva activitásba léphetnék, már pedig mint piemonti ezredes jól állna az ember. No hanem én ezt mind megvetem, ha az öreg úr rendelkezni akar velem, mert ő vele még örökös fogságra is képes vagyok elmenni, ha terhére nem leszek.

Ha öregünk nem rendelkezik velem, akkor egy szép reggel Aqui körül valamelyik hegyre felmászok és a szelek hatalmába adom magam, hogy vigyen, a merre a sors akarja. Istenem! újra, és örökké a vándorbotra támaszkodjunk! Meddig fog ez még tartani?

A szegény s kedves Vilmának azt ígértük, hogy Magyarhonból el fogunk érte jönni, — fájdalom, az ember csak gondol, de az Isten határoz. Kérlek, add át neki, szívem mélyéből ömledező üdvözetemet, s kérem, hogy vessen a mostoha sors bárhova, ne felejtse el azt, aki őket annyira szereti.

Ma küldöttem el bandámat (öt hegedűs, egy bőgős és egy klarinétos cigány) Alessandriába, hogy az ottani s brigádámhoz tartozó első zászlóaljnak egy kis kedvet csináljon, hisz sirva vigad a magyar. Én részemről, ki tudja kedves Ferim, lesz-e még valaha jó kedvem? Itten ugyan bőségében volnánk a kedvhozó bornak, de az Isten tudja, nem esúszik, búsak vagyunk mint a magányos veréb. Az olcsóság itten igen nagy, ma a menagiám részére vettem 20 csirkét 10 frankért. A szöllőt, dinnyét, tejet, kukoriczát, baraczkot, fűgét stb. már meguntuk, az ilyesmi itten majdnem ingyen járja. No, hanem mit terhellek hosszú és unalmas levelem olvasásával, hisz nem sokára látjuk egymást, majd szóval akkor többet.

Az Istenem áldjon meg kedves Ferim, — kedves nő! meg fog bocsátani, ha ezúttal nem válaszolok becses levelére, Isten látja lelkemet, teljes lehetetlen, add át neki, úgy kedves családotnak, forró csókjaimat, Tanárkyt, úgy Janzát is, szívemből tisztelem.

Ma vettem le magam kezeimmel a lobogómat rúdjáról, s újra bepakkoltam, a szegekből egynéhányat egy földim által elküldök haza.

Még egyszer Isten áldjon meg mindnyájatokat.

Siromig őszinte barátsággal   hived   Ihász.

VII.

Engemet az események ezen fordulata annyira meghatott, hogy vastermészetem mellett is megbetegedtem, pár nap alatt azonban ismét felszedtem magamat, s Wight szigetére mentünk gyermekeinkkel s Kossuth leányával Vilmával. Ott találtuk a Herzen családot, sétálgattunk, élveztük a lány tengeri levegőt, fürdöttünk és csónakáztunk, s visszanyertük ismét ruganyosságunkat. Kossuthnál sem tartott soká a levertség, augusztus végével ismét remélt és tervezett, amint következő leveléből látható:

Interlaken, Berner Oberland, aug. 31. 1859.

Kedves barátom!

Kalandozásunk miatt későn veszem leveleimet, némelyek el is tévednek. Tőled rég nem kaptam — aug. 10-kei volt az utolsó. Lucernbe rendeltem leveleimet, hol már tegnap szándékoztam lenni s csak holnapután leszek. Lajos fiam betegsége hátráltatott.

Gastrikus lázt kapott. Erőtetni akartuk járással, koplalással s egy kis borkővel, bízva erős, egészséges természetében, de végre is pihenés és orvos kellett. Már jobban van. Holnap megyünk Giesbachba (Brienz-i tó), hol e napon a vízesést illuminálják. Holnapután a Brüniggen keresztül gyalogolunk s Lungernből Lucernbe hajtunk, ha lehet. Pénteken talán leúszunk gőzösön Fluelenig s vissza, — szombat Basel, vasárnap Strassburg, hétfő (szept. 6.) Páris. Ott csak két nap szándékom mulatni, de meglehet mást parancsolandnak s körülmények, mert tanácsos vissza nem utasítanom a még egyszeri találkozást, ha fellívatnám reá (bár keresni nem fogom). Meglehet pedig, hogy fellívatom — mert különböző utakon jönnek az avance-ok, hogy «ne törjünk», hogy «ami veszve látszik, csak halasztva lehet» stb. — értem s értem a kulcsot is. Félnék, hogy nem hallgatok, s lelkiismeretök mondja, hogy jót nem szólhatok, legalább politikai belátásukról. Mert hej! barátom! amint adat jó adat után, mindinkább világosabbá lesz a gondolkozó ember előtt, hogy a császár oly alkalmat szalasztott el ok nélkül, oktatlanul, minőt nem század, de tán csak évezred nyujt egyszer a páratlan historiai nagyságra, a gondviselés (vagy ha úgy akarod a «Sors incerta») választottjának.

Gondold csak: B. Kemény Zsigával s Dánielik kanonokkal találkoztam itt véletlenül. Együtt másztunk fel a Murtenhez, honnan nézve elterül a bámuló szem előtt a Jungfrau s tíz óriás satellesének roppant félköre oly rémítőn szép közelben, hogy megszámlálható az örökjégből lezérnázó vízszálakat, míg a közbe-közbe lerohanó jégzuhatag robogása felmennydörög az emberhez tízszeresen visszavert echójával.

E egyszerű helyen, hol a szív kitágul s az ember magát egyéni semmiségének érzetében elfelejti — ők, kik nem voltak a múltban a párt emberei, melyet vezérelni nekem jutott keresetlen osztályrészemül, elbeszéltek nekem, mint bizott, mit várt, mit volt tenni kész nemzetünk. Elbeszéltek részletekben a rendszert, melyet az átkozott osztrák követ, — ő, ki hazánkban nem is kormány, hanem egyszerűn rablóbanda; elbeszéltek, miként nincs vallás — nincs nyelv — nincs osztálykülönbség, hanem csak egy érzelem van: engesztelhetetlen gyűlölet az osztrák ellen, s a hitté emelkedett elhatározás szabaddá lenni, ha lehet, s lenni akármivé ha kell,

csak az osztrákénak nem maradni, — elbeszélték, miként ment volna a pap, a szerzetes százankint, ezereinkint a csatába, mint megannyi Capistran s mint fogott volna, mint kész fogni fegyvert az egész nemzet, mint egy férfiú.

A dolog úgy áll, barátom! hogy ha Napoleont Villafrancánál az az átkozott Coup de Soleil meg nem kábítja, érdemtelen vezérletem alatt, beírt volna egy lapot a történet könyvébe a magyar — minőt még a világ nem olvasott. S mindezt elveszve látni ok nélkül! — ok nélkül!! — Isten tartsa meg eszünket, hogy ne bolonduljunk.

Mély bú ömlött el a nemzeten, de nem csüggedés; még mindig bízik s különös!! Napoleonba bízik. — Csüggedés csak akkor szállná meg, ha tőlem azt hallaná nyíltan mondatni, hogy ezen oldalról a reménynek végkép vége van.

Helyzetem — hallgassak vagy szóljak, nagyon nehéz lesz Angliában — de majd csak eligazít a kötelesség érzete. Hanem kérek, ha tudakozódnak, kerüld ki a lehetőségig úgy a positiv ígéretet, mint a positiv megtagadást, csak annyit mondj, hogy semmi európai kérdés sem lévén megoldva s minden függőben lévén, lehetetlen megmondanod, mit fognak tanácsolni a viszonyok, ha majd a zürichi conferentiának vége lesz, s tudjuk mi a bevégzett tény s mi nem.

A zürichi conferentia hosszúra haladása nekem sok közvetlen gondod is ád. Haladtával halad az amnestia, s katonai szolgálatmentesség stipulációja, mely légióink hazamenetelének kikötött feltétele, s 4000 embert becsületben, rendben összetartani fegyelmi törvények, hadiláb s foglalatosság nélkül, nem kis feladat. Eddig csak ment, úgy ahogy, de vannak bujtogatások, s minden óra veszéllyel fenyeget. Teleki L. kérésemre Zürichbe ment megkísérteni a pont külön pertractatióját kivinni. Nem megyen külön utasítás nélkül. Írtam a császárhoz St. Sauveurbe. Nyugtalanul várom küldöttem jelentését. — Isten áldjon. Megírom Párisból, mikor leszek Londonban. Barátod Kossuth.

VIII.

Amint Kossuth Londonba visszaérkezett, kettőztetett munkássággal hozzáláttunk ismét a feladathoz, a közönség figyelmét Magyarországra fordítani. Angolországban ez az én feladatom volt. Szarvady hatott a német és francia sajtóra, Horn főleg a belga lapok számára írt, Jósika és Teleki kapták a tudósításokat Magyarországból s elláttak bennünket anyaggal cikkeinkhez, az osztrák kormány pedig, ismert bölcsességében, mindig adott elég alkalmat arra, hogy oly cikkeket írassunk, melyek az angolokat különösen érdekelték.

Ismeretes dolog, hogy a bécsi államférfiak sohasem ismerték Magyarországot s még ha jó szándékkal is voltak iránta, mindig oly ügyetlenül jártak el, hogy a nemzetet mindinkább elkeserítették. Gróf Thun Leo, a vallás és közoktatásügyi miniszter, ez időben rendezni akarta a protestáns egyház viszonyait, melyek Magyarorszában századok óta, a francia hugenották rendszere szerint, a legkiterjedtebb autonomia alapján fejlődtek ki, úgy hogy minden felnőtt protestáns egyháza dolgaiba befolyhatott s a világi elem az által is erősebben csatoltatott az egyházhoz, hogy annak dolgaiba közvetlenül befolyt. Az ily szervezés természetesen semmi helyet nem hagyott a kormány befolyásának s az egyházat tökéletesen függetlenné tette. A bécsi kormány nem tűrhetett ily szabadságot s be akarta hozni a kerületi felügyelők és superintendensek választásának jóváhagyását a kormány részéről, továbbá időnkinti zsinatokat egyháztörvényhozói hatalommal, melyeknek határozatai ismét csak a kormány jóváhagyása után érvényesek, továbbá a superintendentiák egészen új, a régitől eltérő, területi felosztását. Mindez sokkal szabadelvűbb volt még, mint a német protestáns egyház szervezete Németországban s a németországi lapok dicsérték azon osztrák miniszternek e tekintetben tanúsított szabadelvűségét, a ki a concordatum megkötése által eléggé bizonyította be ultramontán hajlamait. De Thun s a bécsiek egyáltalában nem fogták fel a magyar jellemet, mely ahhoz semmiképen sem tud hozzászokni, hogy róla, nélküle lehessen rendelkezni. Thun terve egyébiránt nem volt ismeretlen, már régen közölte a superintendensekkel, és hitte,

hogy nagy visszatetszést nem fog gerjeszteni. Midőn ez azonban szeptember 1-én pátens alakban közliirre tétetett, általános volt a felindulás; még oly ismeretes, loyális pecsovicok is, mint Zsedényi, kik minden forradalmi mozgalomnak folyvást őszinte ellenei maradtak, kikelték a német miniszterek nyílt parancsa ellen. A kormány kezdetben nem akarta akadályozni a kerületi gyűlések megtartását, de midőn ezek egyhangulag az új rendezés ellen nyilatkoztak, az egyházgyűlések eltiltattak s ahol a tilalom daczára mégis megtartattak, erőhatalommal oszlattattak el; ily alkalommal hallottuk először Tisza Kálmán nevét. Zsedényi perbe fogatott és fogságba került, de a protestáns ügy most valósággal hazafiügygé vált. Még a katolikusok is nyíltan kijelentették rokonszenvöket a protestáns mozgalommal, melynek minden phasisát rendesen leírtuk az angol lapokban, én főleg a Daily News-t választottam czikkeim organumává, melyek pesti levelek alakjában jelentek meg, s melyekről Jósika csakugyan azt hitte, hogy írójuk Kossuth.

Kazinczy Ferencz születésének századik évfordulója szintén lett használva Magyarországon hazafitüntetésekre, az aláírások széphalmi kis birtokának megvételére és családjának felsegélésére nagyobb mérveket öltöttek, egy szóval a közélet ismét pezsegni kezdett a solferinói csata után, daczára a rendőrség éberségének s a bécsi kormány erélyének. Világos volt, hogy a kormányválság kikerülhetetlen, hogy a Bachrendszer módosítása közel áll; Bach maga is érezte ezt, ugyanazért iratott egy visszapillantást tíz évi működésére, mely őt és rendszerét dicsőíti. Erre Széchenyi a döblingi tébolydában megírta az ismeretes pillantást a visszapillantásra. Fia, Béla, a kéziratot Londonba vitte s kiadatta egy ottani német könyvárusnál. Goldsticker figyelmeztetett reá, említvén, hogy látott egy könyvet Magyarországról, rossz németséggel, kificzamodott iránylyal s rendkívüli dühvel, oly formátlant, hogy német ember alig bírja olvasni. Megnéztem s első pillanatra tüstént ráismertem Széchenyire, meg is mondtam külföldi barátainknak, hogy ezen könyv minden formátlansága mellett Magyarországra nézve nagy politikai esemény, hogy ebben összepontosult a nemzet indignátiója az idegen hatalom ellen, hogy ez a nemzeti szellem ébredésének első jele, a pacsirtadal, mely jelenti a nap keltét.

Anyagi viszonyaink nem akartak gyökeresen javulni, feleségem

kereste coaquistionális jogát a német kormány ellen, mely nemcsak az én vagyonomat, de az övét is elkobozta volt, de az ügy semmiképen sem haladott s a tervek, melyeket sógorom Bréda elének terjesztett, semmiképen nem elégíthettek ki, felnövő fiaim nevelése pedig folyvást többre került; átláttam, hogy maradásunk alig lesz Angolországban s hogy olcsóbb országba kell költöznünk. Az angol napi lapok nem igen fizették czikkeimet, csak a New-York Tribune-től volt rendes fizetésem, tíz dollár minden levélért, a Reviewk is, melyekbe időnkint írtam, megfizették a munkát becsületesen, mindez azonban csak hogy épen fedezte költségeinket; komolyan kezdtünk tehát gondolkodni arról, hogy talán Olaszországba tegyük át lakásunkat, hol az élet mégis olcsóbb, ha a kereset esökkennék is. Ily gondok s foglalkozások közt jött az 1860-iki újév, nem sokára utána a kormányválság Turinban, hol Ratazzit ismét Cavour váltotta fel, mi Kossuth reményeinek és terveinek új rúgót adott. S csakugyan Cavour megemlékezett mindjárt a régi összeköttetésről, nagy terveinek kivitelére még mindig szükségesnek tartotta a szövetséget a forradalmi Magyarországgal s Bixio és Szarvady útján tudtára adta Kossuthnak, hogy szeretné, ha megbízható embere volna Turinban, de úgy, hogy ez fel ne tűnjék, pl. mint hírlap-levelező. Kossuth rám gondolt e tekintetben s felszólított, nem akarnék-e Turinba menni, mi terveinknek tökéletesen megfelelt. Szükségem volt még megbízó levélre valamely angol hírlaptól, természetesen csak tekintélyesről lehetett itt szó; elmentem tehát Walkerhez, a Daily News szerkesztőjéhez, ki azonban nehézségeket csinált, mindamellett, hogy munkámat ingyen ajánltam fel neki, de gróf Mamiani, aki miniszterséget is viselt Cavour alatt, volt akkor a Daily News fizetett levelezője s ezt Walker semmi áron sem akarta megsérteni. Miután azonban azzal fenyegettem, hogy ha neki nem kellek, Grant, a Morning Advertiser szerkesztője, szerencsésjének fogja tartani, ha nekem megbízó levelet adhat, ő is szívesen ráállott, hogy Turinban mint a Daily News levelezője szerepeljek. Kossuth meleg szavakkal ajánlott Cavournak, hivatalosan pedig hosszú utasítást készített s rám bízta a magyar érdekek képviselését az olasz mindenható miniszterelnöknél. Márczius végén hagytam el Angolországot, azon szándékkal, hogy többé állandó lakásra vissza nem jövök s hogy családom követni fog Olasz-

országba, amint az ottani viszonyokkal közelebbről megismerkedem. — Nehezen váltam meg Londontól, hol tizenegy év alatt csaknem meghonosodtam, hol mindenki irántam s az enyéim iránt, mintha régi barátok, nem idegenek volnánk, a legnagyobb előzékenységgel viseltetett, hol annyi szívességgel találkoztunk. Most ismét idegenek közé mentem, száműzetési életünknek egy új szaka nyílt meg.

LEVELEZÉS DEÁKKAL.

I.

A politika félbeszakította tudományos működésemet. Több éven keresztül szorgalmasan foglalkoztam a szanszkrit nyelvtudománnyal, Goldsticker barátom vezérlete alatt s útnutatója szerint. Midőn ezen tanulmányra adtam magamat, nem azért tettem, hogy Valmiki vagy Kalidászá remek műveit eredetiben tanulmányozhassam: tudtam, hogy annyira még sem fogom vinni, miszerint nyelvezetők sajátosságos finomságait élvezhessem, hanem engem leginkább maga a szanszkrit nyelvészet érdekelt úgy, amint azt az ind grammatikusok megalapították. Az európai nyelvek grammatikája mind visszavezethető a görög és római grammatikusokra; ezek alapították meg annak formáit, melyeket a későbbi nemzedék a keleti nyelvekre is alkalmazott, oly annyira, hogy nyelvtanaink szerkezete bármi nyelven mindig ugyanaz, a beszéd részeiről szól, a név- és igeajlításról s ezeknek szabályairól. Az ind grammatikusok ellenben századokkal Aristoteles előtt megírták már a nyelvtani szabályokat, hanem más szempontból indultak ki s inkább a szó képzésére s viszonyaira a tőhöz és gyökhöz, a ragokra és képzőkre fordították figyelmüket, szóval más oldalról nézték a nyelv anyagát mint a nyugatiak. Igaz, hogy ezen nézeteiket nem fejlesztették ki logikai világossággal, s hogy tanaik inkább gyakorlati módon a hasonló szabály alá tartozó szavak csoportosításából vonandók le s különösen a régiek nehezen érthetők; de reám nézve különös vonzó erővel bírt ezen, a nyugati theoriától egészen eltérő, eredeti felfogás, szerettem ezt más nyelvekre is alkalmazni s a szabályok hatását megkísérteni, különösen a magyarban. Hogy ezt sikeresen megtehessem, czédula-katalogust

készítettem a Ballagi szótárában előforduló minden igéről s ezeket betűrendben, de nem a kezdő, hanem a végső betű rendjében, hogy így a képzőket teljesen átnézhessem. Hasonlólag jártam el a nevekkel is. két nyár alatt a Wight szigetén minden üres időmet ezzel töltöttem. Vizsgálódásaim eredményét egy értekezésben foglaltam össze, melyet a londoni nyelvészeti társaságnál olvastam fel, mely ezt értekezéseiben ki is adta. Ezen időben a Magyar Tudományos Akadémia újra megkezdte a forradalom után bekövetkezett német időkből megszakított munkálkodását, a reorganisatio megtörtént. Megtudtam ugyan, hogy Horváth Mihály, Teleki László, Jósika Miklós barátainnak nevei, úgy mint az enyém is, a tagok sorából elmaradt, s minthogy in effigie fel voltunk akasztva, csakugyan halottaknak tekintettek bennünket; az Akadémia azonban helyeinket nem töltötte be, s fentartotta azokat számunkra azon reményben, hogy előbb-utóbb mégis visszakerülünk. Mindez ingerelt engem arra, hogy az Akadémiának életjelt adjak, annál is inkább, mint-hogy nyelvészeti értekezésben még az osztrák rendőrség sem gyaníthat politikai czélokot. Átdolgoztam tehát még egyszer angol értekezésemet, megírtam azt magyarul s épen midőn az olasz bonyodalnak megkezdődtek, megküldtem Toldynak s kértem, -hogy az akadémiai kiadásokba iktassa be. Feleletet nem kaptam, ami engem boszantott. Anyósomtól azonban jött levél, hogy vigyázatlanság tölem, magam neve alatt írni Pestre, mert ez compromittálhatja azt, akinek írok.

Ere a következő levelet menesztettem Pestre :

13. St. Albans Villas Highgate Rise
N. W. London, April 12-ikén 1859.

Lubóczi Ferencz. Toldy Ferencz és

Hunfalvy Pál barátinak!

Január végén Pestre küldött értekezésemet a magyar ragokról és képzőkről, az itteni philologiai társaságnál, melynek kormányzó választmányába tavál megválasztattam (Sir G. Cornwall Lewis helyébe, ki politikai munkássága által már több idő óta elvonatott az irodalmi térről), ez év kezdetén teljesebb alakban felolvasván, érintvén t. i. némely török képzők atyafiságát, munkám az ez idei «Transactions» sorában angolul ki fog nyomtatni. Kivántam volna, hogy önök s Lugosy vagy Ballagi nézeteit s netaláni ellenvetés eit

velem közölték volna, melyeket az értekezés kiegészítésére fel lehetne használni, miután ez azonban nem történt, szükséges, hogy állásomat ezek irányában definiáljam. kik a hazában a tudományos philologia terére léptek s őket némi tévutakra figyelmeztessen, melyeket kikerülni nehéz.

1. Nekem eszem ágába sem jó, a magyar nyelvet akár az árja, akár a sémi nyelvekkel összekötésbe hozni. Az árja nyelveknek jelleme a magánhangzóknak szabályos változtatása (Guna, Vriddhi, Umlaut, Ablaut), azaz, a gyök magánhangzója szabályosan változik a különbözőképzők s ragok a tőhözi hozzáadása által; ez nem történik a turáni (nevezzék bár altái vagy turktatár) nyelveknél, s ez teszi a nagy különbséget ezen két nagy embercsalád közt, nem pedig az agglutinatio; mert hiszen be lehet bizonyítani, hogy az árja nyelvekben az e-etek s igehajlítási ragok eredetileg szintén csak enyvezettek; s más részről a magyarban s törökben az enyvezés oly mesterséges, hogy hajlításnak is beleillik.

2. Midőn a szanszkrit grammatikát, nem ám Boppét, ki utat tört, de szanszkritul nem igen sokat tudott, hanem Paniniét és Patandsaliét, a magyar nyelvre alkalmazom, nem akarok atyafiságot kimutatni ezen nyelvek közt, hanem a nyelv természetét felvilágosítani, minthogy ezen grammatikusok elvei minden emberi nyelvre alkalmazhatók, s a gyök, tő, szó, képző, rag, másodrendű gyök s igeítés definitióit legtisztábban adják, továbbá a tő viszonyát a gyökhöz legjobban derítik fel.

3. Az árja nyelvek atyafisága s fő grammatikai szabályai jelenleg a fő pontokban meglevén már alapítva, ideje volna, hogy az altái, vagy is inkább a turáni nyelvekre hasonló összehasonlító nyelvészeti vizsgálódások minél kimerítőbben dolgoztassanak ki. Castrén s Sjögrén a finn ágra nézve összehordták a materialét olyanannyira, hogy ezen a bázison már lehet az építkezéshez hozzáfogni, s Hunfalvy bizonyosan az ember, aki ezt tenni képes lehetne.

4. Szükséges azonban, hogy sem a gyökök hasonlításába dr. Latham-féle materialistikus modorba kelleténél tovább bele ne merüljön, sem pedig azt ne akarja keresni, vajjon a **b** régibb-e mint az **m** s az **f**, ezek mind csekélységek, a fődolog jelenleg feltalálni az altái nyelvekre nézve a hangváltozás törvényét a mássalhangzókra nézve, olyan törvényt, minőt Grimm a német nyelvekre megállapít-

tott, s mely a többi árja nyelvekre kiterjesztetett. Mi tudjuk, hogy a szanszkrit **cs** görögben **p**, deákban **q**, például (pancsa) pempt, quinque, hogy az **sz** görögben **k**, deákban **c**, és néha görögben **p**, deákban **qu**. például *asra*. hippo, equo; tudjuk, hogy a német **d** az angolban **th** stb. A nagy kérdés most, mik azok a hangváltoztatások a finn, magyar s török ágakban, melyek folytonosságuk által egy általános törvényre mutatnak s arra vissza volnának vezethetők.

5. A magánhangzókra nézve szükséges megismerkedni a szanszkrit elvekkel, melyek physiologikus törvényeken, nem pedig Bugát, Almási Balogh Pál s Bólya-féle álmokon alapulnak, hozzájuk vetve Grimm halhatatlan felfedezéseit az Umlautra nézve. Hogy ha nevem nem ijesztené meg olyannyira Eötvös Pepit, szívesen írnék egy közlést erről a tárgyról, mely természetesen Czuczor empirikus vizsgálódásaival összeütköznék, továbbá az összetett szókról, s az összetevés szabályairól, de aztán azt kívánám, hogy az ily értekezés fel is olvassassék.

6. Ha le akarnak kötelezni, küldjék meg nekem az új Muzeumot s a nyelvészeti füzeteket, s Lugosy értekezését, melyeket csak hírből ismerek, Tanárky Gyula czíme alatt, akár N. Trübner Esq. 60 Paternoster Row, City. könyvvarushoz, akár Williams et Norgate, Henrietta Street, Conventgarden, útján. Megfizetem annak rendje szerint.

7. Nem különben küldjék meg nekem ugyanazon uton Magyar László utazásait, hogyha igazán akarják, hogy az angol publikum ismerje azokat; mert szegény Petermann nagy ember ugyan Gothában, de Londonban nincs befolyása.

8. Beh kár, hogy Hunfalvy nem jöhet ki vagy két hétre Londonba, sokat tanulhatna itten rövid idő alatt s eligazodnék mindenféle kérdések iránt, melyek bántogatják. Watts szívesen fogadná s kezére járna.

Isten önökkel. Bocsánatot a hosszú levélért s köszönet a feletért.

9. Még egy szót a nyelv eredetiségéről. Az árja nyelvek nyelvészetiileg ki vannak bányászva, s még is senki sem mondhatja, mi régibb, a szanszkrit-e, vagy a német, a görög, a celt vagy a tót; be lehet bizonyítani, hogy vannak a latinban formák, melyek régibbek a szanszkritnél, vagyis inkább, hogy az eredeti nem létező anya-

nyelv némely formái nem koptak el a latinban, melyek lekoptak a szanszkritban. A nagy nyelvcsaládokban csak testvér nyelvekről lehet szó, anya- s leánynyelvek már a historikus időbe tartoznak, nem azon őskorba, melyben az *altái* nyelvek alakultak.

10. Az altái nyelvekben szükséges még lajstromozni a képzőket, névképzőket úgy mint igeképzőket, s ragokat s azokat összehasonlítani, ez vezethet a mássalhangzók változási törvényére.

Ezen levelemre sem jött semmi válasz, akkor asztalomhoz ültem s olyan ex ponto-féle distychonos epistolában Deákhoz fordultam azon meggyőződésben, hogy hexameterekben és pentameterekben még a policzia sem talál semmi gyanúst. Sajnálom, hogy ezen verseim elvesztek, elég mulatságosak voltak.

Deák erre következőkép felelt :

II.

Pesten, márcz. 16-án 1859.

Kedves Barátom !

Szíves, kedélyes verseidet örömmel olvastam. Pegazusod derék angol telivér — szárnya ugyan nincsen, de lépése jó, ügetése nem rázós, s azt hiszem, ha megszorítod, száguldani is derekasan tud. Én, mint egykor, úgy most is csak gyalog járok, megbocsátasz, hogy verseidre szívélyesen, de prózában felelek.

Nem tudom a költészet-e vagy komoly tanulmányaid, különösen a szanszkrit nyelvészet, megfosztottak minden divinációi tehetségedtől, azt legalább sehogy sem találtad el : hogy én veled s reád soha sem gondoltam. A Nostradamus nevet vagy jogtalanul bitorlottad, vagy most nem vagy már arra méltó, ha csak így tudsz divinálni.

Toldyval magam szólottam, ő azt mondotta nekem, hogy nyelvészeti értekezésedet csak február 9-én kapta meg. Szabály szerint ki kellett azt adni három nyelvészeti tudósnek véleményezés végett, és pedig mindeniknek külön. Ezek véleményét akarta bevárni, hogy neked egyúttal az eredményt is megírhasssa. Már két nyelvészeti tag átnézte értekezésedet s ezek kedvező véleményyt adtak, most a harmadiknál van, — így tehát értekezésedet mindenesetre fel fogja venni az Akadémia. — Toldy maga is ír neked, mint nekem ígérte, még ma. — Ennyit megbizásodra. Most még pár neheztelő szót,

nem azért, mi leveledben van, hanem azért, mi abból kimaradott. Ez pedig kedves nődek s gyermekeidnek mintléte. — Azt gondolod: hogy annyi szíves emléket, örömek és aggodalmak emlékét, s a régi, szíves barátságot tíz év annyira elhomályosította közöttünk, hogy egészséged és tiednek egészsége, sorsod s állapotod részletei előttem már érdektelenek s én beérem azzal, — ha Toldyról és Hunfalvyról, kiket minden nap láthatok, s a szanszkrit nyelvről, melyet nem értek, s India bölcseiről, kiket nem ismerek, írsz nekem? Hiszem, ha prózában írtál volna, ezek bizonyosan ki nem maradnak leveledből, de Pegazusod még csak kordán jár, körben fut s minden kitérés nehezére esnék, azonban jó lett volna verseidet cum notis küldened, nem magyarázatul, hanem kiegészítésképen.

Én tehát mint prosaicus, nem követem példádat s írok magamról is, másokról is.

Én, barátom, vénülök. A vénülésnek valóságos és képzelt betegeskedései környeznek. Jószágomat eladtam vitalitium mellett gróf Széchenyi Istvánnénak, szerény jövedelmemből egyszerűen élek, hét hónapig Pesten, a nyarat és ősznek első felét Zalában s néha egyik, néha másik fürdőben töltöm — nőtlenül.

Klauzál, mint tudod, nős, egy fia, egy leánya, Kistétényben derék szőlője és kertje van, nagy borász, kertész, egészen ennek él és családjának, kis gyermekét gyakran maga szoptatja (természetesen, nem a maga tejével). Egészsége nem rosszabb mint volt, sőt jobb mint 1848-ban, azonban most is sokat szenved vértolulásban.

Eötvös gyermekeit neveli, ír és az akadémiánál elnököl. Pesten lakik, sokat panaszkodik májbajairól, gyermekei derékek (4 gyermeke van).

Tréfort is itt telelt Pesten, keveset ír, de sokat panaszkodik gazdasági bajok miatt.

Gróf Széchenyi Istvánnak egészsége helyreállott, de ő még az intézetet nem hagyta el.

Kemény fülig elmerült a hírlapszerkesztésben és regényírásban, szórakozott mint volt, és kedélyes mint volt.

Csengery gyenge egészsége mellett is igen munkás. A Budapesti Szemle, melyet ő szerkeszt, sok méltánnyalással fogadtatik.

Pár hét előtt temettük el szegény Irinyi Józsit, a férfiúkor virá-

gában halt el rövid betegség után, hihetőleg orvosának ügyetlensége miatt. Átalában rendkívül sajnáltuk halálát, jó ember volt s most különösen komoly tanulmányokra adván magát, jeles és hasznos író-t vártunk belőle.

Lukács Móricz is egy időre felhagyott szokott kóborlásával s legalább a telet itt töltötte. Egészsége nem erős ugyan, de jobb mint volt.

Ezek régi barátaink közül, kik legalább az évnek egy részét itt töltik: a távoliakról magunk is keveset tudunk.

Isten veled, kedves Ferim, kedves nődnök mondj igen szíves tiszteletet nevemben, gyermekeidet csókold helyettem. Öllelek! hű barátod

Deák Ferencz.

Erre következett feleletem:

Kedves öregem!

Soh'se mondd, hogy Pegazusomnak nincsen szárnya, van neki bizony, még pedig hatalmas, hiszen meghozta nekem azt, mire tíz év óta hiába vártam, a baráti emlékezést a hazából. Hej, ha tudnátok mily jól esik az az egy pár szó töletek nekünk, kik itt idegenek közt élünk, tisztelve, becsülve általuk, de azért mégis idegenek, meg nem értve érzeteinkben, elszigetelve s elzárva azoktól, kikkel ifjúságunktól fogva bűt s örömet megosztani szoktunk. Száműzésünk első éveiben még a szegénységgel is kellett küzdenem, mert magyar büszkeségem nem engedte, hogy az angol nagyok által ajánlott segítséget elfogadjam. Csak meghívásaikat fogadtam el s egy darabig kedvem telt megismerkedni azokkal, kik a világot akár a politika, akár az irodalom mezején kormányozzák. Azon magasabb cél, mely engemet a londoni társaság körébe húzott, barátaink felszabadítása Kis-Ázsiából, végre kieszközöltetvén, visszavonultam London legegészségesebb s legregényesebb külvárosába, hol most gyermekeim nevelésének s a tudománynak élek, jövedelmemmel azonban be nem érem, s azért, ha feleségem pere még tovább húzódik, csakugyan el kell mennem Amerikába, hol könnyen megélhetek, sőt nagyobb szerű befolyást is gyakorolhatok. Életem különösségeihez tartozik, hogy hazámon kívül nincsen hely, hol annyira ismerné minden ember nevemet, mint az Egyesült Statesokban, ámbár ott csak tíz hónapig tartózkodtam. Összeköttetésben állván azonban az

ottani hírlapokkal és főemberekkel, a lapok hihetetlen terjedése népszerűvé tettek az Atlanticum túlsópartján.

Nőm, hála az égnek, mindig egészséges, mindig jókedvű, nemének valódi gyöngye s azért kedvence az angoloknak. Gyermekeim nevelésével velem együtt sokat foglalkozik s mégis talál időt cikkek s könyvek írására, melyek érdemlett népszerűsége jutottak. Legidősb fiam már 13 éves, az University Schoolba jár s ott csaknem minden classisban az első; kitűnő, jó fiú, magyarnak nevelem, ámbár meglehet, hogy az indiai kormányhoz adom. Második fiam szintén jól tanul, capitalis yankee vállalhat belőle. A harmadik szorgalmas, de lassú, jó lesz tudományos földművelőnek, a negyedik csak négy éves. Két leányom szép.

A szanszkrittal minden nap hat órát töltök, kettőt gyermekeim tanításával, minden szombat este elmegyek Lajoshoz, ki erősen megöszült (én megvastagodtam), de erős és egészséges. Neje folyvást nyaviga, leánya kedves, de gyenge egészségű. Két fia igen jó matematikus s a természettudományokban magas helyet foglalnak az egyetemen, a klasszikus nyelveket s a szép literaturát egészen elhanyagolták, szívök jó, jellemök romlatlan, praktikus ember lesz mindegyikéből, de szónok soha. Azok közül, kiket ismersz, csak Vukovics él Londonban, ritkán látom, beteges, kedélye megecsetesedett. Teleki Laczit vártuk most, de betegeskedése nem engedte átjövetelét, 1852 óta nem láttam. A szegény kóficz (Mészáros tábornok) meghalt, utolsó pillanatig tréfálva. Irinyi Jóskát nagyon sajnáltam, még most is előttem áll becsületes, magyar arca a párisi operabálban, hol minden kaczer domino alatt, ki vele incselkedni kezdett, legalább is egy duchesset gvanított. Széchenyi levelét az Akadémiához olvastam s tudom, hogy nemcsak most egészséges, hanem még azt is, hogy mindig az volt. Igazsága van, hogy megmarad az intézetben, ámbár látom már az időpontot, midőn megint ki fog jönni, valószínűleg még ez idén, minden esetre jövő évre.

Hát a Dardanell (Beniczky Lajos) mit csinál? él-e még Samu, ex bonis optimus, s a lovagi Wenkheim Béla? Hát Lukács Móricz s Eötvös Pepi annyira félnek-e a tengertől, hogy a csatornán sohasem kelnek át? Úgy hallom, hogy többször voltak Ostendeban. Mért nem jönnek át Ventnorba a Wight szigetén, a világ ezen legszebb tengeri fürdőjébe, hol mi is minden évben a nyarat töltjük,

azaz július végétől szeptember közepéig. A természet ott szép, az égalj olasz, az élet olcsó, még vasút sem jár oda s az angol kerüli, mert nagyon melegnek találja. Geologizálásra nincsen párja, valódi kincs ezen hely, se pudli se spitzli nem jár oda, nekünk való hely, minden tekintetben számunkra teremtvé.

Klauzál jól tette, hogy megházasodott; a te öledbe is belefért volna fél tucat gyermek is, kár, hogy ezen örömökön már most jóformán túl vagy, ámbár az angol azt szokta mondani: Better late than never. — Köszöntsd őt s a többi barátokat, Hajnik Palit beleértve, aki szintén Londonba is írhatna egyszer Tanárky barátunknak, nemcsak Párisba.

Isten veled, ne felejtssd barátodat

a lutheránus (vén) fiút.*

Erre Deák ismét válaszolt:

Pest, márcz. 6. 1859.

Kedves Barátom!

Elvonultságban, gond és munka között folynak, mint írod, napjaid, de adott Isten örömeiket is kedves nődben, ki neked csakugyan a mindenható legnagyobb áldása. — gyermekeidben, kik annyi szép reményekre jogosítanak, s a tudományok tág mezején, melyet művelni kedvet és tehetséget is adott neked a sors.

Rendkívüli érdekléssel és mély részvétellel olvastam, miket gyermekeidről írsz, ámbár szorgalmuk és haladásuk igen megörvendeztetett ugyan, de nem lépett meg, mert a ti gyermekeitektől kevesebbet nem vártam.

Nincs elegendő értéked, mint említéd, hogy gyermekeid mellett nevelőt tarthass, magad és nőd tanítjátok és nevelitek őket. Barátom, ez a hiány úgy hiszem, gyermekeitekre valóságos áldás, mert jobb kezekbe nem juthattak volna. Tudom én azt: hogy a legfényesebb körülmények között is magatok vezettétek volna gyermekeitek nevelését, de mégis jobb így, mert a nevelés egyöntetű, melybe semmi idegen kéz zavarólag vagy változtatólag nem avatkozik.

Szívemből örülök Lajos gyermekeinek tanulási kitünő haladásán is, már kis korukban gyaníttatták, hogy jeles tehetségek fej-

* A lutheránus fiú gúnynevét 1839-ben ragadt reám, midőn követtársam Piller László azon boszankodott, hogy Deák engem kitüntet. «Nem értem Deákot», mondá, «hisz ez a Pulszky csak egy lutheránus fiú.»

lódhatnak bennök, s akkor, ha nem csalódtam, a kisebbik élénkebb észnek mutatkozott, mint a nagyobbik.

Irod, hogy Lajos megöszült. Ezt, barátom, annyi baj s viszontagság után csakugyan nem csodálom. Ő pár évvel úgy hiszem idősebb mint én, pedig én felettem sem ment el az idő nyom nélkül, sőt Eötvös Pepi is, ki pedig tíz évvel ifjabb mint én, már sok nyomait mutatja a közelgető vénülésnek.

Wenkheim Béla elvonultan él falun, csak néha rándul fel néhány napra Pestre, gazdálkodik, néha vadász, nagyon kezd ő is öszülni; Samut pár éve már nem láttam, falun van folyvást, azt hiszem kevesebbet szomjazik. A Dardanell Palotán lakik (Pest mellett) néha berándul fél napra. Modorában most is a régi, kedélye tűrhető; elvonultan él ő is, ötöt gyakran látom. — Szalay Laczi, kit elfelejtettem említeni, derék historiáján dolgozik szorgalommal. Az akadémiai nagygyűlésen két jutalmat nyert, egyiket a jogtudományi osztályból a «Statusférniak és szónokok» könyvéért, a másikat a historiai osztályból — magyar historiájáért. Ő rajta kevésbé látszik a kor, mint Eötvös Pepin, kedélye is higgadt, mint volt, de elég derült, sokszor vagyok vele.

Én is fürdőbe készülök e nyáron. Május második felében elhagyom Pestet s talán június végével megyek valamelyik fürdőbe. Még teljes bizonyossággal nem tudom hová, de valószínűleg Marienbadba.

Értem ugyan s fel tudom fogni, hogy a gyermek sok gond mellett sok örömet is szerezhet szülőjének, de azért még sem bántam meg, hogy Klauzál példáját nem követtem s ötven éves koromban meg nem házasodtam. Ötven éven túl sok évet már nem ígérhet magának senki, pedig nyomasztónak hiszen azon aggodalmat, hogy neveletlen kiseded gyermekeket kell hátrahagyni, kidobva úgy szólván a világra bizonytalan sorsnak. Mennyire illenék hat gyermek ölembe, nem tudom, de szeretem, hogy mincsen benne.

Isten veled barátom! Nődnek mondd meg legőszintébb, szive-sebb tiszteletemet, üdvözöld barátainkat és szeresd igaz barátodat
Deákot.

Más uton tudtam meg, hogy az Akadémia elnöksége és titkársága nagy zavarba jött értekezésem által; szégyelte ki nem adni,

de nem merte nevémet az értekezések közt kinyomatni, azért beszo-
rította az Új Magyar Muzeumba, melyet úgy sem olvasott senki s
melyben a megjelenő czikkek meglehetősen el voltak temetve, mint
Lubóczy P. Ferencz művét. A magyar nyelvészet azóta egészen más
irányban indult meg, mely némi ellentétben áll az általam követett
ind rendszerrel, e szerint értekezésem tökéletesen ismeretlen mara-
dott s különösen az újabb nemzedék, mely nyelvészettel foglalkozik,
egyáltalában nem tud róla semmit. Miután pedig, meglehet, hogy
szerzői hiúságtól káprázó szemekkel, még most is érdekesnek és
tanulságosnak tartom ezen munkámat, mely két évi szorgalmas
tanulmányaimnak eredménye, itt egész terjedelmében közlöm még
egyszer, bocsánatot kérve olvasóim azon részétől, kiket a nyelv-
észet még akkor sem érdekel, ha az magyar; hiszen nem követelem
tőlök, hogy a következő lapokat elolvassák, bátran bezárhatják itt a
könyvet.

A MAGYAR KÉPZŐK ÉS RAGOK A SZANSZKRIT NYELVÉSZETI RENDSZER VILÁGÁBAN.

1. §. Bevezetés.

Tizedik éve múlik, hogy külföldön élni kényteleníttem, hol magyar szót ritkán hallok, s hol a szükség idegen nyelven írni, sőt csaknem gondolkodni is megtanított. De azért még sem feledkeztem meg arról, mivel hazámnak tartozom; sokat foglalkozván nyelvészettel, s történetesen érintkezésbe hozatván korunk legkitünőbb szanszkrit tudósával, figyelmemet két év óta csaknem kizárólag ezen régi nyelv tanulására fordítám, különösen pedig Pánini grammatikájára, és India ezen megbecsülhetetlen ereklyéjére, mely az emberi ész és szorgalom egyik maradandó emléke.

Ámbár nem ismerem a nyelvészet újabb fejlődését Magyarországon, s így nem tudhatom, vajjon a szanszkrit nyelvészetre való hivatkozás nem időelőtti-e, vagy talán már szükségtelen; mégis azt hiszem, hogy a következő észrevételekben találtak oly nézetek is, melyek a magyar nyelv természetére némi világot vethetnek.

2. §. A szanszkrit nyelv és irodalom története.

A szanszkrit nem anyja, s talán nem is legidősb testvére az árja nyelveknek: hiszen a latinban s germánban itt-ott oly formákra is akadunk, melyek a szanszkrit formáknál okvetetlenül régiebbek, annyi azonban bizonyos, hogy az egész árja családban nincsen nyelv, mely a szanszkrittal tökéletességre és gazdagságra nézve mérkőzhetnék. Ehhez hasonlítva, a zend, a görög, a latin, a német, a kelt, a lithván és a szláv nyelvek, minden ágazataikkal együtt,

csonkáknek bizonyulnak; történetök hézagos, mert kifejlődésök hol megakadt, hol eredeti szervezői (synthetikus) természetüket taglalóvá (analytikussá) változtatta át. A szanszkrit ellenben azon előnnyel bír, hogy a Véda ideje óta, mely a nyelv gyermekkorát képviseli, mielőtt a különböző formák megállapodtak volna, egész a XVII. századig Krisztus után, szakadatlanul nevezetes irodalmi munkák organuma maradt: hogy e szerint irodalma a nyelv minden fejlődését és a formák minden átmenetét három ezredéven keresztül híven tükrözi.

A Véda hymnusaira, melyek a hindúk megtelepedésével a Himálaján túl, s vándorlásaikkal az Indus völgyéből a Gangeszébe egykorúak, következett az époszok korszaka (a Mahábhárata s Rámájana), mely alatt a nemzet a déli részeket elfoglalta s a nyelv formái már tökéletesen meg valának szilárdulva. Az ország megállapodását követte a tudományosság kifejlődése, a philosophia, törvény, s kiváltképen a nyelvészet mezején: ez utóbbi leggazdagabb virágát érvén három nagy férfi ápoló kezei alatt, kiket a nemzet hálája ezen érdemök miatt a szentek sorába helyezett. Pánini megírta grammatikáját; Katjájana kiegészíté s javítgatá e munkát pótló jegyzeteivel, s Patandsali felvilágosítá s megbírálá azokat azon hallhatatlan commentárjában, mely azóta a szanszkrit nyelv törvénye maradt, s még jelenleg is a Mahabhásja név alatt a hindú tudósok legnagyobb nyelvészeti tekintélye. — Tisztelettel forgatom én is a keletindiai társaság kézirati példányát, mert ezen munka még mindig nincs kinyomatva,* ha Pánini lakonikus szavaiban vagy Katjájana pótló jegyzeteiben felakadok.

Ezen három nagy nyelvész kora még mindig nincs kielégítően meghatározva, mert a hindú jellem, mely csaknem kizárólag az eszmék világában tevékeny, nem tartá érdemesnek a nemzet anyagi történeteit feljegyezni, melyekben sem morált, sem philosophiát feltalálni nem tanult. Történeti munkák hiányában a Brahma követői közt, nehéz meghatározni, vajjon Pánini kevéssel Buddha vallási s politikai szakadása után élt-e, vagy előtte. A szakadás maga körülbelül ötszáz évvel Krisztus születése előtt történt meg, amint ez

* Legújabb időben Patandsali Mahabhásjája az angol-ind kormány által kiadatott.

buddhista írókból s oklevelekből kitűnik. Buddha idejében a szanszkrit nyelvnek már voltak kevésbé tökéletes *«prakrit»* ivadékai, s a nagy reformátor a köznép nyelvét választotta egyenlőségi tanainak főterjesztőjéül; követői azonban csakhamar visszatértek a szanszkrithez, átlátván, hogy sikerök csak akkor lehet tökéletes, ha a mívelt osztályokra is kiterjeszthetik hatásukat.

Másfélezer évig tartott a változó, hol szellemi, hol anyagi fegyverekkel vívott harc a buddhismus és brahmanismus közt, mielőtt Buddha követőinek az előindiai félszigetből való kiűzésével bevégződött. Ezen hosszú időszak, s különösen első fele, volt a mívelt irodalom aranykora, a két vallás közti természetes versenynél fogva. Kalidászú kisebb hősköltevényei és drámái, Amara Szinha szótára, a Pancsatantra és Hitópadészú meséi, a puránák legendái és számtalan értekezések a philosophia, törvényhozás, algebra s gyógyászat köréből jellemzik ezen kort, melyben a buddhismus lassan-lassan elvesztette életerejét s rideg formalismussá kövesült; s a brahmanismus, eltávozván a Védá tiszta természetvallásától, a mostani idomtalan hindú mythológiává s bálványimádássá alakult át.

A buddhismus kiirtása s a várnarendszer (Kastensystem) visszahozatala óta (körülbelül a X. században) a szanszkrit nyelv, mint kizárólag a vallás és tudományosság nyelve, hasonló helyet foglal el a hindú civilisatióban, mint a latin az európai középkorban. Számtalan commentár iratott ezen időben minden elébbi munkához olyannyira, hogy jelenleg alig találhatik régi hindú könyv, mely bő magyarázattal nem volna ellátva. A nyelvészet a legnagyobb tiszteletben részesült, különösen mint a Védá magyarázatának legfőbb kulcsa; mert a hindú vallás szerint még a legnagyobb bűn is található bocsánatra illő bűnhődés után; de ki a Védának bármi szavát elmagyarázza, az örökre elkárhozik, mert hamis tannak lett megalapítója. Mádhava, egy hindú fejedelem minisztere s testvére, Szájana, ezen kornak legnevezetesebb írói, mint a legrégebbi irodalom szorgalmas és éles eszű commentátorai. A mesterséges költészet mezején Bhatti Kavja tűnik ki leginkább, ki esinos hősköltevényt írt azon czélből, hogy a három nyelvészeti szentnek minden szabálya és kivétele abban példára és felvilágosításra találjon. Hat hindú tudós írt különböző időben egy-egy nyelvészeti commentárt ezen költeményhez, mint megannyi bizonyosságát ezen nevezetes

munka belbecsének, mely nélkül a nyugat fainak Páninit megérteni alig volna lehetséges.

Bevégezvén ilyformán a hosszú körfutást a nagyszerű hymnusoktól egész a mesterkélt költészetig, a hindú genius épen akkor kezdé pihentetni fáradt szárnyait, midőn az angol nép partjaihoz ért, s az óriási félsziget elfoglalásához hozzákezdett. Néhány választottja figyelmeztetvén az elhaló szanszkrit nyelv tudományos nevezetességére s kézirati kincseinek gazdagságára, azokat épen azon időben kezdé megbecsülni, midőn ősi hazájokban csaknem feledésnek indultak. Német tudósok vették ezen fölfedezéseknek legelső nyelvészeti hasznát, s méltányolni tanulták a hindú grammatikusokat, kik semmi összeköttetésben sem állván a nyugatiakkal, önállóan vizsgálák a nyelv tüneményeit, s ugyanazért oly viszonyokra is terjeszték ki figyelmöket, mik a nyugaton el voltak hanyagolva, mint például a hangváltoztatásra, a szószármazásra és az összetett szók egyes részei kölcsönös viszonyaira. Nézeteik új pályát nyitottak az európai tudományos nyelvészetnek s lehetségessé tették a hasonlító nyelvészet tudományos kifejlesztését, melynek eredete egyenesen Boppra s a szanszkrit nyelvészekre vezettethetik vissza. mert Gyarmatlink, ki még ezen idő előtt Európában legelőször tette le biztosan az összehasonlító nyelvészet alapjait, nem talált követőkre, az általa tört út csakhamar ismét benőtt és érdemei alig ismertetnek el. Meg kell azonban vallani, hogy a szanszkrit nyelv ismerete nélkül soha-em jutottunk volna oly szabatosságra, mint a minővel a nyelvhasznítás törvényei jelenleg meghatározottak; mert nem létezik más oly nyelv, mint a szanszkrit, melyben a hajlíthatatlanok egy részének kivételével, minden szó élő gyökre, mint törvényes és természetes szülőjére, vissza volna vihető.

3. §. A szanszkrit nyelvészet néhány főelve a szószármaztatás körül. Gyök, képző, rag.

A szanszkrit nyelvészek nézete szerint a gyök azon része minden szónak, mely származtatás és ragozás által meg nem magyarázható, vagyis: azon szómaradvány, mely az analysisnek ellentáll.

Gyököket találunk e szerint a névmások, a hajlíthatatlanok és a ragok elemeiben; sokkal nevezetesebbek ezeknél azonban azon gyö-

kök, melyek bizonyos képzők hozzájárultával akár igékké, akár nevekké alakulhatnak. A gyök magában e szerint sem cselekvést, sem állapotot nem jelent, azaz sem nem ige, sem nem név, de mindkettőnek eleme.

A gyök rendesen csak képzőt (krit) vehet föl, nem ragot (taddhita); azaz a gyök a képző hozzájárultával még nem lesz szóvá, hanem csak tövé (base, crude form, theme), mely aztán ragot öltetni képes. A képző az igének vagy névnek fogalmát, tehát a cselekvést vagy állapotát adja a gyökhöz, mielőtt az szóvá válhatnék, s helyét a mondatban elfoglalhatná: a rag ellenben a neveknek s igéknek egymáshozí viszonyát fejezi ki, ugyanazért csak tőhöz járulhat, nem pedig gyökhöz, mely még nem lett akár igévé akár névvé. Szóval, a szanszkrit grammatika szerint szükséges, hogy a nyers fogalom, mely a gyökben rejlik, bizonyos mennyiségű nyelvészeti anyagot öltson magára, mielőtt szóvá válhatnék. A ragok e szerint magokban foglalják nemcsak a névhajlításí és igehajlításí végzeteket, ide számítva az alany esetét és harmadik személyét is, de azonkívül még mindazon formatiókat, melyek a névtőhöz egyéb mellékes fogalmat adnak hozzá, például a származását, minőségét, mennyiségét, elvontságét stb., holott a képző a gyököt csak oly fogalommal toldhatja meg, mely azt akár igitővé, akár névtővé alakítja.

Ezen hindú nyelvészeti nézet, melynek alapossága és termékenysége szembeötlő, mind Németországban, mind Angolországban a classikai nyelvekre is alkalmaztatott. s a görög és latin nyelv jelenleg a London University College tanodájában a tőrendszer szerint taníttatnak, a tanulók nagy könnyebbségére.

Hewitt Key, a hasonlító nyelvészet tanára a London University Collegenél, s az elhhez kapcsolt tanoda igazgatója, latin nyelvészetének 423. lapján * így szól ezen rendszerről:

«Közönséges grammatikákban szokás a neveknél az alanyesettől, igéknél a határozatlan módtól, vagy jelentő mód jelen időbeli első személytől kiindulni, holott az alanyeset a névnél többet foglal magában, mint a puszta szót, mert ezen kívül benne van már bizonyos viszonya a mondathoz. Így az ige első személye benn foglalja rag-

* A Latin Grammar. By T. Hewitt Key M. A. etc. Second Edition, London, Bell et Daldy 186 Fleet Street. 1858.

jában az első személyes név más képviselőjét s a határozatlan mód egy oly ragot mutat be, melyben az ige eszméje egy elvont (abstract) név alakjában fejeztetik ki, s így mind a három esetben némi idegen anyag, hogy úgy szóljunk, járul a tiszta gyökhöz.»

«A törendszer elve ellenben abban fekszik, hogy ezen idegen anyagtól megszabadulunk, és a szónak legegyszerűbb alakját állítjuk ki, Bopp szavaival: «die Grundform, die nackte Wortgestalt.»

A következő példák legjobban fogják felvilágosítani ezen teoriát:

görögben:	gyök	λειπ
	tő	{ ige λειπ
		{ név λειπo
	szó	{ ige λειπω, -εις, -ει stb.
		{ név λειπων, λειπουσα stb.
latinban:	gyök	frag
	igető	frang
	névtő	fract
	szó	{ ige frangam, frango, frangere
		{ név fractus, fractio, fractura
	gyök	ar
	igető	ara
	névtő	aratro
	szó	{ ige arare, arabo etc.
		{ név aratrum, aratorum etc.

4. §. Quip, s a névtő viszonya a gyökhöz.

A szanszkrit nyelvészek észrevették, hogy azon szabály, miszerint a gyökhöz csak képző járulhat, nem pedig rag, nem egészen általános; azaz, hogy találtnak tők, melyek a gyökkel azonosak: hol tehát a rag mindjárt a gyökhöz magához adatik hozzá,* ők tehát ezen esetben felteszik, hogy eredetileg egy *r* betüből álló képző járult a gyökhöz, mely a rag hozzájövételével elenyészett. Ezen formáció nálok Quip névvel jegyeztetik meg.

A névtő a gyökből eredvén a névképző hozzájárultával, s e szerint többet foglalván magában, mint a gyök fogalmát, kívánatos tudni, hogy mit jelent s mit nem jelenthet a névképző.

* Ujabb nyelvekben, de némely régiekben is, a névtő néha azonos az alanyesettel s az igető a jelen idő harmadik személyével, a magyarban csaknem mindig.

A szanszkrit nyelvészek vizsgálata mutatja, miként a névhajlítási esetek, a genitiven kívül, a névnek az igéhez a mondatban levő viszonyát fejezik ki, s hogy a névképzők is kizárólag azon viszonyokat képviselik a gyök irányában, melyeket esetragok által fejezünk ki a mondat irányában, mindig a genitiv kivételével. A név pedig a következő viszonyokban állhat az igéhez:

1. mint alany, jelentvén a cselekvőt, cselekvést, cselekedetet vagy állapotot (nominative), például: der Liebende, das Lieben, die Liebe;

2. mint tárgy (accusative), például: scriptum, i. e. quod scripsi:

3. mint eszköz (instrumental), mely a szanszkritban és magyarban még meg van, ez utóbbiban a **val** rag által képviselve, de ez a latinban és görögben az ablativvel olvadt össze, például: aratrum, i. e. quo aramus:

4. mint szándék és tulajdonítás (dative), például: örvendetes = aminek örvendünk:

5. mint a távolság és ok kifejezése (ablative), ezen két viszony, mely a szanszkritban egy rag által fejeztetik ki, a magyarban négy különböző, u. m. **tól. ből. ról** és **ért** ragok által képviseltetik, például: tilos, amitől eltiltunk s eltiltatunk;

6. helybeli viszonyban (locative, magyarban **ba. ban. ra. on** ragok által képviselve, a latin s görögben, hol a dativvel, például: Romæ; hol az ablativvel pl. Carthagine, olvadt össze), pl. fürdő = ahol fürdünk.

A genitivnek semmi köze sincs az igéhez, ez mindig névtől függ, akár birtoklást, akár származást, akár osztást fejezzen ki (possessive, genitive, distributive). Ezen viszony tehát sohasem fejeztetethetik ki képző által, mert névtől s gyök közt nem fordulhat elő, csak a mondatban található, s kizárólag rag által képviseltetik.

5. §. Igeképzők, másodrendű gyökök, igésítés, köthang.

Az igéképzők igeitöket képeznek a gyökből, s ezeken kívül másodrendű gyököket is, melyek megint mind igeitöknek, mind névtöknek további elemei. A szanszkrit nyelvben minden gyökből, ahol azt az értelem megengedi, négy másodrendű gyök alakulhat, a tűrés, okozás, kívánság és öregbítés kifejezésére; azaz minden gyökből szár-

mazik nemcsak egy cselekvő-igető, hanem ezenkívül még egy passiv, causativ (okozó, nem míveltető), desiderativ és intensitiv gyök is, melyekből, új képzők hozzájárultával, ismét új igék s nevek származnak. Igék alakításánál e szerint több mint egy képző is járulhat a gyökhöz, a causativ fölveheti még a passiv és desiderativ képzőt, az intensiv a passivét stb. Névalakításnál ellenben a névképzőnek a gyökhöz való járulása oly névtőt képez, mely további névképzők fölvetelésére alkalmatlan, és csak ragokat vehet fel.

Fölvehet azonban a névtő igeképzőt is, mely által igésítettik, azaz a névtőből alakulhat új igető, melyet a nyugati grammatikák denominativ igének szoktak nevezni. Ezen denominativek, azaz nevekből származott igék a nyelv alakulásnak későbbi idejébe tartoznak, azonban szintoly termékenyek, mint az eredeti gyökök.

A szanszkritban az igének minden egyéb módosítása, a négy felhozott alakon kívül, praepositiókkal, összetétel által eszközöltetik, mint a németben.

Meg kell még jegyezni, hogy a rag a tőhöz, s a képző a gyökhöz, sokszor csak köthang (Bindevocal) közbenjárása mellett adatik hozzá, s ezen köthang a szanszkritban közönségesen az *i*, néha az *a*.

6. §. Ezen elvek alkalmazása a magyar nyelvre.

Ha már ezen alapeszméket, melyeknek részletes kifejlesztése az árja nyelvcsalád természetére bámulatos világot vet, e helyre azonban nem tartozik, a magyar nyelvre alkalmazzuk, azt fogjuk találni, hogy, habár igen sok magyar szó élő gyökre nem vitethetik is vissza, nálunk is a gyök eredetileg sem nem név, sem nem ige, hanem mindkettőnek eleme, s ugyanazért bizonyos képzők hozzáadása által akár az egyikké, akár a másikká alakulhat. Nyelvészeink azonban nem fordítottak elég figyelmet ezen tárgyra, különösen miután a névtő nálunk az alanyesettel, az igető pedig a jelentő módi jelen idő harmadik személyével többnyire azonos, s e szerint a névtő és az igető csak ritkán különböznek a névtől és az igétől magától, ennek következtében a ragoknak nagy része képzőknek tartatott: például az *ikes* igéknek *ik* végzése, mely semmi egyéb mint a harmadik ige-hajlási személyrag a visszatérő (reflective) formában.

Igy történt, hogy a képzők lajstroma a magyar Akadémia «Magyar

Nyelv Rendszerében» hetven lapra terjedett ki, a nélkül, hogy a szóképzés logikája tisztán kitűnnék. Mi a következő példákban az **ik** végzést mindig ragnak fogjuk tekinteni, mely a visszatérő ige hajlításában ugyanazon helyet foglalja el, melyet az **i** és **ja** végzések a határozott formában követelnek, ezeket pedig csakugyan senki sem fogja képzőknek tartani.

7. §. Magyar gyökök.

Olyan magyar gyököket, melyek a szanszkrit értelmezésnek megfelelőnek, találhatunk a következőkben :

gyök	sutt-	{ og = suttog (ige), om = suttom (név);
	szer-	{ et = szeret (ige), elm névtő = szerelm, melyből szerelem (név);
	nyug-	{ sz (ígető), melyből jó: nyugszom, nyugszol, nyugszik (ige), ahm (névtő), melyből nyugalom;
	vi-	{ sz (ígető) = viszen, tel (név) = vitel;
	or-	{ oz (ige) = oroz, v (név) = orv;
	szár-	{ ít, ad, aszt (ige) = szárít, szárad, száraszt, az (név) = száraz;
	em-	{ lél, tet = emlél, emtet (ige), ló, ber, e (név) = emlő, ember, eme;
	szik-	{ kad, kaszt (ige) = szikkad, szikkaszt; ár (név) = szikár;
	pos-	{ had (ige) = poshad, vány (név) = posvány;
	per-	{ eg, dül etc. (ige) = pereg, perdül, c (név) = perc;
	tap-	{ ad, aszt (ige) = tapad, tapaszt, asz (név) = tapasz;
	mer-	{ ed (ige) = mered, ő, even = merő, mereven (név);
	ap-	{ ad (ige) = apad, ály (név) = apály;
	rán-	{ t, dít, dül (ige) = ránt, rándít, rándúl, c (név) = ránc;
	til-	{ t (ige) = tilt, os (név) = tilos;

gyök	rom-	{ t (ige) = ront.
		{ gy (név) = rongy ;
	al-	{ sz (igető) = alsz(ik).
		{ m (névtő) = álm. miből álom ;
	e-	{ sz (igető) = esz(ik).
		{ tel (név) = étel :
	szor-	{ ít, úl, ong (ige) = szorít, szorúl, szorong,
		{ os (név) = szoros ;
	bor-	{ ít, úl, ong (ige) = borít, borúl, borong,
		{ u (név) = boru ;
	der-	{ ít, úl, eng (ige) = derít, derül, dereng,
		{ ú (név) = derű ;
ugr-	{ ál (ige) = ugrál,	
	{ ás (név) = ugrás.	

stb. stb.

8. §. Quip.

A következők szolgálhatnak a Quip-forma példájául, melyben a névtő, s így magyarban többnyire maga az alanyeset is, megegyez a gyökkel, s itt egyszersmind a viszonyt is meg fogjuk jegyezni, melyben az így alakult névtő a gyökhöz áll :

fagy. a név, állapotot jelent, azaz a cselekvés eredményét, nem tárgyát. Ilyen viszonyt gyakran a cselekedet szóval is lehet kifejezni, mert a cselekedet a cselekvés eredménye. Fagy tehát a gyöklöz s igéhez az alanyeseti viszonyban áll ;

zavar. a név állapotot jelent, alanyeseti viszony ;

gyámol. cselekvő. aki gyámol, alanyeseti viszony ;

fog. cselekvőt jelent, alanyeset, ami fog ;

szeg. cselekvőt. alanyeset ;

nyom. tárgyeseti viszony. amit nyomtunk, vagy ami nyomtatott ;

tér. tárgyeseti viszony, amit terített (az isten vagy természet), ami terül ;

rom. tárgyeseti viszony, amit rontottak, ami romlott ;

zár. eszköz, eszközeseti viszony, a mivel zárunk ;

ok. eszközeseti viszony, miáltal okulunk ;

lak. helyeseti viszony, amiben lakunk ;

síp. helyeseti viszony, amin sípoltunk, stb.

9. §. A magyar nyelv gazdagsága igeképzőkben.

A magyar nyelv sokkal gazdagabb igeképzőkben, mint a szanszkrit, mely három, összesen tíz ágra terjedő módon alakítja a cse-

lekvő igét, s nem több mint négy másodrendű gyököt származtat az eredeti gyökből t. i. szenvedőt, okozót (nem míveltetőt), kívánót s öregbítőt, a gyök értelmének minden egyéb módosítása praepositiók által eszközöltetvén.

Nálunk minden gyökből, a mennyiben azt az értelem megengedi, alakúlhat egy *míveltető*: az **at.** vagy **tat** igeképző hozzájárultával; egy *külszenvedő*: **ikes** hajlítása által, és egy *tehető* a **hat** igeképző által. Ezekhez hozzáadhatunk még egy negyedik másodrendű gyököt. a *jövé*t az **nd** igeképző hozzájárultával, mert eltérve némileg az árja nemzetek nyelvészeti philosophiájától, a jövő a magyarban nem pusztán idő, hanem valóságos új igető, mely legtöbb időt szintúgy elfogad, mint bármely egyéb másodrendű gyök.

Ezen négy másodrendű gyökökön felül a magyar még számos egyéb eszmét köi a gyök értelméhez, melyeket képzők által fejez ki. Az ily alakulásokat azonban nem tekinthetjük másodrendű gyököknek; mert ha az értelem meg is engedné a gyököknek ilyféle módosítását, ez még sem történik meg mindig, hanem csak bizonyos esetekben, s nem is mindig ugyanazon képzők által.

Ezen módosításokhoz tartoznak a belsenvedők (passive reflective), az okozók (causative), a kezdők (inchoative), a gyakorítók, a kicsinyzők, a kicsinyezve gyakorítók, a folytonosságot és a rögtöniséget jelentők. Mindezeknek vizsgálata, tudtomra, a magyar grammatikákban igen hiányos, s csaknem egészen elhanyagoltatott: sőt a szenvedőnek némely régiebb s eredetiebb formái és az igésítés törvényei is kimaradtak a «Magyar Nyelv Rendszeréből»; vagyis azon igeképzők viszonyai, melyek nevekből alakítanak (denominative) igéket. Mindezek fő tárgyai lesznek további vizsgálódásainknak: itt azonban újra megjegyezzük, hogy mi az **ik** végzést mindig ragnak fogjuk tekinteni, nem képzőnek; mivel ez csak a harmadik személyben székkel, nem az egész töben; s e szerint csak egyik tényezője egy külön hajlítási alaknak, mely mind eredeti visszatérő (reflective) értelmében, mind a súlyosabb végzetek használatában, sőt abban is, hogy a külszenvedő ezen alakban hajlítottatik, a latin reflective s a szanszkrit atmanépada alakhoz hasonlít.

10. §. A köthang ; a **d**, **sz** és **l** betűk rokonsága.

Mielőtt az igeképzők vizsgálatába bocsátkoznánk, meg kell előle-
gesen jegyeznünk, hogy a magyarban minden magánhangzó köt-
hangul használtatik, amint ez a következő példákból is világos :

köthang	gyök		képző	szó
a	ún	+	lm	= un(a)lm névtő s unalom név
	tol	+	ko(d)ik	= tol(a)kodik,
	has	+	l	= has(a)l,
e	fél	+	lm	= fél(e)lm,
	ver	+	ked	= ver(e)kedik,
	per	+	l	= per(e)l,
o	moz	+	g	= moz(o)g,
ö	zör	+	g	= zör(ö)g.
u	alk	+	sz	= alk(u)sz(ik)
ü	esk	+	sz(ik)	= esk(ü)szik, mert az okozó (cau- sativ) esket mutatja, hogy a gyök esk, nem pedig eskü.

Figyelmeztetjük továbbá olvasóinkat, hogy a **d** betű magyar
képzőkben gyakran átmegey az **sz** betűbe, mi azon lajstromból is
kiténik, melyet a Magyar Akadémia a «Magyar Nyelv Rendszeré»-
ben a 245. s 246. lapon találunk s melyből egy pár példát kiirunk,
bizonyosságául, hogy a betűkülönbség nem okoz semmi értelem-
különbséget. p. o. :

alapszik	alap(o)dik	betegszik	beteg(e)dik
dühöszik	düh(ö)dik	elégszik	elég(e)dik
harag-zik	harag(u)dik	szapor(o)szik	szapor(o)dik
vajuszik	vajudik	savany(o)szik	savany(o)dik
nyugszik	} nyug(o)dik.		
nyug(o)szik			

Kevésbé világos (magyar nyelvészeknél), de azért mégis szint-
oly bizonyos a **d** betűnek atyafisága az **l** betűvel a képzők és a ragok
végén, s egyebütt is. Ezen tény értekezésünk folytán sok példával
fel fog világosíttatni ; jelenleg csak azt jegyezzük meg, hogy a nyelv-
észeti philo:ophia a priori követeli, miszerint az igehajlításnál a
második személyes névmás elemei forduljanak elő a második sze-
mély végzésében ; tehát a magyarban legelőször is a **d**, mint a **Te**
gyöknek azon lágyított formája, mely e nevek személyragozásából
eléggé ismeretes. Ezt mi csakugyan meg is találjuk a határozott
alakban, például : lát(o)d, ver(e)d. A **d** fogbetűnek, amint már meg-

jegyeztük, természetes hajlama van átmenni a rokon fogsziszegőbe, azaz, az **szbe.** s ezt találjuk ismét a határozatlan alak második személyragában, például látsz, versz. Fenmarad most az **ikes** alakban az **l** végzet, például mosd(o)l, szök(ö)l, mely a múlt idők második személyével a határozatlan alakban (lát**tál**, lát**ál**) s a tegező forma **l** betűjével együtt (pl. szeret**lek**, vár**lak**) szükségképen szintén a második személyes névmással függ össze, azonban megmagyarázhatatlan maradna, ha csak az **l** betűt nem vennők a **d** betű módosításának. Azoknak, kik a szanszkrit nyelvészeket, vagy csak Bopp és Pott nyelvhasonlítási munkáit is ismerik, szükségtelen bár ennyit is mondanunk, mert tudják, hogy a **d** mint foghang természetesen átmeny az **l** hangba, mely szintén foghang, s viszont az **l** a **d**-be. Ezen átmenetel a szanszkritban mindennapos.

11. §. Igeképzők, cselekvő és szenvedő.

Hogyha az igeképzők természetét kutatjuk, s vizsgálat alá vesszük az eszközöket, melyek által a nyelv a gyököt igetővé alakítja, úgy fogjuk találni, hogy azok a legegyszerűbbek, s igen kevés elemekre vezethetők vissza.

A legelső s legnevezetesebb igeképző ez egyszerű betű **t**, a teszen igének képviselője, a **te** gyöknek (te-sz, te-het, te-tet) természetes megrövidítése. Ez adja meg a gyöknek a cselekvés eszméjét; épen úgy, a mint az annak megfelelő **l** a lesz igének képviselője, és a **le** gyöknek (le-sz, le-het) természetes megkurttítása, a szenvedés, vagyis szabatosabban a túrés eszméjének legrégibb s legeredetibb kifejezője; például:

gyök	cselekvő ige t képzővel	belszenvedő ige l képzővel
fű-	fűt	fűl = fűtődik
hű-	hűt	hűl = hűtődik
nyi-	nyit	nyíl(ik) = nyitődik
bom-	bont	bomol, boml(ik)
osz-	oszt	oszl(ik)
fosz-	foszt	foszl(ik)
rej-	rejt	rejl(ik)
haj-	hajt	hajl(ik)
hám-	hánt	háml(ik)
om-	ont	oml(ik)
rom-	ront	roml(ik)
dű-	dűt	dűl.

A cselekvő **t** képző sokszor megtoldatik az **i** hanggal, az **l** képző pedig az **u** s **ü** hanggal; a következő alakulások ezen képzőknek ily kifejlesztése által erednek:

gyök	cselekvő t és it képzővel	belszenvedő l , ül s ül képzővel
fu-	fuit azaz fojt	fúl
gyú-	gyúit azaz gyújt	gyúl
gyű-	gyűit azaz gyűjt	gyүүл
nyú-	nyúit azaz nyújt	nyúl
mer-	merít	merül
szor-	szorít	szorúl
ker-	kerít	kerül
fesz-	feszít	feszül
ám-	ámít	ámül
csőd-	csődít	csődül
ter-	terít	terül
tan-	tanít	tanül.

12. §. A **d** képző és kifejlése.

A belsenvedőt ilyformán képző **l** néha átmegy a rokon **d** betűbe, s akkor az így képzett igének értelme inkább passivum impersonale, például:

gyök	cselekvő	szenvedő d képzővel
szak-	szakít	szak(a)d
has-	hasít	has(a)d
szár-	szárít	szár(a)d
törp-	törpít	törp(e)d = törpül
kop(ik)	koppan	kopp(a)d.

Ezen szóban mosdik, a **d** képző az **ikes** formával egyetemben a visszatérés fogalmát fejezi ki: mos, er wäscht, mosdik, er wäscht sich. Terjed, a terül-nek mellékformája, mely a ter a gyökből anomál módon alakult; a lát, látsz(ik) formatióban a szenvedő **d** átment a rokon sziszegőbe.

A **d** végzet épen nem ritka a magyar igék közt; szenvedő értelme azonban kevésbé tűnik fel ott, hol a neki megfelelő **ít** képzővel alakult cselekvő ige többé nem létezik, minthogy a classikus nyelvek tanulásából megszoktuk a passivumot leginkább ott keresni, ahol egy megfelelő activ van. Nehéz volna azonban tagadni az ily szavaknak passiv vagy reflectiv értelmét, mint: szenved, hamvad,

higgad, azaz hamuvá lesz, higgá lesz. Van egyébíránt sok ige, mely a **d** képzővel alakult, anélkül, hogy szenvedő értelme volna, pl. : fogad, szalad, halad, tagad stb.

Ezen **d** képző további kifejlesztéséből, az **ik** ragnak hozzáadása, vagyis inkább a visszatérő (reflectiv) alakbani hajlítása által, származott a belsenvedő ige legismeretesebb alakja.

	eSelekvő	belsenvedő
	fanyar-ít	fanyar-odik = fanyarúl
	nyomor-ít	nyomor-odik = nyomorúl
takar,	takar-ít	takar-odik
	hábor-ít	hábor-odik
kavar,	kavar-ít	kavar-odik
	szapor-ít	szapor-odik
	gomboly-ít	gomboly-odik.

Néha a köthang ezen belsenvedők alakításánál meghosszabbítatják, különösen azon esetben, ha a cselekvő formában a jelen idő harmadik személye azonos a gyökkel (Quip), pl. :

eSelekvő	belsenvedő ód, ód képzővel	eSelekvő	belsenvedő ód, ód képzővel
csap	csapódik	agg	aggódik
tol	tolódik	emészt	emésztódik
hány	hányódik	gyöt(ő)r	gyötródik
vet	vetódik	típ(o)r	típródik
húz	huzódik	rág	rágódik
von	vonódik	vág	vágódik.

13. §. Az okozó igeképzők.

A **d** szenvedő képző révén érünk az okozó (causative) igékhez, melyek az Akadémia «Magyar Nyelv Rendszeré»-ből egészen kimaradtak; azaz azon két helyütt, hol csakugyan előkerülnek, hol míveltetőknek, hol egyszerű cselekvőknek ismertettek félre (79. és 94. lap az 1846-iki kiadásban.)

Az okozó képző megint a **t** betű, mint a **tesz** igének s **te** gyöknek megkurtítása, s leggyakrabban, habár nem kizárólag, azon igékhez alkalmaztatik, melyek a **d** képző által alakultak; az okozó **t** képző előtt azonban a **d** képző sziszegővé válik. Az okozónak e szerint legközönségesebb formája az **szt.** mely csaknem minden **ad-ed**-re végződő igéknek megadja az okozó alakot, pl. :

okozó

szárad	száraszt = okozza, hogy száradjon
ragad	ragaszt = okozza, hogy ragadjon
marad	maraszt = teszi, hogy maradjon
riad	riaszt = teszi, hogy riadjon
ered	ereszt = teszi, hogy eredjen
akad	akaszt = teszi, hogy (meg-, fel-, el-) akadjon,
támad	támaszt,* fürdik, füreszt, olvad *** olvaszt, rohad rohaszt,
gyulad	gyulaszt, fulad fulaszt, fárad fáraszt, apad apaszt, hamvad
hamvaszt, sebhed(ik) sebheszt,*** árad áraszt, szalad szalaszt, szé-	
led széleszt, nyugod(ik) nyugaszt, dagad dagaszt stb.	

Az **sz**t összetett képző további kifejlesztését találjuk a ritkább **sztal. sztel** képzőben, melyben az okozó eszme szintoly világos, mint az egyszerűbb alakban, ámbar az értelem némileg módosul, például:

marad	maraszt	marasztal
tapad	tapaszt	tapasztal
vigad	vigaszt	vigasztal
nyugod(ik)	nyugaszt	nyugasztal
enged	—	engesztel
fogy	fogyaszt	—
fagy	fagyaszt	—
magasít	—	magasztal
hirhed	—	hiresztel.

Az imént felhozott példák közt találatik egynéhány, melyeknél az okozó képző nem pusztán **t.** de valósággal **szt.** ilyenek még a következők is:

bigyeg	bigyeszt	terem	termeszt
fül	füleszt	fejl(ik)	fejleszt
hull	hullaszt	ng(ik)	ugraszt
múl(ik)	mulaszt	forr	forraszt
nő	növeszt	agg	aggaszt.

Ezen alakulásokról csak azt mondhatjuk, hogy bennök a nyelv tiszta eszmélete meghomályosodott, vagy pedig hogy a **d** képző által alakult igék elvesztek. Egyébiránt lesz még többször alkalmunk oly alakulásokkal találkozni, melyekben a képzők látszólagos anomáliával használtattak.

* Van még egy egészen különböző támaszt ige is, mely nem okozó, hanem dominatív, s a támasz névből ered.

** Az old ige mutatja, hogy a gyök ol.

*** Sebhesztnék van egy mellékformája: sebhed.

Hogy a **t** képző csakugyan az eredeti okozó, s nem az **szl.** ez világosan kitűnik a következő példákból :

benható	okozó a t képzővel s ennek a köthang általi módosításaival	benható	okozó a t képzővel s ennek a köthang általi módosításaival	benható	okozó a t képzővel s ennek a köthang általi módosításaival
bán	bánt	forog	forogat	billen	billent
kel	kelt	pereg	perget	zökken	zökkent
terem	teremt	tántorog	tántorít	csökken	csökkent
izeg	izgat	háborog	háborít	retten	rettent
ég	éget	sodor	sodrat	durran	durrant
áll	állít	tipor	tiprat	tér	térít
sűrög	sürget	ugr(ik)	ugrat.		

szenvedő vagy visszatérő	okozó	szenvedő vagy visszatérő	okozó
múl(ik)	mulat	nyomorog	nyomorgat
tel(ik)	tölt	pirong	pirongat
oszl(ik)	oszlat.		

Az okozó **t** képző néha **tat**-tá fejlik ki, pl. :

benható	okozó tat képzővel	benható	okozó tat képzővel	benható	okozó tat képzővel
rúg	rugtat	ún	úntat	feksz(ik)	fektet
vág	vágtat	tör	törtet	biz(ik)	biztat
fut	futtat	nyom	nyomtat	foly	folytat
él	éltet	jár	jártat	szűn(ik)	szüntet
buk(ik)	buktat	esz(ik)	etet	áz(ik)	áztat
ül	ültet	éhez(ik)	éheztet	alsz(ik)	altat
pihen	pihentet	isz(ik)	itat stb.		

Vannak még több okozó képzők a **t** képzőn kívül ; ezek azonban csak ritkán szolgálnak okozó igék alakítására ; ilyen az **l** a következő szavakban :

forr	forral	izl(ik)	izlel	asz(ik)	aszal.
------	--------	---------	-------	---------	--------

Ezen **l** kifejlik **lal**-lá e következőkben :

hiz(ik)	hizlal	fagy	fagylal	ér(ik)	érlel
kop(ik)	koplal	kés(ik)	késlel	fáz(ik)	fázlal.

Ide tartozik még a **sit** képző ezen szóban : értesít, azaz teszi, hogy értsen, sőt a **z** képző is ezen szóban fő, főz, azaz okozza, hogy főjön.

Anomál okozó formatiók a következők:

es(ik) ejt és (el)alsz(ik) (el)olt.

Kérdéses továbbá, vajjon a **gat** képző, melylyvel ké-őbb a gyakorítóknál ismét találkozandunk, nem alakít-e kivételesen okozókat: például:

ereget, azaz teszi, hogy eredjen.

lyukgat, azaz teszi, hogy lyukadjon = lyukaszt.

hallgat (?) teszi, hogy mások halljanak (??)

14. §. A míveltető, külszenvedő s tehető.

Hogy a **t** képző s ennek kifejlése a **tet. tat** képző (ismét mint a teszen szónak s a **te** gyöknek képviselője) míveltetőket is alakít, s az **ikes** igehajlítás által külszenvedőket, ez olyannyira ismeretes, hogy további fejtegetést nem is igényel. Szintoly tisztán áll, s régóta el van ismerve a **hat** tehető képzőnek azonossága a **hat** gyökkel.

15. §. A **g** képző.

Lehetetlen, hogy a magyar igék körüli vizsgálódásnál fel ne tűnjék azon nevezetes osztály, mely a **g** képző által alakul. Ezen csoportozat kétfelé ágazik el: háromtagú igékre, melyek mind folytonos cselekvést jelentenek, s két s egytagúakra, melyek azonkívül még mozgást is fejeznek ki, vagy hangutánzóik.

Eredetileg a kéttagúak is egytagúak lehettek, mert a második tag csak a kiejtés miatt alakult a köthang hozzájárultából; némelyeknél közülök még jelenleg is fenmaradt mindkét forma:

egytagú	kéttagú	egytagú	kéttagú	egytagú	kéttagú
zúg	zuhog	peng	peneg	bolyg	bolyog
perg	pereg	zajg	zajog	dörg	dörög
zeng	zeneg	mozg	mozog	forg	forog stb.

Némely kéttagúak ellenben háromtagúakká fejlődtek ki, az **r** betűnek s köthangnak a **g** képző előtti beleillesztése által; az ily alakban az eredeti fogalomnak öregbítése fejeztetik ki, akár gyakorító, akár kicsinyző értelemmel, például:

kéttagú	háromtagú	kéttagú	háromtagú	kéttagú	háromtagú
bugyog	bugyorog	kuncog	kuncorog	fityeg	fityereg
cincog	cincorog	kuncsog	kuncsorog	bigyeg	bigyereg
döbög	döbörög	nyekeg	nyekereg	bizseg	bizsereg
dödög	dödörög	nyikog	nyikorog	csicseg	csicsereg
gugyog	gugyorog	sziszeg	sziszereg	bólyog	bódorog
kótog	kótorog	pityeg	pityereg	nyüzsög	nyüzsörög
siseg	sisereg	vicsog	vicsorog		és nyüzsörög.*

16. §. A kezdők.

A **g** képző általánosan folytonosságot fejez ki, sok szavakban van neki egy megfelelő formája, mely a kezdés fogalmát köti a gyök értelméhez, és ebből a **dúl**, **dúl** képző által alakul; ennek megfelel sokszor egy okozó az **ít** képzővel, amint a következő példákból látszik:

esorog	csordúl	esordít	görög	gördül	gördít
boly(o)g	bódúl **	bódít	mozog	mozdúl	mozdít
ráng	rándúl	rándít	leng	lendül	lendít
nóg(at)	nódúl	nódít	lóg	lódúl	lódít
dörög	dördül	dördít	kong	kondúl	koudít
zajog	zajdúl	zajdít	cseng	csendül	csendít
jajog	jajdúl	jajdít	zeng	zendül	zendít
csereg	cserdül	cserdít	pereg	perdül	perdít
pezseg	pezsdül	pezsdít	zúg	zúdúl	zúdít
virrog	virdül		zörög	zördül	zördít
zseng	zsendül	zsendít	reng	rendül	rendít
morog	mordül	mordít	peng	pendül	pendít
korog	kordül		bőg	bődül	bődít
			inog	indül	indít
forog	fordül	fordít.			

Néha a kezdő képző **dúi** oly igéknek felel meg, melyek az összetett **ng** (gyakorító és kicsinyítő) képző által alakultak, s melyeknek semmi közük sincs a mozgási s hangutánzási **g** képzővel. Ilyenek például:

* Vannak ily háromtagú, **g** végzetű igék, melyek egyenesen a gyökből fejlődtek ki, pl. húny, hunyorog, ám (ámít, ámúl) ámolyog és hangváltatással ábolyog.

** Mellékforma: bolondúl.

gyök	gyakorító vagy kicsinyítő	kezdő	gyök	gyakorító vagy kicsinyítő	kezdő
fáj	fájong	fájdúl	ker-	kereng	kerdül
tol	tolong	toldúl (tódúl)	raj-	rajong	rajdúl
áll	állong	álldúl	zor-	zorong	zordúl.

A kezdő képző **dúl** világosan összetett képző; elemei a **d** és az **l**, melyek a köthang által össze vannak fűzve. A következő néhány igében pedig azt találjuk, hogy mindegyike ezen elemeknek magában is kezdő képzőül szolgál; a **d** szenvedő értelműeknél, az **l** cselekvőképél:

szenvedő	kezdő d képzővel	cselekvő	kezdő l képzővel
gyúl	gyulad	fú	fuval
fúl	fulad	lő	lövel
pirúl	pirkad	szól	szóllal
		szökik	szökell(ik) és szökell.

17. §. A rögtöniséget jelentők.

Van az egy- s kéttagú **g** képző által alakult igéknek még egy más, megfelelő alakjuk is, mely a folytonosság helyett a rögtöniség fogalmát kapcsolja a gyök eredeti értelméhez, s többnyire azt is, hogy a cselekvés csak egyszer történik. Ennek képzője az **an** s **en**. többnyire megkettőztetvén a gyöknek végső mássalhangzóját s azért eredetileg valószínűleg **van**. Az így származott igék közül egy-néhány felveszi még a **t** okozó képzőt is, például:

hangutánzó s mozgást jelentők	rögtöniséget jelentők	okozók	hangutánzó s mozgást jelentők	rögtöniséget jelentők	okozók
pufog	puffan		billog	billen	billent
bőfög	bőffen		fitveg	fittyen	
esobog	esobban		hibog	hibban	
durrog	durran	durran	kocog	koccan	koccant
kortyog	kortyan		prüsszög	prüsszen	
hortyog	hortyan		piheg	pihen	
köhög	köhen		zuhog	zuhan	
fecseg *	fecscsen		rozog	rozzan	

* Mellékforma: fecskend.

hangutánzó s mozgást jelentők	rögtöniséget jelentők	okozók	hangutánzó s mozgást jelentők	rögtöniséget jelentők	okozók
locsog *	locsesan		röfög	röffen	
lebeg	lebben	lebbent	suhog	suhan	
lobog	lobban	lobbant	szuszog	szuszszan	
hebeg	hebben		retteg	retten	rettent
mozog	mozzan		suttog	suttyan	
nyekeg	nyekken		szepeg	szeppen	szeppent
			zökög	zökken	zökkent.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a **t** képző néhány ily rögtöniséget jelentő igékhez járul anélkül, hogy az értelem általa bármi részben módosíthatnák. Ezen igék száma nem nagy, a tünemény azonban elég nevezetes s megérdemli, hogy a figyelem reájok is kiterjesztesék: mi a következőket hozzuk fel:

illan = illant, böffen = böffent, horkan = horkant,
 fecesen = fecsent, toppan = toppant, röffen = röffent,
 tüsszen = tüsszent, prüsszen = prüsszent, kukkan = kukkant
 kurran = kurant.

Az **an. en** képző rögtöniségi értelmében, olyan igetőkhoz és gyökökhöz is járul, melyek nem alakultak a **g** képző által, de azért mégis nagyobbára szintén vagy mozgást fejeznek ki, vagy hangutánzó; ilyenek:

ill (elavult), illan; csap, csappan; forr, fortyan; fogad, fogan;
 tikkad, tikkan; reked, rekken; pukkan, pukkan; horkol, horkan;
 repül, reppen; rikít, rikkan; csúszik, csússzan; *** kopik, koppan;
 roskad, rokkán.

Vannak ezeken kívül még oly rögtöniségi igék is, melyeknek eredeti megfelelő alakjuk nem létezik többé, ilyenek: huppan, fillen, lappan.

Azon fogalom, hogy a cselekvés csak egyszer történik, mely csaknem mindig a rögtöniségi igékben rejlik, néhány esetben ki van fejezve az **ít** képző által is, például: kavár kavarít, sujt suhít, esavar csavarít.

* Mellékformák: locsol, locsol, locsol.

** Ide tartozik még talán: tökít, tökkent; és csügg, csükken; azaz csökken, úgy amint mukkan mokogból jó, pillant pislogból, s rokkán roskadból.

18. §. A háromágú igék **g** képzővel.

Visszatérvén most a háromtagú igékhez, melyek a **g** képzőt fogadták el, azt találjuk alakjukra nézve, hogy a második tag, mely a képző köthangját megelőzi, mindig az **r. ly. l** és **j** betűkkel végződik. Értelmökre nézve látjuk, hogy csak kis részök jelent mozgást; ellenben a folytonosság fogalma uralkodik mindnyájokban. A folytonosság lévén az öregbítésnek egyik neve, természetesnek fogjuk találni, hogy ezen igéknél az **og. eg** képző sokszor feleszerűlhető a gyakorító ked(ik) képzővel az értelem módosítása nélkül, például:

incesleg incselkedik, fondorog fondorkodik, hizeleg hizekedik, nyavalyog nyavalkodik, sanyarog sanyarkodik, nyomorog nyomorkodik, szomorog szomorkodik, tiszteleg tisztelkedik, búsológóg búsalakodik és búslakodik.

Némely ily igéknél az **og. eg** a belszervedő **od(ik) ed(ik)** képzővel felváltható; az értelemben azonban a folytonossági fogalom következtében, mely a **g** képzőben lappang, némi csekély módosítás észrevehető: ilyenek:

közdleg közeledik, mosolyog mosolyodik, homályog homályodik, estveleg estveledik, kanyarog kanyarodik és kanyarúl, tántorog tántorodik, kesereg keseredik, émélyeg émélyedik, szendereg szenderekedik, zsongorog zsongorodik, háborog háborodik, hempereg *hemperekedik*, hengereg *hengeredik*, hentereg *henteredik*.

Az értelem-különbség legerősebben tűnik ki ezen két forma közt a könyörög és könyörödik vagy könyörül igékben; különösen mint-hogy az utóbbi formák nem belszervedők, hanem egyenesen cselekvők (benhatók).

Alig szükséges itt megjegyezni, hogy a belszervedő **ed(ik)**, **od(ik)** alaknak rendesen megfelel egy cselekvő ige, mely az **ít** képzővel alakult, ezen igéknek teljes példánya e szerint a következő:

gyök	cselekvő	belszervedő	folytonosságot jelentő
nyomor-	nyomorít	nyomorodik	nyomorog
szomor-	szomorít	szomorodik	szomorog
hábor-	háborít	háborodik	háborog
tántor-	tántorít	tántorodik	tántorog
keser-	keserít	keseredik	kesereg.

19. §. Öregbítő, gyakorító, kicsinyítő.

A folytonosság fogalma, mely a **g** képzőben lappang, feltalálható az összetett **ng** képzőben is, melylyel például a következő igékben találkozunk:

eselekvő	belszenvedő	folytonosságot jelentő
busít	busúl	busong (belszenvedő)
derít	derül	dereng u. a.
szorít	szorúl	szorong u. a.
borít	borúl	borong u. a.
—	őrül (kezdő)	őrzöng (benható)
—	dühödik	dühöng u. a.
hajlít	hajl(ik)	hajlong u. a.
kerít	kerül	kereng u. a.
öblít	—	öblöng u. a.
áll	—	állong u. a.
hull	—	hullong u. a.
csap	—	csapong u. a.
esdik	esdekel (gyakorító)	eseng u. a.
él	éldegél u. a.	élang u. a.
merít	merül (szenved)	mereng u. a.

Ilyen még a jajog jajong, csügg csüng, csillog csillong, bolyog bolyong, tát tátong is; itt azonban az orrhangnak a képző előtti beleillesztése csaknem mindig kicsinyző erővel bír, például:

lódít lódint, hárít hárint, emelit emelint, habarít habarint, suhít suhint, pödörít pödörint, csavarít csavarint, ugrík ugrándozik.* kopog kopint, legvez legvint, tekerít tekerint, hasít hasint, taszít taszint, melegít melenget, borogat borongat, egvez egyenget, csiklik csiklandik csiklandozik, játszik játszodik játszondik.

Tisztán gyakorító képző a **z** a következőkben:

önt öntöz, vonz vonz, fárad fáradoz, ölt öltöz(ik), áld áldoz(ik), ernyed ernyvedez, mulat mulatoz, köt kötöz, vigad vigadoz, dagad dagadoz, álmod(ik) álmodoz(ik), húzód(ik) húzódoz(ik), szegőd(ik) szegődöz(ik), akad akadoz stb.

A **z** képző kifejlik sokszor **doz dez** gyakorító képzővé:

fejl(ik) fejledez, csörög csörgedez, tűn tűnedez, tör(ik) töredez(ik), zeng zengedez, ing ingadoz, boml(ik) bomladoz(ik), roml(ik) romladoz(ik).

* Az *ugrándozik* és *csiklandozik* igékben bent van még a gyakorító értelem is a kicsinyzőn felül; ezt azonban a **doz** képző okozza.

A **gat** képző gyakorítva kicsinyző, ez sokszor gyökhöz járul, de még többször más, valamely képző által alakult igékhez, s ezek közt gyakorítókhöz és kicsinyzőkhöz is, például:

gat gyökhöz járulván

rak rakgat, rakogat, de rakosgat is.

szak-ít szakgat, da szakítgat is.

ír írogat, ád adogat, hágy hagyogat.

gyök	gyakorítón kicsinyző	gyök	gyakorítón kicsinyző
ver	vereget	iszik	ivogat
ránt	rángat	eszik	eveget
borít	borogat, de borítgat is	mond	mondogat
halaszt	halogat, de halasztgat is	takar	takargat
támaszt	támogat	teker	tekerget
oszt	osztogat		
választ	válogat		
foszt	fosztogat		stb.

gat képzők által alakult igékhez járulván

szemlél szemlélget, számlál számlálgat, nyvez nyvezget, foglal foglalgat, hamvaz hamvazgat, fordít fordítgat, takarít takarítgat, tapasztal tapasztalgat, marasztal marasztalgat, csipdez csipdezet, lökdöz lökdözget, kapdoz kapdozgat, verdez verdezget, pökdöz pökdözget, tántorít tántorítgat, háborít háborítgat, szakaszt szakasztgat, legyint legyínget.*

Némely szóknál nehéz meghatározni, vajjon a gyakorítva kicsinyző képző valósággal a **gat** vagy az **at** alakban keresendő-e, pl. : esikorgat, nyekerget, hunyorgat, forgat, göndörget stb., azaz vajjon a gyakorítva kicsinyző magából a gyökből a törvényes **gat** képző által alakult-e, vagy pedig a folytonosságot jelentő **g** végzetű igéklől a rendkívüli **at** képző által, melynek különben gyakorítva kicsinyző ereje nincsen. Mindazonáltal mi az értelem tekintetétől hajlandók vagyunk ez utóbbi nézet pártolására.

Gyakorítva kicsinyző a **dos** képző, például: repdes, döfös, mardos, lökdös, csipdes, kapdos, pökdös, sugdos. Az ezen képző által származott igék többnyire felveszik a **gat** képzőt is.

* Ezen végső kettőben a gyakorító képző absorbeálja a cselekvő **t** képzőt.

20. §. Ritkább képzők, kicsinyzők.

Ritkábbak a következő gyakorítók és gyakorítva kicsinyzők:

ál. például ugrik ugrál,

csol. pl. ront ronesol,

col. pl. bont boneol, von voncol,

ász. pl. kaparász, vakarász, hadarász,

rész. pl. csecsez csecserész, füttyül füttyürész, csip csiperész, süt sütkörész,

bál. pl. nyír nyírbál,

bol. pl. ront rőmbol,

kos. pl. fut futkos,

károz. pl. fut futkároz,

áz. pl. kotor kotoráz,

dál. pl. rág rágdál,

os. pl. fut futos, repül repes, kerít, kerül, keres.

Kicsinyzők továbbá a következő képzők: **kál.** **csál.** **icsál.** **icál,** **ácsol.** **dicsál.** **dácsol** és **cskál.** melyekben a kicsi és csekély szó elemeit többféle módosításban, összeillesztésben és kifejlésben feltalálhatjuk. Néhány példa elég ezen ismeretes formák jellemzésére:

kál, csál, cskál	iesál, dicsál	ácsol, décesel
irkál	karicsál	= karácsol
járkál	hangicsál	= hangácsol
áskál	nyögdiésél	= nyögécesel
szurkál		= nyögdiésel
turkál	bukdiésél	= bukdiésol
faragesál	szökdicsél	= szökdécesel
faraeskál	icál	
szűröcskél	habaricál	
szűricskél	szaporicál	
méricskél.		

A **gál** képző is ide tartozik, ilyen:

ront rongál, hasít hasítgál, keres keresgél, ad adogál, kér kéregél, kavar kavargál, hever hevergél, teker tekergél, nevez nevezgél, kötöz kötözgél, motoz motozgál, hajít hajigál és hajgál.

Nemkülönben a **dal** képző, például:

jár járdal, él éldel, szel szeldel, szúr szúrdal, tör tördel, lép lépdal, nyes nyesdel, szök(ik) szökdal, tép tépdal, vág vagdal.

Ezen két képzőnek van egy közös kifejlett formája, t. i. **dogál.** **dögél.** mely a hangváltoztatás útján a **dokol.** **dekel.** **dikel** képzőbe megyen át; ilyenek:

dogál. dögél gyakorítva kiesinyző

jő jődögél és jöddögél, lép lépdegél, néz nézdegél, nyul nyuldogál, nő nődögél, hány hánydogál, él éldégél, csurog csurdogál, foly folydogál, esz(ik) eddegél, isz(ik) iddogál, fül fúldogál, fűz fűzdögél, nyel nyeldegél.

dököl. dokol. dekel. dikel

esdekel = esdegél az **esd** igéből, mely az es(ik) gvök ivadéka, mint az eseng is; érdekel = érdegél, sérdekel = sérdegél, birtokol = birdogál, haldokol, fuldokol, nyeldekel, öldököl. tündököl, szundikál és szunyókál.

21. §. Belszenvedők stb., melyekben a folytonosság fogalma lappang.

Belszenvedőket, visszatérőket s személyteleneket képeznek az **ód(ik), ódz(ik), óz(ik)** folytonossági s azért öregbítő képzők; az első azonban csak akkor, ha más képző által formált igéhez járul.

ód(ik)	ódz(ik)	óz(ik)
hánykálódik	nvaigalódzik	nyujtózik
és hánykolódik	vakaródzik	fogózik
fészkelődik	akaródzik	harapózik
furkálódik	fogódzik	hintálózik
gúnyolódik	harapódzik	mentegetőzik.

Ezen képzők kifejtettebb formája **lód(ik), lódz(ik)**

kínoz kínlódik, forog forgolódik, zúg zúgolódik, zörög zörgölődik, tép tépelődik.

Előre is megjegyezzük itten, hogy ezen képzők néha igésítésül is szolgálnak, például:

baj	bajlódik	por	porlódik
méreg	mérgelődik	rüh	rühelődik.

Fennmarad még a gyakorítóknak egy igen hasznos formája, melyet a **ked(ik)** képző képvisel, és hangváltoztatás által a **kesz(ik)** és **kez(ik)** formát is ölti magára. Ezen képző gyakrabban járul egyéb képzők által származott igéhez, mint a puszta gyökhöz, sokszor igésíti a neveket, többnyire öregbítést jelent, akár folytonossági, akár gyakorító módosításában: néha azonban visszatérő vagy belszenvedő igéket is képez, s mindazon tüneményeket idézi elő, melyek az **ikes** igehajlítást jellemzik.

A következő példák elég világosak :

kod és kod(ik)	koz és koz(ik)
kap kod (gyakorítva kicsinyző)	fut koz (gyak.)
esap kod u. a.	szer kez
rep ked	gondol kozik (benható)
emel kedik (visszatérő)	imád kozik u. a.
hábor kodik u. a.	avat kozik u. a.
mar a kodik	ért e kezik
köt e kedik	fér kezik
nyal a kodik	mar a kozik
vesz e kedik	vár a kozik
tau a kodik	esudál kozik
növ e kedik	üt közik
hálál kodik	mutat kozik
ural kodik	vagdal kozik
dajkál kodik	rugdal kozik
fuval kodik	rendel kezik
öltöz ködik	foglal kozik
ruház kodik	táplál kozik
gyaláz kodik	ér kezik
fondor kodik	szabad kozik
alkalmaz kodik	borotvál kozik
esel e kedik	csókol kozik
borotvál kodik.	

kesz(ik)

vesz e keszik (visszatérő)
 ver e kedik u. a.
 mar a kozsik u. a.
 esel e keszik (kiható).

Az ily formációkban a képző néha megtoldatik az orrhanggal, néha a **t** betűvel; mikor pedig nevetet igésít, azaz denominativeket formál, akkor gyakran az **s** vagy **l** betű illesztetik be a név s képző közé, amint mindezek a következő példákból kivilágoznak :

megtoldás az orrhanggal gyök	gyakorító	megtoldás a t betűvel gyök	gyakorító
sír	síránkozik	sző	szövetkezik
szűr	szűrenkezik	hí	hivatkozik
rí	rimánkodik	nyíl(ik)	nyilatkozik
sop-	sopánkodik	kél	keletkezik
tőpr-	tőprenkedik	ún	unatkozik.*

* *Csalatkozik* nem tartozik ide, mert ez nem ered a *csal* gyökből, hanem a *csalatic* szenvedőből.

A **t** képző, akár okozó, akár igésítő értelmében, gyakran elmarad ezen képzők előtt, például:

boszont	boszonkodik	ragaszt	ragaszkodik
ereszt	ereszkezik	támaszt	támaszkodik.

Denominatívek

a név megtoldása az **l** betűvel

és az **s** betűvel

bús	búslakodik	esalfa	esalfáskodik
buzgó	buzgólkodik	dajka	dajkáskodik
büszke	büszkélkedik	durva	durváskodik
cimbora	cimborálkodik	biró	biráskodik
erő	erőlködik	bohó	bohóskodik
garázda	garázdálkodik	inség	inségeskedik
puha	puháskodik	lakodalom	lakodalmaskodik
renyhe	renyhélkedik	kém	kémeskedik
gyenge	gyengélkedik	katona	katonáskodik.

Kivételesen ige is toldatik meg mind az **l**, mind az **s** betűvel ezen képzők előtt, például: hí hivalkodik, sí sívalkodik, rí rivalkodik, kérdez kérdezősködik, ví viaskodik.

Némileg eltérők a következő formációk, s fogsziszegő általi megtoldást mutatnak:

dől dőleszkezik, kap kapaszkodik, rúg rugaszkodik, sőt húny hunyáskodik, toll tolláskodik (denominatív).

22. §. Az igésítés (denominatívek képzése).

Végig tekintvén a gyakorító és kicsinyzők számos képzőin, lehetetlen, hogy fel ne tűnjék hosszabb és sokszor összetett alakjuk, s azon tény, hogy nagy részint nem a gyökhöz magához, hanem egyéb képzők által alakult igékhez járulnak; sőt, hogy némelyek közülök egyszersmind igésítő képzők is (például a **lód** és **ked**). Mindez természetesen oda mutat, hogy a gyakorító és gyakorítva kicsinyzők a nyelv ő-i kifejlődésének későbbi korszakaiba tartoznak s e részben a denominatívekkel azaz igésítettekkel, vagyis névből eredt igékkel hason természetűek. Az igésítetteknek későbbi nyelvészeti kora minden nyelvben el van ismerve, s igen könnyen be is bizonyítható. Vegyük például ezen szót: *alkalmatlankodik*, ez természetesen későbbi mint a szó *alkalmatlan*, minthogy ennek igésítése. De maga az *alkalmatlan* szó sem első származású, mint-

hogy az *alkalm* többlől ered, s csak ez visz minket végre az *alk* gyökre vissza. Hasonló módon a szó *falatozik* nem származik közvetlenül a *fal* gyökből, melylyel csak a *falat* név által függ össze. *Rongyollik* a *rongy*nak ivadéka s csak másod ízben a *rom* gyöké. Ezek szerint nyelvészeti hiba a *nagyobbúl* igét közvetlenül a *nagy* szóhoz visszavinni («A Magyar Nyelv Szerkezete» 101. l.), mert az ige eszméje itt csak a *nagyobb* szóhoz van hozzá kötve; így a *darabol* ige egyszerűen a *darab* névnek igésítése, nem pedig a *dar-* gyöknek egy anomál *abol* képző általi kifejllesztése. Eddigi nyelvészeink egészen kihagyták a nevek igésítését vizsgálódásaikból, s érezvén, hogy a gyökök eredetileg mind egytagúak voltak, azon hibába e-tek, hogy az igéknek mindazon részeit, mik az első tagon fölül hátramaradtak képzőknek nézték, elfelejtvén, hogy a képzőknek eredetileg szintén csak egytagúak kellett lennie, s hogy az csak későbbi alakításoknál, melyek szövevényes eszméket képviselnek, milyenek a gyakorítva kicsinyzők stb. vállhatott kéttagúvá.

A denominativek, vagy igésített nevek, szabatosabban: névből eredt igék, mint a nyelv legkésőbb formációi, az árja nemzeteknél mindig szabályszerűek s mind ugyanazon egy kaptára szabottak, mert alkotásukkor a nyelv már elvesztette eredeti alakítási tehetségét, és a nyelvészeti öneszmélet elhomályosodott. A magyar nyelvben ellenben azt tapasztaljuk, hogy a nevek igésítése csaknem mindazon eredeti képzők által eszközöltetik, melyek a különböző igeeszméket a gyökhöz adják hozzá.

Nevekből az igék a következő módokon készülnek :

1. Az úgynevezett szanszkrit Quip-formáció által, azaz a név maga felveszi az igehajlítási ragokat minden további képző közbejövetele nélkül. Ez azonban csak azon neveknél történik, melyek az **ász** rag által állatnevekből képződtek s (sport) foglalkozást jelentenek, példáulúl : vadász, agarász, madarász, bogarász, angolnász, fűrjész, hernyász stb. Mindezek egyszersmind nevek is, igék is. Ellenben juhász, kanász stb. nem igésülnek ezen módon.

2. A **t. it, úl, ódik** és **sz(ik)** képzők által igésítettnek mind fő-, mind melléknevek cselekvőkké és belsenvedőkké, példáulúl :

alak	alakít	alakúl	
szép	szépít	szépül	
fekete	feketít	feketül	feketedik

fehér	fehérit	fehérül	fehéredik
nagyobb	nagyobhít	nagyobbúl	nagyobbodik
telep	telepít	települ	telepedik és telepszik
igaz	igazít	igazúl	igazodik
vén	vénít	vénül.	

3. Az **ít** képző kifejlík **sít**-té, **az ul súl**-lá, s az **odik sodik**-ká, például :

semmi	semmisít		
magyar	magyarosít	magyarosodik	
fiú	fiúsít	fiusúl	
kő	kövesít	kövesedik	kövesül
lét	létesít	létesül	
disznó	disznósít	disznósodik	
sok	sokasít	sokasodik	sokasúl
tag	tagosít		—

4. Az **ódik** képző **ódzik**. sőt **lődzik** s **lődik**-ká fejlik ki,* például :

borsó	borsódzik	por	porlódik
himlő	himlődzik	baj	bajlódik
méreg	*mérgeledzik	rüh	rühelődzik.

5. Legtöbb nevet igésít az **l** képző, megelőzve a köthang által : ezen **l** azonban nincs többé összeköttetésben a **lesz** igével, minthogy cselekvőket alakít nem szenvedőket, a nyelv az igésítés korszakában már elveszítette a tiszta formatió eszméletét, például :

öl ölel, szem szemel, orr orrol, has hasal, far farol, kéz kezel, kar karol, láb lábol, ököl öklel, kés késel, pipa pipál, szék székel, kasza kaszál, mese mesél, csere cserél, hegedű hegedül, térdből lesz térdel és térdepel.

6. Különbözik ezen **l** képzőtől egy más **l**, melynek eredeti formája az **ll** képző, s igésítésnél annyit jelent, mint «annak tartja». például :

nagy	nagyol	és nagyoll, azaz nagynak tartja
kicsiny	kicsinyel	és kicsinyell
nehéz	nehezel	és nehezell
olcsó	—	olcsóll

drága drágáll, ritka ritkáll, sok sokall, jó javall, rossz rosall, görbe görbéll, gyenge gyengéll, kora koránall, rút rúttall ; oldall azonban csak annyi, mint oldalog.

* Lásd egyébiránt a 21. §.

7. Ha ezen **ll** képző az **ikes** hajlítást veszi fel, akkor **ed(ik)**, **od(ik)** képzővel felváltható, példáulúl:

éjellik	= éjeledik	estellik	= esieledik
nappallik	= nappalodik	hajmallik	= hajnalodik
feketéllik	= feketedik	kékelik	= kékesedik
fehéréllik	= fehéredik	rongyollik	= rongyosodik.

8. A **z** képző számos neveket igésít, de gyakorító erejét elvesztette, példáulúl:

fal falaz, puska puskáz, ágyú ágyúz(ik), por poroz, bor boroz, kölyök kölykez(ik), hiány hiányz(ik), hab haboz, cser cserz, szikra szikráz(ik), csillag csillagz(ik), patak patakz(ik), csapat csapatoz, ide idéz, kő kövez, hamu hamvaz, őr őrz, tű tűz.

Ezen **z** képző némely nevekhez járulva s kihatókat képezve azt jelenti, hogy «annak nevez», példáulúl:

angyaloz,	azaz	angyalnak nevez,
sógoroz	=	sógornak nevez
gazemberez	=	gazembernek nevez
szajház	=	szajhának nevez.

Hasonló jelentése van a **gat** képzőnek is ezen igében: szegényget, azaz szegénynek nevez.

9. A **hod(ik)**, **hoz(ik)** szenvedő képző szintén igésít, példáulúl:

hamu	hamuhodik = hamvad	seb	sebhedik
bűn	bűnhődik és bűnhöszik	szél	szélhűdik
kár	kárhozik	vén	vénhedik és vénheszik
hír	hírhedik.		

10. Hogy a gyakorító **ked(ik)**, **kesz(ik)**, **kez(ik)** képzők gyakran egyszersmind igésítők is, azt már fentebb megemlítettük; itt azonban még egy pár példát hozunk fel:

agyar	agyarkodik	nyelves	nyelveskedik
ipar	iparkodik	nehéz	nehézkedik
merész	merészkedik	negédes	negédeskedik
tolvaj	tolvajkodik	bolondos	bolondoskodik.

23. §. Néhány rendkívüli származtatás.

Mielőtt vizsgálódásainkat az igeképzőkről bezárnók, szükséges még néhány rendkívüli származtatás lajstromozása, t. i.

1. Szövedelmes (complex) értelműek s nehezen elemezhetők a következők, melyeknek nyelvészeti származása világos:

foly	folyamodik		
él	élemedik		
szül	szülemedik	szülemlik (belszenvedő)	
für(ö-zt)	füremedik		
és für(dik)			
szól	szólamodik	szólamlík (kezdő)	
fél	félemedik		
húz	húzamodik		
fut	futamodik	futamlik (kezdő)	futamik
fog	fogamodik	fogamlik	
hül	hülemedik	—	
csusz	csuszamodik	csuszamlík	csuszamik
iram	iramodik	iramlik	iramik
hár(ít)	hár(úl)	háramlik	
tűr	—	türemlik.	

2. Vannak esetek, hol az **od(ík)** s **ód(ík)** elveszti nemcsak szenvedő, hanem még visszatérő (reflectiv) erejét is, és egyszerű behatókat képez:

átkoz	átkozódik	vizsgál	vizsgálódik
szitkoz	szitkozódik	szemlél	szemlélődik
szerez	szerződik		stb.

azonban mégis észrevehető, hogy mindezekben az eredeti értelem módosult a képző által, még mindig körülbelül úgy, amint az **ik** rag sahhoz tartozó igehajlítási forma megváltoztatja a gyökök értelmét.

24. §. Az **ikes** igehajlítás értelme.

Ha az **ikes** igehajlításnak valódi értelmét s erejét akarjuk vizsgálni, szükséges, hogy azon igékből húzzuk ki azt, melyek mind a két módon **ikes**-en s a nélkül hajlíttatnak, s hol ezen rag egyenesen a gyökhöz járúl, legyen bár azon gyök eredeti vagy denominatív; továbbá, hogy ezen forma értelmét összehasonlítsuk az igének azon alakjával, mely **ik** nélkül hajlíttatik. — Szükséges végre, hogy az **ikes** forma hasonértelmű alakjait keressük fel s nézzük minő erejű képzőkkel azonos. Ezen az úton remélhetjük, hogy valódi természete tisztábban ki fog tűnni; mert azon általános megjegyzés, hogy a középigében mind a cselekvésnek, mind a kényszerülésnek eszméje némileg megvan (l. a «Magyar Nyelv Rendszerét» 186. l.), nem magyaráz meg semmit.

Azt olvassuk a Magyar Akadémia grammatikájában (189. és 190. lapokon), hogy az **ikes** forma a következő igékben nem változtatja meg a gyök értelmét:

omol	omlik	tűn	tűnik
bomol	bomlik	esúsz	esúszik
tündököl	tündöklik	enyész	enyészik
botol	botlik	jelen	jelenik
hajol	hajlik	mász	mászik
szűn	szűnik	úsz	úszik
tenyész	tenyészik	vál	válik
lobban	lobbanik	vágy	vágyik
robban	robbanik		stb.

Sokkal több gyököknél azonban az **ikes** hajlítás értelemkülönbséget okoz, például:

hall cselekvő, *hallik* személytelen szenvedő, auditor;

tör cselekvő, *törik* személytelen szenvedő, frangitur;

ér beható, *érik* szenvedő = olyanná lesz, hogy valamit érjen;

múl beható, *múlik* személytelen szenvedő;

nyúl beható,* *nyúlik* visszatérő vagy személytelen, er streckt sich aus, er streckt sich;

bán beható, *bánik* szintén beható, de értelemre egészen eltérő;

izel cselekvő, *izlik* személytelen szenvedő;

bojtoz cselekvő, azaz bojtossá tesz, *bojtozik* szenvedő = bojtossá lesz;

vérez cselekvő = véressé tesz, *vérzik* szenvedő = véressé lesz;

bokroz cselekvő = bokrossá tesz, *bokrozik* szenvedő = bokrossá lesz;

bogoz cselekvő = bogokat csinál, *bogzik* szenvedő = bogokat kap;

jegyz cselekvő, *jegyzik* szenvedő.

Némely denominativeknél az **ikteen** cselekvő bizonyos határozott értelemben állapodott meg; mindamellét a szenvedő értelem az **ikes** hajlításban szintoly tiszta, például:

ágaz cselekvő = ágakat metsz, *ágazik* szenvedő = ágasodik;

galyaz cselekvő = galyakat metsz, *galyazik* szenvedő = galyasodik;

haboz cselekvő = leveszi a habot, *habzik* szenvedő értelmű;

párol cselekvő beható, *párlik* s *pállik* szenvedő értelmű;

szemez cselekvő, *szemzik* személytelen szenvedő;

* *Múl* és *nyúl* eredetileg szenvedők, értelmök azonban behatóvá állapodott meg.

virágoz cselekvő = virággal ékesít. *virágozik* hol személytelen, hol beható ;

porol és *poroz* cselekvő = port csinál, *porlik* és *porzik* = szenvedő és személytelen ;

tojóz = meghágja a tojót, *tojózik* = toj ;

bíz cselekvő, *bízik* visszatérő.

Hogyha az **ikes** forma értelmét azon képzők értelméből kívánjuk meghatározni, melyek azzal felválthatók, a következőkre akadunk :

avik = avasodik, szenvedő képző ;

okik = okúl, szenvedő képző ;

csuszamik = csuszamlik és csuszamodik, szenvedő képző ;

futamik = futamlik és futamodik, szenvedő képző ;

iramik = iramlik és iramodik, szenvedő képző ;

ágazik = ágasodik, szenvedő képző ;

bokrozik = bokrosodik, szenvedő képző ;

juhászik = juhászodik, szenvedő képző.

E szerint az **ikes** hajlítás néha visszatérő erővel bír, néha szenvedővel, néha személytelennel ; néha módosítja a gyökhöz kötött eszmét, bizonyos határozott értelemben állapodván meg, néha pedig éppen nem változtatja meg a gyök értelmét.

Hogyha más nyelvekben keresünk hasonló tüneményeket, azt fogjuk találni, hogy a visszatérő ige (reflective verb.) csaknem mindazon értelemmódosításokat hozza elő, melyekkel a magyarban mint az **ikes** forma által okozottakkal találkozunk. A visszatérő (reflective) igének theoriája H. Key szerint * a következő :

375. §. Latinban a visszatérő rag hozzáadatik a kiható igéhez, úgy hogy ennek visszatérő értelmet adjon, például : *verto* fordítok, *vertor* fordulok.

379. §. Ha a cselekvésnek kútfeje nincs tudva, vagy ha nem szükséges azt említeni, azt szoktuk mondani, hogy a cselekvés magától a tárgytól ered. Ha a visszatérő így használtatik, akkor szenvedőnek neveztetik : így *vertitur* (betű szerint *fordúl*) használtatik, fordítottatik helyett.

396. §. Néhány szó mind a kiható, mind a visszatérő vagy beható értelemben használtatik.

399. §. Sok visszatérő szó angolban csak behatók által fordít-

* A Latin Grammar, London 1858., az 59. és következő lapokon.

ható, például: *proficiscor* (indulok), *laetor* (örülök); de értelmök mégis visszatérő; ezek az intransitív deponensek.

400. §. Sok visszatérő ige annyira elvesztette visszatérő értelmét, hogy angolban kiható által fordítottak, s egy új tárgyesetet vesznek, például: *admiror* csudálok, *amplector* ölelek, *induor* öltök; ezek transitive deponenseknek neveztetnek.

Mindezen szabályok a magyar **ikes** formára is alkalmazhatók, mely eredetileg visszatérő, aztán szenvedő, néha benható, visszatérő értelemmel, hol pedig pusztán benható, s az eredeti, **iktelen** formával azonos; sőt kivételképen kiható is.

Még közelebb rokonságban áll az **ikes** hajlítás a szanszkrit atmanépada formával, mely az eredeti paratmaipada forma értelmét módosítja s főleg visszatérő erejű. néha azonban a paratmaipadával azonos.

25. §. Végszó az igeképzők iránt.

Összefoglalván mindazt, mit az igeképzőkről mondtunk, úgy fogjuk találni, hogy a magyar nyelv a következő képzőket használja az igék alakítására.

Egyszerű képzők kifejlődéseikkel:

t	l	d	g	n	z	van
ít	úl	ód	r + g	mod	az	hat
sít	súl	ódz	ng	ml	rész	
tat	lal	oz				
int	ll	sz.				

Összetett képzők kifejlődéseikkel:

dít	kos				
dúl	kosz	kos	sz	gat	
dal	koz	koz	sztal	gál	
dál	lkod	kál			
dogál	skod	károz			
dököl	tkoz	bál			
	nkoz	csál			
	hod	cskál			
		csol			
		col			
		icskál			
		icskol			
		icál.			

E szerint az igeképzők száma összesen körülbelül hatvanra megy, azonban sokkal kevesebbre visszavihető t. i. a cselekvő **t**-re, a szenvedő **l**-re s módosításaira, a folytonosságot jelentő **g**-re, az öregbítő **k**-ra, a rögtönösséget jelentő **van**-ra, a kicsinyítő orrhangra a végképző előtt, a gyakorító **z**-re, s a **kicsi** és **csekély** szavak elemeire. A többi mindezen nyolcz főelem módosításaiból, kifejlesztéséből és összeegyeztetéséből ered, s a magyar nép nyelvészeti philosophiájának mélységét és gazdagságát bizonyítja be, mely kevés és egyszerű eszközökkel képes volt oly szabatosan és szabályszerűen oly úton módosítani az igék értelmét, mely az árja nyelvekétől egészen eltér s annál jóval tökéletesebb. Német nyelvészek enyvesnek (agglutinative) csufolják nyelvünket, s az árja nyelveknek hajlékonyságában (Flexionsfähigkeit) büszkélkednek, holott igeképzésnél nagyobbára a gyök értelmét csak a mechanikailag az ige elejébe bigyesztett pra-positiók által módosíthatják, míg a magyar azt képzők által organice származtatja. Az elsőbség itt világosan az áltai nyelveké, különösen a magyaré.

26. §. A névképzőkről.

Nem levén szándékunk a hypothesisek terét bebarangolni, csak azokat hozandjuk fel a névképzők közül, melyek által a nevek élő gyökökből származnak, legyen a név akár fő-, akár melléknév; mert a szóképzés nem vesződik eredetileg a fő- s melléknevek közti különbséggel. — Mi e szerint nem leszünk képesek a nevek azon legnagyobb részét taglalni, melyeknek gyöke a magyar nyelvben többé nem található fel: ellenben iparkodni fogunk a névképzőknek minél terjedelmesebb lajstromát elkészíteni, belefoglalván még azokat is, melyekkel csak egy-két névnek származásában találkozunk. Szükségesnek találtuk továbbá a származtatott nevek viszonyát a gyökhöz vagy igetőhöz meghatározni, hogy a képzőnek különböző hatása mindig kitűnjék.

A névképzők szintúgy mint az igeképzők a magyar nyelvben egytagúak; a köthang által azonban látszólag kéttagúakká válnak, s csak akkor valósággal azok, ha szövedelmes (complex) eszméket fejeznek ki.

27. §. Az **ó** névképző.

Minden névképzők közti leggyakrabban találkozunk a részesülő képzőkkel, minthogy ezek kivétel nélkül minden igéből nevet formálnak. A legnevezetesebb köztök az **ó**—**ő**, mely a jelen idő részesülőjét képviseli, ámbár az idő eszméje abból rendesen elmarad. Ez alakít

1. oly neveket, melyek az igéhez a cselekvő, tehát az alanyeset viszonyában állanak, például:

adó, der Geber,
 vevő, és összehúzáva vő, (a ki a leányt elveszi),
 tanuló, szabó, szántó, vető, író, olvasó (der Leser), tanító, eső
 (ami esik), folyó (ami folyik), erdő (ami magától ered);

2. oly neveket, melyek a tárgy, vagy szenvedő eset viszonyában állnak az igéhez, például:

adó, amit adunk, ami adatik (die Steuer),
 eladó (a ház vagy leány), amit eladunk,
 vakaró, (kalácsneme), ami kivakartatott a teknőből,
 tarló,* ami taroltatik:

továbbá a tehető igéknek jelen részesülője, mely nem jelent cselekvőt, hanem mindig tárgyat, például:

mondható, nem a ki mondhat, de ami mondathatik,
 tűrhető, nem a ki tűrhet, de amit tűrhetünk,
 hallható, amit hallhatunk,
 iható, amit ihatunk,

kézzel fogható, amit kézzel foghatunk, nem a ki kézzel foghat, stb.

3. Ezen képző által oly nevek is alakulnak, melyek az igéhez az eszközeset viszonyában állnak, például:

fúró, mivel fúrunk,
 ásó, mivel ásunk,
 koppantó, mivel koppantunk,
 takaró, mivel takarunk,
 fedő, mivel fedünk,
 reszelő, mivel reszelünk,
 foglaló, mivel valakit lefoglalunk,
 fogó, mivel fogunk,

* Ugy látszik, hogy *hajó* is ide tartozik, de elemzése nehéz, vagy ami hajtatik. vagy pedig ami hajlik, hajló, a görög *ζοιλος*, mi Homérnál a hajó gyakori epithetuma.

törölköző, mivel törölközünk,
 csomoszló, mivel csomoszolunk,
 tartó, mivel a kocsit tartjuk,
 kendő, amivel kendünk, azaz törölgetünk.

4. oly nevek, melyek a helyeseti viszonyt képviselik, például: fűrődő, hol fűrődünk, messzelátó (az olasz Belvedere), honnét messzire látunk, kaszáló, hol kaszálunk, fogadó, ahová befogadják az utast, mulató, hol mulatnak, királyhágó, hová a király hág, tentatartó, amiben a tentát tartjuk, szakajtó, amiben szakajtunk, olvasó, amin olvassuk az imádságokat, ivó (pohár), miből iszunk, háló (szoba), melyben hálunk.

5. Az **ó ó** képző kétféle értelmet ad a részesülőeknek a jövőt kifejező igeőknél: az első a közönséges cselekvő, például: szobámat elhagyandó, Pestre menendő = cubile relicturus, Pestinum profecturus. A másik értelem nem fejeztetik ki pusztán a tárgyeseti viszony által, amint azt a «Magyar Nyelv Rendszere» tartja, hanem hozzáköti még a kényszerűség eszméjét is, épen úgy mint a latin az **ndó** s a szanszkrit az **anija** rokon képzőhöz.— Halandó e szerint nem az, aki meg fog halni, de akinek meg kell halnia: a város beveendő, urbs est capienda; a könyv megírandó, liber est scribendus. — Különös értelemben állapodott meg az *illendő* szó, t. i. mint az *illő* szó mellékformája. Továbbá kelendő, nem annyira ami el fog kelni, vagy minek el kell kelnie, hanem inkább ami elszokott kelni; elegendő a mi elég. Mindezeknél hiányzik akár a jövő, akár a kényszerűség eszméje.

28. §. Az **ó** névképző kifejlése és módosulása.

1. Az **o** névképző néha elváltoztatja alakját, s **ú**-vá vagy **v**-vé lesz, s ezen alakban hol az igeővekhez, hol magához a gyökhöz járul, például:

nyelv, azaz nyelő, cselekvő vagy eszköz,
 ölyv, azaz ölö, cselekvő,
 aszú, azaz aszó ami aszik, tárgy,

ború, (borúl, bor-ít, bor-ong, stb.), cselekedet, vagyis a cselekvés következése,

der-ű, cselekedet vagy állapot,

sér-v, (sér-t, sér-ül), cselekedet,

gyan-ú, (gyan-ít, gyan-anakszik), cselekedet,

or-v, (or-oz), cselekvő,

ter-v, (ter-ít, ter-ül), tárgy, amit terjesztünk (valakinek elébe),

mér-v (Massstab), eszköz, mivel mérünk, új szavak.

2. Néha az **ó ő** képző nemesak **ú ű**-vé változik, de a megelőző **t** betűt is lágyítja, például:

cseregtyű, azaz cseregető, mivel cseregünk, eszköz-est,

csattantyú = csattantó, mivel csattantunk,

pattantyú = pattantó, mivel pattantunk,

csappantyú stb.

pergetyű,

billentyű,

búgatyú.

Egy-két szóban ezen képző alakja valóságos **tyú, tyű**-vé változott, például:

szivatyú, mivel szivunk,

emelyű, mivel emelünk, új szó,

fogatyú, mivel fogunk.

Sőt az orrhanggal is megtoldatik, például: kallantyú, fogantyú, függentyű.

3. Az **ó ő** képző módosításából ered az **even** képző, így eleven = élő vagy élénk; mereven = merő. Közönségesebb az **a e** alak, hol cselekvő-, hol tárgyviszonyban.

cselekvő viszonyban	tárgyviszonyban
szüle, aki szül	monda, ami mondatik, (új szó)
penge, ami peng	csapa, ami csapatott
donga, ami dong	számla, amit számolunk, (új szó)
leng, ami leng	
huza-vona, ami huzni-voni	
szokott tele, ami megtelt,	
kerge, ami keringeni szokott,	
sürge, fürge, ami sűrögni, fürögni szokott.	

4. Másnemű kifejlése a **o ő** képzőnek az **os. es** képző, mely még gyakran azon mellékfogalmat is fejezi ki, hogy a cselekvőnek szokásában, módjában vagy természetében van így cselekedni, például:

csahos, aki csaholni szokott,

nyomos, ami folyvást nyom,

gondos, aki gondol,

szoros, ami szorít,

avas, ami avik,

reves, ami reved,

okos, aki okik,

harapos, ami harapni szokott: ez harapóssá is lesz.

lakos, aki lakik.

áros, aki árul,

csökönvös (ló), amely csökkenni szokott,

ellenben tilos = amitől el vagyunk tiltva, távolításeleti viszony.*

5. Még gyakrabban az **ős. ős** alak szintén a megszokás mellékfogalmával, így

kapós (tárgy), amit elszoktak kapni,

pirítós (tárgy), amit pirítanak,

tehetős (cselekvő), akinek módjában van tehetni,

fojtós (cselekvő), aminek természete fojtani,

harapós (cselekvő), aminek természete harapni,

ragadós (cselekvő), ami ragadni szokott.

csípős, ami csípni szokott,

viselős, aki visel (méhében),

adós, aki mindig ad (kamatot, perköltséget s ügyvédi díjakat),

felelős, akinek kötelessége felelni.

29. §. Hasonló természetű s értelmű képzők, **ár, or, ánk, ékony, ákos** stb.

Hasonló értelmű az **ár. ér** képző is, mely folytonosan cselekvő neveket képez, így:

vezér, kinek szokása, módja vagy természete vezetni,

tanár, aki tanítani szokott,

búvár, ki (víz alá) búni szokott,

esaplár, ki csapolni szokott,

futár, kinek rendeltetése futni,

csilár, ami csillog, (új szó).

kopár, ami folytonosan kopott,

szikár, ami kiszikkadt.

Ezen képző néha **sár-sér**-re fejlik ki, így:

hajt-sár (cselekvő), aki hajtani szokott,

tölt-sér (eszközeseti viszony), mivel töltünk,

* Ide tartozik még a *koldus* szó is, aki koldúl; de itt az **as, os** képző hangváltoztatással **us**-sá vált; úgy amint az *áros* névnek van egy *arus* mellékformája.

mely két szó most kevés következetességgel hajcsárnak, tölcsernek iratik. Hasonló a esapodár s folyandár formatio s **dár** képző; foglárban **lár** képzővel találkozunk, uszkárban pedig **kár**-ral; az **ár** képző kifejlik tehát **sár. dár. kár** s **lár**-rá.

Az **árd** képző szintén ide tartozik, például: csalárd, aki csalni szokott; fogárd, ami meg szokott fogni (verfänglich) (új szó).

Az **or. er** képző is az **o. ő** képzőnek mellékformája, például:

tudor, aki tud = tudó, (új szó),
 hunyor, ami teszi, hogy lúnyunk,
 nyomor, ami nyom, nyomó,
 tenger, ami teng, tengő,
 inger, ami indít,
 csődör = csődítő;

de fosztor, tárgyesei viszonyban áll = aki megfosztatott, így tömör is inkább = ami tömött, nem pedig ami tőm.

ánk. ékeny s **ákos** szintén a cselekvő viszonyt képviselik, azon mellékfogalommal, hogy a cselekvőnek módjában, szokásában vagy természetében van cselekedni, például:

ánk. énk: falánk, nyalánk, nyulánk, félénk, élénk, aki falni, nyalni, nyulni, félni, élni szokott. Különös formatio a fulánk, mint-hogy a fül értelmétől eltér:

ékeny. ékony: engedékeny, mulékony, érzékeny, változékony, aki engedni szeret, ami múlni szokott, aki könnyen érez, aki sokszor változik; *

ákos. ékos. például: iszákos, tudákos, esuszamékos.

Az ily szók, mint: akadémikus, választékos, nyomatékos, takarékos, nem tartoznak ide, minthogy nem az igéből, képző által, hanem legközelebb az akadémikus, választék, nyomaték, takarékos nevekől az **os** birtoklási és származási rag által képződtek.

Hasonló erejű, azaz a fentemlített mellékfogalommal cselekvő a **tag, teg** képző is, mely leginkább, de nem kizárólag, a **d** végzetű igékhez járúl, absorbeálván a **d** szenvedő képzőt, így:

csügged	csüggeteg, aki csüggedni szokott,
lankad	lankatag

* Nem ismerem **lékeny** névképzőt, s azért nem tartom szabályszerűnek az új *hiszelékeny* szót; a *hiszékeny* is megteszi; ellenben nem lehet kifogás a közlékeny és előzékeny ellen.

hervad	hervatag	
sorvad	sorvatag	
avik	avatag	
leng	lengeteg	
csörög	csörgeteg	
hallgat	hallgatag	
de sí	sivatag	} tárgy :
fú	fuvatag	

hazudik ellenben nem képez hazutag nevet, hanem megrövidítve *hazugot*.

Nem szabad elnellőznünk a **nok. nők** képzőt, mely idegen s eredetileg a tót szókból átvett **nyik** ragnak magyarosítása; ez újabb időben képzőül is használtatott a következő s hasonló új szókban: látnok, vésnök. írnök, ülnök, mérnök, melyek a népnél is tökéletesen meghonosodtak.

Cselekvőt fejez ki továbbá az **ász. ész** képző, e két szóban:

merész, aki mer,
termész(et), ami termeszt,

Ezeknek alakjára lett: festész, aki fest, művész, aki művel, stb.

30. §. Ritkább cselekvő képzők.

A kicsinyzés mellékfogalma a folytonossági mellett fejeztetik ki az **i** képző által, mely **ndi. si** és **csi**-vé fejlődik ki. például:

szegődi, ki szegődni szokott,
ugri, aki ugrándozik,
kapsi, aki kapkodik,
esapdi, aki csapkodik.
oktondi, oktat (gúnyolódva),
kortyandi, aki kortyog vagy kortyant,
kiváncsi, ez bizonyos határozott értelemben állapotodott meg.

Cselekvést fejeznek ki a következő képzők is:

c suhanc, aki suhan,
c fürgöncz, aki fűrög.
c perec, ami pereg,
ellenben lelenc, tárgy, akit letek, (új szó);
ág, virág, ami virít;
ács, forgács, ami forog (gyaluláznál),
tanács, ami tanít;
am, em, om, folyam, ami folyik,

s az új szavak: érem, ami ér,
 állam, ami áll,
 izom, ami izog,
 hajlam, állapot,
 huzam, állapot,
 terem, ami terjedett;

ám. villám, ami villog,
 csillám, ami csillog,
 hullám, ami hulladoz.

acs. szivacs, ami szí, de dugacs, mivel dugnak, (új szavak);

az. száraz, ami szárad;

asz. kopasz, aki kopott; de dugasz, mivel dugnak;

c. more (marcona) morogból, dure(ás) durrogból;

va. mogorva, aki morog, durva, aki durrog;

d. mord morogból; zord az elavult zorogból, melynek megvan még a két megfelelő alakja zordít és zordúl;

bolond, aki bolyong;

fa. csalfa, aki csalni szokott;

vész. gyülevész, ami öszve szokott gyülni;

ték. érték, ami ér, nyomaték, ami nyom; de mérték, mivel mérünk;

ány. ény. virány, ami virít; serény, aki sürög; foszlány, ami foszlik; csalogány, a madár, mely csalogat; de jutány és merény, új szók, állapotot fejeznek ki, kötény, lény, tény, tárgyat; kacagány és buzogány nehezebben értelmezhetők. Kacagány összefügg a kacag, kacki, kackias, kacér szavakkal, a kacagás a kacérkodásnak legismertebb falusi formája, újab időkben a kacér szót szerencsétlenül a német *ketzer*, a görög *κακιστος* névvel akarták összehozni, de az értelem teljes kiforgatását ezen etymológiában nem magyarázhatták.

na. fintorna, aki fintorog.

31. §. A tárgyeseti viszonyt képviselő képzők.

A tárgy- vagy szenvedőeseti viszonyt képviseli a mult részesülő, melynek képzője a **t** vagy **tt.** megelőző köthanggal, például:

sült, amit sütöttek,	fáradt, aki elfáradott,
esküdt, akit megeskedtek,	hervadt, ami elhervadott,
kert, ami be van kerítve,	szeretett, aki szerettetik,
becsinált, ami be van csinálva,	stb.

El van azonban ismerve, hogy az ezen képző által alakult nevek kiváltképen cselekvő értelmet is elfogadnak, például: olvasott ember, nem kit olvasnak, hanem aki olvas; kitanúlt szakács, aki kitanúlt; utazott, aki utazott stb. Ilyen a német der Bediente,

azaz Diener, der belesene Mann stb. Latinban: membra sub arbuto stratus (Horat. Od. I. 21). Adversum femur tragula ictus (Livius XXI. 7).

A tárgyeseti viszonyba állítják a neveket még a következő képzők is:

ag. eg. gombolyag, ami gombolyíttatik.

üreg, ami kiürült.

köteg, amit kötünk, szöveg, löveg, mind új alkotású szavak.

szőnyeg-ben ezen képző az orrbetűvel toldatott meg.

ellenben csillag (cselekvő), ami csillog;

tok. tek. birtok, amit bírunk,

étel, amit eszünk,

ellenben átok és szitok cselekedetet jelentenek, vagyis az átkozás és szidás következtetését;

dal. del. eledel; de viadal cselekedetet jelent;

ál. él. al. el. például: fonál, amit fontunk, vonal, amit vonunk;
de huzal, mivel húzunk, kötél, mivel kötünk; halál
pedig állapot;

ma. me. például: kelme, ami elkél, szenvedő értelmű,

adoma, ami adatik;

de lakoma, ahol jól laknak;

da. de. ferde, ami fordul, ronda, ami romlott;

gy. rongy, ami romlott;

cs. tekeres, habares, vakares;

de görös cselekvő, ami görít;

oly. fogoly;

ka. ke. nyalka, ami ki van nyalva, gyürke, ami gyüretett.

Nevezetesebbek ezeknél a következők:

1. **mány. mény** és **vány. vény.** például:

íromány, ami íratott.

ásvány, ami ásatott,

alkotmány

maradvány

küldemény

irtvány

tartomány

indítvány

sütemény

nyomtatvány

szülemény

látvány

kezdemény

posvány, ami posadt.

Ellenben cselekvők:

járvány, ami jár,

ingovány, ami inog,

kelevény, ami kél,

szökevény, aki megszökött,

jövevény, aki megjött;

a halováány szó összefügg ugyan a hal (moritur) gyökkel, viszonyban azonban szövedelmesebb (complex).

2. **lék.** toldalék, amit toldunk,
morzsalék, amit morzsolunk,
főzelék, amit főzni kell,
osztalék, amit osztottunk,
moslék, amit lemostunk,
függelék, amit függesztettünk (vagy ami függ).
3. **ony. öny.** sodrony, amit sodortunk,
függöny, ami fel van függesztve,
öltöny, amit felöltünk (új szavak).
4. (a)**t.** (e)t. például: vegyület, amit vegyítettünk, vagy ami
vegyült,
rajzolat, ami rajzoltatott,
készlet, ami készítettett = készült,
irat, ami iratott,
falat, amit (egyszerre) falunk,
javaslat, ami javasoltatott,
alkat, ami alkottatott,
esapat.

Miután azonban a cselekedet fogalma a tárgyfogalomnak szomszédja, minthogy a cselekedet semmi egyéb, mint a cselekvésnek tárgylagos felfogása, az inént felhozott képző gyakran oly neveket is alkot, melyek a cselekedet viszonyában állnak a gyökhöz, például: hit, vét (vétél), lét, tét, állapot (ezek a köthang nélkül alakultak); továbbá élet, akarat, cselekedet, képviselő, tapintat, nézet, bíráló, szeretet, pillanat, pillantat, indulat, járat, kelet, nyugot, kanyarulat, készület, stb.

Azonban az *állat* szóban cselekvő viszony rejlik, ami áll.

Az **at. et** képző néha **lat. let**-té fejlődik ki, ilyen :

üzlet, cselekedet,
lehellet, u. a.
fuvallat, u. a., de vizellet, tárgy.

A magyar nyelv nem ismer egy **ület** képzőt, mert az új szó testület felteszi azt, hogy a test név előbb testül igévé igésült legyen, szintúgy mint a középkori latin *corporatio* név felteszi a *corporare* denominativet, mely az összetett *incorporare* igében elő is fordul. A testület mintájára alakult a lelkelet név, melyet a magyarosabb jellem már is kiszorított. Néha ezen (a)**t.** (e)**t** képző **tal. tel** kifejeletőbb alakot ölt, ilyen : hitel, létel, jövetel, menetel, hivatal (ezt így

is lehet elemezni, amire hívnak), étel s ital azonban tárgyeseti viszonyban állnak a gyökhöz.

5. Az **ék** képző hol tárgyeseti, hol cselekvő viszonyba helyezi a nevet a gyökhöz:

tárgyeseti viszony	cselekvő
omladék, ami omlik,	boríték, ami borít
vezeték, a mi vezetetik, pl. ló, és mivel vezetünk, eszközeset,	biztosíték, ami biztosít
maradék, ami marad,	akadék, ami akaszt
keverék, amit kevernek,	választék ellenben állapot
sarjadék, ami sarjad,	vagy tárgylagos cse-
takarék, ami takarítatik,	lekvés
hajlék, ami hajlik? (boltozva van?) mindenesetre nehezen elemezhető).	

A játék szó is cselekedetet jelent, azaz tárgylagos cselekvést, de egyszersmind eszközeseti viszonyt, mivel játszunk.

6. A **dek** képző s **dok** mellékalakja tárgyat, kivételképen cselekedetet és cselekvőt fejez ki.

tárgy	cselekedet
hulladék	szándék
sepredék	szándok
nyomdok	cselekvő
ajándok, amit ajánlunk,	menedék, ami ment,
	folyadék, ami folyik.

7. A **ván. vén** s **va. ve** hajlíthatatlan részesülő, hol cselekvő, hol tárgyeseti viszonyban áll a gyökhöz.

32. §. A cselekvési és cselekedeti képzők.

Következnek a képzők, melyek cselekvést fejeznek ki: ezek közt legtermékenyebb az **ás. és** képző, példáulül:

írás	olvasás	fűlés	fűtés
biz osítás	mozgás	evés	cselekvés
alvás	ívás		stb.

Ezen képző azonban néha, még pedig nemcsak az újabb nyelvben * tárgyat is jelent, példáulül:

írás = irat	írtás, ami irtatott
vetés, amit vetettünk	csapás (calcatura)
tojás, ami tojattott	vallás, amit vallunk.

* A «Magyar Nyelv Rendszere» 77. lap ellenkezőt mond.

Néha pedig cselekedetet, nem cselekvést fejez ki, például: verés, vágás (a huszár hatvágás), karcolás, lökés, sértés, marás, lövés, ugrás, hivatus.

Még ritkábban találjuk a helyeseti viszonyt ezen képző által képviselve, például:

ülés, ahol ülünk,
állítás, ahová a szekér beáll,
szállás, ahová szállunk,
járás, ahová (a szolgabíró) járni szokott,
rovás, amire rovunk.

Ezen képző néha **más-sá** fejlik ki, például: hallomás, vallomás, tudomás, látomás, adomás, mindig a cselekedet értelmével; de áldomás tárgy, amit áldozunk, vagy pedig időviszonyt fejez ki, mikor áldozunk.

Különösen érdekes a **ság. ség képző**, mely az elvontsági összesség **ság. ség ragtól** erősen különbözik, ámbár azzal folyvást össze-zavartatik. A képző csak igékhez járúl, s kizárólag cselekedetet vagyis állapotot jelent, például:

kivánság	feledség	vereség	fogság
mentség	fáradtság	eleség	váltás
vétség	sietség	segítség	kiváltság
tehetség	tanulság	imádság	nevetség
lehetség	nyereség	hazudság	boszúság.

Ez utóbbi nem származik a boszú névből, hanem a boszont s boszonkodik igéből, amint az értelemből tisztán kiviláglik.

Az **aj. ej** képző cselekedetet kifejező neveket képez, néhány hangutánzó **g** végzetű igékből. például:

	kacaj	kacag
	dobaj	dobog
	moraj	morog
	zuhaj	zuhog
	zöréj	zörög
	zsibaj	zsibog
s valószínűleg	sohaj	suhog
és zaj =	zuhaj	zúg, miből lett zuhog és zajog.

Az **ály. éiy** képző rendszeren cselekedetet vagy állapotot fejez ki, így: szenvedély, osztály, hatály, engedély, veszély, dagály, apály, segély;

kivételképen cselekvőt: ragály, sirály,
s tárgvat: szabály, szegély.

Rokona ezen képzőnek az **alom. elem.** szintén cselekedetet képviselvén, ilyenek:

szened-elem	forg-alom	til-alom	rág-alom
enged-elem	szer-elem	gyötr-elem	ért-elem
gerjed-elem	alk-alom	fog-alom	nyug-alom:

tartalom tárgyat fejez ki, ami tartatik: így jutalom is, ami jut. szenvedő értelmű.

Ezen képző a **dalom. delem** alakot is ölti fel s állapotot jelent, például:

vesz-e-delem	biz-o-dalom	ir-o-dalom	fájdalom
kés-e-delem	forr-a-dalom	tűr-e-delem	nyug-o-dalom
	ill-e-delem:		

birodalom tárgyat jelent, ami bíratik.

Legrövidebb alakja **om.** például: álom az al-sz-(ik) igeből, ez talán **dom**-má is válhatik, például: ildom, mit azonban csak így lehet elemezni: ami illik: az eszélyesség eszméje csak annyiban köthető össze ezen formációval, amennyiben elismernők, hogy mindaz okos, ami illendő.

33. §. A helyeseti és az eszközeseti viszony képzői.

Helyeseti viszonyt fejez ki az új **da. de** képző, ezt a névmás-gyökből eredett ide oda, emide amoda szavakban s a **d**-t mint ragot némely helyneveknél találjuk, például: Kövesd, Nádasd, Szöged. hol Köves, Nádas, Szög találtatik. Egyáltalában a **d** rag igen gyakran fordul elő helyneveknél: Csanád, Emőd, Geresd, Feled, Szered. stb. Ezen képző és rag ellen fordulnak különös szenvedélyvel az orthologok, csakhogy a gyakorlat megadta neki szentesítését, a nép használja szélteben, s minthogy szükségét pótol, sikertelen az erőködés ellene: ilyen:

tanoda, ahol tanítanak, vagy tanulnak.

járda, amin járnak,

iroda, ahol írnak,

ápolda, ahol ápolnak,

lövölde, ahol lőnek,

zárda, ahová bezárják a barátokat;

csó. cső helyeseti viszonyt fejez ki, a lépcsőben és hágesóban, t. i. amire lépünk és amire hágunk: ellenben cselekvő a szokcsőben = ami szokik.

A helyesetet képviseli az **ap. ep** képző is; alap, a min állunk, ülep, a min ülünk, telep, a hol telik.

A **leg** képző eszközeseti: mérleg, a mivel mérünk (új szó).

A tulajdonító esetviszonyt képviseli a **les** képző, ezen szóban hiteles = a kinek hiszünk; meg kell egyébiránt jegyeznünk, hogy ezen szó máskép is elemezhető, t. i. a kinek hitele van, **as. es** birtoklási ragot adván a hitel névhez. A latinban azonban a *credibilis* egyenesen a gyökből képző által alakult. — A **les** képző előfordul még a *köteles* szóban is, s ott tárgyesetet jelent, a ki le van kötve.

Különböző viszonyokat fejez ki a **tes. tös** képző. *Tulajdonítót* ezen szóban örvendetes = a minek örülünk; *cselekrőt*, p. o. győztes, a ki győzött, állhatatos, a kinek természete megállhatni; *tárolítót*, p. o. rettenetes = a kitől rettenünk; *tárgyesetét*, p. o. kívánatos, a mit kívánunk; alkalmas, a mit alkalmazni lehet; tüzetes és szabatos, a mit kitűztünk és megszabtunk. Járatos, kétféle. *cselekvő* is, p. o. a háznál és tárgy is, pl. könyvekben. — Szintügy biztos is kétféle, a kit megbíztunk; ezen utolsó értelemben tehát a helyeseti viszonynak van helye.

34. §. A hajlíthatatlanok gyökeiből képzők által származott nevek.

A következő nevek az **at et. mány mény. ság. ős. nők. eg és ék** képzők által alakulnak a hajlíthatatlanok gyökeiből:

körület	körülmény	felület	mellék
környület	környülmény	fölös	környék
		elnök	összeg.

35. §. A **tan, telen** képző és rag.

Van még mind a jelen, mind a mult részesülőnek egy tagadó alakja is, mely a magyar nyelvet erősen megkülönbözteti az árja nyelvektől; ezekben t. i. a tagadás mindig előrag által fejeztetik ki, a magyarban ellenben a **tan** vagy köthanggal **atlan** s **tan** képző által. Az így alakult nevek elemzésénél a tagadó «nem» szócskát adjuk a részesülőhöz, például:

feloldható a jelen részesülövel
 tehetetlen = nem tehető
 telhetetlen = nem telhető
 ehetetlen = nem ehető
 ártatlan = nem ártó
 nyugtalan = nem nyugvó
 szakadatlan = nem szakadó
 lankadatlan = nem lankadó
 halhatatlan = meg nem halható
 feddhetetlen = meg nem feddhető
 kiállhatatlan = ki nem állható
 állhatatlan = nem állhatatos
 gondolatlan = nem gondoló
 gondatlan = nem gondos
 oktalan = nem okos

a multtal
 osztatlan = nem osztott
 veretlen = meg nem vert
 háborítlan = nem háborított
 tanulatlan = nem tanult
 ingatlan = nem ingó
 hallatlan = nem hallott
 látatlan = nem látott
 bántatlan = nem bántott
 főtlen = meg nem főtt
 bontatlan = nem bontott
 büntetlen = nem büntetett
 fűtetlen = nem fűtött
 sületlen = nem sült.

A **t(a)lan t(e)len** egyébiránt nemesak *képző*, hanem egyszersmind *rag* is; azaz nemesak igetőkhöz, hanem nevekhez is járul, ezen alakban azonban nem elemeztethetik a «nem» határozóval, hanem «nélküli» melléknévvel, p. o.

gondtalan = gond nélküli
 ruhátlan = ruha nélküli
 számtalan = szám nélküli
 rendetlen = rend nélküli
 haszontalan } = haszon nélküli
 hasztalan }
 esztelen = ész nélküli

féktelen = fék nélküli
 lábatlan = láb nélküli
 éktelen = ék nélküli
 istentelen = isten nélküli
 páratlan = pár nélküli
 szorgalmatlan = szorgalom nélk.
 szünetlen = szünet nélküli.

Van egyébiránt néhány szó, melynél az elemzés nehezebb, minthogy a név, melyhez ezen rag hozzáadatott, jelenleg elavult, vagy értelmében megváltozott, például:

bátortalan = bátorság nélküli.
 meztelen = mez (ruha) nélküli.
 untalan = unat, azaz félbenszakítás nélküli.
 kénytelen = önkény nélküli, azaz kényszerítve.
 hírtelen = hír nélküli, azaz megelőzve a hírt,
 szertelen = szer (mód) nélküli,
 csíntalan = csín, komoly magaviselet nélküli.
 helytelen = helyen kívüli.

36. §. Ragok.

A ragoknak értelme terjedtebb, mint a képzőké, nem lévén megszorítva azon viszonyokra, melyekben a név az igéhez áll. Ennek következtében osztályozásuk nehezebb, számuk nagyobb s értelmök változatosabb, mint a képzőké. Mi jelenleg csak egynéhányat választunk közülük vizsgálódásaink tárgyául, elhagyván ezúttal mind a név, mind az igehajlítási ragokat, melyek a «Magyar Nyelv Rendszer»-ében elég jól fejtettek ki. A következőkre nézve is inkább az említett munkára utalunk:

b és bb	szer	ként
dad	van	ig
beli	lag	te
féle	nyi	tén
kora	ül	ha
dik	szerű.	

A magyar személyes névadások származtatása és hajlítása a szanszkrit nyelvészet szövétnekénél szintén sok világot nyer; azonban ezen vizsgálat jelenleg időelőtti. Mi tehát észrevételeinket csak azon ragokra szorítjuk, melyek a «M. Nyelv Rendszer»-ében vagy képzőknek félreismertettek, vagy pedig nem határozottak meg elég szabatosséggal.

Származást és birtoklást, vagy valamihez tartozást fejez ki az **i** rag, pl.: testi, lelki, pesti, budai, alatti, feletti, melletti, földi, angyali stb. Ezen rag néha **si**-vé fejlik ki, p. o.: falusi, Mezősi (családnév), Szöllősi; néha **ti**-vé, pl.: bufti, kinek bufája van. Hogy ezen **i** rag néhány névhajlítási ragokhoz is hozzájárul, pl.: templombani, hazáérti, házhozi. késseli, eddigi (de sohasem az alany-, birtok-, tulajdonító és tárgyesethez), ez eléggé tudva van, ámbár a megszorítás eddigelé elmellőztetett, legújabb időkben még jobban szorította meg a szokás.

Rokon értehnű az **s** rag is, mely a köthanggal **as. es. os**-sá válik, s szintén birtoklást, valamihez tartozást, vagy hasonlatosságot fejez ki, pl.: kínos, a mi kinnal jár; szagos, vizes, tüzes, öblös, éles, székes, hatalmas, kinek vagy minek szaga, vize, tüze, öble, éle, széke, hatalma van; lakadalmas, mi a lakadalomhoz tartozik; ünnepélyes, mi az ünnepélyhez tartozik és a mi hasonló az ünne-

pélyhez : férfiás, a mi férfihoz illik vagy hasonlít : gyermekes, kinek gyermeke van és mi gyermekhez illik stb.

Ezen rag cselekvő neveket képez, melyek készítményt jelentő főnevekhez adva néha mesteremberi foglalkozást jellemeznek, p. o. kocsis, kapus, órás, kalapos. üveges stb. ; az **i** raggal képzett nevekhez hozzáadva jellemzést fejez ki, pl. : úriás, háziás, népies. azaz úri jellemű, házi jellemű, népi jellemű. Hogyha melléknevekhez adatik, akkor kicsinyítő, pl. : édeses, kékes, savanyús, sárgás (lásd a «M. Ny. Rendsz.» 73. l.).

Különös határozott értelemben állapotott meg a következő nevekben :

vállas	szarvas	fogas
nyakas	farkas	közös
fejés	füles	közönséges
nyelves	inas	bicskás
szemes	háttas (ló)	ludas
lábás	házas	város
kezes	nemes	ujas
szájás	pajtás	kamarás

Az **s** rag néha **jos**-sá **jes**-sé fejlik ki, p. o. : anyájos = képes, hogy anya lehessen ; teljes, mi módosítása a tele szónak ; néha **mes**-sé is válik, pl. : vér vérmes, hasonlólag a közép latin sanguis, sanguinicus-hoz.

37. §. Kicsinyzók.

Kicsinyzó ragok a következők :

	i		us		acs ees
cudar	cudri	anya	anyus	úr	uracs
bodor	bodri	bátya	bátyus	kő	kővecs. miből
Ferencz	Feri	Kata	Katus		hangváltoz-
Gáspár	Gazsi	Ferencz	Ferus		tatás által
					kavics.
	ka ke	cse esi	eska eske		ri
kosárka		gyermecske	késecske	kopasz	kopri
pohárka		Palesi	kalapocska		
vederke		Jancsi	kertecske		
tányérka					
Jóska					

Nagyítók az

	ók	kó	s	ó
pl. :	pofók	Ferkó		bátyó
	szemők	Jankó		apó
	Istók	Palkó		Kató
	Erzsók			Erzsó.

38. §. Folytatás.

Elvontságot és általánosságot jelent a **ság** rag, s ezáltal különbözik a **ság** képzőtől, mely cselekedetet vagy állapotot fejez ki. Ezen rag az angol **hood** és **dom**, a német **heit**, **keit**, **schaft** és **thum-**nak felel meg; pl. : jóság, nagyság, sokaság, barátság, királyság, házasság, emberség, emberiség, komaság, vitézség, kertészség, társaság stb. Szükség és készség bizonyos határozott értelemben állapodtak meg.

A **szág** rag ezen szóban : jóság, semmi egyéb, mint az előbbi rag módosítása, hogy a jóságtól megkülönböztessék; értelme a hasonló alakú német *das Gut*, francia *biens*, s angol *goods*-al rokon.

A **ság** raghoz közelít értelemben a **dalom** rag, pl. : úr uradalom, fő fejedelem, jó javadalom, késő késelem, sok sokadalom, díj diadalom, most diadal, de a diadalmas szó csakugyan diadalomra utal.

Az **ász**, **nok** s **ár** ragok folytonosan, hivatalosan vagy mesteremeri módon foglalkozó személy jellemzéseül szolgálnak, például :

ász	nok	er
madarász	hivatalnok	bodnár
angolnász	tárnok	kádár
dinnyész	asztalnok	esatár
juhász	dalnok	titkár
vadász	gondnok	dalár
kertész	de Pokolnok	de bogár, minek
fodrász	(középkori neve egy sá- rosmegyei falunak, most tótosan Peklén)	boga van
	és Fegyvernek helynevek.	

Nehéz az **a. e** ragnak változékonny hatását kifejezni, pl. : gomb gomba = olyan mint a gomb; üreg ürge, a mi az üregben lakik; kor kora, semmi egyéb, mint a név megtoldása a harmadik szemé-

lyes birtokraggal, mely ezen alakban új névként állapotott meg; torzsa ugyanaz, a mi törzs; úgy öcse, bátya, ipa = öcs, báty, ip; — **nye.** berek berkenye, a mi a berekben nő; — **oly** néha nem változtatja meg az eredeti név értelmét; pl.: zugoly = zug; de seregből lett seregély, a mi seregben jár.

Ilyen az **eg** is, p. o.: rét réteg, szál szalag, a mi szálakból készült, és talán? tűz tőzeg, a mi tűzrevaló.

Megjegyezzük még a következőket is: **ölcs**, szemölcs; — **don.** újdón, hajadon, zordon, mint mellékformája a zordnak; — **ngy.** varangy = varas; — **nc.** ifjú ifjone, különös különö; — **őce.** gyerkőce (nagyító); — **óc.** gombóc, hasonló a gombhoz (nagyító); — **ér.** kácsér, a kácsa hímje; — **tyú** és **ntyú**, sőt **mantyú**, keztyú = kézre való, lábttyú, lábbeli, lábra való; sarkantyú sarkra való; karmantyú karra való. Egyszerűbb formája: **tó.** feltalálható a lábtó szóban; — **ha**, p. o.: lomha, olyan mint a lom? ebből lesz hangváltoztatás útján: lomha, lanyha stb.: **lem.** p. o.: jellem, szellem, a jel s szél újkori módosításai.

39. §. Berekesztés.

Az imént felhozott ragok lajstroma ki nem meríti ezen érdekes nyelvészeti alakulásokat, nemcsak a mennyiben a névhajlítást, az időragokat és a személyes ragokat egészen elmellőztük, hanem magokra a nevekből készülő származásokra nézve sem, mert változatosságuk nagyobb, mint hogy ezen értekezés szoros ráánájába beleférhetne. Mi csak a legfőbbeket említettük, s olyanokat, melyek alakjuk vagy értelmük által különös figyelmet érdemelnek.

***

Általában véve mindenki közülünk elismeri, hogy a magyar nyelv, mint minden nyelv, sokat változott s minthogy él, folyvást fejlődik s változik, mert úgy a mint a nemzet eszméi gazdagodnak s új fogalmak honosulnak meg, szükséges, hogy nekik kifejezés is adassék a nyelvben. A nyelv szókincse tehát azon arányban szaporodik, melyben a nemzet eszmeköre tágul. — A parasztnak szókincse nem nagy, mert eszmeköre szűk. Minél szélesebb a szellemi

láthatárunk, annál több szóra van szükségünk, ezen szükséget azonban leginkább akkor érezzük, ha más kifejelettebb nemzetek irodalmával s az abban foglalt eszmekörrel ismerkedünk meg. A hiányzó kifejezéseket akkor vesszük észre, midőn külföldi munkákat fordítunk, vagy midőn valamely tudományba mélyebben ereszkedünk bele. Ugyanazon joggal tehát, melylyel a magyarok, midőn nomádokból földművelőkké lettek, az új eszmekört főleg tót szavakból egészítették ki, sok új szó alkottatott a jelen század első felében is, mely új eszméket fejezett ki. Volt köztük sok ügyetlenül faragott is, de ezt el nem fogadta a szokás és mást tett helyébe. Így például az álladalom állammá lett, a lelkület jellemmé, az alelölőből alelnök, a literaturából irodalom, ut volet usus, quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi. — Bármennyire törjenek az orthologok a **nok** és **da** képzők és ragok ellen, mint mélyeknek eleje a tót **nyik**, másika jóformán új képzés, az elnököt és irodát nem fogják többé a nyelvből kiküszöbölni, a Horác által említett usus rájuk ütötte a magyarság bélyegét, épen úgy, mint az összetett szavaknak azon folytatása, melynél, mint a német, görög és szanszkrit nyelvben nem nevet, hanem tót kötünk össze névvel. Csak a holt nyelv nem változik többé, csak annál lehet szólni változhatlan alakról, melytől eltérni barbárság. A mely nyelv él, az változik is, még a mai napnak francziasága is különbözik erősen Montaigne vagy Rabelais francziaságától, s a közönséges angol olvasó alig érti meg Chaucer nyelvét. Nagy írókban jegezesedik meg koruknak nyelve, s utódjaik ezekben keresik mintájukat. Azonban még ez sem állítja meg a nyelv kifejlődését. Sok szólás elavult, mely Shakspeareben szépnek tartatik, s az olaszoknak két különböző minta-irálya, akár a Danteé és a trecentistáké, akár a cinquecentistáké Ariosttól kezdve Tassóig, nem felel meg tökéletesen a nap szükségeinek. Az akadémiák s azoknak szótárai állandóságot akarnak ugyan adni a nyelvnek s azt szabályaikkal megakasztani, azonban ők sem tehetnek egyebet, mint lefényképezni a nyelv állapotát egy bizonyos pillanatban, mert ez épen úgy változik, mint az ember, a különbség egy napról a másikra észre sem vehető, de nagyobb időközökben mégis félre nem ismerhető. Új eszmék merülnek fel s keresnek kifejezést s az eszmék terjedésével terjednek az új szavak is. Lehet köztük s van mindig olyan is, mely a

szabályoknak, sőt néha még a logikának is látszólag ellentmond és mégis elfogadtatik, mert szükség van reá, de épen oly hamar elejtetik, ha alkalmasabb kifejezés merül fel. Az orthologia hiába viaskodik a neologia ellen, magában a Nyelvőrben nem egyszer akadunk oly szóra, mely a Nyelvőr szabályai szerint nem szabatos, ellenben szükséges elejét venni a könnyelmű szófaragásnak s megismerkedni nyelvünk philosophiájával, nehogy a tömeges magyarosodás idejében idegen, fordított szólásmódokhoz szokjunk, s nyelvünk tisztasága nem annyira új szavak, mint németes szókötés által fertőztessék meg, ezt kell ellenőrizni azon időben, midőn az olvasó közönség számára a tömeges fordítás a hírlapíróknál kikerülhetetlen.

SZÁMKIVETÉS ALATT
OLASZORSZÁGBAN.

Korunkban a metaphysika lejárta magát; ez a népek mythologiájában vette eredetét, melyeknek mindegyike meg akarta magyarázni a teremtés nagy rejtélyét; az ind. görög és német bölcsek fejlesztették ki, és kimerítették a combinatiók minden lehetőségét, míg végre szárnysegetten elismerték, hogy a megfejtés lehetetlen. Ekkor azonban a természettan fogta fel ezen kérdést s biztosabb alapon bizonyította be az anyag öröklését és folytonos törvényszerű átváltozását. Az, mit Epikur csak sejtett, s Lucrec elmondott:

«Ex nihilo nihil, in nihilum nil posse reverti», most a tudomány egyik sarkpontjává vált.

Mindez jutott eszembe, midőn e napokban Jakab Elek tudós barátom a Toldy irományai közt megtalált azon Elegiám másolatát volt szíves nekem átadni, melyet 1859-ben Deák Ferenczhez írtam, s melynek elvesztét fájlaltam, mert evvel kezdődött összeköttetésem régi barátimmal, kik tíz évig rólam megemlékezni nem merhettek. Nem vész el tehát semmi, még egy költemény sem, mikor oly gyűjtők léteznek, mint Toldy volt, kik minden csekélységet megőriznek, mely történelmünkre világot vet. Verseimnek nincs ugyan költői becse, nem is szükséges mesterségesen bebizonyítani, mint az egy kitünő barátommal, gyönyörű verseinek daczára, megtörtént, hogy nem születtem poétának; de azért mégis közlöm őket, mint azon szomorú idők egyik emlékét, midőn prózában haza írni alig lehetett, nehogy barátainkat compromittáljunk. Tréfás dystichonokban fordultam Deákhoz, midőn az Akadémiának beküldött nyelvészeti értekezésem sorsa iránt, mely Londonban a philologiai társulat ülésén feltünést okozott s nyelvészeknél elismerést nyert, otthonról hónapokon keresztül semmi tudósítást nem kaphattam. Elveszettnek hittem, Jakab Elek mégis feltaláta, szövege a következő:

Tristium Elegia I.

Ad Virum gravissimum *Franciscum Deák.*

Vastagom, országuuk nagy táblabírója, köszöntlek!
 Én idegen földön számkivetett szökevény.
 Mig te, körözve barátoktól, sétálva tanítgatsz
 Ildomot, úgy mint a híres Aristoteles.
 Hol Rákos mezejére, hol Angyalföldre kimenvén
 S a Svábhegyre, s megint a Duna partjaira,
 Nem gondolva velünk, kiket Anglia bús ege bosszant
 És a számkivetés vajmi fanyar kenyere;
 Engemet a szanszkrit nyelv kínesei elfoglalnak
 S honn tartóztatnak pénz- s tudománykeresés.
 Mert bizony a kepezám szorosabb még mint tudományom,
 S azt is igen gyakran váltani pénzre nehéz.
 Súlyos gond és hat gyerekek nevelése kifáraszt
 S nem fizetik már jól hírlapi cikkeimet
 Távól Amerika lapvezetői, mióta hazájok
 És Európának pénzügye oly zavaros.
 S mégis azon voltam, hogy gyász feledés ne borítsa
 Jó nevemet Pesten, s irtam egy értekezést
 Képzőkről s ígeformákról és kurta ragokról,
 S nagy tudományáról India böleseinek.
 Irtam, el is küldtem, postán, január hava végén
 Annak rende szerint s — elmarad a felelet.
 Nem teszem én azt fel, hogy nyúlsvívü volna barátunk
 Toldy, irányunknak bajnoka, a dalia;
 És hogy lett legyen oly vaddá Hunfalvy tudósunk
 A pisze finnek közt: azt soha sem hihetem.
 Tőlök tudd meg hát azon értekezés mibelétét,
 S intsd őket komolyan, s bírd feleletre hamar.
 Nem nekem — ildomos embertől nem várhatok ennyit —
 Hisz jó polgár mind ketteje, nem katona —
 Ámde Tanárky Gyulának, elég jól ismeri a hon
 Mint biztost, biztos jelleme, szíve, neve.
 Itt él Londonban, Szent-Albans-Villa az utcza,
 Száma tizeuhárom, lakhelye Highgate Rise.

Emlékiratokba könnyen csúszhatnak be hibás állítások, midőn régibb időkről szólunk, melyeknek részletei emlékezetünkben elmosódtak, s így barátim arra is figyelmeztettek: hogy Kiutahia nem Ciliciában, hanem Phrygiában fekszik; hogy Andrew Marvelt, a XVII. század erélyes parlamenti szónokát, nem Walpole, a XVIII. század minisztere kereshette föl, hanem Dundas; hogy nem Ledru-Rollin felesége volt angol, hanem Martineé; hogy Polyxena leányomat Taylor keresztelte, nem Martineau, ki Károly fiannak volt keresztelője; hogy Blind Károly sohasem lett angollá, hanem most is büszke németiségére; nem is írtam azon állításomat, melyen e kitünő férfi fennakadt, ily értelemben, mintha elhagyta volna nemzete és hazája ügyét, csak azt akartam megértetni olvasóimmal, hogy minden német menekülők közt ő fogta fel s értette meg legtisztábban az angol életet és eszmemenetet minden sajátjaival együtt.

Meglehet, hogy ezeken kívül is találkozik itt-ott hasonló botlás munkámban, még a leghívebb emlékező teletség is felmondja a szolgálatot, sőt magam is tapasztaltam, hogy az indulat s a pillanat hatása még a szemtanúnak hitelességét is megsemmisíti. New-Yorkból mentem gőzhajón Bostonba: alig jöttünk ki a kikötőből, egy más gőzhajót értünk utól, mely szintén Bostonba ment; a verseny tehát amerikai szokás szerint mindjárt megkezdődött, s egy darabig folyt, míg a másik gőzhajó egyszerre megállt; sejtettük, hogy szerencsétlenség történt, hajónk tehát visszament, hogy segínyt hozhasson, a másikhoz, s csakugyan oly közel jött hozzá, hogy két útas hajónkra átugrott; irlandiak voltak, halálra ijedtek, kik elbeszélték, hogy a gőzkazán elrepedt, van három halott s több sebesült, maguk látták; azalatt a közlekedés a két hajó közt létesült, nem volt biz ott semmi kazán-robbanás, csak egy cső repedt meg, s nem is volt sem halott, sem sebesült, nem is szerencsétlenség, csak fennakadás; az utasok átszálltak a mi hajónkra, a két ir elbujt szegyenében, én pedig megjegyeztem magamnak, hogy még a szemtanúnak sem lehet mindig hitelt adni.

A jelen kötetben, melylyel emlékeimet bezárom, elbeszélem Odysseánk végső részét, mint foszlottak szét jogosult reményeink, mint bomlott fel szálanként az egyetértés a bujdosók közt, s mint lett reám nézve a hazajövetel kínosabb, mint a számkivetés.

A kiegyezésben természetesen nem vehettem részt, a későbbi politikai változásokat: miként lett Tisza Kálmán pecsovicsesá s Gyulai Pál annak híve s bámulója, annak megírását ügyesebb kezekre bízom; elbeszéltem e kötetekben nemzetünknek egy szomorú drámáját, mely reám nézve tragédiává vált, de Vadnai azt tartja, hogy komédiát írni nem tudok, s ennélfogva leteszem tollamat.

OLASZORSZÁG ÁLLAPOTA 1860-BAN.

I.

Gróf Cavour tüstént lemondott tárczájáról, a mint a villafrancai egyezmény tudtára jutott, mert nem akarta a felelősséget azon békeért elvállalni, melyet Napoleon az osztrákkal feje fölött kötött meg s csak Lombardiát csatolta Olaszországhoz, de a főhercegek jogait Toskánára és Modenára elismerte, sőt egy kalandos olasz szövetséget is tervezett, mely a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt az osztrákot, mint Velence birtokosát, a modenai s toskánai főhercegeket, a nápolyi Bourbonnal és a Sub-Alpin királylyal magában foglalná. Ratazzira, az olasz balközép vezérére hagyta azt, hogy a zürichi congressusban vesződjék ily tervekkel, de ő maga nem feledkezett meg életének nagy feladatáról, s gondoskodott arról, hogy Napoleon ezen szemfényvesztő tervét tetteleg meg-
hiúsítsa s a főhercegek visszajövetelét lehetetlenné tegye. Mint-hogy pedig az egyezmény megkötötte a királyság hivatalos eljárását, mindazon számos katonatiszt a szárd seregben, ki nem volt piemonti születésű, tüstént lemondott állásáról, önkéntesekből szerveztek sereget, mely Garibaldi vezérlete alatt rögtön megszállta Modenát s előrenyomult Bolognába, mert ezen, az osztrák Velence-
zével határos tartományokat komoly veszély fenyegette, miután a modenai herceg osztrák földön még mindig rendelkezett egy kis sereggel. A magyar légiót is felszólították, maradjon az Emilia ideiglenes kormányának szolgálatában: Emiliának nevezték t. i. még a római császárok idejében azon tartományt, mely az Appennintól és a Pótól a tengerig terjed. A légióbeli magyarok azonban teljes amnestiát kapván, legnagyobbbrészent visszamentek hazájokba, csak kevesen maradtak Olaszországban, kik Bethlen Gergely

ezredes vezérlete alatt csakugyan lementek az Emiliába, hol az újonnan szervezett kormány a tartományt minden modenai beütés ellen biztosította, a pápai hivatalnokokat elűzte s az igazgatást olasz módra elrendezte. Mielőtt azonban Garibaldi még tovább is terjeszkedni kezdett, s nyíltan arról szólott, hogy a márkákat, sőt Rómát is megtámadja, Napoleon is beleszólt; az olasz kormány tehát Fanti tábornokot küldte Bolognába vezérül, mire Garibaldi lemondott és visszajött.

Toskánában a közigazgatás sokkal rendesebben folytattatott, mert Ricasoli állt ott az ügyek élén s a lakosság egyáltalában műveltebb, mint bárhol máshol az olasz félszigeten. Mindez azalatt történt, hogy a francia, olasz és osztrák diplomaták Zürichben a béke föltételeit stylusba szedték s kifejezések fölött vitatkoztak. A mint a béke alá volt írva, Cavour ismét elfogadta a miniszterelnöki állást, mert hátra volt még a nehezebb rész, az Emiliának és Toskánának hozzácsatolása a Sub-Alpin királysághoz, Savoyának pedig és Nizzának átengedése Franciaországnak. Mindez csak parlamentáris úton történhetett meg, nem is egyszerre, nehogy a zürichi béke, még mielőtt a ténta rajta megszáradott volna, máris haszontalan papírnak nyilvánuljon, másrészről pedig előre látható volt, hogy még Savoyának sincs nagy kedve arra, hogy Franciaországhoz csatoltassék, de Nizzának, mely nem is francia, hanem olasz, elválása azon országtól, melyhez mindig tartozott, előre láthatóan nagy izgalmat fog előidézni, annál is inkább, minthogy Garibaldi, ki Nizzában született s anyavárosát semmi áron idegen kezekbe juttatni nem akarta, mindennap nagyobb népszerűségnek örvendett.

Ily bonyolódott belviszonyokban volt Olaszország, ily nagy kérdések voltak napirenden, midőn április első hetében Turinba érkeztem. Párisban Szarvady Nigrának, az olasz követnek mutatott be, ki sürgönyöket bízott rám, hogy azokat Turinban a külügyminiszteriumban adjam át, mit megérkezésemnél tüstént megtettem, s egy rövid kísérő levélben megkértem gróf Cavourt, legyen szíves értésemre adni, mily órában fogadhat. Másnapra két órára délután rendelt magához; levezettek dolgozószobájába, ott adtam neki át Kossuthnak következő levelét:

London, április 3. 1860.

Excellentiád! — Miután Bixio úr közölte velem Excellentiád engedelmét, hogy egy biztos, értelmes s a legnagyobb bizalomra érdemes férfiúnak megbízást adhassak Excellentiád személyéhez, ki képes legyen oly propositiókat elfogadni, minőket az események javasolhatnának s tiszteletteljes kérelmeimet Excellentiádnak előterjeszteni, ezen célra jelen soraim átadóját, Pulszky Ferencz urat választottam, ki Magyarorszáiban külügyi államtitkár volt, később kormányom ügynöke Angolországban, egy őszinte, discret férfi. ki egész odaadással szolgálja az ügyet, mely annyira szívemen fekszik s egyike a legegzenesebb jellemű személyeknek, kikkel rendelkezem, ki legbensőbb bizalmamat bírja. Van szerencsém őt ezennel bemutatni s Excellentiádat megkérni, hogy őt szokott szívességgel fogadja. Fogadja Gróf úr mély tiszteletem, egész devotióm kifejezését. Maradok Excellentiádnak alázatos szolgája.

A gróf elolvasta a levelet, igen szívesen fogadott, megemlítette, hogy Kossuthot nagyra becsüli s általam mindig szívesen fogja venni tudósításait s mindjárt beereszkedett azon kérdésekbe, melyek engem idevezettek.

Politikai viszonyom Cavourhoz azon jelentéseimből világos, melyeket Kossuth, Iratainak második és harmadik kötetében közrebocsátott, melyeket tehát itt újra felhozni fölösleges volna. Cavour egyébiránt megjegyezte, hogy engemet inkább palotájában fogad, mint a miniszteriumban, öt órákor reggel mindig meg fogom találni. Egy későbbi alkalommal megmondta, hogy az esetre, ha nem fogadhatna az nap és sürgős volna a teendőm, keressem fel Farinit, a belügyminisztert, az ő meghitt barátját, ki hat óra tájban mindennap a nagy fasorban, a városon kívül egy órahosszat sétálni szokott; másnak ne szóljak missiómról.

Az olaszok, csakúgy mint az angolok, nem szeretnek korán fölkelni, de Cavour e részben kivételt képezett, ő mindennap hajnalban kelt föl, $\frac{3}{4}$ -re ott volt már a komornyikja, hogy őt megborotválja, s behozta neki a reggelit, ötkor fogadta mindazokat, kiket nappal hivatalosan alig fogadhatott, hat órákor behozták a postát, melyet Artom és Nigra, akkori titkárai előtte felbontottak, azután jött a tengerészügyi államtitkár; mert Cavour a külügyek mellett majd mindig más tárczát is kezelt. Kilencz órákor pont-

ban elhagyta palotáját, útban bement a cukrászhoz, hol a külföldi sajtó kitünőbb tagjai igen sokszor már várták, egy kis pohár likört ivott, néha beszélgetésbe eredt a tudósítókkal s a miniszteriumba sietett; onnét 11-kor a kamarába, mely rendszeren három óra tájban zárta be ülését; öt óráig hol a királynál, hol a miniszteriumban dolgozott, ekkor elment ebédelni, s ha semmi rendkívüli esemény nem adta magát elő, többé hivatalos tárgyakkal nem foglalkozott, senkit sem fogadott s meghitt társaságban mulatott estig, ha csak vasúton ki nem ment Sant-Jába, jószágára, mely Turinhoz elég közel feküdt, hogy ott is megfordulhasson, a nélkül, hogy hivatalos munkáit elhanyagolja.

Fölkerestem tüstént Ilász barátomat, bemutattam a kamarának quæstorainál angol hírlap-tudósítói megbízásomat, kivettem jegyemet a reporterek karzatán, találkoztam Türel s általa Frapollival, ki Farininak mutatott be. Ez eredetileg orvos volt, barátságos lábon állt az olasz Bonapartékkal, később száműzetésben élt, visszajött, Cavourhoz csatlakozott, s minthogy az Emiliában született, diktátornak állt be Bolognába, midőn Garibaldi azt megszállta s az maradt, míg a tartomány bekebelezése került napirendre; különben Garibaldival most is jobb viszonyban maradt, mint Cavour, kit ez Nizza tervezett átengedése miatt nyíltan hazaárulónak hirdetett.

Mintán az olasz nem oly rátartó, mint az angol s igen könnyen barátkozik idegennel, kevés nap alatt sok ismerőst szereztem, ezek közt különösen érdekelt a lombard Frapolli, ki régi időben az osztrák seregben tiszt volt, 48 után Párisban élt, a villafrancai egyezmény után Garibaldit az Emiliába kísérte, ott mint Farini hadügyminisztere szervezte a sereget, s Fantit, mint a katonai bureaucratismus megtestülését, egész lelkéből gyűlölte. Különben, mint minden olasz, pessimista nézetekkel el volt telve, a kormányt szidta, de azért mégis vele voksolt sokszor, s meg volt győződve, hogy Olaszországnak nem lehet monarchikus jövője; multja is történelmének minden fényesebb szakában köztársasági volt, jövője sem lehet egyéb.

Türel s Frapolli által Garibaldi barátaival ismerkedtem meg, kiket Cavour s a kormánypárt semmiképen sem szeretett, sokan közülök köztársaságiak voltak, mindnyájan forradalmárok, olyanok,

kiket a mamelukok hol veszedelmeseknek, hol bolondoknak szoktak kikiáltani, nagy részök száműzött római, nápolyi vagy sicziliai volt, mert ezek közt csak kevesen találkoztak, kik őszintén a kormányhoz csatlakoztak volna, mint például Poerio, kinek mártyságát annak idejében Gladstone írta volt le s ki most mint senátor Turinban élt, tiszteletreméltó, minden tekintetben correct egy öreg úr; és Lafarina, ki mint kitünő szónok s roppant munkaerő, Cavour által mindenütt felhasználtatott, s épen ezért nem volt népszerű elégedetlen honfitársai között.

II.

Cavour feladata igen kényes volt ezen időben. A milanói képviselők ott voltak ugyan az új parlamentben, Toskána és az Emilia annexiója napirendre jött, de Savoyát át kellett engedni a francziáknak, mi ellen egyébiránt az olaszoknak nem volt nagy kifogásuk. A savoyai képviselők közül csak az egy Chenal jelent meg Turinban, s ügyes franczia beszédben érzékenyen búcsúzott el a háztól, de azon határozat, hogy Nizzában azon kérdésre nézve történjék az általános szavazás, vajjon a lakók Olaszországhoz akarnak-e tartozni, vagy Franciaországhoz, fölingerelte a kedélyeket. Garibaldi e részben a legnagyobb szenvedéllyel kelt ki Cavour ellen s nem akart szülőföldének átengedésébe beleegyezni, melyet Robaudival együtt a kamarában képviselt; ő ebben egyenesen hazaárulást látott. Egyébiránt ő és pártja igen jól tudták, hogy Nizzának átengedése azon árhoz tartozott, melyen a franczia segedelem vásároltatott meg, s egy pillanatig sem kételkedhetek, hogy minden erőlködésök hasztalan, de azért mégis azt hitték, hogy a megátalkodott parlamenti harc hazafi kötelesség. Figyelniök egyébiránt máshová is irányult.

Sicziliában újra kiütött a lázadás, a sziget lakói sohasem tudtak megbarátkozni azzal, hogy teljesen beolvasztattak a nápolyi királyságba; függetlenségöknek és autonómiájoknak emléke sokkal újabb volt, minthogy arról megfélelkezhetek volna, anyagi érdekeik sok tekintetben ellentétben álltak a nápolyi érdekekkel, s a Bourbon kormány, a mint azt egész Európa elismerte, annyira elmaradott a művelt nyugati közigazgatási rendszertől, hogy azt

csak a török basakormányhoz lehetett hasonlítani. Cavour, kinek figyelme Olaszország minden részeire kiterjedett, egyik meghitt fiatal külügyi tisztviselőjét Palermóba küldte volt farsangolni, hogy megtudja a népmek hangulatát; ez azonban körülbelül oly jelentéssel jött vissza, minőt Danielik és Kemény Zsigó Kossuthnak tettek, hogy t. i. mindenki elégedetlen, úr és paraszt, pap és kereskedő, az arisztokratia és a polgárság, s csak azt várják, hogy az olasz kormány kezdje meg a háborút a nápolyi Bourbon ellen, akkor ők mindnyájan egy hanggal, egy lélekkel fölkelnek és segédkezet nyújtanak hazájok felszabadítására. Azt azonban, hogy ők kezdjék meg a fölkelést, ne várja tőlük senki; még újabb emlékezetben van báró Bentivenga szerencsétlen merénylete, melyért neki életével kellett bünhődnie. Míg azonban Cavour küldöttje az arisztokráciánál bálozott, Mazzininak egyik tanítványa, Rosolino Pilo, egy nagy sicíliai családnak száműzött sarjadéka, szintén Palermóba ment, de nem kereste föl a palotákat, hanem munkásnak beállva a kikötőben, a halászok, dugárúsok és napszámosok közt izgatott, s az összeesküvés hálóját mindig szélesebbre szőtte, csakhogy a policzia is neszét vette, s midőn az összeesküvők a barátok kolostorában az előre kitűzött órában összegyűltek s a templom harangja megadta a jelt a fölkelésre, a rendőrség készen állt, s rövid utcái harez után elnyomta a lázadást. Egynéhányan elestek, egynéhányan elfogattak, Rosolino Pilo Corraóval, az ács-csal, a hegyekbe menekült a szegénylegények közé, s ott igyekezett szervezni nagyobb csapatot. A szigeten azonban nemcsak nápolyi katonák tanyáztak, hanem volt két ezred is, mely bajorokból és osztrákokból állott, kiket a király az Alpeseken túl toboroztatott össze. Ezek czirkáltak most a sziget belsejében és ámbár Rosolino Pilót és társait nem tudták elfogni, mégis azt lehetett jelenteni a királynak, hogy a lázadás tökéletesen el van fojtva s Sicília mindenütt csendes. Ezt hirdették a hírlapok is, ezt felelte Cavour, midőn e kérdésre nézve interpelláció történt a képviselőházban, sőt mint komoly államférfi Siciliát tökéletesen kihagyta minden combinatióból; voltak azonban Turinban is sicíliaiak, kik a hönvágý egész szenvedélyével reményeket tápláltak hazájok felszabadítása iránt; voltak sokan száműzöttek, kik nem tudtak maguknak állandó politikai állást szerezni, s mindig készek voltak bármí kalandos

merényletre; voltak mazziniánusok, kiket Olaszország egységének eszményképe lelkesített, és Garibaldi személyes barátai, társai Montevideoból és Rómából: szóval egy egész serege a kétségbeesett, erélyes férfiaknak, kik életökkel nem sokat gondolva, azt szívesen kockára tették, hogy egy nagy célért érjenek el. Mindezek Garibaldi köré csoportosultak; voltak köztük régi katonák, mint Medici és Cosenz, hajóskapitányok, mint Bixio, papok, mint Sirtori, képviselők, ügyvédek, kereskedők, öregek és ifjak, szóval a legveszedelmesebb elemek egész Olaszországban, jóformán mindnyájan köztársaságiak, kik egyidőre elveik féltetelével Olaszország egységének helyreállítására most a szárd királlysággal szövődtek. Ezek titkon tanakodtak, kelljen-e a sicíliai felsült zendülés fenmaradt elemeire támaszkodva, megkísérteni a szerencsét s a fölkelést átvinni a déli tartományokba. A legnagyobb rész kivihetetlennek és kétségbeesettnek tartotta ezen kalandot, de sokan mégis hozzájárultak, midőn Garibaldi késznek nyilatkozott a vezérletet elfogadni. Lement tehát egyik barátjának villájába, Quartóba, Genua mellett, s ott szervezte titokban az expedíciót, de a titok leple még sem volt oly sűrű, hogy azon keresztül ne lehetett volna látni. A diplomacia nem tulajdonított ezen készületnek nagyobb fontosságot s azt tartotta, nem nagy kár, ha Garibaldi és desperatus követői egyszerre megsemmisíttetnek Sziciliában s Olaszország megmenekszik legveszedelmesebb elemeitől. Cavour tudta az egész ügyet, ámbar egyenes összeköttetésben nem állt vezetőivel, s nem is volt semmi kifogása, hogy a genuai arsenal raktárából ezer ócska puská adassék el s a merénylők kezébe kerüljön, sőt május első hetében el is utazott Turinból, nehogy a diplomaták alkalmatlankodhassanak neki kérdésekkel, midőn Garibaldi Rubattino két gőzhajóját elfoglalta s társaival elindult.

A miniszter csak több nap múlva került vissza s a nápolyi követnek kérdésére kijelentette, hogy az egész ügy a kormány beleegyezése nélkül történt s felelősségén kívül esik; ha azonban a nápolyi kormány bízhatik alattvalóinak hűségében és ragaszkodásában, akkor ezer ember azt nem fogja felforgatni; az erő sokkal kisebb, minthogy félelmes lehetne.

Két magyar vett részt Garibaldi ezen expedíciójában, Türr és Tüköri. Mindakettőnek nem sokára alkalma volt kitüntetni magát

s nagy szolgálatot tenni az olasz egységnek. A mint t. i. a nagy tengerre jutottak, észrevették, hogy fegyverök van ugyan, de puska-poruk nincs, most az egész merénylet sikere attól függött, hogy meg legyen az elégséges lőporkészlet. Garibaldi tehát a hajót Porto Telamonéba irányozta, hol Orbitello, egy kis erőd védte a kikötőt. Türr itt partra szállott, az erőd parancsnokát fölkereste s bejelentette, hogy Garibaldi egy kis sereggel itt van, titkosan kiküldve a kormány által a nápolyi királyságba, s minthogy azon utasítása van, hogy itt szerelje föl magát, kéri a várparancsnokot, szolgál-tassa ki neki a szükséges lőport. A parancsnok megjegyezte, hogy erre semmi rendeletet sem kapott, ezt tehát nem teheti, de midőn Türr kimagyarázta neki, hogy a parancs valószínűleg elkésett, hogy Garibaldi jelenléte maga is garantiául szolgálhat, mikép az expedíció nem történhetett a kormány tudta nélkül, s hogy ennek sikere a meglepetéstől függ, mely lehetetlen, ha a hajó itten soká késik, a parancsnok csakugyan kiadta a lőport, sőt még négy hegyi ágyút is, melyek a szertárban álltak. Türr diplomata-ügyessége megszerezte Garibaldinak a siker lehetőségét.

III.

Néhány napig nem jött semmi hír az expedícióról, csak azt tudtuk, hogy a nápolyi hadihajók czirkálásra küldettek, Garibaldi, ha lehet, még a tengeren elfogni. Egyszerre megjött a hír, hogy az ezer hős, épen midőn a nápolyi flotta hajóikat utólérte, Marsalában, Sicziliában szerencsésen partra szállott minden veszteség nélkül. Az egyik hajót elsüllyesztették ugyan a nápolyi ágyú-golyók, de már akkor, midőn kiürült, mert egy angol hajó, mely történetesen ott volt, úgy állította fel magát, hogy Garibaldi hajóját a nápolyiak tüzétől jó ideig megvédje.

Marsalában minden kapu be volt zárva, az emberek ijedséggel fogadták a kis sereget, kevesen csarlakoztak hozzá; látszott, hogy a lakók nem igen bíznak azoknak sikerében, kik a nápolyi hatalom megtörésére érkeztek közéjük. Alig is voltak kilenczszázan; ki gondolhatta volna, hogy ez is elég a nápolyi hatalom megtörésére? De az események ez egyszer Mazziminak adtak igazat. Nemsokára azt is megtudtuk, hogy Garibaldi Calata Fimi mellett találkozott a

nápolyi sereg egy részével Lando tábornok alatt, s hogy az összeütközés után a hegyekbe vonult vissza. Ez természetesen nápolyi tudósítás volt, de oly valószínűnek látszott, hogy mindenki elhitte.

Ezen időben Éber Nápolyban időzött, mint az angol Times levelezője. A mint híre terjedt, hogy Garibaldi Marsalánál partra szállt, a gőzhajón tüstént Messinába sietett, ott egy kis kocsit bérelt s Palermó felé hajtatott. Útban több helyütt találkozott fegyveresekkel, sicziliai önkéntesekkel, kik az olasz szabadsághősök megjelenésének hírére fölkerekedtek, hogy azokat fölkeressék. Éber ezeket összeszedte, s a mennyire lehetett, ütközben organizálta s velök együtt épen akkor ért hajnalban Palermo közelébe, midőn Garibaldi kis serege szintén megjelent a főváros alatt, melyből a helyőrség legnagyobb része a Calata Fimi-i ütközet után csakugyan a hegyekbe csalatott egy kis garibaldinus csapat által, mely sicziliai önkéntesekkel erősödve, nagy lármával s puskalövésekkel a fővárostól a hegyekbe vonta el a nápolyi helyőrség főbb részét. Garibaldi érkezése Palermo alá egészen váratlan volt, s ő ezen körülményt ki akarván használni, tüstént megtámadta a várost. A magyar Tüköri vezette az előcsapatot s hősiesen esett el, midőn sikerült heves harcban a kaput elfoglalni s a városba behatolni. Utczáról utczára szorultak vissza a nápolyiak, este a város Garibaldi kezében volt, ellenei csak a kikötőt s erődöt tarthatták. Éber, mintán egész nap maga is kitünő részt vett az ostromban, éjjel, az utcza kövezetén — mert a szabadító sereg nem mert a házakba elszéledni — megírta tüstént a tudósítást az angol újságnak, mely egyike volt legjobb, legsikerültebb czikkeinek, áthatva a küzdelem izgatottságától, a győzelem mámorától, csaknem szagolni lehetett rajta a puskapor füstjét. A nápolyi helyőrség most el volt zárva minden élelemtől, mert az egész sziget mindenütt fellázadt s kikergette a nápolyi katonákat, kik a palermói kikötőbe s erődbe vonultak vissza. Az angol hajók, melyek Palermo előtt horgonyoztak, előbb fegyvernyugvást eszközöltek ki Garibaldi s az ostromlott helyőrség közt, később egy conventiót, melynek következtében a nápolyi haderő Messinába szállítatott s Palermo erődje is Garibaldi kezébe került.

Ezen mesés siker meglepte az egész világot s kimutatta a

nápolyi kormány rothadt voltát. Genuában most egész nyíltan új expedióiót szerveztek Medici vezérlete alatt, de emberei nem viseltek vörös inget, hanem kéket: Cavour nyíltan támogatta őket, a fölszerelés sokkal tökéletesebb volt, mint az első csapaté; világosan látszott, hogy annak feladata nemcsak kiegészíteni azt, amit Garibaldi kezdett, de egyszersmind őt ellensúlyozni s befolyását megszüntetni. Az események azonban másképp fejlődtek ki. Medici szerencsésen szállott partra Sicziliában s Melazzónál csakugyan megtámadta a nápolyiakat, kik Bosco tábornok vezérlete alatt ez egyszer vitézül harcoltak s Medicit már is visszavonulásra kényszerítették, midőn Garibaldi és serege épen a döntő pillanatban megérkeztek s Boscót hátrálásra kényszerítették. Az egész sziget, a messinai erőd kivételével, Garibaldi kezébe került, ki a diktátori czímet vette föl, kormányt alkotott a nép nevében s Crispi nevezte ki prodiktátornak, ki most decretumaival szervezte a közigazgatást. Ez természetesen nem tetszhetett Cavournak, a ki Lafarinát, a tekintélyes sicziliai menekültet s jelenleg is képviselőt Turinban, azelőtt Garibaldinak barátját, leküldte Palermóba levéllel, melyben a diktátort felszólítja, hogy ő reá bizza a kormányt. Crispi azonban Lafarinát szívesen fogadta ugyan, mint régi képviselő társát, de midőn ez csakugyan megkövetelte, hogy a kormányzás neki adassék át, egész tisztességgel hajóra ültette s visszaküldte.

IV.

Nagy mozgás volt egész Felső-Olaszországban, minden nap jöttek önkéntesek, kik Sicziliába Garibaldihoz siettek. Bertani, az ismeretes köztársasági orvos, ki mint Garibaldi ügynöke, az önkéntesek szervezésével foglalkozott Genuában, nekem egy idő óta ismerősöm volt. Egy szép reggel a fiatal Paget jött hozzám, erdélyi barátomnak fia s elbeszélte, hogy apja őt Angolországba küldte nevelőintézetbe, s hogy most beállván a vakáció. Ő kirándulást akar tenni Olaszországba és Sicziliába. Ránéztem e szavakkal: «Szólj igazat, megszöktél s Garibaldihoz akarsz menni.» A fiú elpirult s mentegetőzni akart, de én folytattam, «ha Angolországból meg tudtál szökni s ide jönni, hiába fognalak itten vissza

akarni tartani; ha már Sicziliába készülsz, adok legalább levelet Bertanihoz, hogy ne mint ismeretlen közlegény, hanem mint hadnagy folytathasd a kalandot; minek ő nagyon megörült, megköszönte szívességemet, átvette leveletem s tüstént Genuába sietett, hol épen készen állt a hajó, mely az önkénteseket magával vitte, Pagetet is, ki ajánlatomra tüstént megkapta a tiszti kinevezést. Harmad napra Bethlen ezredes jött hozzám adjutánsával Priulival. Együtt ebéleltünk, elbeszélte, hogy egész nap futkosott a hadügyminiszteriumtól a belügyhöz s vissza és ismét a rendőrség főnökéhez, mert levelet kapott Pagetétől Erdélyben, hogy fiok eltűnt Angolországból s bizonyosan Garibaldihoz akar menni. tartóztassák fel Turinban s küldjék vissza Erdélybe.

— Meg is tettem — így szólt — mind a szükséges lépéseket; ha a fiú ide kerül, mindjárt elhozzák hozzám, majd megleczkéztem őt, hogy szüleit így megszomorítja, egy pár napig itt tartom, azután visszaküldjük haza.

— Későn jössz — volt a feleletem — mert tegnapelőtt jelentkezett nálam s most már tengeren van, a hol őt nem éritek többé utól, úgy látom, hogy a fiú életrevaló, nem árt neki ezen kaland.

A kis Paget csakugyan kitüntette magát a capuai csatánál; ő vette el magyarjaival a nápolyi üteget s mint kapitány, érdemkereszttel mellén, ment vissza szüleihez. A hadjárat után megházasodott, de egy évvel egybekelése után meghalt. Kár érte, példány a s élőképe lehetett volna az erdélyi ifjuságnak.

Ez alatt az organizáció Észak-Olaszországban mindenütt előre ment az újonnan felszabadult országokban s az Emilia hozzácsatoltatott az Alpesekek alatti királysághoz, mely most az olasz királyság nevére vette föl. — Vasutak tervezettek mindenütt s az egyik iránt, Genuából kétfelől a tengerparton, — Kossuth is érdeklődött egy angol consortiummal. — Ezen ügyben is sokszor érintkeztem az olasz miniszterekkel, különösen Jacinival, a közlekedési miniszterrel; igen derék hazafi volt, valódi gentleman, most kezdte tanulmányozni szakmáját. Egyszer Londonba is visszamentem, hogy szóval jelentsem a nehézségeket, de az egész terv nemsokára mégis dugába dőlt.

Nyár volt, családom is elhagyta a régen megszokott Angolországot s Olaszországba jött hozzám. Eléje mentem feleségemnek

Susúig s vártam a gyorskocsit, mely kedveseimet a Mont-Cenis-en áthozza, mert a tunnel nem volt akkor még kifúrva. Nagy csodálkozásomra itt találtam Teleki Sándort is.

— Mit csinálsz itt barátom? — szólítottam meg.

— Siciliába készülök Garibaldihoz, — volt a felelet.

— Mi közöd Siciliához? ez nem magyar ügy, vénebb is vagy már, és semmi szükséged, hogy irhádát ott tegyed ki a golyóknak.

— Barátom, — felelt Sándor tréfásan, — mikor ez az egyetlen ország Európában, hol nincs sem hitelezőm, sem elhagyott szeretőm.

Turinban nyaralót vettem ki a város szomszédságában, elhanyagolt egy villa volt az, de azért elég jól tudtuk magunkat abban berendezni; nagy kert tartozott hozzá, melyben régi római sarkophagok és mellszobrok a mult század rokoko- emlékeivel együtt meglehetősen elmoshódva álltak; látszott, hogy ez ötven-hatvan év előtt valami gazdag háznak lehetett mulatóhelye, mely azóta olasz gondatlanság által pusztulásnak indult. Itt töltöttük a nyarat; én mindennap bementem a városba elvégezni dolgaimat hol a miniszterekkel, hol a kamarában, megírtam jelentéseimet Kossuthhoz, tudósításaimat a Daily Newsnak, eljártam sokszor a galeriába s a muzeumba, s az estét családom körében töltöttem.

V.

Nehéz fogalmat adni azon izgatottságról, mely ez időben Olaszországban uralkodott. Míg Turin régi nyugodt típusát külsőleg megtartotta, Genuában mindenütt észre lehetett venni a forradalmi légkört. Bertani igazgatta a mozgalmat, mindenünnen érkeztek önkéntesek, kik Garibaldihoz siettek, a vörös inget fölvtették, fegyverkeztek s a gőzhajókkal hol egyenkint, hol nagyobb csapatokban egymásután Siciliába indultak, pedig a szárd és nápolyi kormány közt nem szűnt meg a rendes, békés viszony, mert a diplomatikai felfogás szerint Garibaldi mint magánember viselt háborút a nápolyi Bourbonnal; Szicilia diktátora volt s mint ilyen törvényes rendelkezeteket bocsátott ki, hivatalnokokat nevezett ki s mozdított el, kölcsönöket kötött, adókat szedett, vasútengedélyeket adott, szóval uralkodó hatalma senki által nem vonatott kétségbe. Nápolyban is hozzászórtak már a kormánykörökben azon eszméhez, hogy Szicilia

elveszett, de remélték, hogy Garibaldinak átszállását a szárazföldre meg tudják akadályozni, sőt hogy Európa nem is fogja engedni a savoyai ház hatalmának ily rögtöni gyarapodását s az európai egyensúly megbontását, mely az egységes Olaszország megalapítása által eszközöltetnék. Úgy látszik, hogy Turinban csakugyan tettek ily értelemben diplomatikai lépések is, mert Victor Emanuel, kit Garibaldi Siciliában mindenütt az egységes Olaszország királyának kiáltatott ki, maga írt sajátkezű levelet a győzelmes hő-nek, melyben felszólítja, hogy megelégedvén eddigi győzelmével, tartózkodjék átmenni az olasz szárazföldre; mire Garibaldi felelt: hogy a királynak mindig híve s parancsainak mindenben engedelmeskedni kész, ezen egyet kivéve, mert ilyen engedetlenséggel a hazának és Olaszország egységének tartozik.

A feladat nem volt könnyű. A fáróban nápolyi hajók czirkáltak, Garibaldinak nem volt több hajója egy-két szállító gőzösnél; csónakokon átvetett ugyan egy pár száz vörös-ingest Calabriába, ezek azonban semmire sem tudtak menni s a hegyekbe vonultak vissza, mert nem a vörös ing, nem is az olasz egység eszméje, hanem csak Garibaldi személyisége villanyozta fel a népeket s töltötte el őket a siker biztosságának eszméjével: jelenléte nélkül nem mertek fölkelni a nápolyi helyőrség ellen: a babonás nép száz meg száz regét és csodát kötött nevéhez; voltak, kik megesküdtek, hogy maguk látták, miként emmi golyó nem fogja, s hogy a milazzói csatában csak úgy tuzatonként rázta ki köpenyéből a golyókat. Ő volt a nép szemében Sz. Rozáliának, a sziget védszentjének fia, ki boldogságot terjeszt, a szegény nép bajait ismeri és rajtok segíteni fog. De a vagyonos osztályok sem ijedtek meg tőle, s midőn a sereg eltartására pénzre volt szükség s találkoztak angol bankárok, kik, bízva az eddigi sikerben, készeknek nyilatkoztak államkölcseönt kötni, habár alacsony kibocsátási árral: a sicziliai aritokratia ezt nem engedte s maga írta alá a szükséges milliomokat al pari. Nem tudta még, hogy a szabadság, a parlamentáris kormány s a nagy eszmék keresztülvitele mind drága egy portéka, mely az ország hitelét olyanmire igénybe veszi, hogy papirjai nem maradhatnak al parin.

A külföld fel volt villanyozva Garibaldi sikere által, de a diplomaták semmiképen sem tudtak megérteni ily állapotot, mely a rendes kormányok s államférfiak combinatióin kívül működik,

s hol nem lehet látni a hatalmat, mely a mozgalmat korlátozza. Ezalatt Nizzában megtörtént a plebiscit, a nélkül, hogy nagy figyelmet keltett volna. Egyik ismerősöm elbeszélte nekünk, hogy az oroszok ottan mind Franciaország mellett izgattak, az angol vendégek pedig Olaszország mellett, s hogy a nizzaiak maguk nem sokat gondoltak sem a francziával, sem az olaszszal, hanem inkább azzal, miként nyúzhatják meg legjobban akár az oroszokat, akár az angolokat. Azt azonban még sem szerették, hogy mindjárt a szavazás eredményének kihirdetése után ott termettek a francia tisztviselők, s velők egy sereg mázoló, kik nemcsak minden olasz feliratot az utcákon s középületeken francziával váltottak fel, hanem a nélkül, hogy a kereskedők s iparosok engedelmet vagy beleegyezését kérték volna ki, minden olasz czímtáblát hivatalból befestettek s füttyörészve francia címeket pingáltak helyökbe. A francziák jobban értik civilizátori szerepüket, mint mi.

A határ szabályozása egyébiránt a kormánypártnak sem tetszett; sem ethnographiai, sem stratégiai elvek nem döntöttek itt, csak arra volt tekintet, hogy a király vadászterülete, hol a zergék közt még a ritka sziklabakok is fordulnak elő, teljes épségében maradjon meg Olaszországnak.

MEGHASONLÁS KÖZTEM S KOSSUTH KÖZT.

I.

Amint Garibaldi Reggiótól felfelé Nápolyig semmi ellentállásra sem talált s győzelme csaknem biztosnak látszott, Cavour is ropant tevékenységet fejtett ki, hogy a siker ne legyen kizárólag Garibaldié. Azon terv nem sikerült ugyan, hogy Victor Emanuel s az olasz egység érdekében a vörös-ingesek megjelenése előtt is zendülés törjön ki Nápolyban, mely az olasz sereg rögtöni beavatkozását vonná maga után, mert mindenki utálta ugyan a fennálló kormányt, de szükségtelennek tartotta idő előtt kétes harczot megkezdeni, midőn Garibaldi megjelenése úgy is csak napok kérdése lehetett. Midőn végre a vörös-inges sereg Nápolyt is kardcsapás nélkül elfoglalta, a turini kormánylapok tele voltak rémséges hírekkel, hogy Mazzini szervezi Garibaldi kormányát, hogy Louis Blanc is ott van már Nápolyban és socialista terveit életbe akarja léptetni, hogy Ledru-Rollin odakészül, szóval, hogy Nápoly egy politikai pandemoniummá válik s a rendbontók ott mind összegyűlnek és fel fogják forgatni mind a fennálló institutiókat. Ezeknek megmentése európai szükségesség s a közrend fentartásának érdekében a királynak magának kötelessége a sereg élén oda menni s tekintélyével helyreállítani a megbomlott rendet, hogy Európát egy társadalmi forradalomtól mentse meg. Ezen ürügy alatt tört be Cialdini a markákba, Szent-Mihály napján megverte La Moricièret Castelfidardónál, elfoglalta Umbriát s lejött a nápolyi határig, hol a király Garibaldival találkozott s tőle formailag is átvette az országot. Ugyanazon időben Cavour tudatta velem, hogy Kossuthnal s a magyar nemzeti igazgatósággal személyesen is értekezni kíván. Kossuth,

Teleki, Klapka megjöttek tehát Turinba s megbeszélték Cavourral a terveket, melyek szerint a jövő tavasszal megkezdődik ismét a háború Ausztriával; Klapka Bukarestbe megy s az ottani magyarokból szervez sereget, melynek fölfegyverkezésére Cavour a genuai arsenálból Galatzba küldi a fegyvereket; Belgrádban Ludvigh elő fogja készíteni a talajt, hogy annak idejében Türr működhessék ottan, ki most a déli seregnél tetteleges szolgálatban volt; Garibaldi pedig Kossuth Dalmatia valamelyik pontján kötnek ki s nyomulnak Magyarország felé. Ezen tervnek sarkpontja természetesen az volt, hogy Napoleon megújítja tavasszal az osztrák háborút. Kossuth maga visszament még egyszer Angolországba feleségével, leányát Vilnát, ki folyvást gyengélkedett, nálunk hagyta Turinban, hogy az enyhébb éghajlat alatt erősödjék meg.

Kezdetben minden jól indult meg, jó hírek érkeztek mindenün-
nen; de csakhamar következtek be a csapások. Ludvigh nagy remé-
nyekkel ment Belgrádba; Klapka már a mult évek óta jó viszony-
ban állt Couza herczeggel; most éppen akkor érkezett Bukarestbe,
midőn a hajók a Szulina-torkolatba jöttek a fegyverekkel, melyeket
a megbeszélte terv szerint mint olasz árúczikkeket kellett volna
becsempészni, csakhogy azokat minden elővigyázat nélkül küldték
el a genuai arsenálból, a ládákon rajta volt az arsenál jelvénye, dob-
szóval akartak nyulat fogni. Galatzban tehát a genuai rövidárúk
gyanút ébresztettek s lefoglaltattak s midőn Klapka e miatt panaszkodott,
Couza avval mentegette magát, hogy a fegyverküldés oly nyilvánosan történt,
mikép az angol követnek is tudomására jött Konstantinápolyban s lehetetlen volt ezt Galatzban ignorálni.

Éppen midőn ezen rossz hírt vettem, Cavour hivatott. Rossz kedvű volt, megtámadott, hogy ügyetlenül visszük dolgainkat, minek következtében a fegyvereket elkobozták; most arról kell gondoskodni, miként lehessen a küldést más valakire, Garibaldira vagy Türrre hárítani, nehogy a kormány compromittáltassék. Midőn mentéségül felhoztam a genuai fegyvertárnak vigyázatlan eljárását, mely szerint a fegyverek nappal szállítottak hajóra, úgy hogy azt minden ember megtudhatta, félbeszakított s tudtomra adta, hogy nemcsak ezért hivatott, hanem főleg, hogy tudassa velünk, miszerint Napoleon felhagyott azon tervekkel, melyeket két hónap előtt jóváhagyott, hogy tehát tavasszal nem lesz háború s mind az, mit

jelenleg előkészítettünk, legjobb esetben is hosszabb időre elnapoltatik. Megdöbbsentem, felfogtam ezen közleménynek végzetes horderejét s megírtam tüstént Kossuthnak körülményes jelentésemet : de ez, amint látszik, másképp fogta fel a dolgot, nagy súlyt fektetett a gróf neheztelésére s a fegyverek veszte érzékenyen érintette. de jelentésem második részét nem tartotta oly komolynak mint én, s írt egy hosszú levelet, melynek legnagyobb részét, ezt is két helyen, egymástól elválasztva, Iratainak III. kötetében 219—222. és 513—517. lapon közzéteszi, bebizonyítva, hogy az olasz érdek múlhatatlanul megkívánja a háborúnak tavasszal történendő megkezdését. Amint e levelet vettem, elmentem mindjárt a miniszterhez, megbeszéltem vele az utasításnak első részében foglalt kívánságokat s megmondtam végre, hogy itt van még Kossuthnak egy hosszú értekezése, melyben nézeteit kifejti, hogy a háborút múlhatatlanul meg kell kezdeni tavasszal ; kívánja-e a miniszter, hogy ezt egész kiterjedésében adjam elő. Cavour mosolygott, kiméljlem meg, úgymond, sok a dolga, íjram meg Kossuthnak, hogy mindezt ne neki, hanem a császárnak adja tudtára s capacitálja, ha lehetséges, hiszen senki sem fogna ennek a sikernek jobban örülni mint ő (Cavour). A Tulleriák döntenek itten, nem pedig Turin ; ha Napoleon nem akarja a háborút, Victor Emanuel nem kezdheti meg, s elmondta még egyszer mindazon okokat, melyek Olaszországnak lehetetlenné teszik, hogy tavasszal háborút kezdjen Franciaország nélkül.

Megilletődve távoztam ; láttam, hogy reményeink szétfoszlanak ; világos volt előttem, hogy az olasz egység eszméjének oly gyors, gyakorlati kifejlése, mely három év alatt a régi szárdinai királyság területét megtízszerezte, aggodalmat gerjeszt Napoleonban ; mert ő is tudja, hogy a nemzetek háladatossága mulékony s nem is látja át, miért kellene neki francia vért azon czélből áldozni fel, hogy Olaszország Velence elnyerése által annyira erősödjék, miszerint Franciaországra többé semmi szüksége ne legyen. Sőt miután Umbriának s a markáknak elfoglalása a pápát világi uralmának teljes vesztével fenyegeti ; nem kételkedtem, hogy Napoleon ennek védelmére kél s e miatt előbb-utóbb meg fog hasonlani Olaszországgal, mert a francziák többségének katolikus érzülete kötelességévé teszi, hogy mint a pápa védője lépjen fel s ne engedje az olasz királyságnak bejutását Rómába.

II.

Bajaink napról napra szaporodtak ; Kossuth tudta, hogy legjobb esetben is, ha Magyarországba be tudnánk hatolni, pénzre lesz szükség ; az igazgatóság tehát az olasz kormány tudtával s megígért és részben megadott költségén magyar papírpénzt készíttetett Angolországban a három igazgató aláírásával. Az egész készlet Genuába s onnét Anconába volt szállítandó. Az osztrák követség Londonban ennek is nyomára jött s pert kezdett Kossuth ellen. A bankók lefoglaltattak s megkezdődött a törvénykezési zaklatás. Toulmin Smith barátunk jogtudománya s önzetlen buzgósága megkönnyítette ugyan Kossuthnak kellemetlen állását, de ezen ügy mégis folyvást zaklatta őt s még most is, húsz év után, oly jelentékenységet tulajdonít neki, hogy a pénzjegypernek 140 lapot szentel Iraitaiban. Mindehhez járult még, hogy Magyarországból folyvást követeltek pénzt az úgynevezett organisatio fentartására. Az olasz kormány ki is fizetett egyszer 100,000 frankot kezemhez, melyeket gróf K. Gyula, ki akkor anyját látogatta meg Olaszországban, átvett tőlem és 100,000 szivarról adott nyugtát. A bukaresti és belgrádi missióra is meg lett a szükséges költség, de mindez nem volt elég ; Kossuth ismételve meghagyta nekem, hogy kérjek pénzt Cavourtól. Én december 22-én megírtam, hogy a jelen körülmények közt utasításom ezen pontját előadni nem tartottam czélszerűnek, annál inkább, mert a kérelem nem volt határozottan formulázva s a mennyiséget nem említette s mivel Klapkát úgy is mindennap várom, kinek az egész finanziaális kérdést új basison kell elrendeznie ; mert úgy értesültem, hogy mintán Ceruttit, nem tudom miért, Perzsiába küldték, az eredetileg nekünk szánt pénz a bukaresti kudarcz után a perzsa missióra fordítatik. Megjegyeztem még, hogy ha e részben hibát követtem volna el, szabatos utasítást kérek.

III.

Kossuth nem tudott beleszokni azon eszmébe, hogy reményei épen azon pillanatban, midőn teljesülésökhöz oly közel állani látszottak, egyszerre füstbe menjenek. Nézeteink itt kezdtek eltérni először. Én már ez időben tisztán láttam át, hogy a francia

császárral való szövetségünknek további lehetősége megszűnt s minthogy Cavour tervei a francia segítség alapjára vannak fektetve, nekünk ő reá többé komolyan számolni nem lehet; maradhat ugyan s maradni fog jó viszonyban Kossuthal s a magyar száműzöttekkel, kik iránt mindig rokonszenvvel és fejeik iránt tisztelettel viselkedett, de politikájában nem tekintheti őket többé tényezőkkül. Nézetem szerint tehát itt más választás nem lehetett többé, mint vagy Garibaldival szövetkezve, egy még kétségbeesettebb expedícióval, mint a sizíliai, a dalmát partokról, Horvátországon keresztül, Magyarországra hatolni, ami a lehetetlenséggel határos, még akkor is, ha igazak Kossuth magyarországi ágenseinek jelentései az általános organisatióról; vagy pedig Deák politikáját felkarolni s a kiegyezésben keresni Magyarország jövőjének biztosítását, s a jelen tarthatatlan állapotoknak némi javulását. Ily szellemben útam Kossuthnak is, ki ez időben még egy más közbejött esemény által roppantúl fel volt izgatva. Teleki László t. i. álnév alatt Drezdában időzött, hogy néhány magyarországi kedves hozzátartozandóival találkozassék. Visszajövele Párisba minden pillanatban várható lévén, ő azon fordulatról, mely időközben beállott, nem lett tudósítva, s arról meg volt győződve, hogy a régi terv fennáll s hogy tavasszal a francia háború s a betörés Magyarországra három oldalról mindenesetre be fog következni. Személyisége azonban sokkal feltünőbb volt, mint hogy gyanút nem gerjesztett volna Drezdában. A szász miniszter tekintettel volt ugyan iránta s tudatta vele másod kézen, távozzék tüstént, különben elfogatik. Ő azonban nem hallgatott ezen intésre, bizott angol útleveleiben, mely nem az ő nevére, hanem azon névre szólt, mely alatt utazott s nagyon csodálkozott, midőn őt másnap reggel csakugyan elfogták s Bécsbe vitték. Itt épen régi barátja s atyafia, báró Vay Miklós volt a magyar kancellár, aki őt, anélkül hogy gyanította volna, a Burgba vitette a felség elé. Ez neki nagylelkűen megadta szabadságát, azon egy feltétel alatt, hogy külföldi összeköttetéseit végkép megszakítottaknak fogja tartani s a politikába nem avatkozik. Teleki ezen váratlan fordulatra beleegyezett abba, hogy ideiglenesen távol marad a politikától s Magyarországra ment, hol megjelenését politikai tüntésekre kezdték felhasználni. Kossuth mindezeknek hallatára roppantúl felháborodott, s az első benyomások alatt e következő levelet írta nekem:

London, jan. 3. 1861.

Kedves Barátom!

Teleki!! — — — — irtózatos. ha igaz. Lelkem fellázad a hit ellen.

Jósikának azt írtam, minek másolatát iderekesztem.

De újra mondom, lelkem revoltál a hit ellen. Nem akarok a gondolattól megválni, hogy Metternich hazudott Thouvenelnek.

Akármit legyen, menj el a grófhoz, mond el neki, minő irtózatos impressiót tett a dolognak még csak lehetsége is reám — szégyellem magam Isten és világ előtt mint magyar s mint ember. — Nem csodálkoznám — többet mondok, rossz néven sem venném, ha a gróf többé szóba sem állana velünk. Mindenesetre, mielőtt valami lépéshez nyúlnék, akarom tudni, vajjon a dolog (feltéve, hogy igaz) nem ingatta-e meg a gróf bizalmát akár nemzetünk, akár magunk iránt.

Még ha igaz volna is (mi csak úgy lehet az, ha T. L. momentán megtévelyodott), nyugtasd meg a grófot, hogy indiscretiótól tőle semmi esetre nem tarthat.

Most érkezett decz. 31-kei leveledre csak annyit, hogy mind szép azt mondani: «reánk is kerül a sor, csak várjunk s lehetetlenséget ne kívánjunk.» — Erre nem ad a nemzet semmit. — Terv, positiv terv kell s positiv basis. Pusztá szavakkal nem mégysz nemzetünkkel semmire. — Én fatalis geographiai helyzetünkénél fogva más tervet, melyre a nemzet építhessen, nem tudok, mint a melyet közlöttem. A gróf azt mondja «lehetetlen». Hát mondjon más rationabilis tervet — de *tervet*, de *mondjon*. Testetlen biztatásokra a nemzet nem ad semmit. *Én sem*. S egy dologra szavamot adom: valamint tavál a hatalmas császárnak nem engedtem hazánkat diversiókba sodortatni, úgy azt most sem fogom engedni. — sőt *megakadályozom!* — Azért tervet, alapot, positivumot kérek, — vagy legyen vége mindennek.

Clara pacta boni amici . . Így beszélj vele.

A legióra nézve vidd ki, hogy a nápolyi helytartóságtól legyen függésben, s ne a szerencsétlen Fantitól, ki szigetekre akarná deportáltatni a legiót.

Barátod

Kossuth.

Ehhez a következő levél másolata volt csatolva:

Jósika Miklósnak.

London, jan. 3. 1861.

Kedves barátom!

Azon ponton vagyok, hogy még e szót is «ember» megátkozzam s hogy szégyeneljem magamat a napvilág előtt, mivelhogy embernek születtem én is.

Tudod, mit hozott tegnap a telegraph T. L. elfogatási drámájának denouementja iránt. — Nőm s gyermekeim halásápadtan rohantak fel a lappal szobámba; de halásápadtan bár, azt kiálták mindnyájan: «rágalom! borzasztó szemtelen rágalom! árulás volna a haza, az emberiség iránt ilyesmit csak egy perczig is lehetségesnek hinni Teleki Lászlóról», ő róla, kit én a tántoríthatatlan elvűség, szilárd jellem s lovagias becsület megtestesült mintája gyanánt szoktam követésül felmutatni fiaimnak.

Sürgettek nőm, fiaim, szólaljak fel tüstént a lapokban s nyilatkoztassam rút koholmányoknak, rágalomnak az egész hírt.

Olvastam, meghült bennem a vér s lelkem égető indignatiójában már-már tollat ragadtam, szavakba önteni lelkemnek s nőm, fiaim lelkének megtörhetetlen hitét. A hideg ész várásra intett.

Ma közöltetik velem Thouvenel egy levele január 1-jéről *eredetiben*, s benne e sorok:

«Jelentem Önnek gróf Teleki szabad lábra való bocsátását. Az osztrák császár maga elé hozatta s neki körülbelől ezeket mondta: Ön 1848 óta conspirál ellenem: tudom mit forral ellenem, mind a mellett megkegyelmezek Önnek. Ön gentleman, csak annyit ígérjen nekem, hogy megszakítja összeköttetéseit a külfölddel s Ön szabad. — Tudósítóm szavai szerint Teleki mélyen meghatva a császár szavai által, nemcsak megígérte a mit tőle követeltek, de ki is nyilatkoztatta, hogy jövőben hű alattvaló lesz, megmaradván «jó magyarnak».

Hiszed-e te ezt?

Bennem a lélek fellázad csak a gondolatra is. Nem hiszem, nem akarom hinni; megverekedném a pokolbeli ördöggel is e hitemért.

S ha mégis a lehetetlenség valósulna, úgy mi maradna fel egyéb szétzúzott lelkemnek, mint átok s kétségbeesés az emberiség felett.

Sok fájdalmat, nagyobbat, mint minek jellemzésére szó van — éreztem az életben. A legnagyobb volt az, melyet éreztem, midőn

külerőszak s árulás szirtjén hazám szabadsághajója megtörött. De midőn zokogva hulltam le hazám határára, földje porára nyomva búcsúcsókomat, erőt adott fölemelkedni az érzet, hogy leszünk egy maroknyi, hontalan nép, kik tanúságot teszünk népünk jelleméről Isten és világ előtt; kik feltartjuk inség, veszély, nyomorúság közt a magyar becsületet szeplőtlenül; kik hitet, bizalmat, becsülést ébresztünk nemzetünk iránt, míg a magból, mit elvetünk, s a sarj-
ból, mit hű kezekkel ápolandottunk, a honzabadság élőfája — bár hamvaink felett — újból felvirúl.

Azon irtózatos fájdalom súlya alatt még csak hazám felett sem estem kétségbe.

Ha az, mit Thouvenel ír, igaznak bizonyodnék be — nemcsak a laza, de az emberiség felett is kétségbe esem.

E sebét lelkemen nincs ir, mely meggyógyíthatná.

Ha e hír valósul, úgy minden összeköttetéseinknek vége van s pedig gyalázzattal van vége — gyaníthatod. — Hogyan bízzanak bennünk; hogyan építsenek nagy terveket nemzetünk jellemére; hogyan ne higyjék, hogy e nemzet elhagyja szövetségeseit s kialkuszik az osztrákkal, ha még egy Teleki Lászlónak!! egy Teleki Lászlónak!! is elég volt egy pár nyomorú szó a császár ajkairól, hogy kezébe alattvalói hűséget fogadjon!!

Isten óvja meg szegény fejemet a tébolyodástól.

Választó ponton állok.

Ha nem igaz a szörnyű hír, siessen Teleki azt nemcsak szóval, de tettel is megczáfolni.

A czáfolatnak, hogy az irántunk, a nemzet iránt megroncsolt hitet s bizalmat helyreállítsa, csak egy módja van: «kijönni».

Isten vigasztaljon . . . Engem ő sem vigasztalhat . . semmi sem vigasztalhat, csak a czáfolat.

Barátod.

Most veszem leveledet. Nem tehetek róla, az én lelkemben is van egy hang, mely hangosan kiáltja: «nem igaz! lehetetlen!» Metternich hazudott Thouvenelnek, hogy T. L. jellemét s a mi irántunk hitet aláássza.

IV.

Mindezen események engemet is felizgattak, én is ideges voltam, amint az a következő levelemből kitetszik. Ennek azonban csak fogalmazványát bírom, nem másolatát, úgy emlékezem, hogy itt-ott megváltoztattam egy-két kifejezést a leírásnál.

7. Via Burdin San Salvatio.

Turin, január 8-án 1861.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Azért, hogy gróf Teleki László, ki nyolcz évig visszavonúlt tőled s 59-ben csak azért közeledett ismét, mivel nélküled semmire sem tudott' menni — a császár jelenléte által megzavarodva, magát politikailag megölte, azért én sem a haza, sem az emberiség iránti bizalmamat el nem vesztem. Elhagyott, úgy mint gróf E., mint gróf C., mint gróf A. Te bízál benne, én hidegségemet írta csak nehezen tudtam titkolni; emlékezel találkozásunkra házadnál. Te esalódtál benne, amint több egyéniségekben esalódtál, felejtük el. Azon hatást azonban nem felejthetjük el, melyet politikai öngyilkossága tett. Az igazgatóság hitelén mind a külföld, mind a magyarok előtt oly esorbát ütött, melyet helyrehozni lehetetlen: mert hogy hihetnek ezentúl szavainknak, hogy bízzanak előadásainkban, például az organisatióra nézve, midőn látják és ismételve látják, hogy akár magán, akár közdolgainkban bizalmunkat érdemtelenségre pazaroljuk. Hitelünk esökkent, állásom háromszor egymásután megintgatva, esakuem tarthatatlanná vált. Bocásd meg tehát, ha ily komoly körülmények közt komolyan szólok hozzád, mint barát s mint hazafi, s kívánom, hogy a helyzet szabatosan constatiroztasék, minden későbbi félreértés eltávoztatására.

Lássuk előbb, mi az állás itt Turinban. A gróf nem akarja a háborút tavasszal; hiszi, hogy Olaszország nem elég erős forradalmi eszközök nélkül megmérkőzni az osztrákkal: továbbá a francia politikához van kötve s a császár engedelme nélkül nem tesz semmit. Irántunk nincs bizodalma, restelli összeköttetéseinket Crosskeyval; haragszik, hogy a fejedelemségekben compromittaltott, midőn Kl. szavai szerint azt hitte, hogy mindent előre elrendeztünk; Teleki árulása boszantja. Nem hisz annak, amit mondunk. Ötöd napja, hogy tudja kívánságomat, tőle direct feleletet

kapni azon eszközökre nézve, melyek az organisatio fentartására szükségesek, minden nap magához rendel, s nem találhat öt perczet a feleletre; pedig tudom, hogy tegnap egy fiatal embernek, ismerősömnek számára, kinek politikai dolgai csekélyszerűek, egy egész órát tudott találni s mindenféléről beszélni, még Vilna egészségéről is. Ellenségeskedését Garibaldi ellen semmikép sem titkolja. A gróf azonban nem mindenható többé, az utolsó hetek erősen megrontották állását, a nápolyi kudarcz rehabilitálta Garibaldi s nagy a kérdés, vajon a választások nem adnak-e többséget a caprerai hősnek, kinek prestigeje nőttön nő. A gróf könnyen megbukhatik, s mi kirekesztőleg támaszkodunk reá s azon rendes seregre, melyet ő nem adhat.

Garibaldi ellenben nagyhatalommá nőtt. Márcziusban mindenestre elhagyja szigetét s ha Olaszországot beutazza, sereget tapos a földből minden lépténél, s vagy magával ragadja Cavourt, vagy feldönti. A háború az ő kezében van, nem a császáréban, nem a gróféban, s mi vele nem vagyunk egyetértésben, sőt ellenségével s kizárólag ellenségével tartunk. Neve nem olasz többé, hanem európai, s ha ő, amit nem tudok, ki akar szállani a dalmát partokon, ha neki a kikötés sikerül, ha önkénteseivel az első csatát meg találja nyerni: akkor, valljuk be őszintén, még a te szavad is elhangzik a győzedelmes fegyveresörgés közt s Magyarország avval megyen, ki tesz, nem avval, ki akadályoz. Ha pedig nem sikerül az expeditió, azok, kik őt követték, vérökkel fogják fizetni bátorságuk árát, mielőtt a haza fölkelhetett volna. Magyarország egy könnyet fog szentelni emléköknek, de szerencsétlenségbe nem keveredik, mert hosszú az út s nem magyar földön vezet keresztül, mely a tengertől a Dráva vizéig terjed. — Mondjuk ki bátran: a magyar nem mozdul, mielőtt egy barátságos sereg, akár önkéntesekből, akár rendes katonákból álljon, a Dráva partjain nem jelent meg; ha pedig ott van a baráti kéz, meg fogja azt ragadni, bárki intésének ellenére is. Te pedig ily körülmények közt nem fogad akadályozni a nemzet felkelését. Kossuth Lajos nem tehet semmi szolgálatot Ferencz Józsefnek, még akaratlanúl sem.

Ami a magyar ügyeket illeti, azok nem az organisatio fejeitől, hanem Deák Ferencztől veszik irányukat. — Mióta egynéhány név az előbbieik közül tudomásomra jutott, nem bízom bennök. Ellen-

ségeidet láttam ottan, gyanús egyéniségeket, könnyelműeket vagy olyanokat, kiknek szilárdsága nem állta még ki a tűzpróbát. — Teleki állt velök összeköttetésben, az ő esete rosszul kezeskedik jellemökért. Ha az országgyűlés rövid idő alatt csakugyan összejő, ha a diplomacia a háborút elhalasztja, ha te, amint ismételve írod, megakadályozod Garibaldit, hogy hazánkba diversiót csináljon, akkor kibékül a magyar az osztrákkal, erről meg lehetsz győződve. Akkor Vay, akkor Deák Ferencz fogják elintézni nemzetünk jövőjét, mindaddig, míg a bécsi cabinet nem érzi magát elég erősnek, hogy az adott concessiókat visszavegye. — Semmi egyéb, csak egy Garibaldi-féle kétséges és kétségbeeső expeditió segíthet az ily kimenetelen! Te pedig ezt váltig ellenzed.

Igaz, hogy kívánod az értekezést a hőssel; vele azonban értekezni nem lehet, anélkül, hogy az ember Cavourral törjön. Garibaldi vagy Cavour — ez a választásunk; vagyis inkább Garibaldi vagy Deák; mert ha Cavourral tartunk, semlegességre kárhoztattuk magunkat, megszüntünk hatni a hazára.

Midőn ily választó ponton állunk, természetesen nem lehet figyelni személyes ingerültségre s oly csekélységekre, vajon jelentésem stylje a hivatalos courtoisie minden igényeinek megfelelő-e vagy nem. Én styllel nem szoktam gondolni annyit, mint gróf Teleki László; felhatalmazva éreztem magamat egy *feltételes* utasítást, mely egy régi, velem közlött, hanem nem nekem írt levélre hivatkozik, félre tenni, látván, hogy a felelet azon pillanatban nem lehet kedvező. Te ezért leczkértél engemet s azt írod, hogy «mit a a körülmények parancsoló kényszerűségének nyomása alatt, én az igazgatóság nevében, még pedig hivatalosan megteendőnek ítélek, nem lehet abban megnyugodnom, hogy az igazgatóság képviselői azt cum honore seponálják — — — kivált ily körülmények közt, midőn tudtad, mert *sokszor* (?) írtam, hogy a hazai küldöttet, ki egyikért főképen ezért jött ki, minden perczben vártam. — Van pénze, nincs pénze a kormánynak, adnak, nem adnak, az lehet baj, de minket nem compromittál; de az compromittál, hogy amit a haza (?) reánk bíz, arra nem eszközöltünk választ». — Ha csakugyan így álltak a dolgok, akkor az utasításnak nem kellett volna azon szavakkal kezdődnie: «Azon esetre, ha a gróf határozata oda ütne ki, hogy kívánja is, de lesz is okunk a hazabani szervezetet

fentartani, stb», hanem feltétlen parancsot kellett volna kapnom. Akkor tudtam volna, mit kelljen tennem, discretiómra nem maradván semmi.

Azóta az igazgatóság megszűnt. Az egyik tagjának desertiója megtörte azt s remélem, nem fogja újra szerkeztetni. Gróf Teleki politikai öngyilkossága nagyobb compromissio reánk nézve, mint az, hogy a hazai küldött nem vihetett be pénzt. Személyes állásomról levén most szó, őszintén megvallom, hogy magamat ezentúl egy nem létező igazgatóság képviselőjéül nem tekinthetem. Képviselem a haza ügyeit s érdekeit, teljesítvén utasításaidat, teljesítettem híven, nem gépszerűleg s úgy hiszem jó szolgálatot tettem a hazának. Most azonban, hogy a választó ponton állunk, nyíltan kimondom, hogy ezentúl egyéniségemet nem enyésztetem el. Ha a tett mezejét választod, szerencésnek fogom magamat tartani, Téged ezentúl is képviselni; ha azt határozod, hogy tenni nem akarsz, akkor előre is lemondok eddigi állásomról s felkérlek, hogy más valaki által váltass fel, mert én avval fogok csak járni a válság perczében, ki tesz, nem avval, ki akadályoz, s. a. t.

Barátod

Pulszky Ferencz.

V.

Két órai várakozás után végtére bejutottam a grófhhoz. Szokott mosolyával fogadott; én előadtam Kossuth kívánságát, hogy határozottan feleljen november 22-ikéről kelt s vele közlött utasításom azon pontjára nézve, mely az organisatió további fentartására szükséges eszközöket illeti. Nagyot ásított s nem felelt semmit; akkor azt mondtam neki, hogy pénzt kérek, százhuszezer frankot, amint azt Kossuth megírta, melyek nélkül az organisatió meg nem maradhat. Megint ásított:

- Istenem, pénzt! valóban nem tudnám, honnan vegyem.
- Ekkor aztán el kell oszlatni a szervezetet.
- Csakugyan azt kell tenni; oszlassák el.

Most előhozta, hogy miután Kossuth tervét nem tartja kivihetőnek, ő nem inszistál; kívánja azonban tudni, minő tervet substituálna a gróf, mert akarják tudni otthon, mit várhatnak.

- Nem vagyok stratég, — volt a felelet, — azaz az vagyok a

kamarák számára, de nem a táborban s a csatatéren; de van egy telegrammom Klapka tábornoktól, hogy nem sokára megjő, akkor aztán vele beszéljük meg ezen kérdést. — Ismét ísított. — Most nem tudnék Önnek feleletet adni. — Mit csinálnak Bécsben?

Én. Anyósom azt írja. — igen okos asszony, ki nekünk mindent megír, amit a társaságban beszélnek, — hogy Schmerling és Rechberg közt politikai viszály van napirenden s aligha nem győz Rechberg. Schmerling azt akarná, hogy Mensdorf legyen a külügy-miniszter.

Carour. Mensdorf? mit jelent az?

Én. Ez talán Velenceze megvehetőségének lehetsége. Ő két testvértől való az angol királynéval, a belga király unokaöcsese. Lássa Excellentiád, az osztrák monarchia két félre oszlik. Szent István koronájának országai elég erősen constituálták magokat, hogy a másik félre befolyással legyenek; mert vannak államférfiaik, van erélyök és politikai tapasztalásuk, mely a másik félnél hiányzik; Schmerling tehát meg akarja adni az ellensúlyt ezen másik félnek nemcsak politikai organisatiója, hanem a frankfurti szövetségi tanács reformja által is.

Carour. De ott Poroszországgal találkozik majd szembe. Van-e elég bátorsága?

Én. Túl akarja licitálni Poroszországot szabadelvűségben; ismeri a talajt, 1848-ban János főhercegnek minisztere volt.

Carour. Schmerling tehát német professzor?

Én. Épen nem, ő régi burocrata, ki szeret parancsolni s nem sokat gondol avval: vajon parancsait teljesítik-e, főleg pedig nem szereti a discussiót.

Carour. Hát Magyarországgal mit csinálnak?

Én. Össze szeretnének vevni Ausztriával, de a kormány udvariassággal fogadja az insultust. Zemplén vármegye Kossuth Lajost választotta a megyei bizottság tagjává s Bécsben azt találják, hogy ez igen jó egy tréfa, így biztos távolságban, csak ne legyen ő valósággal Újhelyben.

Carour. Ah! ez csakugyan erős!

Én. Hát bizony avval, a ki enged, nem lehet összeveszni. Bécsben félnek erősen a tavasztól és Garibalditól; összehívják tehát a magyar országgyűlést ezen idő előtt. Ha háború lesz, az ország-

gyűlés maga készíti majd elő a forradalmat; ha júliusig vagy augusztusig nincs háború, koronázás lesz ősszel s az ország békét köt. Excellentiád most még számíthat Magyarországra, hat hónap múlva késő lesz.

Carour. Ez természetes, igen jól értem. Most pedig köszönöm azon felvilágosítást, melyet adni szíves volt.

Fölkeltem, elmentem; nem is szomorodtam el, előre sejtettem ezen kimenetelt; tudtam, hogy nem gondolnak többé velünk, hogy nincs szükségök reánk. Mindezt tüstént megírtam Kossuthnak is.

Mielőtt ezen levelemre választ kaphattam volna, megjött Kossuthnak következő utasítása Türhöz:

London, január 7-én 1861.

— — — — — A situatio ez: Magyarország oly helyzetben van, hogy ott a dolognak jobbra vagy balra dőlnie kell, azon egyszerű oknál fogva, mert a coronationális országgyűlés legfőlebb márcziusban, ha nem hamarább, összeül.

Ha a magyar koronázás, diplomatikai kötés megy előre, ha ez történik, úgy a magyar nemzet nem mondom, kibékült, de kialakult az osztrákkal.

Ha pedig kialakult, nem fog többé fölkelni, ha csak azon hatalom (pedig nagyhatalomnak kell lennie, mert az osztrákkal csak *nagy* háború lehetséges) mondom, azon hatalom, mely az osztrákkal háborúban leend, *egész erejével* Magyarországot nem választja a harez főszínhelyéül.

Ezt a francia tehetné, de nem akarja. Az olasz hiában akarná, mert nem teheti. Hogy tehesse, hogy *egész erejével* Magyarországra vethesse át a háborút, előzör meg kellene vernie olasz földön az osztrákot; mit (tekintve, meunyre készen van az osztrák) nálunk nélkül hiában remélne.

Tehát az olasz érdek azt tanácsolja, hogy a magyarnak kialakulása az osztrákkal megakadályoztassék.

Ez — félre minden illusiókkal — ez csak úgy lehetséges, ha az országgyűlés megnyitása, vagy legalább a coronationális oklevél iránti megegyezés előtt, először az olasz kormány Olaszország egész erejével az osztrákot megtámadja s egyszersmind, másodsor, nemzetünknek a felkelést lehetőségessé teszi.

Ami az elsőt illeti: a turini kormány azt mondja, az angol

indulatos ellenzése, a francia akadékoskodása, a nápolyi állapotok, a nagy háborúak (*mert ez nagy háború ám*) megfelelő sereg és flotta hiánya stb. a háború megkezdését tavaszra lehetetlenné teszi. Nem vitatkozom felette, hanem *azt mondom mint tényt, melyen a világon semmi és senki nem képes változtatni, ha tavaszra nem lesz háború — győzelemre elkészült nagy háború — Magyarországot ki kell hagyni minden további calculusból. kiálluszik az osztrákkal.*

Ami a másodikat illeti: *ismét mint tényt mondom, melyen a világon semmi és senki nem változthat: hatalmas külsegítségnek Magyarország határán megjelenése nélkül, mely az egészen fegyvertelen nemzetet felfegyverezze, s hadi rendbe állani segítse, a magyar nemzet fel nem kél, s józan észszel fel nem is kelhet, habár háború lenne is a tavaszszal.*

Miként lehet neki ezen segítséget és fegyverzetet megadni?

Kezdetben — mint tudja tábornok úr — azon operationális tervben történt köztünk s a turini kormány közt a megállapodás, hogy a három oldalról invasióval initiáljuk a harczt: Klapka Moldvából, Ön Szerbiából (miután mindkét helyüvé fegyvert szállítandottunk s ott s onnan a szomszéd, hazai széleken expeditionális seregeket szervezendettünk) és egy olasz királyi sereggel, s annak fedezete alatt a Vetter által vezénylendő, időközben egy erős dandárrá fejtendő, magyar légióval, a dalmát partokról.

Tekintetbe véve azt, hogy ezen olasz seregnek feladata volna a dalmát parterösségeket a flotta segítségével bevenni, megszállani s megtartani, Mamula Armeecorpsjával ütközni, Károlyvárost bevenni — a közt és Zágráb közt alkalmasint a Laibachból (Ránig vasúton) eléje vetendő másik osztrák sereget megverni, legalább is százezer emberre való fegyverzetnek közel ötven geogr. mérföldöni transportját a Dráviúg, s aztán a Dráváni átkelést fedezni, s a tengerrel való communicatiót nyitva tartani — ezen olasz segédsereget harmincz-ezer emberre tettem, mint minimumra.

De harmincz-ezer embert elegendőnek tartottam azért, mert a Moldvából és Szerbiából intézett, simultaneus operatio miatt az osztrák erő megleendett oszolva.

Ezen terv alapján készítők előre az országot a harcra. A három oldalról simultaneus invasióra általános népfölkelés (levée en masse) történt volna nemcsak, hanem az országot felosztottuk had-

testekre, hadosztályokra, dandárokra, melyekbe már hatvanezer ember van *actu* (persze fegyvertelenül) besorozva, tisztekkel, vezérekkel ellátva, s az operationális terv szerint úgy utasítva, hogy az ország geographiai fekvése szerint az illető dandárok stb. a három invasionális sereg felé concentrálták volna magokat, miszerint csatlakozván, nyomban fölfegyvereztethessenek, s csatarendbe állíttathassanak; a felföldi dandárok időközi, külön guerilla működése el volt rendezve; szóval az ország úgy el volt készítve, hogy, *mindig a három oldalról invasió feltétele alatt*, általános felkelést, amellyel hatvanezer főnyi rendes sereget azonnal, — hat hét alatt pedig a harc kezdetétől legalább százötvenezer nyit — s annak következtében egy-két nyert csata után az osztrák sereg dissolutióját és biztos, állandó győzelmet ígérhettem — fejem, becsületem zálogával Victor Emanuel királynak s második fiának kilátást sz. István koronájára a hálás nemzettől.

Ezen biztos tervnek — fájdalom — vége van. Amint fegyverszállító hajóink esetét megtudtam, mindjárt tudtára adtam Cavour grófnak azon impressiómat, hogy a moldvai bázisnak bizonyosan, a szerbiainak alkalmasint vége van. Erdélyre a harc kezdetén nemcsak nem számíthatunk, de jó, ha magát az oláh öldöklések ellen megtudandja óvni, míg véres győzelmek után mi vihetnénk, ha vihetnénk neki segélyt.

Amit gyaníték, s amitől félttem, beteljesedett. Ma kaptam, holnap küldöm Pulszky képviselő úrnak (kivonatban) Klapka tábornok jelentését Jassyból deczember 23-ról. *Tessék ezt magával közöltetni.* Irtózatos! Nem indiscretiók, nem hibák forognak ott fenn, hanem az, hogy Couza s kormánya és az egész oláh tisztviselőkar és általában az oláhok *dühös, halálos ellenségei a magyar nemzetnek.* — Áru-lók! még ki is adják vagy internálják a kiszáguldó magyarokat s Erdélyt virtualiter magokénak tekintik.

Ludvig is megtette végjelentését. Mihály herczeg még csak el sem fogadta őt; ellenben éppen negotiatióban volt az osztrákkal minden Szerbiába érkezhető magyarnak kiadatása iránt. Kormánya egészen osztrák szellemben van organisálva. Képzelteti a helyzetet, ha mondom, hogy Ludvig kisebbnek tartotta a veszélyt, akasztófára ítélte fejével Pest s Bécs felé visszajönni, mint Belgrádban maradni. Berlinből írt betegem január 5-én.

Szóval ott, azon oldalról vége mindennek.

Lamentatio vén asszonyinak való, a férfiú szemébe tekint a bajnak, s azt nézi, mi a teendő.

Minden nehéz, politikai ügy, mint hadi problémának csak egy solutiója van. A jelen esetben a problema solutiója ez :

Mínthogy a három operationális bázis közül csak egy maradt fel, a magyar-dalmát tengerpart, mínthogy még csak fegyvert is csak ezen az úton lehet a magyarnak kezébe *rinni*, s mínthogy *tény, ezerszer tény*, hogy külségség nélkül a magyar fel nem kél; tehát a három közül fenmaradt, egyetlen invasionális bázisra harmincz ezernyi sereg nem elég, nagyobbra van szükség, legalább is ötven-ezerre. Ha ez meglesz, jótállok az eredményért. ha nem, *vége mindennek*.

Ha azt mondják Turinban : «Ez lehetetlen» ! én nem vitatkozom, hanem azt felelem : ha ez lehetetlen, a magyar felkelés is lehetetlen. Hagyják ki a magyar nemzetet a calculusból, s lássák, hogy mit csinálnak. De ha azt kihagyják, a magyart alkura kényszerítik az osztrákkal, s arra kényszerítve, az osztrák hatalmát reconstituálják — — kérdem, mi jövendőt ígérnek az olasz egységnek? amint mondám, ez az egyetlen solutio — vagy, vagy; más választás nincs.

Operationális tervem részletesen meg van írva Pulszky Ferencz úrnak adott decz. 14-ki utasításomban. *Tessék azt magával közölni*.

Abból látni fogja tábornok úr, mi az, amit Garibaldi tábornoktól kérek s várok, hazám s Olaszhon közös érdekeiben.

Csak ő vele lehető a terv kivitele, másképen nem. De ő is maga egyedül azt ki nem viheti, nem, habár tízszer oly hatalom volna is, mint minő. De ha ő és a kormány kezet fognak azon operationális tervem kivitelére, mely a fenforgó közt az egyedüli mód arra, hogy a magyar a harcban részt vegyen; az osztrák örökre döntve lesz, mert én ezen segítség viszonzásául oly viszontsegítséget biztosítok az olasznak a közös ellenség ellen, mely több és fontosabb, mint egész Olaszország jelen ereje, még ha *egy* volna is (pedig nem az) — több és fontosabb, mert tizenöt milliónyi nép az osztráktól elvonva s az olasz erőhöz adva harmincz milliónyi különbség, azonkívül dissolutio az osztrák hadseregben s 150—200 ezer főnyi magyar

hadereg, melynek mindenik embere méltó vetélytársa Garibaldi classicus hő-einek, kikkel Marsalánál kikötött.

Csak így lehet nemcsak Venezeza megmenthető, hanem az olasz egység is örökre consolidálható: különben ez a belső visszavonás és az európai diplomacia ármányai közt szétmállik s a végeredmény a multnál szomorúbb lesz.

Kérésünk tehát Garibaldihoz három:

1. Nézze át operationális tervemet — helyesli-e?

2. Ha igen, használja fel állásának hatalmát a királynál s a királyi kormánynál, hogy azon terv, mint az egyedül lehetséges, elfogadtassék, biztosítottassék s végrehajtása előkészítettessék.

3. Határozza el magát, mit választ magára nézve a hadmunkálatok alternativái között, s vegye annak előkészületeit munkába.

A fentebbiekből önkényt következik — fájdalom — hogy tábornok úr nem mehet többé Szerbiába.

Isten ne adja, hogy midőn legbiztatóbbak voltak kilátásaink, akkor legyünk kénytelenek hazánk független jövőjéről végkép lemondani, le még a reményről is, hogy hazánk földében alvandjuk az örök álmot.

Pedig úgy van. Ha tavasszal nem lesz háború, vagy lesz bár, de ötvenezer ember nem köt ki a dalmát partokon, s nem viszen fegyvert és háttámaszt a magyarnak, a magyar nemzet kialkuszik az osztrákkal, és az osztrák erősebb lesz, mint valaha volt.

Ez tény, s mert tény, hiábavalóság ellene okoskodni. Ezen a világ minden diplomatiája sem változtat.

Szives tisztelettel barátja

Kossuth.

VI.

Én ekkor ezt írtam:

7. Via Burden San Salvario,
Turin, január 10-én 1861.

Kedves Barátom Kormányzóm!

Vettem leveledet jan. 7-éről. A situatio itt a következő. Cavour Nápolyban akarta megtörni Garibaldi. Farini, kinek szoros utasításai voltak, oda dolgozott, hogy az önkéntes sereg minél előbb oszljék szét; veres egyenruhás tiszt nem bocsáttatott eléje s a

paiotába, a Garibaldi hymnusa eltiltatott, a piemonti katonák nem tisztelkedtek garibaldinus tisztéknek, s az administratio kizárólag a hazatért menekültekre s Bourbonistákra bízott. Revolutionair vagy garibaldinus szellem elégséges volt bárkit a kormányból kizárni. Ezen politika végképen megbukott. A kudarcz, melyet Cavour emberei vallottak, Éjszak-Olaszországban is ártott a gróf befolyásának. Most tehát kiegyenlítésről, békéről Garibaldival van szó, mert tudják, hogy tavasszal a hős szava elégséges arra, hogy forradalmat idézzen elő, ha nem lesz háború. Jacini testvére elment Caprerába s felsült, mert Garibaldi újra kijelenté, hogy márcziusban eljő s megkezdí a háborút. Most Türrt küldték oda. Egy statushajót tettek dispositiójára, melylyel ő maga reggel Genuából Caprerába indúlt. Missiójáról természetesen nem mondott nekem semmit: tudom azonban, hogy van, s odamegy ki: rábírní a hőst, hogy tavasszal ne tegyen semmit. Ha lehet, rá fogja őt bírni, hogy Londonba menjen, hol ovatiók által vissza akarják őt tartóztatni minél tovább. A terv nem új, veled is azt tették Amerikában, hogy a coup d'état idején ne légy Európában; ürügyül fogják használni Garibaldinál, hogy az angol kormány az igazi ellensége, s hogy demonstratiókkal reá lehet ijesztetni s kényszeríteni a noninterventióra, úgy, hogy az Adria szabad maradjon, holott az igazi ok: időnyerés s nem egyéb.

Kedvem volt Türrrel elmenni Caprerába: meggondolván azonban, hogy látogatásom titokban nem maradhatna, hogy Türr valószínűleg ezen misiója által végképen megrontja minden lehető befolyását Garibaldinál, s hogy általa bevezettetvén, bennem sem bíznék többé a hős: jobbnak tartottam, nem ajánlani kíséretemet, annál inkább, minthogy a decz. 14-ki utasításnak reá vonatkozó pontja annyi clausulával van körűlírva, s a 3. pont alapját tartja fel, melyet a gróf határozottan elvetett. A ki Garibaldival akar indúlni, annak előle Cavourral kell törnie, vagy az egyik, vagy a másik, így áll a választás. A gróf operationális tervedet nem fogadja el; nem akarja, hogy Garibaldival összeköttetésbe lépjünk azon alapon, hogy ő tegyen valamit; nem ijed meg attól, hogy Magyarország kibékül, sőt természetesen találja ezt; új operationális tervet nem proponál; így tehát nézetem szerint el kell határoznod magadat, vajon tétlenségre akarod-e kárhoztatni magadat, vagy pedig avval összekötni

sorsunkat, ki mer tenni, habár materiális ereje csekély. Én nem tartom, hogy nagy problémáknak csak egyetlen egy solutiója volna; teoriában s az életben sok, különböző úton el lehet jutni ugyanazon célhoz: ha a biztosabb lehetetlen, sikerülhet a kevésbbé biztos; aki nem mer, nem nyer.

Aggódok nőd betegségén, remélem, hogy jobban van. Neked jelenleg minden erélyedre szükséged van.

Türel multkor a magyar állapotokról szóltam. Megmondtam, hogy kibékül a nemzet az 1848-iki alapon, ha késik a háború. Ő ezen épen nem indúlt meg; azt találta, hogy ez nem volna baj; hiszen a magyar akkor kezében tartaná a hatalmat s túlnyomó befolyással bírna Bécsben. Artomnak is szóltam ily szellemben.

— Cette solution serait peut être assec bonne, volt a felelet, le parlement hongrois serait assurément contraire à la guerre pour retenir la Venetie. — Ebből látod, hogy hiába ijesztgetjük őket, ők ismerik az állást.

Isten veled; remélem, hogy jan. 8-án írt levelemre rögtön felelsz.

Hived

Pulszky Ferencz.

VII.

Időközben érkezett meg a következő utasítás:

Pulszky Ferencz képviselő úrnak Turinban.

London, január 9-én 1861.

Mihelyt a keletrei fegyverszállítás iránti szerencsétlenségnek első hírért vettem, utasítottam volt képviselő urat, Cavour gróf úrnak tudtára adni, miként én arról vagyok meggyőződve, hogy a dunai fejedelemségekre, mint operationális bázisra, többé nem számíthatunk.

A gróf miniszterelnök úr azon véleményben volt, hogy exaggerálok azon szerencsétlenség következését.

Semmit sem óhajtottam inkább, mint hogy én csalódjam s a grófnak legyen igazza.

Fájdalom, az iderekesztett kivonatok moldvai ügynökünktől, Klapka tábornoktól s belgrádi képviselőnkől szomorú nézetemet várakozáson túl igazolták. Várakozáson túl, mert én csak a moldva-

oláhországi bázist véltem elveszettnek s ím a szerbiai is elveszett. Én csak azt hittem, Couza s Obrenovics Mihály fejedelmek nem fognak merni nekünk a készületre tért engedni, s ím mindkettő osztrák frígyesnek s az első különösen dühös ellenségünknek mutatkozik.

Klapka tábornok jelentése igen szomorú vigasztalást nyújt, hogy, ha a fegyver-transportali szerencsétlenségre valakinek hibája volt befolyással, a liiba nem ő benne s nem a mi ügynökünkben, hanem a gennai szállítóokban van. De én még ezeknek sem számítom be a szerencsétlenséget. A kútfő az oláh rosszakarat, mely tavall inkább félve Napoleon es-ászártól, mint remélve az osztraktól, jóakaratot színlelt irántunk, most pedig, a párisi pressio hiányozván, inkább fél az osztraktól, mint remél Olaszországtól s így szabad folyást enged irántunk intézett buta gyűlöletének s Erdély utáni vágyainak (convoitise), melyek annál szenvedelme-ebbek, minél chimericusabbak.

Elég az, hogy már most vitatást nem szenvedhető tény gyanánt van constatirozva, hogy azon oldalról minden terveinknek, számításainknak vége van.

A mi pedig hazánkat illeti, a helyzet ez: Magyarország nincs azon tompa agionális állapotban, mely a dolgokat elhatározatlanul hagyva, függőben tartható, míg valamely véletlen kitérésre kedvező alkalmat nyújt. Ott a dolognak kevés hetek alatt jobbra vagy balra el kell dőlnie. El fog dőlni. Legfelebb márcziusban, ha hamarabb nem, össze fog gyűlni a coronationális országgyűlés. A nemzet egyedül, fegyvertelenül nem kelhet fel, hogy ezt megelőzze. Öngyilkolás volna, ha tenné. Lelkiismeretem nem engedi, hogy neki öngyilkolást tanácsoljak: s ha elég rossz hazafi volnék is (mi nem leszek), hogy ezt neki tanácsolnám, nem követné tanácsomat.

Az országgyűlés, mely összegyűl, függetlenségre nem, de a constitutionális élethez visszatérésre nyujtand a nemzetnek kilátást.

Ha azt mondhatom a nemzetnek: akkor s akkor az osztrák meg lesz támadva, s kiűtvén a háború, ötvenezer főnyi olasz segédhad-sereg jelenik meg a Drávánál, százezer fegyvert hozva számatokra: — a nemzet, mely úgy sem hiszen az osztráknak, nem nyugszik meg a constitutionális kilátásokban, hanem oly feltételeket kötend

a koronázást megelőző diplomatikai kötéshez, melyeket az osztrák vonakodni fog elfogadni, s a dolog a koronázás előtt törésre kerül.

De ha erre biztosítást nem adhatok a nemzetnek, ki nem békül ugyan, de megalkuszik az osztrákkal a koronázási feltételek iránt s koronázni fog; mert az a közvélemény az országban, hogy segítség nélkül felkeléshez nyúlni lehetetlen; s ha segítségre nincsen biztos kilátás, tanácsosabb a belconstitutionális életre ajánlkozó alkalmat elfogadni, mint magát a német rendszer jármának újabban kitenni.

Hacsak tehát a nemzet egyrészt kora háborúról, másrészt külső segítségről nem biztosítatik, mely neki a felkelést rationabiliter lehetővé tegye: a koronázási kötés iránt megalkuszik, koronázni fog, s ha egyszer koronázott, a forradalmi calculusoknak Magyarországra nézve hosszú időre vége van; legalább addig vége van, míg ismét rendkívüli, európai conjuncturák, kapcsolatban az osztrák újabb szöszegéseivel, a forradalmi szellemet újra fel nem költik.

Illusiókban ringatni magunkat, melyek, bármennyire hízelkedjenek is hő vágyainknak, a valósággal ellentétben vannak, magunkra nézve botor önámítás, nemzetünkre nézve bűnös könnyelműség volna. Illusiókkal kecsgetetni az olasz kormányt, mind a becülettel, mind azon hála kötelességével ellenkezni, melylyel neki jóakarataért tartozunk.

Mi az olasz kormánynak tiszta igazsággal és positiv tényekkel tartozunk, s tiszta igazság és positiv tény gyanánt mondom: kora háború és azon segítség, azon operationális terv nélkül, melyet december 14-ki utasításomban képviselő úrnak kijelöltem, Magyarországra az olasz kormány többé nem számíthat. Azon operationális tervem szükségszerűségét fatális geogr. helyzete országunknak, nemzetünk fegyvertelen állapota, a szerbiai és moldvai bázis elvesztése, s amúlfogva azon szomorú kénytelenség, hogy még fegyvert is csak a dalmát partoktól a Dráváig való hosszú úton, tehát győzelmes csaták folytán lehet nemzetünk kezébe adnunk, czáfollhatatlanul bizonyítják s megnyugtatósomra szolgál, hogy még Klapka tábornok is, kit a keleti esalódások, s a katonai szellem sanguinicusabb nézetekre hajlíthatnának, december 23-iki levelében határozottan kimondja, hogy «an einen Aufstand zu denken, bevor eine Hilfsarmee an der Drau angelangt, wäre ein Verbrechen».

Igen is véték volna a haza ellen. Mi nem fogjuk e vétkeket elkövetni, s ha bárki elkövetni próbálná, hiában vétkeznék; a nemzet nem követné, hanem követné a hasztalanúl feláldozott kevesek átka.

Gróf Cavour miniszterelnök úr ezen, a változott körülmények által parancsolt, operationális tervemet lehetetlennek nyilatkoztatta.

Nem illenék hozzám a vitatkozás, s hiában is volna; azért erre válaszul annyit parancsol az irántai hála, s hazám iránti hűség kötelessége kijelenteni: hogy ha propositióm kivitele lehetetlen, Magyarország felkelése is lehetetlen.

Ez a tény kényszerűsége; ez nemzetem véghatározata, melynek bánatos szívvel, de hű tolmácsa vagyok.

Képviselő urat felkérem, hogy ezeket a mellékelt levélkivonatokkal egyetemben Ő Excellentiájának, a miniszterelnök grófnak írásban terjeszsze elő; — kérje fel Olaszországhoz annyi érdekléssel, annyi rokonszenvvel esatolt hősi nemzetünk nevében: vegye böles fontolásba a következőseket s adja az ég, hogy olyan legyen határozata, hogy mind az olasz, mind a magyar nemzet áldását vonja maga után.

Január közepe táján várom a hon küldöttjét. Az izenet, melyet az haza viszen, határozó lesz. A fentebb előadott situatiónál fogva nem fogja Ő Excellentiája figyelmét elkerülni, hogy amit Önnek decz. 14-ki utasításom közlésére válaszul adott, t. i. hogy várjunk s tartsuk a dolgot függőben, — az Magyarország jelen helyzetében lehetetlen. Ha a küldött, kit várok, akár kielégítő válasz nélkül, akár pedig minden válasz nélkül leszen kénytelen hazameenni, — a dolgok fordulatának otthon mindenesetre eldöntő irányt adand.

Ily elválasztó ponton állván, azon körülmény, hogy esekély működési eszközeinkből már rég egészen kifogytunk, csak alárendelt fontossággal bír. Meg fogja azt Ön mégis említeni, annak hozzáadásával, hogy a deczemberi küldöttnek anélkül lett hazame netele, hogy az organisatió fentartására deczember végével igényelt financiális segélyt hazavihette volna, otthon igen lehangolólag hatott.

Ami az olasz kormánynak a nyugati hatalmak irányábani viszonyait illeti, melyek, amint Önnek deczember 22-ki jelentéséből látom, irányunkban oly igen kedvetlen befolyással vannak a turini

cabinet határozataira, szabadságot veszek magammak két észrevételre:

Úgy látszik nekem, hogy az angol kormány protestatióinak és fenyegetéseinek sokkal nagyobb fontosság tulajdonítatik Turinban, mint amennyit Anglia helyzetének ismerete igazolhatna. — Igaz ugyan, hogy az angol udvar s az angol kormány, legyen whig vagy tory, traditionális politikájoknál fogva még mindig ragaszkodnak azon elavúlt nézethez, hogy Angliának egy erős Ausztriára szüksége van s azért épen nem csodálkozom, hogy amennyire nagy szavakkal s üres fenyegetésekkel lehet, iparkodnak Ausztria integritását támogatni; de azt is bizonyosnak merem mondani, hogy nincs az az angol miniszter, ki Ausztria támogatására egyetlen egy ágyút el merjen süttetni ily háborúban, mint aminő kérdésben van. Vannak dolgok, mik Angliában lehetetlenek. S e lehetetlen dolgok közül egy sem lehetetlenebb, mint az, hogy Anglia az olasz és magyar szabadság ellen Ausztria mellett fegyvert fogjon. Egészen más volna, ha a francia vagy orosz akarna Ausztria territoriumából valamit maga számára elszakítani. Én, aki Angliát annyira ismerem, csak csodálkozom azon, hogy az angol miniszterium ügyünkben és Velenceze ügyében tökéletesen impotens fenyegetéseinek a legkisebb súly is tulajdonítatik. Ami pedig a francziák császáriját illeti: czáfolhatatlan igazságnak tartom azt, hogy ha Magyarország — a felkelésre nélkülözhetetlen segítség megtagadása által — az osztrákkal kialakulásra kényszerítettetik, az osztrák újlag erős hatalommá válik. Az angol kormány ezt óhajtja s tartózkodás nélkül meg is mondja miért? t. i. hogy az erős Ausztriában egyrészt az orosz, másrészt a francia ellenében ellensúlyra találjon. Világos tehát az is, hogy ha a francziák császára ezen, saját maga ellen számított ellensúlynak helyreállítását segítené, öngyilkos politikát követne. Hogy a francziák császára ily politikát követni akarhasson, lehetetlenségnek tartom, — s így, ha a turini cabinetnek nehézségeket csinál, hogy a háborút az osztrákkal késleltesse, ez csak onnan eredhet, mert nem gyanítja, hogy a késleltetés a magyart alkura kényszeríti az osztrákkal, kényszerítendi pedig; s azért remélni merem, hogy ha Cavour gróf a császárt Magyarország elvesztésének imminens veszélye iránt felvilágosítandja, az nem maradand Napoleon császár határozataira befolyás nélkül. Monda-

nom sem kell, hogy amit ez irány ellenc sekély állásomban tehetek — az nincsen elmulasztva.

Legyen még szíves, képviselő úr, azon nézetemet közleni a miniszterelnök úrral, miként én igen tanácsosnak vélem, hogy az Oláhországban kirakott két hajóteher fegyverzet is visszaszereztessek s visszahozassék, mert meg vagyok győződve, hogy ami fegyver ott marad, az ellenünk, — s hihető a 48-ikihoz hasonló öldöklésre fog használtatni.

Midőn még szeptemberi állapotásaink annyi reményekre jogosítottak, lépéseket tettem a horvát határőrezredek megnyerésére. Most tudósítatom, hogy ez sikerült s hogy egy horvát főnök útban van velem a dolgot személyesen elintézni; s mert reméli, hogy én fel fogom őt ruházni azon finanziaális eszközökkel, melyek a határőrezredekben tett ígéreteinek egyes, befolyásos egyének irányábani teljesítésére szükségesek. A dolog oly fontos, hogy ha operationális terveim elfogadására kilátás s a szükséges pénzalap birtokomban volna, nagynak semmi áldozatot sem tartanék. Így, amint a dolog áll, félek, a horvát főnök kijövele csak újabb compromissiót okozand; nagyobb, veszélyesebbet, mint a deczemberi magyar küldött kijövele okozott. A horvát vagy kétszázezer frankkal remél visszamehetni: én üres kézzel leszek kénytelen őt visszaereszteni. Ő hírt remél visszavihetni az olasz auxiliaris expeditió felől: s én félek, azt leszek kénytelen neki mondani, hogy nem lesz expeditió.

Ez azonban a gróf miniszterelnök határozatától függ. Aggódó kebellem várom azt. Ha kedvezőtlen lesz, alig maradand egyéb számomra, mint megkérni Olaszhon királyát, adjon menhelyet a szegény száműzött magyarnak maroknyi hátralevő napjaira s engedje, hogy fiaim tehetségét Olaszhonnak szenteljem. Mert ha már poraim hazám porával nem vegyülhetnek, olasz földön óhajtanám fejemet az örök álomra lehajtani. Olaszhont óhajtanám fiaimnak fogadott hazájokúl.

Fogadja képviselő úr tiszteletemet, és bizalmam megújított biztosítását.

Kossuth, s. k.

ÖSSZEÜTKÖZÉSEM KOSSUTHTAL.

I.

A várt felelet végre megjött, hideg hangon írt rövid levél, mely ezen szóban culminált: «*Tessék!*» Ez fűjt nekem s a következő sorokat írtam:

6 Via Burden San Salvario,
Tarin, január 17-én 1861.

Barátom!

Január 12-iki soraid váratlanok voltak. Huszonöt évi ismeret-ségnek, tizenhárom évi barátságna, melynek a kereskedelmi társaság krízisének ideje óta a jelen perczig nem egyszer adtam tanúsá-gát, nem kell, nem lehet egy fenyegetéssel s egy hideg bókkal véget vetni.

Politikai nézeteink különbözhetnek s különböznek jelenleg; politikai véleménykülönbség azonban akkor, midőn az eszközökről van szó, nem a célról. — mert erre nézve nem különbözünk — nem elégséges arra, hogy minden baráti kötelék, mely eddig ben-nünket s családjainkat összefűzött, szétszaggattassék. Én három hónap óta ismételve megsértve éreztem magamat keblem mélyé-ben; többször panaszkodtam, soha egy szíves szót Tőled feleletül nem kaptam; de azért még egyszer nyújtom Neked jobbot s kér-lek, bocsásd meg, ha akaratlanul megsértettelek. Fogadd el vagy taszítsd el, én nem fogom elfelejteni, mennyivel tartozik neked minden hazafi.

Hazafi üdvözlettel

Pulszky.

II.

Kossuth most terjedelmesebben felelt; ez volt az utolsó levél, melyet hozzám intézett:

London, január 23-án 1861.

Barátom!

Midőn leülök, hogy január 17-ki leveledre feleljek, remélem, régi barátságunk emlékezte s azon meggyőződés, hogy szavak a tényeken nem változtathatók, elég hatalmat gyakorlandnak tollamra, miszerint higgadtan «sine ira et studio» írjam s végezzem leveletem.

Kezdetül, rövidre összefoglalva, fel kell említenem olaszthoni viszonyainkra politikám programját, ámbar az közel egy éves megbízatásod folytán különben is egy nyitott könyv Előtted.

Hazánkat kirekesztőleg olasz érdekek végett diversióra felhasználni nem engedem, hanem az osztrák hatalomnak definitív megtörését közös s hazánk függetlenségét Olaszthon egységes függetlenségével koordinált czélnek vétetni s a hadmunkálati terveket e czélra irányoztatni követelem.

E közös cél elérésére a hős Garibaldi közremunkálását nemcsak hasznosnak és kívánatosnak, hanem nélkülözhetlenül szükségesnek is tartom; de őt egyedül V. E. királynak és kormányának közreműködése nélkül a cél kivitelére elegendőnek nem tekintem, Olaszországra sem, még kevésbé Magyarországra nézve, különösen a franczia s angol kormányok miatt is: — melyektől teljességgel nem tartok, ha az olasz kormány, háborút kezdve, népjogilag elismert lobogója alatt indít a dalmát partok felé expedíciót; de melyektől igen is tartok, hogy Garibaldinak a kormányon kívül megkísérendő expedícióját (Olaszországon kívülre irányoztat) az ádriai tengeren feltartóztatnak.

Azért feladatunknak nem azt ismertem s ismerem, hogy a királyi kormányával Garibaldi ellen, vagy Garibaldival a királyi kormánya ellen complottirozzunk; hanem ismertem s ismerem feladatunknak azt, hogy köztünk s a királyi kormány és Garibaldi közt combinációt iparkodjunk létre hozni; — s e combinációt a Tuileriák cabinetje által is elfogadtatni, vagy legalább elnézttetni.

A combinatio módja módosúlhat a körülmények szerint. Lehet oly combinatio, hogy a kormány kezdje; lehet olyan, hogy Gari-

baldi kezdje a háborút. Ez discussio s alkú tárgya, hanem az, hogy akármi történik, combinatióban történjék, essentialis.

Erre törekedtem mindig s fogok törekedni jövődőben is. Én mint magyar hazafi szoros kötelességemnek tartom, az olasz kormányval, legyen az Cavour, legyen az akárki, a lehető legjobb viszonyra törekedni; s elhatározott praecisióval mondom, hogy a kormánynak háta mögött, vagy a kormány ellen, akárkivel is Olasz-honban complottirozni, conspirálni, a hála kötelességével, a becsülettel s hazánk érdekeivel ellenkezőnek tartom magyar ember részéről, tartom privát és publikus véteknek.

Ennyi elég programomból. — S most áttérek leveledre.

Azt írod január 17-én, hogy «január 12-kei soraim váratlanok voltak».

Csodálatos!

Te január 8-ki levelelben nekem nem véleményvt mondasz, hanem tényt állítasz elémbre; — tudtomra adod, hogy elhatároztaad magadat, tőlem elpártolni s máshoz állani s ezen elhatározásodnak oly motivatiót adsz, melynél régi barátságunk minden gyengéd emlékezeteire vala szükségem, hogy azt insultusnak ne vegyem, azt a motivatiót adod, hogy «én csak akadályozni, nem pedig tenni akarok». — (Szerény ember vagyok, nem ismerem ambitiót; de nem csak Neked, de a világ minden lakói között semmi élő teremtésnek sincs s nem lehet joga felemelt fővel ilyesmit mondani *nekem!*) — Röviden és saját szavaidat idézve, azt írad, hogy «mintán T. L. defectiója az igazgatóságot megszüntette, Te ezentúl egyéniségedet nem enyészteted el», — *ha én Cavourral (azaz a kormánynyal) nem török, úgy én nem tenni, hanem csak akadályoztatni akarok, annál fogra lemondasz állásodról, mert Te annak oldala mellett fogsz állani, aki tesz, nem azé mellett, aki akadályoz.*»

Ezt írad, a velem maradásnak oly cathorikus feltételét szabta (t. i. «hogy Cavourral törjek»), mit én teljességgel el nem fogadok, mit elfogadni, mint ember a hálával s becsülettel, mint magyar, hazafiúi kötelességgel ellenkező bűnnek tartok. s ha ezt el nem fogadom, kinyilatkoztattad, hogy nemcsak állásodról mondasz le, hanem hogy elhagysz s más oldal mellé állsz. Megvallom, fáj eze (minek is nevezzem csak? hiában! csak egy szó van reá:) defectio! — fáj kétszeresen, mert oly rögtön jött a Teleki-féle esu-

pásra — de én megbírom a csapásokat s azért minden indulatoskodás nélkül elpártolásod ezen kinyilatkoztatására, ezen egy szóval feleltem: «*tessék!*»

S Te azt írod, hogy feleletem váratlan volt! — Csodálatos! Hát ugyan minő feleletet vártál!

— — — — —

Emlékezzél ama sértő «akadályozni és tenni» szavakra. Emlékezzél arra, hogy azt *jogod rám*, hogy én Garibaldi «(mint nevezed) kétségbeesett és kétséges expedícióját a dalmát partokra váltig ellenzem». — — Ördögbe ellenzem! Ellenzem s ellenezni fogom mindig azt, hogy akár Garibaldi, akár Cavour, akár V. E. király, akár Napoleon császár, akár a nagy-mogúl, akárki a világon hazámat pusztá diversióképen vérbe, lángba borítsa: hazámat ezélnak akarom, nem majomkormöknök. melyekkel más magának a parázsból a gesztenyét kikaparja; — de ha Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokra, azt ellenezni már csak azért sem jutlatott soha eszembe, mert az ember csak azt ellenzi, amit meg tud akadályozni. Annyira nem jutott eszembe akadályozni, hogy decz. 14-ki utasításomban s Türhöz intézett két levelemben pláne kérdést teszek iránta s tervet formulázok. De annyit igen is kimondók, hogy ha akárki a világon oly expedíciót tenne, melyből én hazámra jót nem várhatnék. gondtal lennék, hogy a nemzet tudja, miként azzal nekem semmi közöm. Ezt tudva, lássa mit csinál.

Továbbá azt írod: «hogy három hónap óta ismételve kebled mélyében megsértve érezted magadat; többször panaszkodtál, soha egy szíves szót feleletül nem kaptál».

Meg kell vallanom, hogy mindez előttem egészen váratlan újság; s én, ki gondtal szoktam megolvasni, amit nekem írnak; s tudom, mit írok magam; s azon kívül minden leveleiddel s az enyéim legtöbbjének másolataival szemeim előtt, bátran merem mondani, hogy ez oly vád, melyet, ha még ezer évet élsz, sem leszesz képes substantiálni.

Egyszer, midőn azt íram, hogy ne félj, nem foglak terhelni a Canalis ügyével, — igaz panaszosan feleltél, hogy jobb is, mert (vonatkozván a Crosskey-féle vasút-ügyre) nem szeretsz megszi-
datni, midőn köszönetre, elismerésre számítottál.

Mi ez ügyben közös kereseti részesek voltunk. Te dolgoztál s

költöttél ott, én dolgoztam s költöttem itt; mindkettőnknek voltak kellemetlenségeink — nekem alkalmasint több; s hasztalan feszegetnők, melyikünknek leheté oka többet, nem mondom, panaszkodni, de káromkodni. Azonban vévén azon «elismerés helyett szidásra» hivatkozást, megnéztem, miről van szó? s mit találtam? — ezt: Te ezt írad: «végünk van politikailag is; meg vagyunk ölve, semmisítve» stb. — Azt feleltem: «Az istenért, Barátom! hagyd el ezt a lamentatiót: nincs bizony nekünk végünk, sem megölve, sem megsemmisítve nem vagyunk; nincs ennek a dolognak a politikára legkisebb befolyása sem (sőt még csak az industriális körre sincs, tanúság reá Frapoli, Toffoli stb.): *tettél, a mit tehettél, ez becsületes ember keblének elég; nem sikerült, nem tehetsz róla; azért bizony nem verjük a falba fejünket; hát soh'se lamentálj biz azért.*»

Ez az, amit te szidásnak neveztl — (én ceremonia nélküli baráti elismerésnek neveztem volna) — de ezen (alaptalan) panaszkodásokat kivéve, mit csak levelem nem olvasásának tulajdoníthatok, — én levelezéseidben panaszkodásokról nem tudok; de azt tudom, hogy az én leveleimnek hangulata három hónap óta is mindig változatlanúl az volt, amely három hónap előtt.

Igazán sajnálom tehát, hogy január 12-ki leveledben jónak láttad azzal állani elő, hogy «három hónap óta kebled mélyében megsértve érezted magadat» — először, mert erre semmi okot nem adtam: másodsor, mert nem ez okozta viszonyainkban a változást, hanem az, hogy, mert én Cavourral törni nem akarok, jónak láttad nekem a politikai barátságot felmondani, nem azért, mivel «három hónap óta lelked mélyében megsértve érzed magadat», hanem mivel azon felfedezés szállott meg, *hogy én csak akadályozni s nem tenni akarok, s azért Te annak oldalához állasz, aki tesz, nem az enyém mellé, aki csak akadályoz.*

E körül forog a dolog. A többi üres szó, ez *tett*.

Politikai barátság felmondásáról szólottam, mert bármí mélyen s méltán megsértette érzem is magamat keblem mélyében ezen sem nem provokált, sem nem opportun politikai defectio által; azt soha, a váratlan meglepetés első perczében sem jutott eszembe, privát baráti viszonyainkra is kiterjeszteni. — Bizonyosága annak, hogy Benzi úrnak e szavakban adtam tudtúl lemondásodat: «Quoique

mes relations privées avec Mr. Pulszky resteront toujours les plus amicales, j'ai cru devoir consentir à ce qu'il cesse de se charger de la représentation de nos intérêts politiques auprès de Mr. le Comte de Cavour.» A magán barátságunk hasonló fentartásával írtam a grófnak is. — Én előttem régi barátságunk emléke nagyon becses s családomat családodhoz szeretettel és — leányomra nézve — hálával érzem csatoltnak lenni. Bármennyire elágazzanak is jövőben a politikai téren ösvényeink, ez érzelmek keblemben nem változandnak soha. — — De minek csináljunk magunknak illúziókat, midőn nem véleménykülönbség, de oly határozott elszakadás ténye, mint a tied, választja el ösvényeinket: bármennyire óhajtsam is, alig remélhetem, hogy a köztünk fennállott, testvéries familiaritás egére ború ne szálljon, mert a szív csak egy: nem lehet annak érzelmeit ketté választani. Lám! bevallom gyarlóságomat: restellem, de nyom, hogy leányom iránti szívességedet még néhány hétig elfogadni kénytelen vagyok. Csaknem szégyenlem mondani, de megvallom: nyom.

Isten áldjon.

Barátod

Kossuth.

III.

Válaszom a következő volt:

Turin, január 28-án 1861.

Barátom Kormányzóm!

A levelezéseknek van egy átka, hogy az ember gondolatait csak főpontjaikban adhatják s a félreértésnek elejét nem vehetik, mielőtt az a bizodalmat megmérgezte.

Január 8-iki levelem vezéreszméje ez volt:

Többször említéd levelezésedben, hogy honunk ügyeinek csak egy lehető solutiója van, — vagy operationális terved, vagy vége mindennek: ha ez lehetetlen, akkor Magyarország felkelése lehetetlen, — vagy tervedet el kell fogadni, vagy vége mindennek.

Én ezen nézetet el nem fogadhatom s nem mondhatok le a haza felszabadításának reményéről azért, mert operationális terved a gróf által határozottan elvettett s elfogadtatása a jelen körülmények közt lehetetlenné vált. Ugyanazért a másik alternatívára utaltam. Garibaldi-ra.

Garibaldi és Cavour határozott ellentétben állanak egymás ellenében, nem a czélra, de az eszközökre nézve s ezen ellentét oly éles, hogy közreműködésök, különösen ha arra még a császár elnézése is szükséges, tökéletesen lehetetlen. Ez tény, melyről meg fogsz győződni, ha a helyszínén ezen két nagy emberrel értekezel.

De Garibaldi azért nem complottiroz a kormány ellen, hanem érleli terveit, nem gondolva azzal, vajon tetszenek-e V. E. mostani kormányának. Lehet, hogy egy bizonyos határidőig s bizonyos eventualitásoktól felfüggeszti fellépését; annyi azonban bizonyos, hogy tenni akar, tenni fog.

Lehet-e aztán, szabad-e hazánk sorsát egyetlen egy kártyára vetve, behúyni szemeinket s nem gondolni avval, mit mások — kiknek eszközeik is vannak s akaratjuk is — terveznek a haza irányában? Szabad-e a nélkül, hogy terveiket ismernők, azokat egyelőre elvetni?

Cavour annak idejében adott ígéreteket s némi eszközöket terveink kivételére: azért azonban még le nem kötötte a magyar politikát az olaszhoz oly oldhatatlan köteléssel, hogy lemondani kellene minderről azért, hogy ígéreteit teljesíteni vagy nem képes, vagy nem akarja. Kötelességnek tartom ily körülmények közt azokat is megtudni, miket Garibaldi tervez, azt azonban Cavour révén soha meg nem tudhatjuk; Cavour auspiciumai alatt még csak közelíteni sem lehet Garibaldihoz.

Te Cavourral még most törni nem akarsz (de decz. 14-én azt írtad: «kedvem volna mondani: adieu la compagnie»). Respectálom okaidat; de nem hihetem, bármennyiszer mondod, hogy vagy így, vagy vége mindenek. Van még más út is, veszélyesebb talán, de nem kevesebb sikert ígérő s Te ezt meg fogod ragadni, mert a tett emberének ismerlek, kinél hazánk java mindenek felett elhatározó.

Sértve érzed magad azáltal, hogy azt írtam: «Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom tartani magamat Téged ezentúl is képviselni. — **ha azt határozod, hogy tenni nem akarsz, hogy akadályozni akarsz: akkor** előre is lemondok eddigi állásomról», motiválván ezen elhatározásomat avval, hogy én csak azokkal járok, akik tesznek, nem azokkal, akik akadályoznak. Ezen feltételes szavainra tudtomra adod, hogy elfogadod lemondásomat. Ebből az én

logikám szerint azt kellene következtetnem, hogy tenni csakugyan nem akarsz. Január 23-iki levelelben azonban az általa több ízben ejtett *akadályozni* szót szabatosan határozód meg s megmondod, hogy «ha Garibaldi vagy akárki a világon, ki akar kötni a dalmát partokon, azt ellenezni nem juthatott eszedbe». — Örülök, hogy ezen felvilágosításod azon helyzetbe tesz engemet, hogy bocsánatot kérhetek félreértésemért; szavaid mutatják, hogy egymást megérthetjük, ha az egyetértést kívánjuk. Azt azonban, vajon akármely expedíció jót vagy rosszat hoz-e a nemzetre, ajánlhatod vagy kárhoztassad-e, csak akkor mondhatod, ha a tervet és az eszközöket ismered, nem előbb. Azon állás, melyben jelenleg a turini kormány irányában állsz, lehetetlenné teszi, hogy Garibaldival bizodalmas összeköttetésbe juthass. Mint az igazgatóság képviselője én sem tehetném; de most, hol az lenni megszűntem, mint magyar hazafi tenni akarom s tenni fogom azon czállal, hogy Neked is és a hazának is szolgáljak.

Ha annak idejében a válság percze elérkezett s a tervek megérttek, szükséges, hogy ismerjed azokat; akkor ítélnél róluk. Ugyanazért bár megszűntem képviselőd lenni, folytatni fogom levelezéseimet, tudósítani foglak azokról, miket tudnod kell, s elő fogom mozdítani a közös czélt, habár utasítás nélkül. Defectióról, politikai barátság felmondásáról sohasem gondoltam; de, hogy személyes érzéseim három hónap óta mélyen meg voltak sértve, azt nem titkolhatom: — érzés dolga. Meglehet, hogy több figyelmet vártam, mint mennyit érdemeltem: meglehet, hogy barátságod nagybecsülésében, mint a féltékeny szerető, minden rosszalásnak s rossz kedv kitorésának nagyobb jelentékenységet tulajdonítottam, mint amint neki adni akartál: meglehet, hogy szolgálataimat túlbecsültem (mert a vasutat pusztán kereseti vállalatnak sohasem tekintetem, magam hasznáért abban semmi feltétel alatt annyit nem tűrttem, sem nem dolgoztam volna), s hogy nem volt méltányos azon kívánatom, a legutolsó londoni jelenetről, a dráma befejezéséről is tudósíttatni. — mindez meglehet, de mindez fáj; most azonban elmúlt, nem akarok többé emlékezni róla; de annál szívesebben köszönöm leveled azon szavait, hogy régi barátságunk emléke becses Előtted, s azért ne is nyomjon Téged semmiképen azon gondolat, hogy Vilma még egy ideig nálunk marad; kedves jó egy leány, ki

most, hogy csaknem egészen felépült, az egész házamat jókedvével földeríti. Akkor, midőn kétes egészségi állapotában három orvos közül egy sem titkollhatta el aggodalmát, akkor éreztük a felelősséget, melyet magunkra vállaltunk: most, hol egészsége lassan-lassan helyre áll, jelenléte csak örömet szerez, nem gondot s nincs semmi, ami Tégedet e viszonyban nyomhatna.

Azt írod ugyan leveledben, hogy bármennyire óhajtod is, alig reméled, hogy a köztünk fennállott testvéries familiaritás egére ború ne szálljon. Én azonban még most is meg vagyok győződve, hogy habár ösvényeink jelenleg a politikai téren elágaznak, csakhamar ismét találkozzanak. Isten veled.

Barátod

Pulszky Ferencz.

IV.

Klapka megjött a keletről. Nézeteink nem különböztek; elhatároztuk, hogy Garibaldit meglátogatom Caprerában s megtudom tőle, minő tervei vannak; mert arról Klapka csak úgy mint én, mint mindenki, meg volt győződve, hogy babérjain nyugodni nem szándékozik mindaddig, míg Róma és Velence idegen kézen vannak. Ő volt most minden forradalnárok reményhorgonya, annál is inkább, mert azon barátai és tisztjei, kik nem csatlakoztak a kormánypárthoz, nyíltan beszéltek arról, hogy egy új expedíció készül; némelyek Görögországot említették, mások Magyarországot. — Mieroszlavszky, a lengyel forradalmi párt legtevékenyebb vezére is eljött Olaszországba, találkozott Cavourral s lement Caprerába. Görög ágensek Corfuból biztatták Garibaldit, hogy miután Dél-Olaszországot felszabadította a zsarnokság alól, álljon élére a görög mozgalomnak és szabadítsa fel a görög tartományokat a török járom alól. Azt is hallottam, hogy Garibaldi legtöbb sympathiával viselkedik a magyar ügy iránt, melynek összeköttetését Velence felszabadításával hangsúlyozni szokta. Meggyőződést akartam teherelni magamnak valódi szándékáról s terveiről; lementem Genuába, hol Rubattino hajói fentartják az összeköttetést Szárdiniával és La Maddalenát érintik, Caprera szomszédságában, menet s negyednapra, visszajövet Cagliariból.

Közel a nagy szárdinai szigethez, éjszakon, a Szt. Bonifác tengerszoros kezdeténél fekszik La Maddalena és Caprera, két sziklasziget kevés szántófölddel a tengerpart közelében; a sirokkó dühe itt sokszor oly nagy, mint a bórái Trieszt körül s a fáknak növéset mindenütt megakadályozza, hol falak nem törik meg hatalmát: az ember csak kaktuszokat lát s a szikladombok éjszaki oldalán szegényes bozótot. A két sziget közül La Maddalena a nagyobbik; halászos és tengerészek lakják. kik az év legnagyobb részét hajókon töltik, az ember a piszkos kis városban rendesen csak nőket, gyermekeket s elaggott véneket lát. Caprera, mely mellette fekszik, csaknem egészen lakatlan, egyik harmadrésze most Garibaldi birtok, a második egy különöz vén angol nőé, ki itt már harmincz év óta elkülönözve élt a világtól, a harmadik rész La Maddalena község közlegelője volt. Amint a hajó La Maddalenában megérkezett, Menotti, Garibaldi fia, nagy csónakjával átvette a postát s az ismerősöket, kik atyjához szándékoztak, engem is meghítt mindjárt vendégül. Fél óra alatt áteveztünk a szigetre, hol Garibaldinak olyan háza volt, minő nálunk a jó módú táblabíráké; mellette állott egy kis vasház, melyet egy angol ide ajándékozott s felállított; itt lakott Fruscanti, Garibaldi titkára, ki Ferencz-rendű barátból már 1848-ban garibaldinus lett. Engem is ide kvártélyoztak be, a főépületben a tábornok lakott fiaival, rokona Deideri s azon vendégek, kik hosszabb időre jöttek. Minthogy mindenki tudta, hogy Garibaldi nem vagyonos s a vendégszeretet költségeit nem bírná, a vendégek legnagyobb része La Maddalenában maradt a rossz vendéglőben s csak délután jött által, hogy Garibaldit meglátogassa. De azért mégis Caprerában is minden héten három napig tele volt a ház és asztal és azért szokássá vált, hogy a vendégek is hozzanak élelemszereket, melyek itt nehezen voltak megszerezhetőek: maccaronit, gesztenyét, burgonyát, czukrot, kávést stb. Én narancsot s egy finom angol plumpuddingot hoztam: a mint azt az ebédnél eléje tették, megkóstolta s tüstént elvitette, megkérdeztem, talán nem ízlik-e?

— Sőt inkább; tulajdon számomra tétetem el, azok, kik itt ülnek, nem tudnák megbecsülni.

Garibaldi nagyon rendes életet élt; már öt órakor reggel ott volt kertjében s kapálta a szöllőt s különösen a babot; nem szerette, ha munka közben megszólították; egy elegáns franczia tette ezt

egyszer, mire Garibaldi ndvariasan kérdezte, nem akarna-e neki segíteni s megkérte, húzza a vizet a szivattyú-kútból, mely a kertet öntözteti; a francia keztyűs úrfi hozzá is látott, de nemsokára kifáradt; Garibaldi folyvást buzdította, míg a szegény végre mégis csak bevallotta, hogy végkép kifáradt a szokatlan munkában. — Reggeli után Garibaldi visszavonult szobájába dolgozni, aztán fogadta a vendégeket, kik La Maddalenából átjöttek, régi s új bajtársai, panaszokkal vagy kérelemekkel s mindenféle idegenek, hol tervekkel, hol pusztán kíváncsiságból, hogy tiszteletöket fejezzék ki s elmondhassák, hogy ők is kezet szorítottak a nagy hőssel. Ebéd után a ház előtt szivarozott s kiment sétálni a sziget valamely emelkedettebb helyére, honnét egész kis gazdaságát átláthatta; most is azt tette s észrevette a távolban bikáját, mely aligha tilosban nem járt az angol nő legelőjén; odaküldte tehát vendégeit, egyiket a másik után, hogy térítsék azt hazafelé; utóljára csak én maradtam mellette s megkérdeztem, menjek-e én is a bikát hajszolni?

— Sőt inkább, azért küldtem el a többit mind, hogy Önnel komolyan beszélhessek s tudjam meg a magyar viszonyokat; mert mi csak annyit tudunk, hogy a magyar bátor, szabadságszerető, becsületes nép, mindazok, a kikkel találkoztam, meggyőztek arról, hogy lehet bízni bennök minden tekintetben.

Én tehát elbeszéltem neki hosszasan állapotunkat és reményeinket; lefestettem előtte oly híven, amint bírtam, az ország viszonyait, a pártok állását, ami őt annyira érdekelte, hogy másnap még egyszer folytatta e beszélgetést. Negyednapra visszamentem Genuába s Turinba, ahol Klapkával még egyszer megbeszéltem a dolgok állását és teendőinket s közös megállapodásból a következő levélben értesítettem Kossuthot kirándulásom eredményéről.

V.

6. Via Burden, San Salvario,
Turin, február 23-án 1861.

Barátom!

Voltam Caprerában levéllel Klapkától, melynek mását, úgy hiszem, Veled közölte. Elmondtam Garibaldinak nézeteidet, megmondtam; hol s mennyiben különböznek az enyéimtől. Elbeszél-

tem neki állásodat s befolyásodat s hogy én nem repräsentálok semmit és senkit, mint önmagamat. Erre kikérdezgetett két óra hosszan a nemzetiségi viszonyokról, a concessiókról, a mostani situációról, a török birodalom tartományainak szelleméről, politikájáról, kívánságairól. Második találkozásunknál folytatta a kérdezgetést a határőrvidékről, geographiai állásáról, igazgatásáról, szelleméről. Ezen utóbbira, megmondtam, hogy nem ismerem s nincs tehetségemben megismerhetni. Megkérdeztem végre, mi a felelete Klapkához s mik a tervei? Azt felelte, hogy tervei nincsenek, csak szándoka van; hogy a felelet nehéz, mert ezek az urak, úgy látszik, akarnak is, nem is akarnak. Amyit azonban mondhat, hogy tavaly is körülbelül ugyanezen időben a király és kormány azt izenték neki, hogy nem lesz háború, tartsa magát tökéletes csendben, s mégis volt háború. — Volt bizony! vágtam szavába, mert Ön esínálta; könnyen felelhetett, hogy lesz: most is úgy vagyunk: ha Ön akarja, lesz háború. — «Igen is — volt a felelet — de én másképp vettem fel a dolgot; tudtam, hogy Sziciliában készülnek kitörésre s szándékom volt oda menni, mihelyt a lázadás kitör. Most is úgy van. Ha Európa békében marad, én is itt maradok Caprerában; — ha azonban vagy Önöknél, vagy Szerbiában, vagy Lengyelországban, vagy a németeknél a nép felhá és segítségemet keresi, szándékom az, hogy segítséget viszek nekik. A népszabadság solidaritása kívánja ezt tőlünk olaszoktól, s azon különféle nemzetbeli vitézek vére, mely Sziciliában és Nápolyban érettünk folyt.» — «S mi módon tudhatja Ön, hogy valamely nemzet felhívja és segítségére számot tart?» — «Engem puskalövessel szokás meghívni; a puskaörgés szavára indulok, merre a szabadság hí, s ott leszek minél előbb — azaz szándékom ott lenni; a kimenet és siker nincs kezemben. — Én nem veszem magamra a felelősséget, hogy másokra feltoljam magamat, de bárhol küzdjön is egy nép, a szabadság a zsarnokság ellen, kötelességemnek tartom barátaimmal együtt, csekély erőmhöz képest, részt venni a harcban.»

Erre elbúcsúztam s visszajöttem Turinba. Klapkával s Türel sokat értekeztem s őszinte nyíltsággal, melyet Klapka viszonzott, megvitatván a situatiót, abban állapotunk meg:

Hogy addig, míg a nemzet a törvényes téren utolérhetőnek tartja kívánságát s míg minden törvényes eszközök nincsenek kimerítve,

egyáltalában semmi részről sem szabad háborgatni a nemzet törvényes alkotmányos kifejlését ;

hogy ha a francia császár morális segélyét megadja s ennek következtében a gróf ígérete szerint támaszkodni lehet Olaszországra is, mihelyest az osztrák az engedmények s törvény teréről lép, meg kell kezdeni a harcot Garibaldi segítségével ;

hogy ha a francia morális támasz s következtében az olasz kormány segélye elmarad, szükség ezt a nemzettel tudatni ; de azt is, hogy Garibaldira mindig lehet számítani ; válaszszon e szerint a haza akár békés elnyomást, akár háborút s ennek minden viszonyosságait.

A király a napokban valakinek azt mondta, hogy ámbár mindenki békét kíván, ő még is azt hiszi, hogy e nyáron háború lesz. Nem látja, mikép lehessen azt kikerülni Európa mostani feszült állapotánál.

Türr, ki ezen levelet átadja, ismeri Garibaldi nézeteit, mert ez reá bízta azon tudósítások megszerzését, melyek a mostani válságos perczben szükségesek.

Riberi ma volt nálunk ; igen nagy javulást talál Vilmánál, s meg van győződve, hogy ha szeptemberig folytattatik curája s rendeletei teljesítettnek, tökéletesen felépül. — Annyi bizonyos, hogy kinézése sokkal jobb, nőtt is egy kicsit az utóbbi hónapokban.

Nódet tisztelve, maradok mint mindig

barátod

Pulszky Ferencz.

OLASZ ÉS MAGYAR VISZONYOK.

I.

Márziusra össze voltak híva az olasz kamarák: garibaldinus barátain jóslatainak ellenére a kormánynak a választásoknál ropant többsége lett; Guerieri egyébiránt már előre megmondta nekem, hogy ha Garibaldinak még sokkal nagyobb pártja volna is, Turin levegője hamar megpuhítaná nagy részét, Cavour keresztül tudja vinni minden tervét. Garibaldi maga nagyon ideges volt, tulajdon számára nem várt, nem kívánt semmit, megszokott régóta szegényesen élni Caprerában; de az bántotta, hogy győzelmes sereggel, mely két országot hódított meg s annak tisztjeivel rosszul bánnak, véglegesen nem rendelkeznek róla s világosan azt akarják, hogy az magától máljék széjjel, vagy fegyelmetlenség miatt feloszlattassék. Egyébiránt folyvást jöttek küldöttségek Caprerába tisztelkedni a hőnek s kijelenteni, hogy ő a haza egyetlen reménye s ekkor Garibaldi rossz kedvében úgy isten igazában megszidta Cavour többségét: hogy ezek a képviselők igazi ina ok, mint a birkák követik a kolompóst, készek akár a hazát is elárulni, amint ezt Nizza esetében mutatták. Bertani organizálni kezdte az ellenzékét; összehívta egy bizonyos napra Genuába, hol bizalmukat kifejezték Garibaldihoz s kijelentették, hogy a képviselők többsége Turinban nem képviseli az ország valóságos többségének politikai véleményét. Cavour emberei ellenben folyton predikálták, mikép nem tűrhető, hogy két király legyen az országban: az egyik Turinban, a másik Caprerában, s két parlament: a törvényes mellett a genuai, és két sereg: az egyik kék, a másik veres; háladatosság ide, háladatosság oda, az első kötelesség megmenteni a hazát s megtörni Garibaldit. Cavour maga úgy nyilatkozott egyszer előttem,

hogy Garibaldi valóságos erő Olaszország részére s a kormány fel is fogja használni, midőn azt találja, hogy az actió percze megérkezett; de Bertani-féle bizottságokat soha többé nem fog tűrni, melyek államot akarnának felállítani az államban. Fel fogja maga éleszteni a nemzeti társaságot, ha arra szükség-e lesz, vagy más valami formát fog találni, melyben a forradalmi elemeket felhasználhatja; de a vezetést nem hagyja kisiklani kezéből, más kormányt maga mellett el nem tűr. Azt sem fogja engedni, hogy Garibaldi valami kétségbee ett merénylettel megölje magát; neve s befolyása sokkal nagyobb kincs Olaszországra nézve, semhogy megengedhető volna annak hiába való, haszontalan elvesztése. Azalatt megnyílt a parlament s Garibaldi is megérkezett a fővárosba, hogy seregének s tisztjeinek számára kieszközölje a szükséges elismerést s állásuk rendszeresítését.

A kedélyek mindkét részről mód nélkül fel voltak izgatva; Cialdini tábornok, kit a kormánypárt azóta, hogy ő Castelfidardónál megverte La Moricièret, Garibaldinál is nagyobb hősnek tartott s ki a pártnak katona-szóvivője volt, Garibaldinak éles levelet írt, melyben szemére veti, hogy túlbecsüli magát, hogy veres ing viselése által komédiásként feltűnést akar előidézni, hogy társalgásban és leveleiben a királyt barátjának nevezi, ami illetlen; inti, becsülje meg múltját s a hazát, hagyjon fel ellenzékeskedésével. Ezen levelet, mely Garibaldit mélyen sértette (mert Cialdinival eddig mindig jó lábon állt, nem is fordúlt elő semmi személynél kérdés, mely a jó viszonyt köztök megváltoztatta volna), Cialdini egyidejűleg a lapokban is kiadta.

Az emberek mindjárt párbajkihívásról beszéltek; a kedélyek az egész városban fel voltak zaklatva. Délben Garibaldi megjelent a képviselőházban, hogy a déli seregnek s tisztjeinek panaszait s kívánságait adja elő. Amint megjelent, egy kormánypárti tag a többiek nevében előadta, hogy Garibaldi a kamara többségét sértette meg s elégtételt kívánt. Garibaldi erre indulatosan felelt, hogy amit tulajdon házában egyeseknek vagy küldöttségeknek, akár egyesekről, akár a kormányról mond, az nem tartozik a kamara elé s aztán előadta, mily méltatlanul bánik a kormány azokkal, kik Sicziliát s Nápolyt felszabadították s a Bourbon-seregeket megverték, s kiknek szolgálatait s rangját most nem ismeri el

azon kormány, mely a megvert Bourbon-tiszteket elismeri: a rendes katonaság nem tiszteleg nekik, a rendes sereg tisztjei nem ismerik el ezen hős bajtársaik egyenjogúságát. Cavour előbb kímélve felelt, s kezet nyújtott Garibaldi-nak a kamara előtt: de midőn a tábornok ezt el nem fogadta, szenvedélye fellobbant, kiméletlenül fejezte be beszédét, a képviselők mindkét részről tűzbe jöttek s tomboltak, az ülés a legnagyobb izgalomban érte végét. Úgy látszott, hogy a szakadás Cavour és Garibaldi közt ki nem egyenlíthető többé s hogy az országban a két párt ellenségkép áll ezentúl szemben egymással, mint régi időkben a guelfek és ghibellinek. Az öreg Pallavicini, a spielbergi mátyás, ki Cialdinival és Garibaldival egyenlően jó viszonyban állt, hiába igyekezett a dolgot a két tábornok közt kiegyenlíteni: este felé a legkülönbözőbb hírek terjedtek el a váro-ban; végre megtudtuk, hogy a király Garibaldit s Cavourt magához hívatta a Moncalieri-palotába s ott személyes közbenjárásával békét kötött köztük s megállapította az elveket, melyek szerint a déli sereg tisztjeinek ügye rendeztessék el, hogy t. i. bizonyos rangjokhoz mért kielégítést nyerjenek, azok pedig, kik a seregben a szolgálatot folytatni kívánják, néhány hónap múlva tiszti vizsgára jelentkezhessenek s ha ennek megfeleltek, Garibalditól nyert rangjokban beosztassanak a seregbe. Nagy nehezen lehetett csak ezen eredményre jutni: csak a király személyes tekintélyének sikerülhetett a viszonyos ellenszenvet a két nagy férfi közt legyőzni. A szakadás most kikerültetett és Garibaldi, ki Turinban soha sem érezte magát jól, visszament ismét Caprerába.

II.

Márcziusban Kossuth is megjött Turinba családjával együtt. — Azóta, hogy Napoleonnal szövetkezett, állása Londonban egészen megváltozott; kényelmetlenül érezte magát: a bankóper még inkább elkedvetlenítette s most végkép elhagyta Angolországot, annál könnyebben, mert Olaszországtól s Cavourtól várta még mindig Magyarország felszabadítását. Amint megérkeztek, Kossuthné hozánk jött, hogy leányát Vilmat magához vegye; hideg arczczal mondott egy pár hideg szót, hogy megköszönje beteg leányának fél évig tartott gondozásunkat. Vilma alig tudta elnyomni köny-

nyeit, midőn feleségem nyakába borúlt s tőle búcsúzott; kezét nyújtottunk egymásnak s elváltunk; mindnyájunknak szíve fáj, de meggyőződésünk szerint nem tehattünk máskép. Kossuth is így érzett s Klapkának a következőket írta:

— «Én Pulszky jeles tehetségét mindig becsülni fogom. Gyarlóságai iránt elnézéssel tudok lenni. Hanc veniam petimusque damusque vicissim. Én is gyarló teremtés vagyok. A köztünk sok-sok éven át fennállott bensőségteljes viszonynak megszakítása érzékenyen fáj: nem tagadom; de e fájdalom sohasem fogja velem megtagadtatni az elismerést, melylyel a hazának s az emigrációnak tett hasznos szolgálataiért neki mint hazafi, sem a lekötelezettséget, melylyel személyem s családom iránt tanúsított sok szívességeiért, mint ember tartozom. Hát ellensége sohasem leszek. Ártani neki, ha tehetném is, sohasem fogok. De a viszonynak köztünk örökre vége van. Itt nem indulatos fellobbanás forog fenn, min a higgadt-ság magát túlteheti; nem is amolyan összekocczanás, melynek emlékét egy meleg kézszorítás eltörölheti: itt a kölcsönös bizalom kapasa lett kettétörve, s én azon emberek közé tartozom, kiknél ezt, ha egyszer széttörött, egy örökkévalóság sem forrasztja össze. Ennek vége van.»

Magyarországban is megtörténtek a választások, a szécsényi kerület, Nógrád vármegyében, engem választott meg képviselőjéül; jó jelnek magyaráztam, hogy a száműzötteket is merészlik megválasztani; köszönettel elfogadtam a mandátumot s folyamodványt küldtem Vay Miklóshoz a kancellárhoz, hivatkozva az országgyűlési képviselők törvényes *salvus conductus*ára, hogy eszközölje ki német collegáinál, miként engedjék meg, hogy én vasuton, sehol meg nem állva, egyenesen Budapestre bántatlanul mehessenek s addig, míg az országgyűlés tart, az országos képviselők mentelmi jogával élhessek. A válasz soká késett, végre megjött, hogy az ország határain belül tisztelni fogják mindenestre képviselői jellegemet; de a magyar kancellár nem szüntetheti meg az ellenem hozott ítéletek következményeit a nem magyar tartományokban; magamnak tulajdonítsam, ha ott kellemetlenség érne. Tanácskoztunk, vajjon nem kellene-e megkísérteni, hogy álrulában csempészszen be magamat Belgrádon s a határőrvidéken keresztül az országba; de azt találtuk, hogy nem volna czélszerű egy ily személyes *complicatio* által a

már úgy is elég complicált helyzetet Pesten még jobban felzavarni s így e kalandos terv elmaradott.

Sir James Hudson, az angol követ a turini udvarnál, kihez Londonból ajánlólevelem volt, mindig a legszívesebben fogadott s időről-időre meglátogatott, értett a régiségekhez, rokonszenvezett a magyar ügyvel is, de sokkal inkább szerette az olaszokat. Midőn egyszer Couzáról s fegyvereink elkobzásáról szoltam s megjegyeztem, hogy Couza francia befolyás alatt van s Párisban keresi az irányt, melyet kormányában követ, sir James mosolygott s megjegyezte, hogy Couza bizony nem francia, hanem angol s hogy a fegyvereket is egyenesen sir Henry Bulwer, konstantinápolyi követ felszólítása következtében kobozta el: mert az angol kormány nem engedhet rendbontást és zavart a keleten, mely háborúra vezethetne. A magyar viszonyokról gyakran kérdezősködött. Én azokat csakugyan alig tudtam felfogni; láttam, hogy az országgyűlésnél a többség egyenesen ellenzi a kiegyezést s hogy ezen párt élén a csak imént megkegyelmezett gróf Teleki László áll. Ismervén a lovagiasági kötelességekről való fogalmát, melyeket ő a túlzásig fokozott, ezen föllépés-ét, melyen a felső körök egész Európában megbotránykoztak, csak úgy magyarázhattam ki, hogy meg van győződve a francia háborúnak s olasz betörésnek legközelebbi bekövetkezéséről s hogy ily körülmények közt kezében akarja megtartani a vezényletet. Lelkiismeretesen megtartotta szavát, hogy külföldi összeköttetéseit megszünteti s ennek következtében nem tudhatta meg, hogy azon terv, mely a múlt szeptember első felében megállapított, már decemberben elvesztette minden jelentőségét, mert a francia császár elégségesnek tartott egy olasz háborút s már is a mexikói kalandra kélvélve, Ausztriával barátságos lábra állani igyekezett. Szívem mélyéből sajnáltam Telekit, sokat adtam volna azért, ha valamelyik barátja vagy ismerőse Turinba vetődik, ki őt a dolgok valódi állásáról felvilágosíthatná. De ez nem történt, az idő múlt, a tavasz megjött s előhaladott; de a háború elmaradott és semmi jel sem mutatkozott, melyből gyanítani lehetett volna, hogy Garibaldi vagy bárki más egy tengerentúli expedíciót szándékolna. Nem sokára azután jött a hír, hogy gróf Teleki László agyonlőtte magát. A csomónak ezen tragikus megoldása nem lepett meg; hiszen csaknem előrelátható volt, hogy más kimenetel lehetetlenné vált.

Teleki halála nem volt váratlan reánk nézve; de mégis megsomorította Kossuthot. A sors azonban még egy sokkal nagyobb csapást mért rá, mely minden terveit hosszú időre tökéletesen megemmisítette s cselekvő politikai életét jóformán berekesztette: Cavour halála. A garibaldinusok sokszor durva és személyes ellenzékeskedése érzékenyen bántotta a nagy államférfi kedélyét, szenvedélyesen felelt a támadásokra, de a császár politikájával sem tudott sokszor egvetérteni, mely most a pápa világi hatalmának megvédését tűzte ki nyíltan bevallott feladatául. Egy zavaros parlamenti ülés után Cavour idegesen Szent-Jába ment jószágúra s a vasútállomásnál nem találván elő fogatát, a nedves réteken keresztül gyalog sietett kastélyába s meghűtötte magát. Másnap reggel, a mint Turinba visszaérkezett, érezte, hogy láza van; de ő nem bízott az orvosok tudományában, maga szerette magát gyógyítani; sebészért küldött s eret vágatott: rosszabbúl lett s ismét eret vágatott; végre mégis orvosért kellett küldeni, de a láz annyira elhatalmazott már, hogy eszméletét veszítette s nemsokára meghalt.

Leírhatatlan volt a turini nép gyásza, midőn Cavour halálának híre a városban elterjedett; még politikai ellenségei is könnyekre fakadtak. Olaszország ellenei már kezdték jóolni, hogy az olasz egység eszméje Cavourt csak röviden éli túl; a klerikálisok az isten büntetését látták ezen rögtöni halálban; de az olasz egység eszméje erősebb gyökeret vert már a nemzet szívében, mint hogy egyes, bármily nagy embernek halála azon nagy változást okozhatott volna. — Sokkal kisebb utódok: Ratazzi, Ricasoli s a mostan élő olasz államférfiak, főleg pedig az események hatalma vitték keresztül Cavournak feladatát; de Kossuth tervei, melyeket ő Magyarország Olaszország érdekeinek azonosságára fektetett, ezen váratlan halál által vógvég megfeneklettek, politikája más mederbe térítetett. A laza sorsát ezentúl a keleti kérdés megoldásával hozta összeköttetésbe ő is, mint mi mindnyájan.

III.

Ha az ember egy darabig az olasz középosztályal társalkodik, igen könnyen észreveszi azon számtalan szálakat, melyek a keletet az olasz félszigethez kötik. A Közép-tenger minden kikötő-városában

olasz kereskedői telepeket találunk: Tunisban és Alexandriában, Smyrnában és Konstantinápolyban. Az orvosok a török városokban rendszerint olaszok vagy olyanok, kik olasz egyetemeken nyerték kiképződésöket. Görögországban és Rumániában gyakran fordulnak meg olasz szüvészek, ügynökök, újságírók; Olaszországba telát sok hír jut el a keletről s annak belviszonyairól s én ezeket különös figyelemmel kísértem, s tanulmányoztam az egyes tartományok viszonyait s a különböző nemzetiségi kérdéseket Törökországban. Erre már Angolországban készített elő Urqhart, ki a keleti viszonyokban járatosabb volt, mint a törökök magok. Klapkával is sokat beszélgettem ezen tárgyról, ki épen ezen időben jött vissza Törökországból és Rumániából. Az Olaszországban lévő magyarok többsége esztendőket töltött a keleten, s így sok egyes vonásból összeillesztettem magamnak a képet s egy berlini havi szemlében néhány cikket írtam a keleti kérdésről, s különösen a szláv és albán elemről. A kamarában a hírlapírók karzatán szomszédom volt Marc Antonio Canini, igen ügyes, szerencsétlen reporter, ki életének nagy részét Görögországban, Konstantinápolyban és Bukarestben töltötte: de sehol boldogulni nem tudott, egyébiránt nagy barátja volt különösen a rumánoknak, kik minden törökországi népek közt a legműveltebbek s meg is tudják becsülni a tudományos nevelést. Ez beszélte nekem mindig, hogy a magyarellen es elem Bukarestben nem a benszülött: ez s főkép a román aristokratia érzi, hogy támaszra van szüksége az orosz befolyás ellen s hogy azt leginkább a magyaroknál találhatná; a népet azok izgatják fel leginkább, kik Erdélyből Havas-Alföldre vándoroltak ki s ott sem találnak oly elismerést, minőt várnak s elkeseredésökben szidják a magyart és szítják a nagy román birodalom eszméjét, mely egyrészről Erdélyt s Magyarországot nagy részét, másrészről meg a macedoniai ezinczár, kuco-vlachokat magába foglalná. Csak azáltal veszedelmesek, hogy majd mind tanári állást nyertek. Canini újra meg újra kérdezett, miért nem szövetkeznek a magyarok a románokkal, holott mind a kettőnek ugyanazon érdeke van s mind a kettőnek feladata az éjszaki szlávokat a déli szlávoktól elválasztani.

Olaszországban is — épen úgy, mint előbb Angolországban — minden államférfinál azon meggyőződést találtam, hogy az osztrák monarchia egy oly európai szükségesség, melynek tökéletes szét-

mállása csaknem kipótólhatalatlan volna, mert veszedelmes tért nyitna az orosz és német túlkapásoknak. Az olasz politika azonban természetesen főleg oda iparkodott, hogy az olasz tartományokat az Alpeseleg a súlyos osztrák kéz alól szabadítsa fel s e tekintetben ösztönszerűleg is Magyarország segít-égére és felszabadulására volt utalva; azt azonban folyvást hangoztatták, hogy két nagy birodalom szomszédságában sem Magyarország, sem Románia nem lesznek képesek függetlenségöket fentartani. Az osztrák monarchia úgyis természetesen különböző nemzetiségek összege, mely csak az absolutismus vaskeze által fegyverrel tartatik össze, anélkül, hogy az egyes részeknek természetben gyökerező összetartása volna; még csak azon érzék is hiányzik, hogy egyívé tartoznak; a lengyel nem tartja magát osztráknak s nem hagyott fel a reménnyel, hogy előbb-utóbb a porosz és orosz uralom alatt álló testvéreivel egyesül, a cseh gyűlöli német szomszédját, a magyar borzad az osztrák egy-ségbe való beolvasztástól, az olaszok elszakadása csak az idő kérdése már; az osztrák monarchiát csak a sereg tartja össze s a nemzetiségek butasága, mely megengedi, hogy az egyik a másik ellen használtassék fel.

Ily okoskodással találkoztam mindenütt s azon óhajjal, hogy ha az osztrák monarchia valaha szétmállik, helyébe egy sokkal természetesebb foederatio lépjen, mely képes legyen akár a németnek, akár az oroszoknak ellentállni; annál is inkább, minthogy a közép s alsó Duna-medenczének anyagi érdekei jóformán azonosok s ellentétben állnak a felső Duna vidékének érdekeivel.

Ily eszméket hallottunk gyakran. Klapka többször említette, hogy ezek Bukarestben sem ismeretlenek; már gróf Teleki László is, tíz évvel előbb, mindig prédikálta nekünk, hogy szövetkeznünk kell különösen a románokkal. Így fejlődött ki lassan-lassan a magyar menekültek vezérei közt a dunai confoederatio eszméje, hogy ez idővel az osztrák monarchiát helyettesítse. — Magam is belementem ezen eszmébe s a berlini szemlében írtam róla egy-két cikket.

Midőn Canini később ismét Bukarestbe készült, megkérte Klapkát, lenne szíves nézeteit e tekintetben írásba foglalni, hogy ez neki utasításul szolgáljon s ő ezen eszméket terjeszthesse a befolyással bíró román körökben. Nálam is volt s megbeszélte velem e ter-

vet: én ajánltam, menjen Kossuthoz is s tudja meg az ő véleményét, mely mindenestre sokkal fontosabb, mint a mienk. Canini ezt megtette s Kossuth alaposan és szélesebben dolgozta ki a Duna-szövetség tervét, kizárólag mint irányadó pontokat Canini számára; arra nem is gondolt, hogy az ily privát utasítás valami indiscretio által idő előtt köztudomásra jöjjön: mert az egész terv nem volt nyilvánosságra szánva. Canini azonban ezt elutazása előtt több barátjával közölte s így Helfy Ignác kezébe is került, ki azon időben Mailandban politikai lapot szerkesztett s anélkül, hogy Kossuthtól az engedélyt kérte vagy kapta volna, a tervet Kossuthi névvel közzétette. Ez természetesen nagy zajt ütött, különösen Magyarországon és sokszor felhasználott ellenünk a magyarfalók által.

VI.

Cavour halála után báró Ricasoli lett a miniszterelnök, kit barátai a vasbárónak szoktak nevezni: ellenei azt mondták, hogy nem vas biz az, hanem csak bádóg. Politikai műveltsége nem ért fel a Cavouréval, szegletesebb is volt nála, nem is volt burocrata; életének legnagyobb részét távol a politikától, nagy kiterjedésű jószágainak kezelésére és javítására fordította: mocsárokat szárított ki, patakokat szabályozott, borait nemesítette, tudott parancsolni és dolgozni, nem kereste soha má-oknak kegyét s forrón szerette hazáját, nemcsak a kis Toskánát, de a nagy, egységes Olaszországot. Szabadelvűségét kimutatta, midőn egyideig Toskána diktátora volt a nagyherceg távozása után 59-ben, a tartomány bekebelezéseig 60-ban. Ezen időben megszüntette a kötött jószágok, hitbizományok s majorátusok minden nyomát s ez által kimutatta állambölcsőségét. Az olaszok rokonszenvvel fogadták kinevezését, ámbár ismerték sokkal egyenesebb jellemét, semhogy ez Macchiavelli tanival összeférhessen; pedig azt tartották, hogy csak ilyenekkel lehetne Olaszország egységét keresztülvinni.

Sir James Hudson vezetett be hozzá; igen szívesen fogadott; egy montenegrinus dolgát hoztam neki elő, ki hosszról-végről Nikita fejedelem rokona volt, Garibaldi önkéntesei közé keveredett, altisztségig is vitte, most haza kívánczozott, csak hogy nem volt útipénze; Türrhöz folyamodott tehát, ki ügyét levélben hozzám

utasította. Ajánltam Ricasolinak; ez némi gondolkozás után azt felelte:

— Ugy-e, vasuti jegyet adunk neki Genuába s ott helyet a Rubattino hajóján, mely Tunissal közlekedik? — Akaratlanul nevetni kezdtem:

— Mit csinálna a szerencsétlen Tunisban? Auconába kell neki jegy s onnét hely Corfuig, és negyven-ötven franc, hogy onnét Cattaróba juthasson; ez az útja, nem Tunis felé.

— Hát ott vannak azok a híres fekete hegyek? — szólt Ricasoli — sohasem foglalkoztam geographiájokkal. Jól van, odaküldjük. — Megkért, látogassam meg ismét.

Midőn másodszor hozzá jöttem, el kellett mondanom összeköttetéseinket Cavourral, melyeket ő egyébiránt ekkor már Kossuth által is ismert; elmondtam neki a pártok állását, a magyar államférfiak jellemét; figyelmeztettem, hogy Dalmatia olasz lakóinál oda kellene hatni, hogy az ellenszenv a horvátság túlkapásai ellen magyar sympathiával egyesüljön; hiszen Raguzában él még a hagyomány a magyar védelem idejéből. Ricasoli ígérte, hogy küld majd oda embert, ki ily szellemben működjék. Szavaim, úgy látszik, némi hatással voltak reá, mert a mint elmentem s Tourte, a svájcezi ügyvivő jött hozzá, hogy neki egy svájcezi közjogi bonyodalmat adjon elő s azután megkérdezte, mily állást foglal el Olaszország e tekintetben; a miniszter gondolatokba elmerülve azt felelte: az olasz kormány el nem fogja hagyni a magyarokat. Tourte ezen feleletre megijedt s elment mindjárt a francia, a porosz és az angol követhoz elmondani ezen különös hírt. Sir James nevetve beszélte el ezt nekem s figyelmeztetett, hogy Ricasoli ezt csak azért mondta, hogy szavai a porosz követ révén Bécsbe is eljussanak; pedig Olaszország nem tehet semmit, ne épít-ük erre reményeinket; beszéljek még egyszer Ricasolival, majd megmondja tisztán véleményét; ő nem szokott ámítgatni. Augustus 22-én elmentem ismét a külügyminiszteriumba. Amint kártyámat beadtam, soron kívül hivatott be; megmondtam neki, hogy most, midőn a magyar ügyek nevezetesebb helyet foglalnak el, ismernie kell az antecedentiákat; megmagyaráztam neki Deák vezérállását, a pártok előbbi viszonyát s mostani változását, a fegyverek és bankó ügyét, melyekről különösen kérdezett ki. Erre megjegyezte, hogy ezeket

hibásan kezeltük, az olasz miniszterium is compromittáltatott, még most is érzi ezen ügy súlyát. Ambitióinkat a hazának kell alárendelnünk, — így folytatá, — nem a hazát ambitióknak; szeretem a magyarokat, kívánom szövetségüket; de jelenleg szó sem lehet a segítségről. Az erődök, a várnégyszög osztrák kézben vannak, ezeket nem lehet önkéntesekkel elfoglalni. Várni kell, míg a nápolyi zavarokkal s Rómával rendbe jövünk, előbb nem tehetünk semmit. Párisból azt írják nekünk, ne hívjuk ki az osztrákot, mert ők nem segítenek; mi gyengék vagyunk, az angol kormánynál pedig az olasz sympathia elvész, ha a magyarokat felizgatjuk. Garibaldi gyengítette Olaszországot, nem hogy erősítette volna; mert ha már most huszonkét milliomra nőttünk is, a dél felemészti pénzünket s erőnket, nem hogy szaporítaná. Szemünkre vetik, hogy Nápoly zavarog s nem akar olasz lenni, pedig a rablás ott századok óta hagyományos institutióvá lett, csak hogy most nagyobb mértékben dühöng, mint azelőtt, mert az eloszlott Bourbon-sereg növeli a rablók számát. Végre említette még, hogy Róma iránt rövid idő múlva fentebb hangon fog szólni. Előbb Róma, csak azután Velence; ez az ügyek logikai sora.

Erre megjegyeztem, hogy szeretek reassummálni. Tehát azt írhatom barátimnak, hogy mielőtt Róma nem olasz, ne várjanak külföldről semmit s csak tűrjenek tovább; mikor a francia kivonúl, akkor készüljenek.

— Helyes, — felelé Ricasoli, — e szerint jövő tavaszra készülhetnek. Megteszik-e?

— Remélem, sőt hiszem.

— Vizontlátásra!

V.

A magyar országgyűlés vitáinak híre eljutott a külföldi lapokba is; Sir James Hudson többször beszélgetett velem a magyar ügyekről; meg volt győződve, hogy a kiegyenlítés sikerül, hogy a magyarok most bebizonyították fölényöket a centralizáló németek felett; használják ezt fel, ezentúl ők lesznek a monarchia urai; de a Dunát meg kell nyitniok a világkereskedésnek, csak így számíthatnak a nyugati nagyhatalmak rokonszenvére s morális támogatására. — Én erre mindig hallgattam, mert az országgyűlés politikáját nem

tudtam megérteni; Tiszáéknak azon konok ellentállását a kiegyezés lehetővé tétele ellen csak onnan gondoltam kimagyarázhatónak, hogy még mindig számítanak külföldi segítségre s egy nagy külháború közeledésére. Szükségesnek tartottam tehát nézeteimet e tekintetben kifejteni. Talán lesz olyan is, ki szavamra hallgat, s mi tőrés-tagadás, resteltem, hogy midőn az amerikai, az angol, a német és franczia sajtóban elég ismeretes vagyok, a magyar elfelejti nevet. Megírtam tehát a következő cikksorozatot, mely az országgyűlés folyama alatt szabadabban mozgó sajtóban minden csonkítás nélkül megjelent.

LEVELEK A SZÁMKIVETÉSBŐL

B. KEMÉNY ZSIGMONDHOZ.

I.

Turin, junius 25. 1861.

Kedves Barátom!

Remélem, megengeded, hogy hazánk jelen válságában, midőn jövője bizonytalanul a sors mérlegében lebeg, én is egy pár hasábot igénylek lapodban nézeteimnek kifejtésére; mind az emigráció állására s teendőire nézve, mind pedig az európai állapotok magyarázatára, a mennyiben azok hazánk állapotára befolyással vannak vagy lehetnek.

Úgy hiszem, hogy a magyar minket, kik külföldről nézzük a mostani nagyszerű szellemi harc részleteit a bécsi központosítás ellen, még mindig a haza oly lú fiainak tekint, kiknek számára, habár számunk nem nagy és erőnk csekély, a jelen bonyodalmaiban s a jövő harcban némi szerepet fentartott. Tudom, hogy a nemzet e perczben szavát mind a sajtóban, mind a törvényhatóságok teremeiben, mind az országgyűlésen szabadon hangoztathatja, s hogy nem szorúl többé egyéb képviselőre, mint azon repræsentációjára, mely az 1848-ki törvények értelmében, habár számra s az ország integritására nézve esonkán, de azért szabadon s törvényesen jelenleg Pesten székel. Azonban még sem felejthetem el, hogy volt idő, midőn az erőszak Magyarhonban még a panasz sóhaját is elnyomta s a czinterem némasága uralkodott Dévénytől a Vöröstoronyig. Akkor csak azok képviselhették a hazát, kik a hatalom vas karjait kikerülve, s szabad országokban menhelyet találva, újra meg újra elpanaszolhatták a külföldnek hazánk sérelmeit addig, míg az lassankint megtanulta ismerni állásunkat és jogainkat s érteni kezdte az 1848—49-iki nagyszerű tragédia összefüggését s

jelentékenységét, melynek előbb csak fővonásai, sokszor torzított alakban, jutottak tudomására. A magyar emigrációnak egy évtizeden keresztül csak egy feladata volt: szóval, tollal és tettel fentartani a magyar név becsületét; tiszteletet gerjeszteni hazánk iránt, felvilágosítani a külföld balvéleményeit, megezáfolni a rágalmakat, melyekkel a civilizátorok serege a magyart szakadatlanul piszkolta s oly rokonszenvet idézni elő, mely az adott perczen hazánkat azon elszigeteltségből kiemelheti, mely utolsó harcunk idejében bennünket sikeresebben levert, mint maga az orosz beavatkozás. És én fölemelt fővel mondhatom, hogy az összes emigráció ezen ép oly nehéz, mint dicső feladatnak emberül felelt meg. — Ámbár az élet anyagi nyomoraival küzködve, az elsőtől az utolsóig ernyedetlenül vívtunk a haza jogai mellett s Amerikában és Angolhonban, Francia- és Olaszországban, a keleten mint a nyugaton kiérdemeltük a népek méltányoló figyelmét. Nekünk köszönhető az, hogy Magyarország nem terra incognita többé Európában, hogy a külföld megismerte a magyarnak életrevalóságát, s hogy várakozása fölébredett látni, mit tesz azoknak nemzete, kik oly lankadatlanul hirdették hazájuk férfierényeit s politikai tapintatát. S így a talapzat elkészült, melyre a magyar alkotmányosság szobra felállíthatatott, hogy ítélhessen róla a világ: torzkép-e vagy mesteri mű? Sőt még többet is tulajdoníthatnak magoknak a száműzöttek. Folytonos agitációjok, összeköttetésök a külföld vezető íróival, vitézeivel, államférfiaival, s ezek általi hatásuk szintén bírt némi befolyással a bécsi kabinetre. A szegény emigráció tevékenysége nem egyszer zavarta meg a centralizáló civilizátorok álmait s külföldi kölcsönterveit. De mióta a solferinói ágyúk ledöntötték reményeiknek büszke kártyavárait s állásuk tarthatatlanná válván, kénytelenek voltak összehívni a magyar országgyűlést; mióta a haza szabadon választott képviselői által szavát ismét fölemelheti jogai visszaszerzésére: azóta a száműzöttek állása és feladata tetemesen változott. Vétkes önhietség nélkül most, sem egyénileg, sem összesen, nem követelhetjük többé, hogy egyéni nézeteink s politikánk az összes haza szavának tartassék. Magyarországnak egyéb valódi képvisellete nem lehet, mint a magyar országgyűlés; mi csak szavának további terjesztését eszközölhetjük. Még hibásabb volna azon fölfogás, ha mi, kik tizenkét év óta idegenek között

bujdosunk, nem ismerve az ez alatt megemberedett nemzedéket, sem a haza újabban kifejlett szükségeinek, érzelmeinek s vágyainak részleteit, külföldről akarnók vezényelni az országot, vagy pártokat alkotni s személyeket gyanúsítani. Szomorú volna az, ha a nemzet nem volna képes nálunk nélkül is feltalálni az utat, mely üdvére vezet. Nekünk, kik a nemzet hű tagjaiúl, a haza becsületes szolgálóiúl magunkat érezni soha meg nem szüntünk, nekünk az országgyűléstől kell nyernünk irányunkat, nem pedig adni irányt a nemzetnek. A külföld nemzeteinél accredited követekül azonban most is tekinthetjük s tekintjük magunkat, kik hazánk akaratját az idegen népeknek s kormányoknak híven tolmácsolják s kiknek más részről szoros kötelességek a nemzetet a külföld állásáról tudósítani, hogy az ország, mely nem áll elszigetelve Európa közepében, tisztában lehessen az iránt: mit várhat, mitől félhet a jövőben; sem alaptalan reményekben nem ringatva magát, sem kétségbe nem esve akkor, midőn sorsának jobbra fordulása remélhető. A száműzöttek feladata jelenleg: megmondani a hazának az igazságot egész terjedelmében, s ha Te, kedves barátom, lapod hasábjait számomra megnyitod: szándékozom őszintén elmondani az európai népek s kormányok viszonyait hazánk irányában, holnapi levelemben az angol nép, parlament s kormány nézeteit fejtegetvén.

II.

Turin, június 28. 1861.

Tíz évet töltöttem Londonban s Angolhonban, találkozáni miniszterekkel és peerekkel, követekkel és bankárokkal, tudósokkal s ügyvédekkel, kereskedőkkel, gyártulajdonosokkal és gyármunkásokkal, nagy és kis földbirtokosokkal, minden színezetű hírlapszerkesztőkkel s levelezőkkel, torykkal s whigekkel, chartistákkal s radikálokkal, alarmistákkal s békepártiakkal. Kivételes állásom, mint magyar száműzött, mint a magyar akadémia kitörült tagja, mint angol író, mint amerikai hírlaplevelező, mint régiségbúvár s mint nyelvész kivételes alkalmat nyújtott a legkülönbözőbb körökben megfordulhatni s bárhová fordultam, mindenütt baráti rokonszenvre találtam, s azon a brittet jellemző vágygyal: felvilágosíttatni az ügyek valódi állása felől.

Az angol nép természete szerint harczias, mely rokonszenvét

soha nem tagadja meg attól, ki elleneivel bátran szembe száll. Angolhonban azonban az idő pénz s azért a külpolitika, mely részletes ismereteket igényel s csak ritkán látszik összeköttetésben lenni a nemzet legközelebbi, pillanatnyi érdekeivel, rendszeren a kormányra bízatik, kevés vagy semmi ellenőrködés mellett.

Csak lassan lehetett e szerint a közvéleményre hatni; azon érdeket, melyet a magyar győzelmek ébresztettek, a nagy csapás után is fentartani s előkészíteni azon utat, melyen később Kossuth szónoklata az angol nemzet szívét felrázta s rokonszenvét ébren tartotta.

A miniszterek azonban s azon államférfiak, kik Angolországot kormányozzák, mindnyájan azon iskola traditióiban nőttek föl, mely egy hatalmas Ausztriában látja a francia s orosz terjeszkedési vágyakat ellensúlyozó, conservativ elem megtestesítését az európai szárazföldön. E szerint ezen urak a magyar háborút, teljesen elismerve, hogy igazságunk van, európai calamitásnak tekinték s habár a magyarok vitéz szellemét s a törvényhez való hűségét tökéletesen méltányolták, mégis sajnálattal látták az osztrák birodalom szétmállását; fájlalták a harcot, mely, bárhogy végződjék, Ausztriának erejét mindenesetre csonkítja s rosszalták a Schwarzenberg-Bach-féle rendszert, mely az egyesítés színe alatt a meghasonlást örökíté, a kiengesztelődést lehetetleníté s a birodalom mind magyar, mind osztrák részét tönkre tevé. Ugyanazért soha meg nem szüntek a bécsi kabinetnek kiméletes eljárást s engesztelő politikát ajánlani, rosszabni az elnyomást és figyelmeztetni azon veszélyekre, melyek környezik. Reformált Ausztriát szerettek volna látni, de mindenesetre óhajtották Ausztria fennmaradását; mert nem látták át, miként lehessen, — sőt nem is bíztak abban, hogy csakugyan lehessen, — kipótolni azon hézagot az európai államrendszerben, melyet Ausztriának eltűnése a nagyhatalmak közül okozna, általában véve tehát az angol kormánypolitika, akár whigek, akár toryk által kezeltessék, mindig jobban kedvez Ausztriának, mint a magyarnak, még akkor is, mikor az osztrák politikát hibáztatja.

A nagy befolyású magasabb középosztály, mely a parlamentben találja kifejezését, van ugyan rokonszenvvvel a magyar iránt, csak-hogy rokonszenve meddő; mert ezen osztály érdekei annyira

összefűzvék a kereskedés s ipar virágzásával s annyira függnek az európai béke fentartásától, hogy minden mozgalmat, mely nagyobb háborút idézhetne elő, bármí áron kikerülni vagy elnyomni szeretne. Ezen osztály hajlamaira számított lord Malmesbury, midőn az olasz harcz előestéjén kijelenté, hogy Angolhon le fogja ütni a támadó felet, bárki legyen az. De az ünnepélyes szó daczára sem tette ezt Angolhon, s nem is fogja tenni soha, bár a fenyegetést még többször meg fogja újítani; mert az angol nép nagy tömege, a kisebb vagyonú polgárság s a gyárművesek légiói nemesebb indulatoktól vezéreltetnek s mindig közbeszólnak, ha a kormány s kormányzó osztály Angolhon súlyát a despotismus mérlegébe akarja vetni. A nép azonban nem szokta előre kijelenteni hajlamait, eventualitásokkal nem gondol, s csak akkor szólal fel, midőn az ügyek praktikus alakot öltenek, s a diplomatiái eselszövényektől a kard élére történik a fölebbezés: mint például, midőn látta, hogy kormánya 1859-ben az olasz egység eszméje ellen az 1815-iki szerződések mellett működik. A kormányzó osztály kezdetben nem hitte, hogy a nemzet fel tudna melegedni az olasz egység mellett s azért biztatta Ausztriát egész a végpillanatig: a mint azonban a manchesteri, northamptoni s glasgowi roppant népgyűlésekből, melyekben az ott annyira népszerű Kossuth fejtette ki Angolhon s a szabadság igazi érdekeit, megértette, mire szólítja az ország szava, csakhamar visszaesett előbb a teljes, később a baráti semlegesség politikájába.

A magyar nem várhat Angolhontól többet, mint a mennyit tőle Olaszország nyert: rokonszenvet, semlegességet. A kormány mindenesetre ajánlani fogja a bécsi kabinetnek, hogy az összeütközést kerülje ki a magyarral: hogy kisértse meg a kiengesztelődés rendszerét erejének helyreállítására s egyszersmind fenyegetni fog mindenkit, ki a harcot meg akarná kezdeni. Minthogy azonban bizonyos, hogy az angol kormány, mindamellott, hogy a nemzet melegebben karolná fel a magyar ügyet, mint az olaszt, mégis a semlegességből nem emelkedik ki, szavának súlya nincs semmi arányban Angolhon hatalmával. — E szerint a válság perczében a magyar sem számolhat angol támaszra: számolhat semlegességre és egyéni rokonszenvre; de mindaddig, míg a harcz a szellemi téren marad, Angolhon morális támogatását hazánk nem fogja nélkü-

lözni; mi legyen azonban ezen morális támogatás értéke s discontirozható-e, az a személyes politika titkaihoz tartozik.

III.

Turin, június 30. 1861.

1848-nak végnapjaiban hagytam el Pestet, ellátva levelekkel a honvédelmi bizottmány elnökétől s január közepe táján érkeztem Párisba, hol hazánk állapota jóformán ismeretlen volt; mindamellett gr. Teleki László erélyes igazgatása alatt Szalay László, Irinyi József, Szarvady Frigyes és Szabó Imre már egy idő óta lelkesen működtek a külföld fölvilágosításán; Európa s különösen Páris figyelme azonban leginkább a socialisták álmaira volt fordítva; az elnökválasztás s annak lehető következményei elnyeltek minden érdeket s aztán ott volt velünk együtt az oláh emigráció, a Golescók, Bratianók és barátaik, kik azóta Couza herczeg minisztereivé lettek; ott a fölkelt szerbek értelmes képviselője, Herkálovies, ki már akkor állította, hogy a szerbek és magyarok közti véres összeütközés végre állandó barátságra fog vezetni; ott a horvátok ügynöke Berlics; ott Rauner, a frankfurti német egység historikus diplomatája; ott a kreamsieri nagy-Ausztria követje; ott a panszláv lengyelek, minden színezetű oroszok, s mindezek, kiki a maga módja szerint, adták elő az eseményeket.

Azok a szegény francia államférfiak, kik a sors szeszélye által rövid időre a kormány élére állítottak, megzavarva a socialismus rémképe által, amnyit hallottak a nagy és kis Németországról s annak egységéről s nagy, egységes alkotmányos Ausztriáról. Dáco-Románia igényeiről s a szerb vajdaságról s a déli szláv birodalomról s minden szlávok Kollár-féle viszonzosságáról s a magyar nyolczszázados alkotmányról, melynek paizsa alatt a jelenkor eszméi törvényesen megtestesültek, hogy árva fejük tökéletesen elkábult. Nem tudták, kinek higgyjenek; alig hitték el, hogy létezik igazán egy magyar nemzet; hiszen hazánk területét szerb, horvát, tót, német és oláh a magáénak vallotta s azt már előlegesen feldarabolta; egy francia követ, ki Magyarország iránt interpellációra készült, komolyan azt hitte, hogy Erdély a török birodalomhoz tartozik s a külügyminiszter tanácsolta gróf Teleki Lászlónak, ragaszkodjék a magyar kizárólag a catholicismus és a szlávtság

érdekeihez s akkor majd ellentállhat bármí vésznek. Az ily eszmé-zavart csak rendkívüli férfi deríthette fel s Teleki László éles fel-fogása, méltóságos föllépése, tapintatos eljárása s ernyedetlen mű-ködése diadalmasan megfeleleltek nehéz állásának. Az emigráció számos kitünő tagja, kik a francia élet kellemes, sima formáiba könnyebben szoktak belé, mint a feszeőbb angol társaság exclusi-vitásába, segédkezet nyújtott neki fáradtságos munkájában. A fran-czia nemzet azonban, kifárasztva a forradalmak által, félig bele-esett, félig belevetette magát az imperialismus karjaiba. Azóta egyetlen férfi akarata képviseli s reassumálja az egész nemzetet s első lépései nem voltak olyanok, hogy bizodalmat gerjeszthettek volna. Új dynastia alapítottván azonban Franciaországban, szük-séges volt, hogy új érdekeket karoljon fel, s új elvekre támaszkod-jék. Ezen új érdek a nemzetiségek érdeke s az új elv az általános szavazat elve, mint a trónok alapja, mind a kettő a legkiáltóbb ellentéte az 1815-ki szerződéseknék. Ezen ellentét természetesen összeütközésre és háborúra vezetett Ausztriával, melynek közpon-tosító burocratiája Német-, Olasz-, Magyar-, Cseh- és Lengyel-országban a nemzetiség eszméjének legnagyobb ellene. Az új divatú nagy Ausztriának eszméje útjában áll az olasz és német egységnek, a lengyel újraszületésnek, a cseh kifejlődésnek, a ma-gyar független alkotmányosságnak. A háború kikerülhetetlen volt : eredménye ismeretes. A villafrancai békepontok megakaszták a francia sasok röptét a Minciónál, úgy mint Lussinpiccolo s Ozero szigetein ; az olasz nemzet alkalmat nyert tulajdon erejével kifej-leszteni egységét s az osztrák birodalom időt, kiengesztelődni s megbarátkozni az új dynastia alapelveivel. Az olasz nemzet fel-használta az alkalmat s a solferinói csata második évnapiján már csak Velence s Róma hiányzanak Olaszország kiegészítéséhez. Az osztrák kormány ellenben nem használta fel azon időt, mely meg-mentésére elégséges lett volna ; sőt a birodalmi tanács sikertelen felállítása által az egész világ szeméi elé tárta a különböző tarto-mányok ellenszegülését a bécsi központosítás és német burocracia ellen, mely világosan kimutatja, hogy az osztrák egység eszméje nem életrevaló.

Mi lesz ily körülmények között a francia császár politikája ?

A császár leginkább abban különbözik nagybátyjától, hogy

többet egy czélnál egyszerre nem karol fel; ő a politikai egymásután rendszerének nagy mestere. Addig, míg az olasz kérdés megoldva nincs, más kérdésbe belé nem fog; már csak azért sem, mivel terveinek kivételére, melyekhez a latin nemzetiségek regenerációja is tartozik, szüksége van egy hozzá föltétlenül ragaszkodó szövetségesre; ilyet pedig csak egy erős, egységes olasz királysággal találhat.

A velencei kérdésnek megfejtése kétségen kívül a legszorosabb kapcsolatban áll a magyar kérdéssel; mert kiki tudja, hogy a híres várnégyszöget nem a Pó s Minció felől, hanem a közép Dunánál lehet csak bevenni, s azért a magyar ügyek nagyobb figyelmet gerjesztenek most egész Európában, mint 1848-ban.

De a politikai egymásután szabályai szerint a római kérdés megelőzi a velenceit; a római csomó pedig nem vágathatik ketté a harc kardjával; ezt csak a legóvatosabb tapintat oldhatja meg. Hónapok s hónapok mulhatnak el, mielőtt ezen, az összes katolicismust annyira érdeklő nehézség eltűnhetik s addig szóba sem áll a császár Velenceze iránt; annál inkább, minthogy ez, azon kapcsolatnál fogva, melyben a magyar ügyekkel áll, alig igazíthatatik el nagyobb háború nélkül; nagyobb háborútól pedig mind a francia, mind egész Európa irtózik s csak akkor engedi meg, ha a veszély, mely általa elhárítható, még nagyobb, mint a háború s az ily veszély a forradalom.

Szükséges azonban, hogy a magyar hazafi két tekintetet tartson szeme előtt: először, hogy Olaszország tapasztalásból tudja, mily drága a francia szövetség s azért inkább vár hónapokon, sőt éveken keresztül, míg maga erejéből felszabadíthatja magát, mint hogy szövetségeséhez folyamodjék fegyveres segítségért; másodsor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a francia császár halandó s hogy tervei tulajdon éles belátásának szüleményei, nem a francia nemzetéi. — A francia államférfiak még most is féltik hazájok kiváltságos vezető szerepét a szomszéd népek erősödésétől és felvirágzásától. A régi pártok törpe vezetői, a Guizotok és Thiersek, a Lamartineok s Montalembertek szomszédaiik gyöngegségében keresik Franciaország hatalmának garantiúját. Az olasz egységnek, a mint azt gróf Cavour tavaly a kamaráknak nyílt ülésben megmondotta, Franciaországban csak egy nagy befolyású

barátja van s ez a francziák császára. Az ő életétől függ Velenczének egykori csatlakozása Olaszországhoz, s azon kérdések megoldása, melyek vele összeköttetésben állanak. Az orleanisták s legitimisták Olaszország ellenei, a köztársaságiak semlegesek; egyik legnevezetesebb vezetőjük 1848-ban az olasz mozgalom akkori vezetőjének szárazon azt mondta, hogy a francziák vére kizárólag Franciaországé. *Sapientia pauca!*

IV.

Turin. július 5. 1861.

Olaszország egységének eszméje, mely századok óta legnagyobb bölcséinek s államférfiainak szép álmai közé tartozott, napjainkban rögtön oly erőre kapott, hogy most a nemzet minden tagját áthatja, lelkesíti s nagy tettekre buzdítja; az olasz államok autonómiája még 1849-ben is olyannyira azonos volt az olasz érzettel, hogy a régi tradíciók nyomán még a velencei és toskánai köztársaság sem akart egyesülni Rómával, s midőn szóba jött, hogy mind a három rendelje magát alá — habár ideiglenesen is — a piemonti Turinnak, Flórencz művelt népe feljajdult s felkiálta, hogy még az emlékek és szobrok is fellázadnának az ilyen terv ellen és ime: tíz évvel később Florencz, Milanó, Bologna, Nápoly és Palermó versenyeztek készségökben Turinnak átengedni a kormány székhelyét.

A nemzetegység érzete végre az olasz politika mozderejévé lőn, s azon elv, mely kevés év előtt csak a forradalmárok s száműzöttek jelszava volt titkos társaságaikban, most az összes parlament, a kabinet s a király által karoltatik fel s nem többé forradalmi kiáltványokban, hanem államiratokban hirdtetetik Európaszerte. Szóljunk parlamenti tagokkal, miniszterekkel és királylyal s mindegyike nyíltan kimondja, hogy Olaszország nincs még kiegészítve, s hogy jelen csonka állapotában soká meg nem maradhat. — Mindaddig, míg Róma, míg Velence nem tartoznak az országhoz s az Alpések csúcsai nem képezik a határt, az olasz nemzet nem élvezheti megelégedéssel az alkotmányos élet malasztjait. Olaszországnak ezen világtörténelmi nevezetességű átváltozása leginkább három férfi munkája: (talán egy negyediké is. Szerk.) Mazzinié, ki az eszmét harmincz éven keresztül ernyedetlenül hirdette; Garibaldié, ki azt a kard élével foganatosította, s Cavouré, ki ellentétben az előbbiek-

kel Európa hatalmasságait kiengesztelte a forradalmi eszmével vagy legalább hozzászoktatta következményeihez s a külellenszegülést a lehető legkisebb térre szorította, mielőtt azonban munkáját bevégezhetné volna, a halál határt szabott hazafi munkásságának.

De a nagy államférfi halála nem tett semmi különbséget az olasz egység kifejlődésében, vagy ha tett, legfőlebb csak annyit tett, hogy Ricasoli még férfiasabban s egyenesebben vallja be az olasz nemzet végezeljait: a feloszthatatlan egységet, mint nagyhirű elődje.

Ezek szerint Ausztria és Olaszország közt nem létezhet egyéb viszony, mint a fegyvernyugvásé; e mostani szünetet senki, de senki sem tartja állandónak, vagy békeállapotnak; már csak azért sem, mert ez súlyosan nehézkedik mindkét ország financiai erejére. A harc ily körülmények közt kikerülhetetlen, ha csak Velenze nem kerül békés úton Victor Emanuel kormánya alá, s ugyanazért az angol diplomácia már régen fáradozik valamely módnak feltalálásában, melylyel a békés kiegyenlítést kieszközölhetné. A harcnak kétségtelen elterjedése, melytől az angol kormány borzad, serkenti államférfiainak tevékenységét azon esiklandós kérdés megfajtására, s kétséget nem szenved, hogy a legközelebbi hírlapokban gyakran fogunk hallani e részbeni fáradozásairól. Annyi azonban bizonyos, hogy az olasz kormány a jelen pillanatban még el nem készült a háborúra. Mindaddig, míg II. Ferencz a nápolyi király Rómában tartózkodik s buzdíthatja abruzzói és calábriai híveit, a seregnek csaknem harmadrésze el van foglalva a félsziget déli részeiben, holott a nápolyi sereg szétmállása s Garibaldi önkénteseinek feloszlataása által az olasz had létszáma támadó háborúra teljesen elégtelenné lett. Igaz, hogy a kormány minden erejéből törekszik seregét szaporítani; hogy ötszáz milliónyi kölcsönt kért s nyert a kamaráktól a jövő események fejében; hogy fegyvertárai fel vannak szerelve; hogy arzenáljaiban még éjjel sem szűnik meg a munka; hogy kétszázhusz mozgó nemzetőrségi zászlóalj állíttatik fel a belrend fentartására s az erődök védelmére; hogy a déli önkéntes sereg tisztikara már tökéletesen szervezve van, úgy hogy hat hét alatt egy huszonnégyezernyi önkéntes hadtest talpra állíttathatik; hogy a magyar légió fentartása világosan kinyilatkoztatja az olasz kormány végezeljait; de mind-

amellett nem felejthetjük el, hogy még jövő tavasszal is az olasz haderőnek fele újonczokból fog állani; hogy a francia császár tervei kérdésesek; hogy Európa összes diplomatiája ellenzi a háborút és előre ismervén czélját és terét, minden áron oda fog munkálkodni, hogy a harc kitörését vagy gátolja vagy elnyomja.

Az olasz kormány továbbá már régóta megtanulta a tűrést és várakozást s azért nem rohan könnyelműen oly válságos háború elejébe, mely, ha szerencsétlenül találna kiütni, a már megnyert eredményeket is tetemesen veszélyeztetné. Ezek után bátran ki lehet mondani, hogy az olasz kormány e pillanatban támadó háborúra képtelen, hogy jövő tavasszal készebb lesz ugyan, de mégsem tökéletesen kész, hogy a síkra kiálljon, s hogy e szerint hibás volna azon számítás, mely már a legközelebbi jövőben az olasz kormány részéről háborút várna. Olaszország azonban nincs kizárólag képviselve a carignanói palotában a parlament, s a Piazza Castellón a kabinet által; mert az olasz életnek két sarka van, melyeknek csak egyike mutat Turinra, a másik Caprera felé irányoz s erről szólok majd legközelebbi levelemben.

V.

Turin, július 10. 1861.

Washington születése napján 1855-ben George Saunders, az amerikai consul Londonban be akarta mutatni az európai mozgalom forradalmi vezetőit Buchanannak, az Egyesült-Államok követének, ki már akkor a demokrata párt elnökjelöltje volt. Szívélyes ebédnél jöttünk össze, az olaszok és magyarok hármásával, a francziák, lengyelek s oroszok egy-egy kitünő személyiség által lévén képviselve. Német nem volt jelen, mert a közös szerencsétlenség sem tudta őket pártokká egyesíteni s mindamellett, hogy kitünő egyéniségek száma elég nagy volt, mindenki csak az önszemélyét s tulajdon nézeteit képviselte. — Itt találkoztam először Garibaldi-val, kinek szerény, nyíltszívű, igénytelen magaviseletében senki sem kereste volna Montevideo, a Valtellina és Róma hőst. — 1860-ban láttam őt ismét Turinban a hírlaplevelezők karzatáról, midőn szülővárosának, Nizzának, elidegenítése ellen emelte föl szavát s a hazafiság és indignatio szónokká tevék a hőst. Ez idén, februárban voltam nála Caprerában s később ismételve Turinban ;

meggyőződtem, hogy Szicília és Nápoly felszabadítója sokkal alaposabb és mélyebb államférfi, mint a milyennek akkor tartatott, midőn a siker fényköre, mely gróf Cavourt fogta körül, minden egyéb olasz személyiséget a politikai téren elhomályosított. Juniusban meglátogattam őt sziklafészkében, aggódva mind hazánknak, mind az európai szabadságnak jövője fölött.

A kényelmes gőzhajó, mely Genua és Szárdínia északi kikötői közt tartja fen a kéthéti összeköttetést, huszonnégy óra alatt vitt bennünket La Maddalenába, honnét az útas csónakon evez át a szomszéd Caprerába. Tizenöten voltunk, kik a hőst meg akartuk látogatni, köztük: egy olasz carbonaro 1821-ből, Garibaldinak egyik bajtársa Montevidéoból, egyik barátja Limából Peruban, egyik tagja a szicíliai híres ezernek, hű hajóhaduagya, ki őt kereskedői vállalatban Chinába kísérte volt, aztán több tisztelője Pálermóból, az Abruzzokból, Velenezéből, Nizzából, látogatók Genuából, az olaszokon kívül francia, angol, magyar.

A tábornok magyar táblabírói szivességgel s vendégszeretettel fogadott bennünket egyszerű hajlékában s háromnapos ottmulatásunk alatt elég alkalmat talált minden vendégét kihallgatni s kívánságaikat teljesíteni. Ismervén azonban azon szoros kapcsolatot, mely a velencei s magyar mozgalmat logikai kényszerűséggel egybefűzi, hosszasan s alaposan foglalkozott többször hazánk állásával. Ő a szabadság ügyét az egész világon azonosnak hiszi, kardját azonban legközelebb hazájának szenteli, de az olasz szabadság után nem ismer szentebb ügyet a magyarnál. Óhajításainak legforróbbika az, hogy az olasz nemzet — természetes határai közt — egyesülve, alkotmányosan fejlődhessék ki, s hogy a magyar s lengyel kérdések igazságos és méltányos megoldása után Európa fejedelmei köznegegyezéssel szállítsák le az állandó hadseregeket a lehető legkisebb létszámra, a fölfegyverzett nemzetre bízván a belrend fentartását s az országok védelmét. Így fordíthatatik aztán azon roppant erő s költség, mely most haszon nélkül pazaroltatik el, közhasznú vállalatokra, az alsóbb elhanyagolt osztályok erkölcsi kifejlesztésére és nevelésére. Európa békéjét mindaddig nem tartja biztosítottnak, míg az olasz, magyar s lengyel nemzetek nincsenek kielégítve. Nagy meglepődését fejezte ki, hogy a horvát, magyar és szerb között újra feléledt a testvériség szelleme ;

hogy a határőrök is mostoha sorsuknak javulását alkotmányos formákban s az egyesülésben a magyarral keresik; hogy a szerbek, horvátok és magyarok egyformán állítják, miként a szabadság olyan, mint a gyertya világa, mely nem vesz fényéből, ha lángja más gyertyát gyújt meg. Az oláhok iránt, mint latin nemzet iránt, különös rokonszenvvel viselkedik, azt azonban föl nem foghatja, mikép találkozhatik köztük egyén, ki Bécestől, a centralisatió fészektől s a nemzetiségek elleneitől várja nemzeti kívánságainak biztosítását, nem pedig Pesttől. honnét a román paraszt azon személyes függetlenséget nyerte s kis birtokának azon tulajdoni jogát, melyet a dunai fejedelemségekben nemzeti kormánya alatt is nélkülöz s mely neki Oroszországban kisebb mértékben csak jövőre ígértetik. Nagy érdekléssel tudakozta a tábornok hazai állapotaink részleteit, a kitünő egyéniségek, a külön pártok, a külön ajkú fajok terveit, kívánságait s kölcsönös viszonyait és éles előrelátással megfontolván a jelen válság lehető következményeit mind a két részről, végre azt mondta:

— Bárhol támadjon Európában szabadsági harc, bajtársaimmal együtt ott leszek, mihelyt meg fogok hívni. A kezdeményezést azonban nem vállalom el sehol: én csak ott hathatok, hol azok, kik a zsarnokság ellen küzdenek, valóban kívánják, hogy segítségökre jöjjek: feltolni nem fogom magamat sehol, sen a szabadság ürügye alatt beleavatkozni oly harcba, mely karomat nem tartja szükségesnek. Hivatlanul még oda sem megyek, hová szívem vonzalna édesget: de mihelyt bármely nemzet meghí, becsületbeli kötelességemnek tartom közte megjelenni.

— S mi módon kívánja Ön, hogy meghivassék? — kérdeztem a hőst.

— Puskadurranásokkal — volt a felelet.

Garibaldinak szava varázserővel hat az olasz ifjúságra. s ennek enthusiaszmusa magával ragadja a kormányt.

VI.

Turin, július 11. 1861.

A német viszonyokról nem írhatok oly alaposan, mint az eddig érintett nemzetek s kormányokéről, mert egy-két porosz diplomata kivételével, államférfiaival nem álltam semmiféle összeköttetésben

számkivetésem ideje alatt. Annál többet találkoztam német menekültekkel s köztük sok kitűnő, nagy tudományú s legjobb szívű egyéniséggel. Ezen ismeretségem megerősítette előbbi tapasztalásból merített nézetemet, hogy a német egység nem sikerülhet oly könnyen, mint az olasz. Igaz ugyan, hogy a német nemzet legfőbb vágya az egység s hogy Magyarország független állása a német egység alakulhatásának egyik postulatuma s mégis hiába keresnénk szövetségest akár a felső Duna, akár a Rajna, akár az Odera partjain. Ötven év óta pengetik már sógoraink az egység eszméjét és még sem tudtak feléje közeledni, sőt az első Napoleon ideje óta aligha nem hátráltak e részben, mert alatta a német faj nem több, mint nyolcz vagy tíz államban foglaltatott össze, most pedig harminczban s többen. S e harmincz fejedelem közt több találkozik egynél, ki miniatúr országában népszerű, a német nép pedig büszke sok fejedelme lakjaira s udvaraira. Nem kevésbbé határozó még azon tény is, hogy az egyesült Németlon Franciaországnak nemesak vetélytársává, hanem félelmes ellenévé is nőné ki magát: hiszen nincsen német professzor, ki elfelejtette volna, hogy Alsatia, Lotharingia és a Lille körüli vidék több század előtt német föld volt s a német faj még most is tele van foglaló hajlamokkal. A francia érdekek e szerint nem ellenzik ugyan e kisebb hercegségeknek beolvadását a nagyobb államokba, melyek aztán egymás ellen cselszövényeskedhetnének (mint azt most Ausztria, Poroszország s a déli királyságok teszik) s erejüket elforgácsolhatnák; de nincsen francia, ki, hazája érdekeit tekintetbe véve, a német egységet szívéből óhajtana.

A német egység legnagyobb ellensége azonban sem a francia politika ellenzésében, sem a hercegek s fejedelmek önérdekében nem fekszik, hanem a német faj uralkodó-vágyában, mely miatt mindig olyan érdekek védelmével bibelődik, melyek egységével ellentétben vannak s a német nevet Európa minden nemzetei előtt gyűlöletessé teszik. Csak ritkán lehet találni németet, ki igazságos tudna lenni a szláv faj s különösen a lengyelek iránt; sőt déli Németország legnagyobb része még most is azt tartja, hogy fennállítására Velenczének minden áron való megtartása, s Magyarország beléolvasztása az osztrák örökös tartományokba mulhatatlanul szükséges. S nem is lehet tagadni, hogy kényelmés dolog,

ha cseh pattantyús, lengyel dzsidás, magyar huszár, horvát grancsár s olasz gyalog védik a határokat, hogy a német tudós gond nélkül tanulmányozhassa egyetemi könyvtárának kincseit. Aztán elnyomatva érezvén magát otthon tizenkettedrét zsarnokság által, önérzete fellobban, ha más nemzeteket elnyomhat, vagy csak megemlékezik Machtstellungjáról Velenczében és Tridentben, Magyar- és Lengyelországban, hol kénye-kedve szerint civilizátorkodhatik. Meg kell azonban vallani, hogy van egy párt a németek között, Blind képviseli ezt a menekülteknél, mely nemcsak az olasznak, hanem a magyarnak és lengyelnek is nemzeti jogait elismeri. Ezek az urak nem álmodoznak nagy Ausztriáról, sőt szerencsétlenségnek tartanak. ha ezen halvaszületett eszme valaha életre kaphatna, mert a német egységet megsemmisítené. Ők tehát a szélesebb vagy szűkebb birodalmi tanács helyett azt kívánják, hogy kizárólag azon tartományok, melyek a német szövetséghez tartoznak, legyenek Bécsben egy alkotmányos országgyűlésen egyesítve, melyhez se olasz, se lengyel, se magyar, se horvát, se dalmáta ne tartozzék. Az ily német-osztrák gyűlés gyakorolhatna, szerintük, befolyást Németországra s ellensúlyozhatná Poroszország azon kellemetlen, pedáns, burocrata szellemét, melytől a déli német annyira irtózik, hogy inkább felhagy az egység eszméjével, csakhogy Poroszországba bele ne olvadjon. Ezen nézetek azonban eddigelé nem voltak képesek maguknak politikai súlyt és befolyást szerezni a német udvarokra. A német kabinetek kivétel nélkül helyeslik és támogatják az osztrák kormány politikáját Magyarország irányában annyira, hogy csak minapában is egy európai nagyhatalmasság követe azt mondta nekem, midőn a magyar csendőrségekről szoltunk: «Higye el Ön, hogy azon esetre, ha győzni találnának, nem Oroszországtól kellene félniök, mert ez paralizálva van épen most, hanem a porosztól s a német fejedelmek egész rajától.» Erre természetesen csak azt feleltem, hogy ily conjuncturák közt nem akarnám garantirozni a rajnai tartományokat a beavatkozó feleknek.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy egyelőre semmi német diversióra nem számolhat a magyar, habár a német sajtó és értelmiség tetemes része rokonszenvvel viselkedik irántunk, mert átlátja, hogy Schleswig-Holstein és Hessen-Kassel ügye a magyar

kérdéssel azonos. A német kérdés nem ért még meg s azért többet ezúttal nem várhatunk a németektől, mint hogy Uhland ezen szavaira emlékeztessék Schmerling lovagot:

Noch ist kein Fürst so hoch gefürstet,
 So hochgestellt kein ird'scher Mann,
 Dass, wenn das Volk nach Freiheit dürstet,
 Er es mit Freiheit trünken kann.
 Dass er allein in seinen Händen
 Den Reichthum alles Rechtes hält,
 Um an die Völker auszuspenden
 So viel, so wenig ihm gefällt.

Magasabb helyen pedig elmondhatnák:

Und ist er im Palast geboren,
 In Fürstenwiege auch gewiegt;
 Die Treue wird ihm nicht geschworen
 Bis der Vertrag besiegelt liegt.

VII.

Turin, július 14. 1861.

Kedves Barátom!

Szokásod szerint azt fogod kérdezni tőlem: mi hát azon hat levélnek erkölcsi tanúsága, melyeket régi barátságból nyomattam ki oly időben, midőn a «Napló» csakugyan nem volt szűkében az érdekes tárgyakkal; mi hát bennök az a «moralité», mely a gyermekkorot mulattatja, melyet az érett kor keres?

Erre csak vigyázva felelhetek, honfitársaink azonban megtanulták érteni a félszót is, mely nekik szól s nem a sógoroknak.

A mostani válság meglehet, hogy kibékülésre vezet az 1848-iki törvények alapján. Ha megtörténhetik, vétek volna azt magakadályozni s a nemzet lételet bizonytalan kockára tenni. Becsületos kiengesztelődés azonban csak a törvény alapján lehetséges; mindenki tudja ezt kinn és benn; hiszen még lord Palmerston organuma is, a «Morning Post», csak attól fél, hogy a magyart még a Reichsrathban látandja. Lord Palmerston azonban megnyugtathatja magát, feleletünket aggodalmaira régen megírta helyettünk a vén, becsületos Uhland:

Die Treue wird ihm erst geschworen,
Wenn der Vertrag besiegelt liegt.

Tudom, hogy sokan vannak a hazában, kik az ily békés kien-
gesztelődést nemcsak óhajtják, hanem bizton várják is; bennem
azonban a tizenkét évi száműzés jóformán előlte az optimismust,
s azért kezdettől fogva azon alternatívát vettem szemügyre: hátha
nem lesz kibékülés, s lesz nem annyira provisorium, mint positiv
ostromállapot, az országgyűlés eloszlása, a municipalitások szétker-
getése s bellebbezés, börtönözés, es. kir. rögtönítelő haditörvény-
szék s megkegyelmezés lőporra s ónra. Mi történjék azután?
Kell-e, hogy a magyar a lengyel sorsára jusson s mártýrságban
keresse hazája javát? Vagy pedig kell-e még egyszer a végső esz-
közhöz nyulnunk?

Ezen kérdésre akartam felelni leveleimmel. Meg akartam
mutatni, hogy jelenleg nincs háborúra kilátás; hogy Angolország
minden áron fenn akarja tartani a békét; hogy a francia nem-
csak ma, hanem valószínűleg nyolcz hónap mulva sem akar, s az
olasz nem képes síkra szállni, mindanéllett, hogy a német fejedel-
mek és Oroszország e pillanatban paralyzáva vannak.

Kiben bízzék tehát a magyar ily körülmények közt?

Erre csak egy a felelet: önmagában; nem pedig külsere-
gekben.

Ha önmagában talál erőt s elszántságot, nem fog elhagyatni.
A ki önmagában nem bízik, azt külseregek meghódíthatják ugyan,
de nem szabadíthatják fel: — segítik azokat, kik magukat el nem
hagyják.

Leveleimnek «moralité»-ját két költő fejezi ki, az egyik az
olasz Filicaja, ki másfél század előtt, panaszkodva hazájának elpu-
hultsága fölött, kívánja, legyen férfiasabb, mert akkor:

Non ti vedrei del non tuo ferro cinta
Pugnar con braccio di straniera genti
Per servir sempre o vincitore o vinta.

(Nem látnálak másnak kardjával övezve, vívni idegen népek kar-
djával, hogy szolgálj mindig, akár győzve, akár leverve.)

A másik költő, Byron, félszázad előtt éneklé:

Freedoms battle once begun,
Bequeathed, by bleeding sire to son,
If baffled oft, is ever won!

(A szabadság harca egyszer megkezdve, örökül hagyatva elvérző apától a fiúnak, habár sokszor megakasztva, mindig nyerő.)

S evvel, kedves barátom, istenhozzádot mondok ezúttal s
maradok

barátod

Pulszky Ferencz.

ASPRMONTE.

I.

Ricasoli nem maradt meg soká a miniszterelnöki széken: hiányzott nála a politikai siker által szerzett tekintély, mely Cavournak a működést olyannyira megkönnyítette. A piemonti elem még mindig túlsúlyban maradt a burocratiánál s nehezen tudott megbarátkozni Ricasoli modorával. A francia császár, ki tisztelni megszokta Cavour éles felfogását s azon politikai tapintatot, melyel a forradalmi elemeket fel tudta céljaira használni, de túlkapásainak erélyesen ellenállt s azokat visszautasította; nem tudott a rideg toskánai báró politikai ügyességében bízni, annál inkább, minthogy nézeteik a római kérdésben egyenes ellentétben álltak egymással; a kamarában pedig, melyben a többség Cavour idejében annyira összetartott, hogy minden ellenzék sikertelen maradt, most területiális fractiók kezdtek alakulni. — A király sem szerette a miniszter rideg formáit s ez nem sokára csakugyan megúnta állását, melyben terveit nem tudta valósítani s márcziusban, 1862-ben, lemondott. Rattazzi lépett helyébe. Ezt a király mindig jobban kedvelte, mint Cavourt: ő volt a piemonti mérsékelt szabadelvűeknek parlamenti vezére és már többször ült a miniszteri karszéken, esakhogy mindig oly időben, midőn szerencsétlenség érte a nemzetet. Ő volt miniszter a novarai vereség idejében; ő vette át a tárczát, midőn Napoleon a solferinói győzelem után diadalmenétében félúton megállt s Olaszország reményeinek teljesítését felére szállította le; az élclapok már most is vészmadárnak gúnyolták, ki mindig gyászt hoz az olasz nemzetre s az események csakugyan megerősítették ezen baljóslatokat, mert Rattazzi lett később Aspromonte s végre Mentana minisztere.

Garibaldi nem viselkedett oly ellenszenvvel Rattazzi ellenében, mint a milyen őt Cavourtól mindig távol tartotta. A viszály közte s a kormány közt úgy is megszűnt már, mióta a déli seregnek s tisztjeinek kérdése kiegyenlítettett; sőt a kormány most Garibaldi teoriáját a fölfegyverzett nemzetről nagy részben elfogadta s megengedte, sőt előmozdította a lövészársulatok felállítását minden városban, különösen Piemontban s Lombardiában. Garibaldi akkor Turinba jött s meglátogatta a Pó mentében városról városra a lövészársulatokat. Útja Milanóba s a határ felé vezetett; mindenütt nagy ünnep volt, a hová érkezett s beszédei lelkesítették a népet. Régi főtisztjei, kik nem léptek volt be a seregbe, lassan-lassan körülte csoportosultak s amint így az osztrák határ felé közeledett, híre terjedett, hogy új expeditio készül az osztrák ellen. Egyik magyar tisztje, ki akkor körében volt, nálam jelent meg Turinban Garibaldi izenetével, hogy szeretne velem találkozni; én természetesen tüstént hozzá siettem Sarnicóba, de ott csakhamar észrevettem, hogy valami nincs renden: a tisztok jöttek-mentek rossz kedvűen, Garibaldi maga egészen közönyös dolgokról beszélt velem s maga is visszakészült Genuába és Caprerába. Megtudtam, hogy a kormány a tábornok egyik főtisztjét elfogatta s rendelkezett a katonasággal, hogy az Garibaldit akadályozza, ha ez a békét megtörni s az osztrák velencei határt átlépni merné. Miután ezen ügy egészen el-imíttatott, a legvadabb hírek keringtek a közönségben. Azt beszéltek, hogy Mazzini a királylyal levelezésben állt s egy velencei összeesküvéssel egyetértve, a miniszterium háta mögött terveztek volna egy garibaldinus expeditiót, hogy azonban ezt Rattazzi a francia rendőrség útján megtudta s megakasztotta. — Garibaldi ultramontán ellenei Parodi esetét is kapcsolatba hozták ezen ügyvel. Ezen gazdag genuai bankár t. i. — ki tudvalevőleg a Péter-fillért kezelte — fényes nappal, délben, bankházában három egyén által megtámadtatott s hétszáz ezer frank erejéig megraboltatott. A pénz később előkerült s a tettesek is elfogattak, perök nagy feltűnést gerjesztett s kiviláglott, hogy a politikának nem volt semmi köze ezen rablással, mely merész szemteleusége által nemében egyetlen maradott.

II.

Garibaldi nem időzött soká Caprerában, egyszerre csak azt hal-
lottuk, hogy ismét Siciliában van.

Látogatásának valódi okát nem tudta senki. Híre terjedt, hogy
Görögországba szándékozik a régi görög tartományok visszahódí-
tására s csakugyan Lambros és több tekintélyes görög járkált
körülte, de ő hallgatott terveiről. Néhány meghitt barátjával Mar-
sálába ment. hol 1860-ban az ezer hős diadalmas hadmenete kez-
dődött: innét Calata Fimibe, hol el-ő győzelmét aratta a nápolyiak
felett s Palermo felé ugyanazon úton, melyen azelőtt kis seregét
vezényelte. Jelenléte roppant lelkesedést szült mindenütt: a lakos-
ság hozzá tolongott, mindenki szerencsésnek érezte magát, ha csak
ruháját is érinthette, az ifjuság körülötte sereglett, a nők bálvá-
nyozták. Pallavicini őgróf, ki mint helytartó Palermóban székel s
Garibaldinak régóta barátja volt, nem tudta, mihez tartsa magát;
természetesen a legnagyobb szívéllyel fogadta; de másrésztől
neki is támadtak aggályai s folyvást kért utasítást Turinból, mert
egyáltalában nem tudta, mitévő legyen. Egyszerre csak megjelent a
lapokban egy proclamatio, melyben Garibaldi régi híveit felszólítja,
gyűljenek össze a Palermo melletti fügefafa-erdőben s kövessék. Egy
pár nap alatt egy önkéntes sereg élén állott; régi főtisztjei közül
azonban csak kevesen jelentek meg. Corte volt vezérkari főnöke,
Nullo, Bidischini, Enrichetto Cairoli, a fővezér fia. Menotti itt vol-
tak ugyan, de a régi híre, tisztjei közül alig találkozott egy-ketű,
aki most hozzácsatlakozott volna; a tábornokok, Bixio, Cosenz,
Sirtori, Medici, Tiar, Éber, mind elmaradtak: senki sem tudta, mi
az, amit Garibaldi tervez; a királyt éllette, kiadta a jelszót: Roma
o morte, de ennek keresztülvitele hóbortó álomnak látszott. Egy
pár nap múlva, amint serege a fügefafa-erdőben megszarapodott, a
hegyek felé vonult a sziget középpontjában. Pallavicini most
lemondott állásáról, helyébe Cugia tábornokot, a volt hadügymi-
nisztert küldték Palermóba.

Turinban egyáltalában nem tudtuk magyarázni ezen kalandot.
Mordinival találkozáván, említettem neki, mennyire veszedelmes,
hogy Garibaldi mellett alig van valaki okosabb s higgadtabb barátai

közül, pedig Olaszország nincs még azon helyzetben, hogy megdölgöndolatlan merénylet ne veszélyeztetné existenciáját. Mordini erre megkérdezett, vajon kész volnék-e vele Sicziáliába menni? ha igen, várjak holnap a genuai vasut indóházában, azon vonatra, mely a Rubattino-társaság gőzhajóival ös zekóttetésben áll.

Másnap reggel ott voltam a vasutnál s ott találtam Mordinit több képviselótársaival, Fabrizzi tábornokkal, Garibaldi régi bajtársával, Cadolinivel és Calvinóval, kik a nápolyi hadjáratnál örnagyi rangot viseltek. Ugyanazon coupéba ültünk, de szándékaról egyik sem beszélt közölök, nem is tudtam, történetesen találkozunk-e vagy öszebészéléből. Mordinival s társaival beszélgettem minderről, csak Sicziáliáról nem és utazásunk céljáról. Genuába érkezvén azonban, mindnyájan a gőzhajóra siettünk, mely egyenesen Palermóba indult. Itt már minden tartózkodás nélkül beszélgettünk s egyhangulag azon véleményben voltunk, hogy Garibaldi aligha nem boesátkozott oly oktalan kalandba, mely nemcsak neki, de Olaszországnak is kárúra válhatik; azért jó lesz, ha mi is hozzácsatlakozunk, talán képesek leszünk hatni reá. Meg voltunk egyébiránt győződve, hogy ily expeditiót nem kezd anélkül, hogy a királylyal egyetértésben volna, s ebben megerősített még azon körülmény is, hogy a kormány magaviselete nagyon kétértelmű volt, szóval ugyan rosszalta a szabadsághős új fellépését, de nem gátolta meg, midőn azt oly könnyen tehetne volna. — Garibaldi végczélja nem is lehetett más, mint Róma; hogy lehessen azonban Rómába jutni Sicziáliából, azt csak Garibaldi fantáziája találhatja fel, nem a mienk. Ily beszélgetések közt tölt el az idő a tengeren, míg a hajó Palermóban kikötött. Itt már láttuk, hogy rendkívüli rendszabályok állnak fenn, az utasoknak mindnyájoknak legitimálni kellett magokat, utazásuk célját megmondani, bejelenteni a szállásukat stb. Világos volt, hogy meg akarják akadályozni vagy legalább ellenőrizni a garibaldiinus tisztek beözönlését. Ez azonban alig volt szükséges, mert a tábornok proclamatiói Felső-Olaszországba épen nem hatottak s régi tisztjei távol tartották magokat tőle; az egész gőzösön, mely bennünket idehozott, alig láttam egy-két embert, ki úgy nézett volna ki, mintha Garibaldihoz szándékoznék menni.

Mi is kijelentettük, hogy a Trinacria-hótelbe szállunk s minden akadály nélkül odamentünk. Alig rendezkedtünk azonban el, már

is a helytartó szárnysegéde megjött s meghítt bennünket, látogassuk meg ő excellentiáját és szálljunk a palotába, hol bennünket mint vendégeit szívesen fogna látni. Rövid tanácskozás után csak én mentem át a királyi palotába s nyíltan megmondtam a helytartónak, hogy szándékunk Garibaldihoz menni s őt, ha lehet, rábeszélni, hogy kalandját úgy irányozza, miszerint abból Olaszországra veszély ne következék; hogy nem értjük a kormány eljárását, de a három képviselő Garibaldinak meghittje, ugyanazért nem akarnak érintkezni jelenleg a kormány képviselőjével, nehogy ez Garibaldiiban mindjárt gyanút gerjeszsen. Cugia bevallotta, hogy ő a legnagyobb zavarban van; a kormánytól eddig határozott utasítást nem nyert; mindenesetre örül, ha mi a tábornokhoz megyünk s még inkább annak, hogy neki egy levelet mutattam, melyet a főváros lelkesedésének benyomása alatt Mateucci közoktatási miniszternek írtam, megemlítve, hogy a fiatal nők gyávának jelentettek ki minden úrfit, aki nem csatlakoznék Garibaldihoz, s hogy ennek következtében az összes aranyozott ifjúság mind a tábornoknál sereglett össze csak úgy, mint a kikötő erős, izmos napszámosai. kik közt az ezer hős vezére roppant népszerű volt. A helytartó elolvasta ezen leveletemet, elküldetését irodájának hagyta meg s megkért, várjuk be a miniszter feleletét s azzal induljunk Garibaldihoz. kinek hollétét biztosan ő sem tudja jelenleg. Különben a közlekedésre nézve is azon vidékekkel, melyekbe az önkéntesek vonultak, oly rendszabályok tétettek, hogy ha ellenezné utazásunkat, azt meg is akadályozhatná. E szerint egy pár napig Palermóban maradtunk, úgy is tudtuk, hogy addig, míg az önkéntesek Sziciliában vannak, semmi baj sem történhetik; a veszedelem csak akkor kezdődik, hogy ha sikerülne nekik a száraz földön kikötni s Róma felé nyomni, mit a franczia császár alig fogna megengedni. Garibaldi terve meglehetősen tisztán állt előttünk, hogy ismételni akarja első hadjáratát s hogy felfelé vonulva Nápolynak, serege lavinaként szaporodik oly annyira, hogy ezáltal a kormány is kényszerítve lesz az állítólag veszélyeztetett társadalmi rend helyreállítására. Ez volt az ürügy 61-ben is, midőn a király Szt. Péter territoriumának legnagyobb részét elfoglalta és La Moricière seregét szétverte. Most is megteszi majd az utolsó lépést s bevonul Rómába. Akkor azután büntesse meg, ha akarja, Gari-

baldit, mint ki parancsolatainak ellenére őt ily lépésre kényszerítette.

Kocsit fogadtunk s körülbelül olyan utakon, minőket Magyarország némely részeiből igen jól ismertem, minőket czivilizált országban alig lehet találni, Cataniába érkeztünk, de az önkénteseket nem találtuk még itten, nem is lehetett tudni, hol vannak a hegyek közt; ellenben itt ért utól a helytartó egyik segédtsztje, aki Mateucci feleletét levelemre számomra elhozta. Feltörtem, elolvastam, láttam mindjárt, hogy ez hozzám van ugyan czímezve, de Garibaldinak szól; Mateucci feltette, hogy levelét a tábornokkal közleni fogom, ugyanazért nem épen parlamentáris fordulatokkal szidta Napoleont és a francziákat, kik Rómát még mindig elfoglalva tartják, de a mellett erős színekkel ecsetelte a nehézségeket, melyekbe Garibaldi a kormányt bonyolítja, mi Rómának felszabadítását nem hogy előmozdítaná, hanem talán sok időre is elodázza; ugyanazért felkért, szóljak vele, appelláljak hazafiságára, mondjon le tervéről, oszlassa szét önkénteseit, nehogy a kormányt azon kellemetlen helyzetbe hozza, hogy fegyveres erővel akadályozza meg a kaland további folytatását s ellenségnek tekintse Olaszország nagy szabadsághősét.

III.

Éjjel tovább siettünk s Regalbutóba éjjél után csakugyan megérkeztünk. Garibaldi s vezérkara itt szállásolta be magát egy nagy középületbe; hallottuk, hogy alszik, mi tehát egy rosszul világított nagy terembe vonultunk; találtunk még néhány széket, melyre leülhettünk, körülünk sűrögtek-forogtak az önkéntes tisztek, ott volt Garibaldi fia Menotti, ott Bidischini, de a legnagyobb részt Mordini s Fabrizzi sem ismerték. Körültekintve Mordini figyelemzetett engem egy úri emberre, ki a terem egyik szögletében társalgott, óriási egy alak volt, határozott arczkifejezéssel.

— Nem szeretek ezzel itten találkozni, Bentivenga báró, igazi középkori jellem. Garibaldi hadjárata alatt a sziget belsejében a hegyek közt maga vetette fel magát kormányzónak, sok embert elfogatott, megveretett, megkínóztatott; midőn prodiktátornak neveztettem ki, legelső rendeletem az volt, hogy őt állásától megfoszszam.

Alig mondta el ezt, midőn Bentivenga felénk tartott s udvariasan köszöntve Mordinit, elmondta, miként különösen örül ez alkalomnak, hogy személyesen fejezhesse ki köszönetét, mert mélyen lekötelezve érzi magát prodiktátor úrnak. Mordini esudálkozva kérdezte, hogy miért?

— Uram, — szólt ez, — tudni fogja, hogy bátyám, Bentivenga, néhány év előtt egy összeesküvés élén állt a nápolyi kormány ellen, hogy néhány szomszédja és albarátja elárulta őt, úgy hogy ugyanazon pillanathban, midőn a lázadás kiütött, tüstént el is nyomatott; bátyámat elfogták s agyonlőtték, engem elfogtak. Midőn Palermo bevételének híre hozzánk jutott, magamhoz ragadtam a hatalmat e vidéken s azt mindenkivel éreztettem, bátyám árulóit mind elfogattam s megkínóztattam, elégtételt szereztem nevének, boszúmat töltöttem ki rajtok; de éppen legnagyobb zavarban voltam, hogy mit tegyek ezentúl, midőn Ön oly szíves volt engem állásomtól elmozdítani. Administrálni nem tudok, nem vagyok arra való, hogy politikai szerepet játszszam, boszúmat kitöltöttem, nem volt többé semmi tenni valóm, nem vagyok egyéb, mint egy sicziliai báró, ki meg tudja boszúlni családját. Ezt megtettem, másra nem vágyódtam, s Ön felmentett attól, hogy közigazgatási hibákkal compromittáljam magamat.

Kezet nyújtott Mordininak, ki azt szívesen megszorította: ekkor jött az üzenet Garibalditól, hogy minket vár. Beszélgetett Mordinival s Fabrizzival, aztán hozzám fordult s megkérdezett: «Hát Ön mit csinál itten?» — Megmondtam neki, hogy szíves volt engem barátjának tekinteni, azért tehát hozzájöttem, nem akkor, mikor nézetem szerint okos, nagyszerű vállalatba bocsátkozott, hanem most, midőn olyanba fogott, mit a hideg logikával összeegyeztetni nem lehet. Az öreg mosolygott, megmondtam neki, hogy van levelem Mateuccitól, mely talán inkább neki szól mint magamnak s azt kezébe adtam. Elolvasta, visszaadta e szavakkal: «Jobban tudom én, mint Mateucci, mit teszek s miért teszem.» Ezen szavai megerősítették bennem a gyanút, hogy mégis létezik oly egyetértés közte s a király közt, melyet a kormány legfőlebb gyanít, de bizonyosan nem ismer. Garibaldi folytatta: «Egy óra múlva indulunk, ha csakugyan velem akarnak maradni, készüljenek erős marsra, délben Centorbiban leszünk.»

IV.

Még hajnal hasadta előtt indultunk el a hegygerinczen, seregeknek járatlan utakon, de a sereg, melylyel most marsirozgattam, párját ugyan nem találta sehol a világon. Összesen három ló volt itten, az egyiken Menotti vezette az előcsapatot, a másik a fővezéré volt s táborkari főnöke, Corte, szintén tett szert lóra. Ágyúról, szekereszetről, podgyászról, ambulanceról természetesen szó sem lehetett, az összes szekereszetet legfelebb a mi kocsink képviselte, mely egy pár órával elindulásunk után hagyta el Fabrizzivel Regalbutót s délután Centorbiban ért utól.

Mint jó gyalogló az előcsapattal mentem, egy pár órai mars után azonban egy szőlőben megálltam Menottival együtt s hagytuk az egész oszlopot magunk előtt elhaladni. Különös nép volt bizony az, a sicziliai aristokratia elkényeztetett ifjabb tagjai s mellettök a nép fiai, a legkülönbözőbb fegyverekkel ellátva, itt-ott az autonóm sicziliai csendőrök közül néhány s ismét néhány közkatonája a királyi seregnek: egyszerre azonban szemünkbe tünt egy tizenöt-húsz emberből álló csapat, vadabb kinézésű, mely sokkal jobban fel volt fegyverkezve, mint a többi s edzettebbnek is látszott, de egészen külön állt, nem elegyedett a többiek közé, kik szemlátomást kerülték. Megkérdeztem Menottit, kik lehessenek? azt felelte: «Nem is kételkedem, hogy ezek valóságos rablók, de az egész sereg önkéntes, az csatlakozik hozzá, aki akar; majd eljön az idő, mikor az ily elemektől megtisztulunk.» Félórai nyugvás után ismét tovább indultunk s a legnagyobb hőségben délben odaértünk Centorbiba, mely a sicziliai hegláncznak egyik keleti meredek fokán, a nagy cataniai lapály felett épült; a kilátás leírhatatlan szép volt. A város előtt fogadott a polgármester és tanács, sajnálkozását fejezve ki, hogy a tábornokot és sereget egyáltalában nem látthatja el, mert a kormánytól a legerősebb parancsolat jött e részben s már három napja, hogy még a malmok is szünetelnek lisztet készíteni, 6000—8000 ember számára nincs kenyér ezen kis városban. Garibaldi szeme szikrázni kezdett, mint mikor haragra lobbant; tudta, hogy 6000 ember semmi esetre éhezni nem fog; amit nem adnak nekik, azt ők elvehetik; de minden rendbontásnak legnagyobb ellene lévén, jobb szeretett volna mindent jó szerével elvégezhetni. Mel-

lette állván, észrevettem, hogy a polgármester szabadkőműves, s Garibaldit figyelmeztettem erre, ő tehát megadván a szabadkőművesi jelt, megkérdezte a polgármestert, képes volna-e testvéreket éhezni hagyni, akkor, midőn ezek, ha kell, magok is könnyen elláthatják magokat. Nem akarja, hogy a sereg, melynek zöme fél óra múlva megérkezik, a városban helyeztessék el, kinn fog táborozni, de akkor jól kell azt ellátni, különben képes lehetne a várost is meglátogatni. A polgármester megértette mindjárt az intést és ígérte, hogy mindent el fog követni, nehogy a sereg éhezzen s Garibaldit magát és tisztikarát a városházra hívta meg, hol szerény ebéddel megvendégeltettünk. — Délután, midőn a tábormok rövid időre lenyugodott, Corte bennünket szobájába hitt, ott voltak a főtisztek csaknem mindnyájan s azon kérdést vetették fel: mit tevők legyenek, ha csakugyan azon helyzetbe jutnának, hogy az olasz sereggel mint ellenséggel találkoznak, mert ezen feltevés nem volt már alap nélkül; tudtuk, hogy az egész szigetről Catania szomszédságába pontosítatnak össze a gyér helyőrségek, melyek azonban együttesen számunkat mégis meghaladják; ők a völgyben haladtak előre Catania felé, hová mi a hegy ormain marsiroztunk, Catania körül szükségkép találkozunk kell. A tiszték egyhangulag azt határozták, hogy ily esetben keresztbe tett kezekkel várják be az olasz sereg lövéseit, ők semmi esetre nem lőnek testvéreikre. Épen vége volt az értekezletnek, midőn Garibaldi Mordinival magához hivatott s miután kocsink is megjött volt már, meghagyta, siessünk le Paternóba, keressük ott fel egy bizonyos meghitt emberét s mondjuk meg neki, tartsa meg ígéretét, itt van az idő, a hivek készüljenek, a tábormok reggel maga is ott lesz. Éjfélkor tehát Paternóban voltunk, Mordini emlékezett, hogy van itt egy embere, kit ő még pro-diktátor korában ismert, mi tehát ehhez hajtottunk s előlegesen ezzel szóltunk. Ez csakugyan megmondta nekünk, hogy az, kihez Garibaldi utasított, nagyon kétes egyén, ki talán képes volna a megbizást az olasz tisztekkel is közleni. Mi azonban mégis felkerestük, de csakhamar átláttuk, hogy ez semmi egyéb, mint egy hazafias szédelgő; maga is bevallotta, hogy a paternói polgárság egyáltalában nem garibaldinus, sőt hogy az ily rendetlen seregtől kirablását félti s biztosságát inkább a seregben keresi. Rossz sejtelmekkel telve mentünk tovább Cataniába.

Útban találkoztunk egy csapat rendes katonával. Megállítottak, amint neveinket megtudták, mindjárt kérdezősködtek, mit tevének legyenek? parancsolatjok megakadályozni, hogy Garibaldi önkéntesei Cataniába bevonulhassanak s a tengerparthoz érhessenek; nincs-e remény, hogy e szerencsétlen ügy komoly összeütközés nélkül végeztethessék be; mert minő helyzetbe jönnének ők, ha Garibaldit s önkénteseit megtámadni kénytelenek volnának!? Mi csak azt feleltük, hogy az egész eljárást nem tudjuk felfogni, nem tudjuk, mennyi ebben a valóság, mennyi a komédia; mert annyi bizonyos, hogy ha Garibaldi expedícióját komolyan elleneznék, már régen lett volna alkalom előhaladását megakasztani.

Dél felé Cataniába érkeztünk, itt nagy volt a sürgés-forgás, a város középkori falakkal lévén körülvéve, előre látható volt, hogy a helyőrség igen könnyen megvédheti ezeket s be nem bocsátja az önkénteseket, a nép azonban itten határozottan garibaldinus érzelmű volt, izgatottság jelei mutatkoztak mindenütt, senki sem tudta, mi történhetik. Hírt kaptunk azalatt, hogy Garibaldi Paternónál csakugyan találkozott a sereggel, de összeütközés nem történt, az összes városi lakosság közbe állt a két sereg közé, hozott élelmi szereket mindakettő számára a rövid idő múlva az egyik jobbra, a másik balra tovább indult. Bárnily lihetetlennek látszott ez, még lihetőlenebb dolog is történt: a cataniai helyőrség este felé teljes rendben az egyik kapun kivonult a sziget belseje felé a veres-ingesek ellen, de másfél órával később jött a hír, hogy a másik oldalról jó Garibaldi s az önkéntesek.

Csakugyan úgy látszott, mintha csak szántsándékkal kerülték volna ki egymást, a királyi sereg elvonult s Garibaldi roppant lelkesedés közt belovagolt az önkéntesek élén Cataniába. Természetes, hogy serege itten mindjárt erősen megszorodott s mindennap szorgalmasan gyakoroltatott; itt voltunk tehát egy erődített városban, előttünk a tenger, hátunk mögött közel a városhoz az olasz sereg, hogy fog ez végződni?

Garibaldi a benzés monostorban ütötte fel főhadiszállását, tisztjei itt ebédeltek mindennap; előttünk terült el a kikötő s ebben horgonyozott két olasz hadihajó, mely tehát minden eszénét, hogy kijuthassunk, csaknem nevetségessé tett; de Garibaldi mindamellett jókedvű maradt, terveit senki sem merte kérdeni. Harmadnapra

megjött a francia gőzhajótársaság rendes gőzöse s az olasz gőzös. Délután, midőn a kikötőben sétálgattam, észrevettem, hogy az egyik hajó fedélzetén itt-ott veres-ingeseket látok s nemsokára később Bidischini jött hozzám s megsúgta, hogy amint alkonyodik, igyekezzem a gőzösre jutni. Mordini is felkeresett, hogy Garibaldi hivat bennünket. Elmentünk hozzá s ő Mordininek s Calvinónak több levelet adott át s meghagyta, induljanak el tüstént Messinába s onnét a légközelebbi gőzössel vissza Turinba, ahol utasításait teljesítsék s ezzel búcsúzott. Ekkor, amint nekem kezét adott, azt mondtam neki:

— Tábornok, én el nem hagyom, úgy látom, most kezdődik a veszély, szégyelném, ha ily pillanatban nem kísérném; engedje meg, hogy Ön mellett maradjak.

Garibaldi, úgy látszott, meg volt lepette; Cortéhez fordult s meghagyta, hogy számomra készítse el tüstént a kinevezést tábor-kari ezredesnek.

— Hát ha csakugyan velem akar maradni, — így folytatá, — akkor ott legyen ám este a gőzhajón, Bidischini majd gondoskodik, hogy legyen alkalma odajuthatni.

Amint alkonyodni kezdett, nagy mozgást vettünk észre az olasz hadihajókon; felvontatták a horgonyokat s csakugyan kigőzölögtek a kikötőből. Világosan kikerültek bennünket, mert azt csak nem lehetett feltenni, hogy nem vették volna észre, miként a postagőzösök lassan-lassan veres-ingesekkel telnek meg. Én már azt is gyanítottam, hogy nem akarván bennünket a városban egyszerre szárazföldről és tengerről megtámadni, ami igen könnyű lett volna, de mindenesetre vérontásra adna alkalmat: a hajók azért mentek ki a kikötőből, hogy lesben állva, bennünket a gőzöson, ahol ellenállásra képesek nem volnánk, úgy elfogjanak, mint a halász hálójával a halakat.

Kilencz óra tájban csónakra ültem s a gőzösre felmentem, ez már meglehetősen megtelt, a parton nagy volt a zsidongás, az emberek a csónakok felé tolakodtak, a két gőzösen legfőlebb másfél ezer ember talált helyet, ezek is úgy össze voltak zsúfolva, hogy alig lehetett mozdulni, végre Garibaldi is megjelent az egyik hajó fedélzetén s vezérlő hanggal kiáltott: «silenzio!» erre az összes önkéntesek felkiáltottak: «silenzio». Garibaldi ekkor kiadta a tiszteknek

a rendeletet, hogy a legnagyobb csend uralkodjék, minden hang s világítás el van tiltva, még csak szivarra sem szabad gyújtani, nehogy a királyiak hajóinkat az éj sötétjében a tengeren észrevegyék. A parancs ki lett adva, de csendesség nem állt be, annál is inkább, minthogy a parton növekedett a lárma, azok, akik elmaradtak — épen a selejtesebbek — csak most vették észre, hogy számukra nincsen hely s éktelen lármát ütöttek, sőt midőn erre felelet nem jött, még lőtték is reánk. Távobabb voltunk azonban; mint hogy fegyvereik árthattak volna nekünk. Elindultunk tehát, a két gőzös a sötét éjben közel a parthoz haladott csendesen előre, mi feszülten vártuk, hogy a hadihajók útunkat elvágják s megadásra szólítanak fel, de ezek nem mutatták magokat sehol. Éjjél után a hold is felkelt s habár egy darabig az Aetna árnyéka elfedett bennünket, nemsokára szabad tengeren voltunk s távolról láttunk gőzhajófüstöt. Nem sokára egy nagy gőzös is feltűnt s félénk tartott, de nem volt hadihajó, hanem a marseillei társaság konstantinápolyi postahajója, mely Messinának vette útját. Fényes nap volt már, midőn a szárazföldre értünk, oly síma tengeren, mint a tükör, a melitói határban, hol a part lejtősen ereszkedik le a habokba. Horgonyt vetettünk s a kiszállásolás megkezdődött. Ez két óra alatt a legjobb rendben megtörtént. Garibaldi mindjárt elrendezte az indulást s az oszlop rendesen elvonult előttünk; akkor kérdeztem, mit parancsol most velem?

— Azt, hogy menjen mindjárt vissza a hajóra, Nápolyban adja tudtára a magyar légiónak, hogy jövök, azután menjen Turinba s buzdítsa barátainkat; komoly összeütközés csak a francziákkal lesz Nápolyon túl. Ott elvárom, ha csakugyan nem kerüli a veszélyt.

E szerint visszamentem a hajóra, melyen most én voltam az egyedüli utazó s délben Messinába értem, hol Mordimit s Fabrizzit tüstént megtaláltam, kik nagy csodálkozásukra hallották, hogy Garibaldinak csakugyan sikerült a kiszállás a szárazföldön. Két órával később Nápoly felé indultunk, ahol este meg is érkeztünk. Dunyov ezredes, ki lábát a capuai csatában vesztette el s most itt élt pensióban, mindjárt felkeresett, elbeszélte, hogy Iház épen tegnap ment vissza a légióhoz Nolába, egyébiránt minden utasításainat közleni fogja vele.

Megkértem, adja tudtára Dumas Sándornak, hogy reggel meg

akarom még látogatni, mielőtt indulok s azzal leültem s a «Daily News» számára a mult napok mesés eseményeit hosszasan s részletesen leírtam s későn éjfél után fáradtan aludtam el.

V.

Reggel Mordini szobájába mentem s megkérdeztem, hol ebédelünk; mire ő egy rendőrre mutatván, kit most a szobában észrevettem, azt felelte:

— Látja, hogy vendégem van; fogva vagyok.

Az alatt Fabrizzzi is belépett s a rendőr bejelentette neki — nagy meglepetésére — hogy ő is fogoly. Azon kérdésére, mily alapon merik őt, ki képviselő, elfogni; a rendőr egyszerűen Lamarmora tábornok parancsúra hivatkozott s az ostromállapotra, mely tegnap óta ki van hirdetve, írott rendeletet nem tudott előmutatni. Míg a rendőr Fabrizzzival végezte dolgát, Mordini zsebembe csúsztatá tárczáját, mire én, búcsúzván két utitársamtól, az ajtón ki akartam menni. De itt szintén rendőrre akadtam, ki visszautasított, mert bemenni mindenkinek szabad, ki senkinek. E szerint én is leültem s vártam a dolgok további kifejlését s figyelmeztettem a két képviselőt, hogy tiltakozásukat itt készíthetik. Ők tehát tüstént ünnepeles tiltakozást fogalmaztak, hogy képviselői immunitásuk meg van sértve s ezt a rendőrfőnökséghez küldték, onnét, némi várákozás után hoztak egy formális rendeletet Lamarmorától, mely hivatkozva az ostromállapotra, a három képviselőt a Castel Nuovo erődbe bezáratni parancsolja. Amint a rendőrök ezekkel távoztak, csak egy biztos maradt a szobában, kitől kérdeztem, hogy velem mi történik? Kérdésére megmondtam, hogy én az angol «Daily News» levelezője vagyok s Genuába és Turinba utazom. A biztos egy rendőrre bízott, ki szobámba kísért, hol utitáskámat magamhoz vettem és számlámat kifizettem. A biztos nem sokára visszajött azon jelentéssel, hogy a rendőrfőnöknek semmi kifogása sincs ellenem; azonban rendeli, hogy a rendőr tüstént a hajóra kísérvén s felügyeljen, hogy senkivel se közlekedjem. Felvettem tehát utitáskámat s a rendőrrel a kikötőbe mentem. Amint a hajóra érkeztünk, a rendőr becsületszavamat kérte, hogy vissza nem jövök és senkivel sem közlekedem, s ezzel cabinomban hagyott, hol én Mordini tárczáját

hamar táskámba tettem s egy pár garibaldinus proclamatiót, mely nálam volt, a tengerbe dobtam. — Nem sokára lármát hallok a fedélzeten s amint felmegyek. látom, hogy a rendőrbiztos, ki Mordinit s társait elfogta, itt van a hajón s parancsolja, hogy minden utazó szálljon ki s jelenjen meg a rendőrségnél. Az utazók egy része színésztársulat volt. mely Felső-Olaszországba indult s a színésznők ezen «non putarem»-et nagyon tragice fogták fel; olasz gesticulatióval tiltakoztak az ellen, hogy ők a politíára vitessenek. sőt a primadonna festőien elájult; én pedig a biztoshoz fordultam s megmondtam neki. hogy ezen egész komédia nem szükséges: tudom, ez csak azért történik, hogy engem fogjanak el, a rendőrségnél mindezeket el fogják bocsátani, engem visszatartani; egyszerűbb, ha ezeket itt hagyja s csak engem vezet oda minden feltűnés nélkül.

— Eccellenza, csakugyan igaza van, — volt a felelet s ott hagyva a többieket, engem kísért el a quæsturához. Ott igen előzékeny úri ember fogadott, bemutatta magát. mint signor Amore, rendőrségi titkár, a kerevetre ültetett s átellenben az íróasztalnál helyet foglalt; elővette tollát. láttam, hogy kezdődik a vizsgálat.

Megelőztem a titkárt s elmondtam körülbelül azt, mit ő valószínűleg nekem akart mondani, hogy t. i. roppantúl sajnálom őt oly helyzetben látni, mely engem mindenestre feszélyez. Tudom, hogy ez a körülmények következése, felfogom állásának kellemetlenségét.

— Hogy-hogy? — kérdezé meglepetve.

— Az úr, — szóltam, — galantuomo s most a sbirro szerepét kénytelen elvállalni; Victor Emanuel uralkodása alatt élünk s Önnek úgy kell eljárni, mintha Bomba kormánya alatt szolgálna.

Amore úr mosolygott s azt találta, hogy bizonyos pontig igazságom van s ő csakugyan kellemetlen helyzetben érzi magát, mire ismét közbevágtam:

— Ne gondoljon azzal, értem a helyzetet; Pulszky Ferencznek hívnak. levelezője vagyok a «Daily News»-nak, Garibaldival voltam Siciliában, ebben semmi titok nincs, ezt tudják az Önök miniszterei, bizonyoságul íme itt van Mateucci levele, mely annyira bizalmas és a francia császár politikáját oly élesen bírálja, hogy közretétele

bizonyosan nem volna kellemes a miniszterre nézve, ebből látja, hogy bízik discretiómban.

Amore átnézte a levelet s azt találta, hogy ez csakugyan igen nevezetes, és udvariasan megkérdezett, vajon megtarthatja-e, hogy az aktákhoz csatolhassa, mire természetesen megjegyeztem, hogy ő az úr, nem én, nekem semmi kifogásom sincs, hogy ezen levél a vizsgálati irományok közé soroztassék.

Azon kérdésre, mikor és hol hagytam el Garibaldit, elmondtam, hogy tegnap reggel Melitóban váltam el tőle. Amore meglépetve ugrott fel székéről:

— Hiszen erről mi semmit sem tudunk; — hát csakugyan a szárazföldön van már. Bízhatom-e szavaiban?

— Bízhatik bizony, elhiheti bátran, mert íme ma éjjel megírtam az egész kalandot a «Daily News» számára három íves levélben, a legnagyobb pontossággal: itt van minden, ami az utolsó hét alatt történt.

Ezzel kivettem zsebemből a levelet s átadtam neki. Hozzákapott, belenézett s kedvetlenül letette.

— Hiszen ez angolul van írva.

— Hát bizony angol újságnak nem is lehet olaszul írni, ha azonban úgy kívánja, lefordítom Önnek, tessék írni.

Ezzel kezdtem neki diktálni szakadatlanul két óra hosszat, ő már egészen belefáradt s megörült, mikor a végire jutottunk s elmondhatta:

— Ezt tüstént át kell vinnem a tábornoknak.

Figyelmeztettem, hogy négy óra van már, hogy én még ma nem is reggeliztem, nem is szivaroztam; felkértem, legyen annyi tekintettel irántam s gondoskodjék — ha ezt a szabályok megengedik — ételről és szivarról.

— Uram, — volt a felelet. — természetesnek fogja tartani, hogy további rendelkezésig itten vendégünk marad. Szivarral megkínált s a folyosón keresztül elvitt egy világos, elég csinos szobába.

— Ez, — mondá, — nappal az útlevíl-iroda. négy óraker vége a hivatalos óráknak; ez lesz lakása, míg Önt letartóztatni kénytelenek vagyunk: a bureau-órákban szabadon mozoghat akármelyik teremben, mi szabadságát csak annyiban korlátozzuk, amennyiben az múlhatatlanul szükséges.

— E szerint, — kérdeztem, — mik nekem jogaim, mint államfogolynak? — Szabad-e látogatókat fogadnom?

— Természetesen szabad, csak a nevöket fogják hagyni a quæstor irodában, különben semmi akadály, hogy Önt meglátogassák.

— Akkor aztán szeretném ismerőseimnek tudtára adni, hogy itt vagyok.

— Ez ellen sincs semmi kifogásom.

— Talán bizony feleségemnek is táviratozhatnék, hogy fogoly vagyok, ő majd a miniszteriumnál tehetne lépéseket, szabadságom mielőbbi visszanyesésére.

— Padrone, — volt a felelet. — A szolgának, Genarinónak, megparancsolta, hogy leveleimet elviheti egyenesen a postára, s meghagyta neki, hogy engem becsületesen szolgáljon ki. Azalatt hoztak szivart és ebédet. Amore elment, de szobám ajtaja nyitva maradt s átellenben a folyosón ott állt két fegyveres carabinierié; láttam, hogy miután az elővizsgálat még nincs befejezve, a parancs az, hogy engem «à vista» őrizzenek, azaz szemök elől ne bocsássanak el. Ez engem boszantott, megtöltöttem poharamat borral, megkínáltam vele egymásután a két carabinieriét, megmondtam nekik, hogy barátságot kell kötnöm velök, úgy látszik, tovább is lesz még alkalmunk találkozni.

— Evviva eccellenza. — volt a felelet, mialatt a poharat felhajtották.

Erre megjegyeztem, hogy nem szeretem, ha ebédnél más valaki a számba néz, nem tehetném-e be az ajtót?

— Miért ne? tegye be, ha úgy tetszik.

Erre hamar becsuktam az ajtót, meggyújtottam a gyertyát, kivettem táskámból Mordini tárczáját, elégettem mind a Garibaldi-féle leveleket s csak épen, hogy elvégeztem ezen műveletet, bejött ismét Amore, kit e szavakkal fogadtam:

— Elfelejtette ám a táskámat megvizsgálni, bizonyosan azért jött, hogy most tegye? — s átnyújtottam neki a nyitott utitáskát.

Amore érezte az elégett papír szagát s mosolyogva mondá:

— Tán bizony későn van már? nem vagyok vámkezelő, nem nézek többé bele.

Ágyat hozatott most a szobába s azon volt, hogy, amennyire fogolynak lehet, kellemesen érezzem magam.

VI.

Másnap, amint a rendőrségi tisztek irodáikba bejöttek, bemutatam magamat nekik s megtudtam, hogy kívülem még egy bourbonista fiatal ember tartóztatik le itten, egy dominikánus barát és egy gyilkossággal vádolt órás, földszint pedig a camorristák. Nápolyban t. i. elterjedett egy szövetség, amint mondatott, a társaság legtöbb rétegeiből, mely minden szerződés és adásvétel után bizonyos százalékot követel és kap, mert aki ezt megtagadja, az életét kockáztatja, kikerülhetetlen lévén a camorra boszúja. A kormány ezen szövetkezés ellen erőlyesen lépett fel, a camorristákat még gyanúból is elfogatta s kényszerült lakásra más országrészbe vagy azon szigetekre vitette, melyek közel az olasz parthoz fekszenek. De a bajt tökéletesen kiirtani képes nem volt; most is sokan be voltak zárva a quaestura egyik földszinti helyiségében, mely csak vasráccsal volt elzárva elől s katonák által őriztetett.

Tíz óra tájban hozzám jött Dumas Sándor, az apa, szívesen kezet szorí ott s elbeszélte, miként nem várt levelemre s meghívásomra, hanem mindjárt, amint híre elterjedt, hogy elfogattam, lépéseket tett Lamarmoránál s kezességet vállalt értem, ha megengedtetik, hogy ne a quaesturán tartsanak fogva, hanem a Palazzo Chiatamoncha vittessem, melyet most Dumas Sándor lakott, s ott vendége lehessenek. Be is mutatta Lamarmora feleletét, melyben ezt kereken megtagadja.

Kérdezősködött, miképen jutottam ide, erre elkezdtem beszélni kalandjaimat, mire Dumas gyorsróért küldött, hogy elbeszélésemet hírlapjában mindjárt felhasználhassa. Azalatt megjött Whitehurst Felix is, az angol hírlapíró és Sandonato herceg, kiknek mindnyájának már tegnap írtam volt, s kik szolgálatjukat szívesen felajánlották nekem. Megkértem őket, intézkedjenek úgy, hogy minden nap reggel egyikök a helytartónál jelentkezzék s számomra kérje az engedélyt, hogy rendőrségi felügyelet alatt a muzeumot s Pompéjít látogathassam meg.

Fogságom első napja elég mulatságos volt, a rendőri hivatalnokok közölték velem az ostromállapot következtében lefoglalt hírlapokat és falragaszokat s így volt elég anyagom s időm a «Daily

News»-nak börtönből megírni tudósításomat s a londoni lap csakugyan minden nap közlött egy levelet tőlem a nápolyi börtönből, melyben több politikai helybeli tudósítás foglaltatott, mint a «Times» rendes levelezőjeiben.

Este lármát hallottam a folyosón: Carbonelli ezredest hozták, ki roppantúl szitkozódott és tiltakozott, hogy őt, ki egyike volt a marsalai ezernek s most Garibaldi felhívására régi tábornokát nem követte s csendesen Nápolyban maradt, pusztán azért fogják el, mert ismeretes, hogy Garibaldi barátja. Megnyugtattam, hogy Lamarmora csak jó hírért menti meg, mert akit Carbonellinak hírnak, annak helye Garibaldi oldalán van, ha csak nincs bezárva. Ő kapta a szomszéd szobát az enyém mellett; meghíttam közös vacsorára s fogságunk ideje alatt megbarátkoztunk, sőt a bourbonista szomszédoddal is jó lábra helyeztük magunkat. Ez is tisztességes ember volt; de midőn egy muratista emissariust szintén ide zártak, ki előbb Mazzini híveihez tartozott, ezt a folyosón, hol nappal majd mindig tartózkodtunk, míg helyiségeinkben a rendőrség el volt foglalva, annyira boszantottuk és kínoztuk szavakkal, hogy a rendőrfőnököt megkérte, vigyék akármily börtönbe közgonosztevők közé, csak mentse meg társaságunktól s észrevételeinktől.

Azalatt megjött a hír, hogy az olasz sereg Garibaldi vereségeseivel Aspromonte dombjain összeütközött. Amint egymást mellátták, Garibaldi követői felkiáltottak: «Éljen Olaszország», a seregből hallatszottak szavak: «Éljen Garibaldi», de azért mégis előre indultak. Garibaldi eléjük ment, de ők a vezényszóra rálóttek s egy golyó lábán érte a tábornokot. Elesett, hívei megadták magokat, őt hajóra szállíták, mely a spezziai öbölbe, a vesztegházba vitte. Itt első napokban nagyon keményen bántak vele; Garibaldinak még csak ágytakarója sem volt. Feleségem, Turinban, néhány angol barátinőjével mindjárt gondoskodott legelső szükségleteiről. Mindezek mélyen meghatottak bennünket, a kormány eljárása azonban lassan-lassan megváltozott.

Mínthogy elég időm volt, körülnéztem a quæstura minden helyiségeiben; mindenütt nagy rondaságot találtam; megtudtam, hogy a folyosót s a szobák téglapadozatát csak évek előtt, a király trónra lépte alkalmával zsúrolták fel utólszor s hogy a tisztaságnak leg-

primitivebb feltételei s eszközei sem voltak meg. Piszok és bűdöség uralkodott az épületben; én tehát hosszabb értekezést írtam azon befolyásról, melylyel a tisztaság az egészségre hat, ezen egészségügyi észrevételeimet szépen letisztázva átküldtem a quæstorhoz s tulajdon egészségének érdekében felszólítottam, mosassa meg az egész épületet s rendezze azt úgy be, hogy hivatalnokainak egészsége ne legyen kockáztatva.

A szolgálával sok bajunk volt; rendszeren be volt csípve s parancsolatainkat igen sokszor rosszul végezte. Egyszer késő este, midőn már ágyban feküdtem, álmomból felvert s hozott két fagyaltot. Csodálkoztam, mert nem rendeltem volt fagyaltot; de ha már egyszer felkeltett, meg is ettem azt. Másnap bourbonista szomszédom említette a reggelinél, hogy mégis rettenetes, mily rosszul szolgálják ki az embert, két nőtestvére, volt apácza, meglátogatta őt, fagyaltot rendelt számukra s az elmaradt. Nevetve mondtam meg neki, hogy fagyaltját bizony én ettem meg s nem tudtam megfogni, miként jutok hozzá.

Letekintvén egyszer a folyosóról azon helyiségre, hol a camorristák őrizettek, észrevettem, hogy azoknál valami nevezetes esemény adta magát elő, egy úri embert hoztak be közéjük, ki iránt a többi a legnagyobb tisztelettel viselkedett. Nem sokára megtudtam a szolgálaktól, hogy ezen úri ember nagyon panaszkodik s nyíltan beszél, mikép ő több hivatalnoknak erősen adózott mindig s most mégis el lett zárva. Én ezt Amore úrnak híven elmondtam, ki időről-időre meg szokott látogatni s ő nem is csodálkozott felette, sőt megjegyezte, hogy az nagyon valószínű; mert nem is képzelhető, mily nagy volt a corruptio a Bourbon-kormány alatt, midőn a tisztviselők rossz fizetésök mellett jóformán szabad zsarolásra voltak utalva. Bomba király maga is ismerte a hivatalnokok visszaéléseit s midőn pl. az angol vállalkozó, aki az első rövid vasutvonal engedélyét nyerte meg, a királynál arról panaszkodott, hogy az egyik miniszter folyvást új meg új akadályokat gördít útjába, az egyenesen kérdezte, megkente-e már? Midőn az angol csodálkozva felelte, hogy angol ember nem szokta megvesztegetni a tisztviselőket, a király szárazan odavetette: «Pedig jó lesz, ha teszi.» Politikai erkölcsöségről itten szó soha sem volt s azért a nápolyiak nem is tudtak megbarátkozni a piemonti szigorúbb felfogással.

Barátaim teljesítették kéréseimet s csakugyan minden reggel a legelső ember, kit Lamarmora fogadott, kérésemmel állt elő, hogy a muzeumot s Pompejit látogathassam meg. Kezdetben ezt szemtelen egy kívánságnak nyilatkoztatta ki, később boszankodott s miután ez minden nap megújult a legkülönbözőbb személyek által, végre nevetni kezdett s egy szép napon a rendőrfőnök csakugyan magához hivatott s kijelentette, hogy nagy csodálkozására megengedtetik nekem Trója rendőrbiztos felügyelete alatt a muzeumot meglátogatni. A biztos bőbeszédű nápolyi ember volt s kérésemre meg is mutatta nekem Nápolynak újabb időben létrejött szépítéseit s csak azután kísért a muzeumba, hol a záróráig maradtam becsületszóra; a biztos azalatt meglátogatta közel lakó leányát s csak három órakor jött ismét vissza. Ekkor megkérdeztem, nem ismer-e itt valahol a szomszédságban valami kis vendéglőt, hol kedvünk szerint ebédelhetnénk, mert én már megúntam a kormány költségén való étkezést a quæsturán. Csóválta ugyan fejét, de elvezetett egy vendéglőbe, hol külön szobát nyitottak nekünk, hozattam jó ebédet s jó borokat, mi Trója úrnak nagyon ízlett, még leánya s unokája számára is. kiken, amint elbeszélte nekem, a legnagyobb ragaszkodással csüggött, dugtam zsebébe egy butellát. Ezt ő viszonozni akarta s meghítt egy kávéházba, hogy fagylaltra s kávéra vendége legyek, mert, amint mondta, megszokta, hogy ebéd után fagyfaltot egyék. Amint ezt megettük, megjegyeztem, hogy az én szokásom pedig az, minden fagyfalt után egyet sétálgatni. Megint csóválta a fejét, de engedett; sétálgattunk a tengerparton s csak este jöttünk vissza a fogságba. Harmadnapra Pompéjibe tettünk kirándulást, hová levél által meghíttam nápolyi ismerőseimet, kik valóságos ünnepet rögtönöztek a régi római városban, angolok, francziák, olaszok, a magyar elfogott garibaldinus tiszteletére.

Angolországban oly ismeretes voltan, hogy esetem a társaságban nagy feltűnést és rokonszenvet gerjesztett s lord John Russel csakugyan mindjárt utasítást adott sir James Hudson turini követjének, hogy mindent elkövessen érdekemben az olasz kormánynál. Sir James a sürgönnyt mindjárt közölte feleségemmel, ki elfogatásom első pillanatától fogva aggodalmában folyvást ostromoltatta és ostromolta a minisztereket, hogy szabad lábra helyeztessem. A követ megmondta egyébiránt neki, hogy ezen utasítás daczára semmit

sem tesz a kormánynál, különben igen nagy fontosságot tulajdonítanak személyemnek: azt hinnék, hogy Garibaldi kalandjában az angol kormány is részes volt. mit a francia kormánylapok úgy is hirdettek, a miniszterek engem különben is legközelebb elbocsátanak, már csak azért is, mert nem tudják, mivel vádoljanak s miért fogtak el.

VII.

S csakugyan úgy volt. Fogságom igazi kellemetlenséggé vált a minisztereknek; feleségem minden követ megmozdított Turinban s ostromolta folyvást a minisztereket; hol az egyikhez, hol a másikhoz rontott be s követelte szabadságomat vagy pedig letartóztatásom okát. A miniszterek Lamarmorát s teljhatalmát okolták, nekik ellenem semmi kifogásuk sincs s hogy feleségem zaklatásaitól meneküljenek, hadihajót is akartak rendelkezésére bocsátani, hogy engem Nápolyban meglátogathasson: de ő megfordítva azt követelte, hogy a hajó engem hozzon Turinba. Lamarmora ismét nápolyi barátainnak sürgetésére mindig azt felelte, hogy neki ellenem semmi kifogása, letartóztatásomat a kormánynak jelentette be s attól nem kapott további utasítást. Végre csakugyan több heti fogság után, épen születésem napján, szeptember 17-én elbocsátottak s én másnapra megint örvendező családom körében találtam magamat.

Egyébiránt az aspromontei kaland elég bajt okozott a kormánynak; a miniszterek dühösek voltak ugyan Garibaldira, kinek még mindig sajtó sebe egész Európában a legnagyobb rokonszenvet keltette; de midőn a minisztertanácsban arról tanácskoztak, hogy őt mint zendülőt és pártütőt perbe fogják, mert a kamarák összejövetelét nem várhatják be anélkül, hogy vagy szabad lábra helyezék vagy bíróság elé állítsák, a király közbe szólott, hogy a perbefogatást nem engedheti meg, mert az ily per tulajdon királyi személye ellen fordulna lényegében. E szerint általános amnestia lett ezen kellemetlen ügynek vége, de a kedélyek ingerültsége még sokáig tartott s ellentétbe hozta a nép érzületét azon sereggel, mely az ő bálványára, Olaszország egységének hőisére, lőni s őt megsebesíteni nem átkodott.

Rendkívül kellemetlen helyzetbe jutottak különösen a garibaldinus tisztek, kik a tisztvi vizsgának letétele után a rendes seregben

folytatták szolgálataikat. Ezeket különben is nem igen szerették a katonaintézetekből kijött vagy évek hosszú során előléptetett tisztársaik; a két elem, a királyi és a garibaldinus, még nem forrott össze tökéletesen, midőn az aspromontei összeütközésnek s Garibaldi megsebesülésének híre a vizsályt kitörésre hozta. Egyik ismerősöm, Olivieri, mint kapitány jutott volt egy lovas ezredhez, mely a régi savoyai hagyományok szerint a loyaltás túlzásában kereste dicsőségét. Ebédnél a napi események jövén szóba, az ezredes megjegyezte, reméli, hogy a király agyonlövöti Garibaldit. Olivieri erre elpirult, de hallgatott s midőn az ezredes egyenesen megkérdezte, mit mondana ehhez? csak azt felelte, hogy ez nem volna a legszebb lap a savoyai ház történelmében. Ezen szavak megítélésére az ezredes összehívatta a becsületbiróságot, mely azt határozta, hogy Olivieri adja be önkénytes lemondását tiszti jellegéről. Ez meg is történt; de ő megírta az ügyet a lapoknak, élesebb megjegyzésekkel az ezredes iránt, mire az ezredes adjutánsa párbajra hívta. Olivieri hozzám jött, engem kért fel sekundánsának, megjegyezvén, hogy Lamberti ismeretes mint a legjobb vívó a seregben, hogy vele soha semmi összeütközése sem volt; nem a maga ügyében, hanem ezredeséért akar megvívni, ami mégsem correct. Úgy látszik, hogy nemesak előttem, de máshol is így nyilatkozott, mert míg a párbaj feltételeiről folyt az értekezlet s kardban egyeztünk meg, a két fél történetesen az utcán találkozott s Lamberti Olivieri minden ok nélkül ráütött. Ennek következtében most ez lett a valóságos sértett fél s én még egyszer elmentem a sekundánsokhoz s pisztolyt követeltem; ők azonban a francia párbaj-codexre hivatkozva, mely hét francia tábornagy által alá van írva, a kardnál maradtak, mert a fegyver meghatározása mindig a kihívott felé, ez esetben tehát Lambertié. Ezen nem lehetett változtatni. Olivieri dühös volt, midőn ezt hallotta s kérte tanácsomat. Megmondtam, hogy ily esetben ne gondoljon védelemre, hanem ugorjék előre s húzzon egy hosszú vágást ellenfelének arcán keresztül, nem gondolva azzal, hogy azalatt maga is megsebesül.

Másnap a temető mellett találkoztunk s csakugyan úgy történt, amint tanácsoltam volt; amint a jel a bajvívásra megadatott s Lamberti karját egy fejbégásra emelte, Olivieri a védés helyett előre ugrott s mély sebet vágott ellenfele orrcsontjától füléig, mialatt

maga is fejének hátulso részén könnyen megsebesült. Lamberti egyet ordított fájdalmában s a párbaj folytatására képtelen lett. A szerencse a garibaldinusnak kedvezett.

A kormány és garibaldinus ellenzék közt soká tartott az ingerültség, később azonban ismét kibékültek. Két évvel később, midőn Flórencz volt már az ország fővárosa, Garibaldi Alberto Mario vendége volt villájában, mely Flórencz felett a Bello sguardo-dombon fekszik. Ott ült a ház előtt s látja, hogy Celestino Bianchi, az államtitkár, izzadva jó fel a meredek dombon :

— Kit is keres Celestino úr? — szólítá meg a tábornok már távolról.

— Önt bizony, tábornok, még pedig, remélem, nem kellemetlen ügyben; a miniszter olvasta felszólítását a lapokban, hogy barátai úrjának alá 300.000 frankot némely oly becsületbeli költségek kifizetésére, melyeket a kormánynak felszámítani nem lehetett. A miniszter igen jól tudja, hogy minden számadásai mindig helyesek voltak, de érti, hogy lehettek olyan költségei is, melyek ellen a számszéknek lehetne kifogása s melyeket tábornok úr ugyanazért nem is hozott fel. A miniszter azonban azt tartja, hogy ezeknek törlesztése is az ország becsületében fekszik, ugyanazért a megkívánt összegre való utalványt ezennel átadom Önnek.

Garibaldi mosolygott :

— Celestino úr! gondolja meg, mit tesz, én a pénzt nem fogadtam még el! fontolja meg, nem kötelesség-e visszavinni a pénzt a miniszterhez s az egész dolgot még egyszer megbeszélni.

— Megfontoltunk mindent; fogadja el.

— Ha szavamra nem hajt, elfogadom; de vigye meg miniszterének köszönetemet, hogy az aspromontei expedíció költségeit fizette ki.

Ugyanazon időben Overbeckkel, a német régészszel, kit munkáiból már ismertem, személyesen barátkoztam meg; útban volt Nápolyba, hogy Pompéjiról szóló könyvének új kiadását szerkeszthesse. Meg akartam őt ott látogatni s lementem Nápolyba; ott holmi bourbonista izgatások miatt ismét szorosabb rendszabályokhoz nyultak, melyekről Flórenczben nem tudtam semmit. Amint a hajó megérkezett, hallom, hogy úti levélre van szükség, nekem pedig nem volt. Hátramaradtam tehát, legutolsónak hagytam el a hajót s a

rendőrbiztosnak, ki az útleveleket vizsgálta, megmondtam, hogy Pulszky Ferencznek hívnak, útlevelem nincs; nem tudtam, hogy Flórenczből Nápolyba, olasz városból olasz városba, erre is lenne szükség.

— Tehát Ön az a Pulszky úr, aki itt be volt zárva?

— Igen is, az vagyok.

— Jaj! hogy sajnálom, hogy azon időben nem voltam Nápolyban! Az Ön protectiója több tisztársamat mozdította elő, engem nem ismert. Ön itt fogoly volt, Önnek nincs semmi szüksége útlevéltre.

Bármennyire különösnek lássék ezen észjárás, még is volt logika benne, mert én mint garibaldinus voltam elfogva, most pedig a bourbonisták ellen alkalmazták itten az erősebb rendszabályokat.

Körülbelül tíz napig mulattam Nápolyban, főleg Pompéjiben; visszamenet korán érkeztem a gőzhajóra; elvitettem az órát, volt még elég időm. Körülnéztem s ott láttam a quæsturát, hol annak idejében el voltam zárva; bementem tehát a kapun, s az első, kivel találkoztam, ugyanazon rendőrbiztos volt, ki engem két évvel előbb elfogott. Amint meglátott, elpirult s megkérdezett, mi járatban vagyok itten? mivel szolgálhatna? Megmondtam, hogy bizony semmivel, csak azért jöttem, hogy régi ismerőseimet látogassam meg s neki is kezet nyujthassak.

— Ez Öntől igen nagylelkű, de reám nézve hízegő, mert ezáltal elismeri, hogy signor de Matteót, habár azon kellemetlen helyzetben volt, hogy Önt el kellett fognia, mégis galantuomónak tartja. Most pedig jőjjön; Amore, az akkori titkár, quæstorrá lépett elő, örülni fog, ha Önt megláthatja.

Ezzel bementünk az irodába, ő felrántotta a szoba mindkét ajtószárnját s felkiáltott:

— Quæstor úr, Pulszky megtisztel bennünket látogatásával. A quæstor felugrott üléséről, nyakamba borult, örült, hogy láthat, kérdezte, mit akarok. Megint csak azt mondtam, semmi dolgom, meg akarom nézni még egyszer letartóztatásom helyét. — A folyosón hozám sietett a részeges Genarinó, hogy kezemet csókolja meg, azután pedig kezdte beszélni társainak, kik engem nem ismertek, hogy én itt be voltam zárva, hogy neki minő jó dolga volt akkor, min-

den nap szivar és bor, csak az kár, hogy az egész mulatság nem tartott tovább egy pár hétnél.

— Tán bizony kívántad volna, hogy mostanáig itten üljek ?

— Hát bizony jobb dolgom volna mint most, nem kapok se borralalót, se bort, se szivart.

Adtam tehát neki borralalót és szivart. Láttam, hogy szolgák és tisztviselők jó emlékezetben tartották a magyar garibaldinus foglyot.

MAZZINI.

I.

Késő őszszel egy angol keresett fel, ki nekem finom papirosra kis betűkkel írt levélkét adott át; a levél alakjáról mindjárt rá ismertem, hogy ez Mazzinié, mert ez megszokta a mikroszkopikus betűt s kis formátumot, hogy levelei könnyen el legyenek rejthetők, szükség esetében le is nyelhetők. Évek óta nem voltam többé összeköttetésben a nagy conspirátorral; esodálkoztam, miként jutok hozzá, hogy nekem írjon. A levél a következő volt:

Október 28-án, 1862.

Nem szükséges e kevés szavakban kimagyaráznom, miért volt az lehetetlen, hogy Kossuthal megértsük egymást. Ön ma független, én is merem s becsülöm odaadását, tevékenységét s értelmiségét. Működhetünk-e egyetértve két hazánk felszabadulására? Jövőjük szoros kapcsolatban áll. Van bizodalom Önhez; lehet-e Önnek én hozzám?

Mennyire vannak Önök részökről (forradalmi) működésökkel? Kell, hogy tudja, miként tizenhét hónap óta mindent, amit lehetett, megtettem, hogy Garibaldit s legjobbainkat meggyőzzem arról, hogy a párt egész energiája Velenczére súlyosodjék. Az Ön hazája tekintetéből sürgettem ezt. Ami mindnyájunknak kell, az egy európai felkelés; és semmi felkelés, melynek jelszava a nemzetiség és mely a mozgalmat Párisba vinné, nem jöhet máshonnan, mint egy osztrák háborúból. Ott van most az objectiv pont. Most, mikor Önnek írok, még inkább az, mint valaha. A görög mozgalom következtében az, és azon mozgalom következtében, mely november vége felé Lengyelországban valószínű.

A görög mozgalom célja azon tartományoknak meghódítása.

melyek ma még Törökországnak alá vannak vetve. Ez siettetheti a készülőben lévő mozgalmat. Közvetetlen érintkezésben lévén a déli orosz-szláv bizottsággal, mely Londonban szerveztetett, a szerbekkel, bolgárokkal stb., tudom, hogy az napon, melyen a görög zendülés a határt átlépi, ezen mozgalom kitör. Ez belekeveri Ausztriát, de szükséges, hogy a magyar mozgalom ezt támogassa.

Az orosz ukáz az újonczozás tárgyában Lengyelországban, melynek végrehajtása a lengyelektől elvonná az associatio virágát — Ön tudja, hogy a kormány elhatározta, hogy önkényes választással jár el — épen most arra bírta a központi bizottságot Varsóban, hogy az aetiót kezdje meg, mielőtt ez végrehajtatik. Én időelőttinek tartom a mozgalmat s azon vagyok, hogy akadályozzam. Valószínű, hogy ez nem sikerül nekem. Ez esetben igyekezni kellene, hogy a görög, a keleti dél-szláv, a magyar s a lengyel mozgalom összhangzásba hozassék. Ez elég terjedelmes egy alap volna, főleg az orosz helyőrség egy nevezetes töredékének hozzájárulása által, mely biztosítva van Lengyelországban. Ami bennünket illet, mi az Alpeseknél működneknk Venetiára.

Lehet-e egyetérténünk, hogy ezen alapon minden oldalról működünk? Mily irányt képvisel Klapka, mióta Kossuthtól elszakadt?

Ha Ön bízik kormányunkban és Napoleon Lajosban, mondja meg ezt nekem őszintén. Ezt megvárom Öntől. Ha úgy hiszi, mint én, hogy N. L. az emberek legveszedelme-sebbje, és hogy kormányunkat illetőleg az egyetlen eszköz annak utilizálására az, ha cselekvésre kényszeríttetik, s hogy az egyetlen eszköz ezen kényszerítésre a támadás Ausztria ellen: akkor két hazánk nevében értsünk egyet minden hátsó gondolat nélkül.

Használja fel, ha nincs más eszköze hogy velem egy pár szót közölhessen, azon személyt, ki Önnek jelen soraimat átadja, nem szükséges, hogy nevét aláírja. Mondja meg nekem, van-e valami honfitársa Angolországban, kiből bízhatik? Nekem senkivel sincs összeköttetésem, aki magyar, nem is lesz mással, mint Önnel, ha ezt tartja jobbnak.

Ernesti név alatt 2. sz. a. lakom Onslow Terrasson Bromptonban, Stansfield háza 35 Thurlow Square szintén központ számomra.

Szívből az Öné

Mazzini József.

II.

Tüstént feleltem, hogy Napoleonban még akkor sem volt bizodalman, midőn Magyarországot is bevonta terveinek keretébe; hogy meg vagyok győződve, mikép csak személyes érdekében karolta fel az olasz nemzetiség ügyét; hogy tőle semmit sem várok hazámra nézve. Arról is meg vagyok győződve, hogy az olasz kormány csak akkor támadja meg az osztrákot, ha arra kényszerítve lesz, most azt hiszi, hogy Velenczét talán pénzen vásárolhatja meg. A lengyel felkelést nagy szerencsétlenségnek tartanám; nem bízom sem nemességében, mely a parasztot nem tette szabad birtokossá, sem forradalmáraiban, kiknek ábrándozó nézetei nem a mi korunkba valók s minden fennálló institutiók lerombolásában találják eszményképöket. Annyit tudok, hogy lengyel felkelés nem bírna semmi hatással Magyarországra; magyar mozgalomra ne számítsanak; az csak akkor törne ki, ha Garibaldinak sikerülne a dalmát tengerpartot elfoglalni s Magyarország felé hatolni. — Klapka a rendes háborúban megfizethetetlen, ő még mindig a francia s olasz kormány iniciatíváját várja. A lengyel mozgalom az európai szabadság ügyének nem fog használni, valódi szerencsétlenség.

Erre még egy levelet kaptam Mazzinitől:

November 27-én.

Köszönöm levelét. Nézeteink csak két pontra nézve különböznek: Lengyelországra s azon szerepre nézve, melyet Garibaldinak mindenki javára el kell vállalni.

Ne tárgyaljuk csak Lengyelországot magában. Úgy hiszem, hogy Ön nagyon is összetéveszti a mostani Lengyelországot a régivel. Én érintkezésben vagyok mindazon férfiakkal, kik a mozgalmat vezetik s ezek, eszméik által mind hozzánk tartoznak. Lengyelország nem képviseli többé az aristokrátiát és a katholicismust. De nem ott fekszik a kérdés. A kérdés egy tény körül forog egészen. És, legyen meggyőződve, a lengyel felkelés ténynyé válik. A szervezés ott sokkal erősebb, minthogy nem sikerülne; megvan a testvéri érintkezés a felkelés elemei és az orosz sereg egy része közt. A (forradalmi) munka terjed és terjedni fog mindinkább, bármi történéjék. A felkelés tehát megtörténik, akár hasznosnak tartjuk, akár

nem, tehát számításunkból ki nem hagyhatjuk. És nem tekintve az általános megrendülést, melyet fokozni fog, el fogja távoztatni az orosz actió lehetőségét Magyarország ellenében. — Nézetem szerint Garibaldinak nem kell elhagyni Olaszországot. Nem változtatjuk meg operationális bázisunkat, mikor az jó. Garibaldi egy felkelés élén az Alpeseekben sokkal hasznosabb a nemzeteknek, miut bárhol másutt. A szolgálat, melyvel mi Magyarországnak s a keleti népeknek tartozunk, az, hogy 200,000 osztrákot elfoglalunk a velencei háború által, s erejének egy másik részét a török határra vonjuk. Minden nevezetes garibaldinus expedíció az Adrián keresztül lehetetlen, ha csak avval nem kezdjük, hogy kormányunkat felforgatjuk.

Felkelés a hellén-török tartományokban, felkelés Szerbiában, felkelés és háború Venetiában, ime ez a tervem: csak hogy akkor biztosaknak kellene lennünk egy felkelésről hazájában. És akkor a lengyel felkelésnek is lesz haszna.

Nézete Klapkáról tökéletesen megegyez az enyémmel. Hogy is lehet, hogy ő nem látja át, mikép soha sem lesz rendes háborúnk Venetiáért, ha csak a felkelés, a rendetlen kezdeményezés nem helyezi a kormányt bukása és az actió közé.

Amit két levelem tartalma értelmében Öntől kérnék, az: terjeszteni Magyarországon az eszmét, hogy egy garibaldinus felkelés esetében Venetiában s ha általános mozgalom üt ki Szerbiában, kötelesség szintén felkelni: oda működni, hogy ha csak lehet érintkezés eszközöltessék magyarok, szerbek és olaszok közt; oly módon, hogy kölcsönös biztosítások és kötelezettségek cseréltessenek ki a kijelelt alapon: — felbátorítani ezeket s azokat; — engem mindenről tudósítani, a mit kormányunk és a Tulleriák terveiről felfedezni képes volna. — s a magyar elemeket szervezni, melyek most Olaszországban találtnak, hogy bele illesztethessenek adott időben azon katonai szervezetbe, melyet önkénteseink közt készítek.

Indulhatunk-e szövetségben ezen alapon?

Barátimnak megmondom, hogy Önben bízzanak. Ami Garibaldit illeti, Önnek tudnia kell, hogy jelenleg testvéreleg szövetkezve vagyunk; szó nélkül is természetes, hogy azon actióban, melynek terrainumát készítem elő, a vezérszerep az övé.

Az Öné és az ügyé

Mazzini József.

Erre ismét feleltem, hogy magyar felkelésre csak akkor lehetne számítani, ha a háború következtében idegen sereg már szomszédságában van. Nem bíztam semmiképen azokban, miket Mazzini a kész szervezésről írt: tudtam, mily jelentések érkeztek Kossuthhoz, hogy nálunk is minden megyében hány emberre, hány lóra lehet számítani, mint biztosra, oly részletesen, hogy már azért sem adhattam azoknak hitelt. Nem kételkedtem ugyan a forrongásról az egész dél-szláv világban és Görögországban, de az általános felkelésben nem hittem. Januárban azonban mégis kiütött a lengyel forradalom s nem volt rögtön elnyomható: igazsága volt Mazzininak, hogy ez oly tény, melylyel számot kell vetni; ez azonban nem hatott a Balkán-félszigetre, hol a mozgalom az orosz parancsra várt, nem pedig az európai forradaloméra. Magyarország természetesen nem kelt fel, s én Mazzini csodálkozására, hogy nálunk semmi sem történik, még a következő levelet írtam neki:

Turin, február 1-én 1863.

Drouyn de L'huys jegyzéke után Magyarország elvesztette bizodalmit Napoleonban: Aspromonte után nem hisz többé Victor Emanuelben és kételkedik Garibaldi sikerében. Ezáltal a forradalmi párt vesztett terrainumot s mintán Olaszország a tétlenség politikáját fogadta el, Deák lett mindenható Magyarországon. Deák neve annyit jelent, mint dynastikus ellenzék, forradalom ellenit, mely ép úgy ellenzi a Schmerling-féle központosítást, mint a zendülést. A szélső pártok is közeledtek hozzá, ő áll jelenleg a közvélemény élén Magyarországon. Programja az 1848-iki törvények elismerése, az országgyűlés összehívása s ezen törvények revíziója az országgyűlés által, mely Ausztriának concessiókat tenne; elismervén az osztrák sereg egységét, de fentartván az újonczozásnak minden évben történendő megszavazását. A pénzügyet illetőleg követelni fogja a magyar pénzügy elkülönzését az osztráktól, külön administratiót az adóra nézve, a budget, a seregnek száma s az adótörvények a magyar országgyűlést illetnék s Deák egy országgyűlési bizottságot indítványoz esetről-esetre, a mely a bécsi Reichsrath bizottságával érintkeznek.

Ily alapon nem lehetetlen még a kiegyezés; de Schmerling nem engedheti meg, mert ez a februáriusi alkotmány érvényességét

tagadná. Ő még egy erdélyi országgyűlés kísérletét meg akarja tenni. Tudósításaim szerint ezen kísérlet nem fog sikerülni; mert ámbár az erdélyieknek egy új, reformált közigazgatást octroyáltak, az országgyűlés többsége mégis megtagadja a képviselő-küldést a birodalmi tanácsba. Horvátország küldene ugyan képviselőket azon feltétel alatt, hogy a kormány megalakítja a hárommegy királyságot, azaz, hogy megszüntesse a határország institutióját s a vidéket Dalmátországgal együtt Horvátországgal egyesítse. Schmerling azonban nem fogad el soha ily eszméket.

A tartományi gyűlések közt csak kettő van, mely figyelmet érdemel, ez a csehországi s a galiczi (osztrák-lengyelországi). Csehországban a szláv parlamentáris kisebbség, mely a nép többségét képviseli, veszekszik a német többséggel, mind a két párt dynastikus, épen nem forradalmi. Galicziában a parlamenti többség ellenkezésben van a központi kormánynyal s Orosz-Lengyelországnak dolgai nagy befolyással lesznek ezen tartományi gyűlésre.

Mindezen országokban Garibaldi még mindig nagyon népszerű s amint a forradalmi áramlat felszínre jő újra, nevének hatása sokkal nagyobb, mint mind a helybeli főnököké kivétel nélkül. Amint Olaszország kész az actióra, lehetne szervezni egy mozgalmat, de azelőtt semmi esetre s ha Olaszország passivitásában megmarad 1864-ig, úgy Magyarország, mint Horvátország, valószínűleg kiegyezik az osztrákkal.

Lengyel mozgalomnak nincs semmi befolyása Magyarországra, szerb mozgalomnak talán lehetne, főleg a déli részekre, a határ-őrvidékre és Horvátországra. Romániának van befolyása az erdélyi oláhokra.

Mazzinival többé nem találkoztam, távol maradt hazájától: végre midőn mellbetegsége szükségessé tette az enyhébb éghajlatot, idegen név alatt jött Pisába, ahol meghalt. Nincs olasz, ki nem ismerné el azon szolgálatokat, melyeket hazájának tett. Míg Cavournak, Garibaldinak, Victor Emanuelnek mindenütt emelnek szobrokat s emlékeket: Mazzini emléke csak irataiban s a nemzet szívében áll fenn.

AZ OLASZ EGYSÉG ALKOTÓI.

I.

Az olasz államnak oly kiterjedésben való megalapítása, hogy abban az egész félsziget Siciliával és Szardiniával egyesül, oly nagy-szerű tény az újabb kor történetében, hogy a civilizált világ általános rokonszenvét költötte fel. Mindenki örült, hogy azon ország, mely az újkor civilizációjának bölesője, az idegen uralom és befolyás alól felszabadúl s hogy azon nemzet, mely eldarabolva a múltban oly nagy szerepet játszott, most ismét szabad institutiók alatt versenyre léphet az európai nagy nemzetekkel s elfoglalhatja azon állást, mely tehetségeit megilleti. Olaszország egységét igen soká lehetetlennek tartották, annak nyilatkoztatta ki földrajzi okokból már első Napoleon, aki sohasem felejtette el, hogy eredetére nézve olasz, s önéretet tudott önteni azon fajba, melyet szomszédai, elpuhultsága miatt, lenézni szoktak. — Napoleon egyesítette az egész Alpes-alatti térséget s megadta annak az olaszországi czímet, mostoha fia, Beauharnais Eugén, kormánya alatt; de mellette meghagyott egy újonan alkotott Etruriát, melynek saját nővére, Eliza, volt kormányzónője; Rómát közvetlenül bekebelezte a francia császárságba; Nápolyba sógora, Murat királysága alatt, behozta a rendezettebb közigazgatást s a Code Napoleont. A waterlooi csata után Olaszországba is visszakerültek a régi urak, a régi elnyomás, a reactio. Ez ellen esküdtek össze a carbonárik, de czéljuk nem volt Olaszország egysége; ők csak alkotmányosságot és parlamentáris formákat akartak behozni a különböző országokba; de kísérletöket, mely itt-ott sikert aratott s az egész félszigeten el volt terjedve, csakhamar leverte a szent szövetség missiójából az osztrák sereg. Az olaszok 1830-ban és 48-ban sem voltak szerencsésebbek; de

akkor már egy új eszme: Olaszország egysége tünt fel a köztársasági szellem mellett, mely Olaszországban, a régi idők tradíciója által szentesítve, mindig fenmarad. Olaszországnak leghőbb barátai is még mindig utopiának tartották az olasz egységet, sőt midőn Cavour Napoleonnal megegyezett az osztrák háborúban, az egység eszméje sem az egyiknek sem a másiknak nem volt céljában; ez csak lassan fejlődhetett ki s valósulhatott az események váratlan fordulata s néhány providenciális férfi összeműködése által. Magában egyikök sem lett volna képes a nagy cél elérni: természetöknél. politikai és társadalmi állásuknál fogva különböztek egymástól. nem is érintkeztek soha mindnyájan s Olaszország egysége mégis összehangzó működésök eredménye. Ezen férfiak: Mazzini, Cavour. Garibaldi és Victor Emanuel. — Nekem azon ritka szerencse jutott osztályrészül, hogy mind a négygyel kisebb-nagyobb mértékben érintkezésbe jöhöttem.

II.

Mazzini, egy genuai orvosnak fia, már első ifjúságában belekeveredett a politikai mozgalmakba s kénytelen volt külföldre menekülni. Életének legnagyobb részét a Svájcban s Angolországban töltötte. Ellentétben a carbonári összeesküvéssel alapította a «Giovine Italiát», az ifjú Olaszországot, mely nem követelt esküt s titkos forraságokat a felvételnél, hanem nyíltan prédikálta Olaszország egységét, a köztársaságot és az olasz társadalmi élet reformját. Onzetlensége, áldozatkészsége, melylyel egész vagyonát a nemzeti mozgalomnak feláldozta, egyszerű életmódja s azon meleg hazafiság, mely egész lényén előmlött, csakhamar őt tette az olasz ifjúság bálványává; munkái, melyek keményen el voltak tiltva, mindinkább terjedtek el Olaszországban s az olasz kormányok üldözése, mely elől oly sok embernek ki kellett vándorolni, folyvást szaporította Mazzini barátainak s eszközeinek számát, kik mindig készek voltak bármily merényletben részt venni, mely lehetségessé tenné, hogy hazájokba kerülhessenek vissza.

Minden elégedetlen, minden összeesküvő Mazzinihoz fordult; az ő keze benn volt mindazon számtalan kísérletekben, hol Nápolyban, hol Toskánában, hol Modenában és Lombardiában, melyek az olasz ifjúságot harmincz esztendőn keresztül a vérpadra és a bör-

tönbe vitték. Csak a szicíliaiak nem jutottak Mazzini befolyása alá, felkelési kísérleteik önállók voltak mindig, a szigeti mozgalom külön természetű maradt; ott nem annyira az olasz egység eszméje, mint a függetlenségé Nápolytól volt az uralkodó.

Mazzininak csak egyszer mosolygotta szerenese, midőn 1848-ban Rossinak, a Guizot iskolájához tartozó doctrinair miniszternek ismeretlen kezek által azon pillanatban történt meggyilkoltatása után, midőn az épen az országgyűlés megnyitásához sietett, a pápa Rómát elhagyta s ott a köztársaság kiáltatott ki. A rómaiak a régi köztársasági traditiókat tartották fenn akkor is; de jellemző, hogy nem consuloknak kezébe adták a hatalmat, hanem három triumvirába. Ezek közül azonban csak Mazzini volt valóságos államférfi s csak úgy mint Kossuth Magyarorszában, több hónapon keresztül a kormánynak feje. Még ellenségei sem tagadták, hogy kormányzatának ideje alatt a legnagyobb rend uralkodott nemcsak Rómában, hanem még oly helyeken is, melyek a politikai szenvedélyek túlkapása által hírhedtek voltak; Ravennában, hol a politikai gyilkosság utolsó időkbén mindennapos volt, a rend a legrövidebb idő alatt tökéletesen helyreállott. — Lord Palmerston maga, ki Mazzininak s tanainak sohasem volt barátja, világosan elismerte, hogy Róma ezer esztendő óta nem látott jobb s rendezettebb kormányt, mint Mazzini administratiója alatt. Ez azonban nem consolidálhatta magát. Napoleon, ki már akkor is tervezgetett, mikép tehesse magát Franciaországban egyeduralkodóvá, sereget küldött a római köztársaság ellen, de követje, Lesseps, aki később a szuezi csatorna megépítése által lett világhírű, oly annyira nem értette meg urának rejtett szándékát, hogy a római köztársasággal egyességet kötött, holott nem a béke kieszközlése, hanem a fegyveres foglalás volt a francia expeditió valóságos, titkos célja. Rövid fényes védelem után, mely Garibaldi nevét tette világhírűvé, Rómának is meg kellett adni magát s Mazzini ismét Angolországba menekült.

A triumvirátus kormánya s Róma védelme alapította meg Mazzini tekintélyét sokkal szélesebb körben, mint azelőtt; azóta, mondhatjuk, az európai mozgalom központjává lett; összeköttetésben volt a lengyelekkel, francziákkal, románokkal, spanyolokkal, csak az oroszok és németek maradtak tőle idegenek. Az oroszok egyáltalában nem európaik, a nomád törzsökök földbirtokközössége azon

alap, melyre a társadalmi viszonyokat akarják építeni, a németek közt pedig minden menekült sokkal okosabbnak és praktikusabbnak tartotta magát, mint Mazzinét s ugyanazért lenézték őt, nem is vágyódtak arra, hogy megismerkedjenek vele. Ez egyébiránt nem volt egészen könnyű: mert Mazzini elvonulva élt, kerülte a társaságot, meglítt barátjaival Londonnak valamely félreeső részében megvonult: gyakran álruhában — mert mind a francia, mind a német rendőrség figyelt reá s elfogta volna, ha megismeri — utazott, hol a Svájcba, hol Olaszországba: ő volt különösen az osztrák rendőrségnek ijesztője; mindenütt találták nyomait, sehol őt magát. Egyszer azt olvastuk az osztrák lapokban, hogy egy rendőr ráismert Mazzinira épen azon pillanatban, midőn szamarat maga előtt hajtva, az osztrák határt a Svájc felé lépte át. Nevettünk s azt találtuk, hogy ha ez igaz, csakugyan volt számára Mazzini mellett, csak hogy nem az, melyet ő hajtott. Igaz, hogy a nagy olasz agitátor sok kísérlete közül egy sem sikerült, hogy számtalanok jutottak tervei által börtönbe és vérépadra, hogy a mátyrok száma izgatásai következtében mindennap szaporodott, de azért mégis bízott benne minden olasz s a nemzeti egység eszméje, mely Olaszország tradícióival a római birodalom eleste óta egyáltalában ellenkezik, általa lett népszerűvé s gyökerezett meg végtére még azoknak lelkében is, kik Velenczének, Toskánának, Sziciliának vagy Nápolynak régi dicsőségét és szorosabb hazájoknak függetlenségét tartották első vonalban szemök előtt. Mazzininak, mint minden prófétának, voltak apostolai, kik vakon hittek benne s nem annyira discentiáltak vele, mint nézeteit kifejlesztették és parancsait teljesítették. Ezek közt legnevezetesebb volt Maurizio Quadrio, az ő jobb keze és gróf Aurelio Saffi, egyike a három római triumvirnek 1849-ből, aki később Angolországban megházasodott, Oxfordban tanár volt s most a köztársasági pártnak Olaszországban általánosan tisztelt vezetője, csak az a baja, hogy nincs oly monarchista, aki tőle félne. — Mazzini visszavonultságában is Európa nagy része felett elterjesztette hatásának és összeköttetéseinek szálait. Sok angol nő rajongott érte, vagyis inkább eszméjeért, s kész volt leveleit s megbízásait bárhová elvinni: őt magát elfoglalták bölesészeti s politikai eszményképei. Napoleon herceg, ki őt egy időben szintén felkereste volt, azt találta, hogy kizárólag képzeldésből, szivarból és

és kávéból él. Még ellenségei is elismerik, hogy az egységes Olaszország eszméjének népszerűsítése s általánosítása az egész félszigeten az ő érdeme.

III.

Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni, mint Mazzinit és Cavourt, a mindig reményekkel telt fúradhatatlan conspirátort és a praktikus államférfit, aki tudott várni s mindig csak az utolérhetőt tűzte ki céljául. Már külsejökben is feltűnt ezen különbség. Mazzini sovány alakjával, hosszúkás halvány arcával, melyet fekete szem világított meg, egy nemes gondolkozású bölcész vagy költő benyomását tette. — holott Cavour zömök teste, telihold borotvált arca inkább jómódú földesurat, mint nagy státusférfit gyanítottatott, ha csak szellemes szemei, melyeket azonban pápaszem fedett el mindig, nem vonták volna magokra a figyelmet. E két férfi nem találkozott soha az életben, nem is becsülték egymást. Cavour Mazzinit mint ábrándozó conspirátort és szenvedélyes republikánust veszedelmes elemnek tartotta minden tekintetben. A piemonti államférfi a maga terveinek kivitelénél a francia császár közreműködésére szorult, holott Mazzini ebben a szabadság s az emberiség haladásának legnagyobb ellenségét látta s ugyanazért folyvást összeköttetésben állt ellenségeivel, kik a császár élete ellen összeesküvéseket forraltak.

Cavour egy régi piemonti család másodszülött sarjadéka volt. A Rocca Cavour romjai a waldensisek völgyének bejáratánál fennáll és szól a család régiségéről, melynek hagyományai Camillo grófban is annyira éltek még, hogy mintán a Code Napoleon behozatala által az első-zülöttségi rendszer megszűnt, mégis, nehogy a család birtoka több ágra szakadjon, de egy kézben egyesítve maradjon, soha meg nem házasodott. Anyai ágon a genfi patricius családokkal állott összeköttetésben, kiknek financiaiális ügyessége és tudományszeretete reá is átszállt. Mint fiatal ember katonai pályára lépett, de ezt nem sokára elhagyta. Midőn az alkotmányos élet Carlo Alberto alatt Turinban meggyökerezett, Cavour is képviselőül jelent meg a kamarában; kezdetben a conservatív oldalon, de ennek klerikális árnyalatától eltért s nem sokára pártvezér és miniszter lett s ámbár szónok nem volt, oly befolyást szerzett néze-

teinek a kamarában. hogy annak ellenállni nem lehetett. Politikai eszméinek keresztülvitelére a haladópart vezérével, Rattazzival egy időre egyesült, ámbár vele nem igen rokonszenvezett. Fel tudta használni mind a talentumokat, melyek a kamrában nyilatkoztak. még Brofferióval is, a szélsőbal vezérével. kinek szónoklatát mindenki bámulta, mindig jó lábon tudott állni. — Az olaszok, bármely párthoz tartoztak legyen. csak a republikánusokat kivéve. mindig bíztak Cavour diplomatiájában és benne látták a renaissance nagy diplomatáinak méltó utódját. A király is bízott benne. de személyesen jobban szerette Rattazzit, mert Cavour sokszor ellent is tudott mondani Victor Emanuelnek. Általánosán elterjedett hír volt, hogy a király egyszer elmondta Cavournak, hogy régi szeretőjét, Rozináját, el akarja venni. Cavour meghökkent s ismerve úgy a turini társaságot, mint Rozina műveltségének elég alacsony fokát, rögtön azt felelte: ez lehetetlen. s midőn a király kérdezte, miér. legyen ez lehetetlen. megemlítette, hogy Rozina nem is mindig híve a királynak, mire ez neheztelve bizonyítást követelt, vagy az állítás visszavonását. Cavour időt kért, három hónapot, s távozott. A király segédjével tüstént lóra ült s a Mandriába vágatott, hol Rozina lakott: megmondta neki, hogy Cavour hűtlenséggel vádolja, hogy ő ily vádat nem tűrhet, hogy három hónapot adott, mialatt Cavour bizonyítást szerezzen: tehát három hónapig vigyázzon magára, különben — így végzé — mindketten megvagynk — löve.

Cavourban nem hiányzott a humor. Egy ellenzéki képviselő, híve Rattazzinak, interpellálta egyszer, vajon igaz-e, hogy a francia kormány Toskána és az Emilia annexióját rossz szemmel nézi. el nem ismeri, sőt tiltakozott volna ellene. Cavour, ki már egy előbbi interpellatio következtében ingerültnek látszott, erre indulatosan felszólalt: hogy az ily kérdések indiskrétek, hogy sokszor az országra nézve veszedelmesek, mert a felelet compromittálhatja a jó viszonyt, mely az udvarok közt létezik: de miután hazafisága kétségbe vonatik, ő mindezekkel nem gondol s most fog felelni, bármi legyen a következése. Rattazzi erre felugrott s összetett kézzel kérte: ne szóljon egy szót se, a kamara többsége nem kívánja a feleletet. Mire Cavour haragosan körülnézett s folytatta: «De fogok szólni, akarok szólni s kijelentem» — a kamara feszültsége a legnagyobb pontra hágott — «hogy Franciaország beldolgainkba s az

annexióba soha bele nem egyveledett, s hogy most is, mint mindig, a legbensőbb viszony uralkodik a két udvar közt.» Általános derült-ség követte e szavakat s mindenki érezte, hogy Rattazzi sült fel.

Cavour kezdetben az olasz egységet szintén oly elérhetetlen álmképnek tartotta, mint minden gyakorlati államférfi Európában. Ő csak oly Olaszországról álmodott, mely az Alpeseektől az Apen-ninig terjed és a Pó egész medenczéjét foglalja magában gazdag ré-tjeivel, melyeken az öntözés következtében kilenczszer kaszálják a füvet; rizsföldjeivel és az emelkedett részen eperfaival és szőlőivel, szóval azon Olaszországot, mely a selymet, rizst s a sajtot ter-meszti; Piemonthoz Lombardiát és Velenczét, a modenai és pár-mai herczegségeket, azon térséget, melyet csak a politika, de nem a természet, különböző tartományokra osztott fel. A lakosság is a kulturának csaknem ugyanazon színvonalán áll, munkára edzett és szorgalmas, leleményes s egészben véve jómódú, mely a pedáns és szigorú, de nem igazságtalan osztrák közigazgatása alatt a rendhez és fegyelemhez hozzászokott. Cavour csak azon részeket akarta egyesíteni, melyek az első Napoleon idejében Beauharnais alkirály kormányzata alatt is egyesülve voltak. Tervei nem terjedtek az olaj-termesztő Apennin vidékére, melynek lakói Toskánában lágyabbak, a Romagnában vadabbak s egyáltalában a felső-olaszországiakkal nem rokonszenvezők. Ő csak a savoyai ház birtokainak lehetséges legnagyobb kiterjedését tűzte ki céljául. Olaszország egységét Mazzini utopiájának tartotta. De még ez is oly merész tervnek látszott, hogy minden régi diplomatát csak megvető mosolyra indított. — A savoyai ház végzetes novarai veresége után Cavour az állam minden erejét arra fordította, hogy a sereget újra szervezze s harczképessé tegye. Már három évvel később kiütött a krími háború a nyugati két nagy hatalom és Oroszország közt, mely a német barát-ágban, mint mindig, bízhatott s habár az osztrák háladatlanság ellen nyíltan panaszko-dott, mégis biztos volt, hogy ez mégsem lépi túl a neutralitás hatá-rát. A szövetséges hatalmaknak nem kedvezett annyira a szerencse, hogy az egész ügyet röviden végezhetnék volna el, volt tehát szük-ségök a szövetségre s Cavour igen ügyesen használta fel ezen alkalmat; mindamellott, hogy a kamarában az összes tekintélyes ellen-zék képtelenségnek s hóboros politikának tartotta azt, hogy a Sub-Alpin királyság oly háborúba egyveledjék, melyhez semmi

köze sincs, szövetséget kötött a francia s angol kormány-
 nyal, és egy hadtesttel járult hozzá a nyugati nagyhatalmak tábo-
 rozó seregéhez. Midőn a háborúnak vége lett s békecongressus jött
 össze Párisban, Cavour ezen politikája megszerezte neki a jogot,
 hogy ott Olaszország állapotára fordítsa az összegyűlt hatalmassá-
 gok figyelmét. — Igaz, hogy ez csak pusztá szó volt, melyet az offi-
 ciosus bécsi hírlapok neveltségessé tettek, de Cavour folytatta
 szakadatlanul működéseit, szorosabb benső viszonyt tudott megre-
 menteni a turini palota és a Tuileriák közt, végre egy francia für-
 dőben összejött Napoleonnal s ott kifőzték a tervet, hogy Felő-
 Olaszországot felszabadítják az Alpesektől a tengerig. Még igen jól
 emlékszem, hogy Mazzini és barátai ezen háborútól semmit sem
 vártak, mert a szabadságölő Napoleon nem fogta tűrhetni a szabad-
 ságot Olaszországban, még a legjobb esetben is a nagyobbított Pie-
 mont francia befolyás alá kerül, Olaszország ezáltal semmit sem
 nyer, el fog vérezni Filicája szavai szerint: «per servir sempre, o
 vincitore o vinto». Még akkor is, midőn a háború kezdetén Kossuth
 meghívása mutatta, hogy sem Napoleon, sem az eredetileg conser-
 vativ Cavour nem irtózik a szövetségtől a forradalmi elemekkel,
 Mazzini nem változtatta meg nézeteit, melyek egyébiránt Ledru
 Rollin által befolyásolva voltak: örökre szakított Kossuthal, ellen-
 sége maradt Napoleonnak s Cavour diplomatiájától nem várta
 semmikép az olasz egység megvalósítását. — Az események csak-
 ugyán neki látszottak igazat adni, mert a magentai és solferinói
 győzelmek után Napoleon megijedve, hogy a porosz hadi készü-
 letek továbbra haladtak, mint ő várhatta, a Minciót tette hatá-
 rául a megnagyobbított királyságnak és oly békét kötött, mely
 Velenczét az osztrák hatalomban hagyta, Cavour első pillanatban
 dühös volt reményeinek meghiúsítása miatt, le is mondott, nem
 akarta nevét kapcsolatba hozni egy ily békekötéssel, de azalatt orga-
 nizálta az ellenállást a legatiókban, Modenában és Toskánában:
 megfelelt ugyan a francia császár igényeinek, midőn a királyi ház
 bölcsőjét Savoyát s Nizzát, Piemontnak ezen szemefényét, átadta
 a francziáknak és ezt a kamarákban nagy többséggel keresztülvitte,
 de miután Velenczét nem kaphatta meg, most délfelé terjesztette ki
 az ország határait az olajvidékre, mely előbb számításán kívül esett,
 Garibaldi merényletében nem bízott ugyan, de nem akadályozta;

megengedte az «ezer»-nek elindulását Quartóból: «si perierint, leve dannum», tudta, hogy mind köztársaságiak, szélsők; de amint a szerencse kedvezett a hősöknek, Cavour tüstént felfogta Mazzini egész tervét s most nem többé a Sub-Alpin királyság, hanem Olaszország egysége lett politikájának fő czélja, s azt oly sikerrel vitte keresztül, hogy csak az úgynevezett szt. Péter patrimoniuma s Velence maradtak még idegen uralom alatt, sőt hogy ezeket is hozzácsatolja Olaszországhoz, hogy az eredetileg Mazzini tervét egészen vigye keresztül, Kossuthnal és a magyar emigrációval szorosabb viszonyba lépett; de Napoleon minden áron fenn akarván tartani a pápa világi birodalmát, ellene mondott a magyar terveknek s «megállj»-t parancsolt Olaszországnak. — Cavournak feladata most az volt, hogy a garibaldinus sereget s a vezér roppant népszerűségét neutralizálja, ekkor érte el a halál, érett férfikorában, erejének teljes virágában; de az impulsus, melyet ő adott volt az olasz mozgalomnak, kisebb utódai alatt is keresztülvitte tervét és Olaszország egysége tizenegy év lefolyása alatt tökéletesen sikerült.

IV.

Garibaldi családfája még sokkal magasabb, mint Cavouré; mert ő azon longobárd vitézek egyik utódja, kik Attila halála után elfoglalták Felső-Olaszországot. A Garibaldiakat már a X. század vége felé Chiavariban találjuk, s azóta oklevelekkel be van bizonyítva apáról fiúra a leszármazás tőlök a marsalai hősig. Hol polgármesterek voltak, hol jegyzők szülővárosukban, mely szomszédságában áll a Fieschiek várának, Lavagnának, kik a városnak folyvást ellenségei voltak. Ez a régi olasz viszony: a város guelf, a főur a vidéken ghibellin, a háború köztök meg nem szűnik soha. — Midőn később a XVI. században a Fieschiek és Dóriák közt Genuában folyik a harez, az egyik Garibaldi Genuába költözik s Andrea Dória híve és miután ezen párt a győzelmes, ő is vagyonra s híre tesz szert; róla kapta a város egyik kapuja nevét, mely régen a mostani hős születése előtt a «Porta Garibaldi» név alatt ismeretes volt.

Garibaldi Nizzában született, hová családjának egyik ága tette át lakását. Apja hajóskapitány volt. Ő is mint fiatal tengerész több évig kereskedő-hajókon járt a Közép- és Feketetenger partjain, az

orosz és olasz kikötők közt, de a politikai mozgalom ott is utolérte. Részt vett azon felsült genuai zendülésben, mely Mazzinit kiűzte hazájából, ő is menekülni kénytelenített; Marseillebe jutott, onnét Montevideóba. Garibaldi több esztendeig itt, hol szárazföldön, mint az olasz légiónak vezére, hol a Rio de la Platán s a tengeren vitézül harezolt, előbb a felkelt brazíliaiak oldalán császáruk ellen, kik a déli tartományt (Rio grande do Sul) függetlenné akarták tenni, később azon háborúban, melyet Montevideo Rozas argentin diktátor ellen viselt s mely a montevideóiaknak győzelmével s Rozas bukásával végződött. Nagy kitüntetéssel fogadták a férfias szépsége által is kitünő vezért a fővárosban; a spanyol nők annyira rajongtak a gyönyörű vitéz személyeért, hogy felesége féltékenynyé lett s miután különö-en szép szőke szakállának tulajdonította férje szerencsésjét a nőknél, ollójával abba dühösen bevágott. Ez időben jött első híre a 1848-iki eseményeknek Dél-Amerikába is, Garibaldi s felesége tüstént hajóra ültek, visszajöttek Olaszországba; ő lett a római köztársaság fővezére, meg is verte az ostromra készült francziákat s elűzte a nápolyiakat, de Napoleon diplomatiájának s Ordínot ágyúinak nem állhatott ellent azon triumvirátus, mely Mazzini elnöklete alatt a régi római történelemhez még egy szép emléket kötött hozzá. A város megadta magát. Ekkor bocsátotta ki Garibaldi azon híres kiáltványát, melyben követőinek nem ígértsoldot vagy kényelmet, de folytonos üldöztetést és harezot s mégis találkoztak négy százan, kik vele együtt kitörték a városhól, hogy keresztülvágják magokat a tengerparthoz, hogy onnét a még szabad Velenczébe juthassanak. Lassan-lassan meggyérült ezen hős csapat. A ravennai fenőerdőben meghalt a fáradságtól kimerült Anita. Garibaldi felesége, az osztrákok elfogták s agyonlőtték Ugo Bassit, Ciceroacchiót és fiát; de Garibaldinak sikerült a hegyeken keresztül, őseinek fészkébe, Chiavariba s innét La Maddalena szigetére menekülni. A piemonti kormány előbb Szárdiniába akarta bellebezni, de mindenütt oly lelkesülés fogadta, hogy szükségesnek látszott őt hajón Tangerbe, a marokkói kikötőbe eltávolíttatni. Az angol consul szívességéből kapott itt alkalmat, hogy az éjszak-amerikai államokba juthasson. Ott szegényes körülmények közt élt, egy ideig szappanosnál gyertyát mártott, később akadt egy kereskedőre, ki hajót bízott reá, hogy Chinába menjen; visszajövet Lon-

donban is megfordult, hol először találkoztam vele s folytatta hivatását mint kapitánya egy kereskedőhajónak. 1859-ben részt vett az osztrák háborúban, veres-ingesének híre elterjedett egész Európában. Erre következett a szicíliai s nápolyi diadalmenet, melynek, valljuk be őszintén, háladatlanság volt a jutalma. Teleki Sándor megírta ugyan ismert maliciosus humorával, hogy amint a hős Caprerába visszajött, házat nem ismerte fel többé, mert a turini kormány azt díszesen felépíttette, bebutorozta s a kis jószágot elgendőképen instruálta; ez azonban mese volt, a szerény ház és birtok régi szegénységében állt ottan. Cavour maga is megszidta Telekit, miért írta ezt újságba, miért nem mondta meg inkább annak idejében neki: mert ez csakugyan jó gondolat s meg kellett volna tenni, a baj csak az, hogy ilyesmi senkinek sem jut eszébe a miniszteriumban.

Garibaldi oly jelenség, mely általában bele nem fér a mai társadalom keretébe. Egészen középkori alak, csak a régi írónál látunk ily egyéniségeket. Magánember, ki hadsereget szervez és háborút visel, a maga szakállára, egy hatalmas király ellen, diktátorságát elismeri mindenki, királyi hatalmat gyakorol egy pár hónapig s mintán ezen hatalmát minden vonakodás és feltétel nélkül átadta Victor Emanuelnek, szerényen visszavonul kis birtokára, nem követel semmit, csak azt, hogy követőivel ne bánjanak méltatlanul és háladatlanul. Halálos ellensége volt mindig az udvaroncoknak és burocratáknak, kik őt felfogni nem tudták s minden eljárását gáncsolták. Midőn az equilei herceg a castelfidardói győzelem s az egyházi állam legnagyobb részének elfoglalása után a király részéről hozzájött, hogy megállapítsa a helyet, hol a király elé jőjön, a főpontok megbeszélése után még azt is megemlítette, mikép nincs rendén, hogy a casertai vadaskertben a vere-ingesek kipszttítanak minden vadat a szarvasoktól a fázánokig, s hogy a király kéri, tiltsa meg azt. Ekkor Garibaldi haragja fellobbant s méltósággal felelt:

— Mondja meg annak, aki ezt üzeni, mert a király ilyet nem üzenhet, hogy Garibaldi sok vadaskertet és kastélyt és várost és országot szerzett önkénteseivel a királynak s vissza fog menni szigetére és nem tart meg magának sem országot, sem várost, sem kastélyt, sem vadaskertet, de még egy fázánt sem.

Rendesen minden három hónapban meglátogattam Caprerában,

hol magam. hol feleségemmel együtt. ki azután rendbe szedte s kiigazította az asztalneműt és fehérneműt a háznál. mert ott aszszony nem volt. aki rendet tartott volna. s Garibaldi nagyra vette. hogyha más is gondoskodott róla. Egyszer ebédnél megemlítettem neki. hogy mióta alvezéreit ismerem. még jobban tisztetem őt. ki ily eszközökkel oly nagy eredményeket tudott kivívni.

— Hát bizony. ha az embernek nincsen éles kése. a tompával is vágja a húst. nem voltak tanult katonáim. elvégeztem dolgaimat prókátorokkal. kereskedőkkel. festészekkel. még papból is csináltam tábornokot.

Veres-ingeseitől nem tudott semmit megtagadni. legkevésbbé pedig meleg ajánlást és rokonszenves levelet. minek következtében ajánlásai és levelei becsben alább szálltak. annál is inkább. mint-hogy azok. akik tőle ily levelet kaptak. mindig siettek azokat újságba tétetni. Egyszer valami pletyka kerekedett. hogy Garibaldi neheztel reám s hogy megváltunk egymástól. Ez engem roppantul bosszantott. Genuában volt épen s tudtam. hogy Turinba is eljő: elmentem tehát hozzá s kikértem. mint különös szívességet. hogy szokása ellenére fogadjon el egyszer egy meghívást ebédre. legyen hozzá szerencsém Turinban. lakásomon. Megtette: meghívtam néhány főtisztjét s magyar menekültet. természetesen főleg azokat. akik a pletykát koholták és terjesztették. s ismervén Garibaldi szokásait. egyrésztől. hogy vegetariánus és húst nem eszik. másrésztől minél rövidebb ebédet szeret. kikötöttem a vendéglősnél. kinél fényes ebédet rendeltem. hogy két annyi szolgát küldjön. mint ennyi vendéghez különben rendesen adni szokott s ezeknek meghagytam. hogy ne várjanak. míg mindenki megette ételét. hanem a szerint. amint valaki elkészül. tüstént váltsanak tányért s szolgálják ki a következő fogással. üres tányért ne lássak senki előtt. Meg is tették. tíz perc alatt Garibaldi tökéletesen megebédelt: gondoskodtam róla. hogy a főzelék. tésztás és gyümölcs első rendű legyen. Voltak. kik akkor még a marhahússal sem birkóztak meg. mások a sütlőhöz értek már. szóval különböző stádiumában voltak az ebédnek. de mi ezzel nem gondoltunk. Garibaldi felkelt s midőn a fekete kávéra a terrasra kijött. meg is mondta. hogy senki sem ért ahhoz. vendéget jól látni. úgy mint feleségem. signora Theresa. akit ő mindig különösen kedvelt.

Ezernyolecszázhatvanháromban inség uralkodott Magyarországon s a hírlapok tele voltak panaszokkal, adakozások gyűjtettek az éhezők számára. Minden rokonszeny mellett, melyet a külföld a magyar ügy iránt tanúsított, a felszólítások a közkönyörületességre csak kisebb mértékben sikerültek, mert az inség nem hat úgy az emberek képzelődésére, mint bármily más rögtöni csapás, legyen az árviz, tűzveszély vagy földrengés, hol a katasztrófa színhelye korlátozt s oly drámai jelenetek adják magokat elő, melyeket ügyesen elő lehet adni, hogy az emberek fantaziájára és könyörületességére hassanak, holott az éhség lassan öl s nélkülözi a költői fénykört. Mi is, kik Olaszországban voltunk, hozzájárultunk a könyöradományokhoz s feleségem levelet írt Garibaldihoz s felszólította, diszesítse nevével az aláírási ívet. Nekiünk különösen a nevére volt szükségünk, mely az aláírás sikerét biztosította, s ismerve a tábornok szűk házi körülményeit, feleségem nem is kért egyebet tőle, mint, hogy azon ezer lirát, melyet Bécsbe egy jótékony célra küldött, s melyet a bécsi városi tanács visszautasított, miután nem tartotta méltóságával megegyezőnek, hogy ellenségtől ajándékot fogadjon el, a magyar inségeseknek adja, kik őt nem tekinthetik ellenségnek, hanem hazájok legnagyobb barátjának. Garibaldi azonban nemcsak teljesítette feleségem kérelmét, hanem azonkívül minden készpénzét, mely házában volt, odacsatolta feleletéhez s 630 lirát küldött át levelének szavai szerint: mint jelét azon szeretetnek, melylyel a derék szerencsétlen magyarok iránt viselkedik; ami egyébiránt abból is magyarázható volt, hogy önkénytesei közt a külnemzetek közül egy sem volt oly számosan s oly kitűnően képviselve, mint a magyar, s Garibaldi, ki a férfiasságot mindig meg tudta becsülni, nem felejtette el a magyar szabadságharcz merészségét azon időben, midőn egész Európa meghunyászkodott. Róma, Velence és Magyarország védték magokat legtovább a zsarnokság seregei ellen s ez támasztotta azon rokonszenvet köztök, mely mindig újra meg újra nyilatkozott.

V.

Sem Mazzini apostolkodása, sem Cavour állambölcsésége, sem Garibaldi kalandos merészsége nem lettek volna képesek Olaszország egységét megteremteni, ha épen idejökben nem Victor

Emanuel ült volna a trónuson. A király épen nem volt az, mit kitűnő embernek neveznek, nem tanúlt ő életében sokat, csak katonai nevelésben részesült; tudományhoz, művészethez nem értett, de szíve mindig helyén volt, szerette hazáját, jobban mint koronáját s a helyett, hogy megelégedett volna Ausztria védelme alatt, mint szárdiniai király, Turinban kényelmesen székelni s személyes szeszélyeinek élni, kockára merete tenni magasztos állását és lépésről-lépésre előhaladva, Olaszország egységét kitűzni élete feladatának.

Midőn Turinba jöttem, szerettem volna egyszer találkozni vele, egyik szárnysegédjével lévén épen valami dolgom a türini kastélyban, beszélgetésben ezt is említém meg. A szárnysegéd azt találta, hogy semmi sem könnyebb, s tüstént bement, bejelentett s egy pár pillanat múlva bevezetett a királyhoz, aki épen ebédje után szivaránál volt s engem a legnagyobb szívességgel fogadott, leültetett és kedélyesen kezdett beszélgetni. Midőn megemlítém, mikép az osztrák és francia császárral csaknem ugyanazon időben lépett trónra a legválságosabb körülmények között és mégis a három közt most a legszerencsésebb, elmondta, hogy a novarai vereség után, midőn apja a koronát letette, s a béke megkötése kikerülhetlenné lett, hogy az országot megmentse: nehéz szívvel ült sánta lovára, mert ez is sebet kapott s átlovagolt Radeckzy táborába. Az agg tábornagy a kellő tisztelettel fogadta, de a béke feltételei kemények voltak. Az egyik megkívánta, hogy a király törülje el az atyja által adott alkotmányt s Radeckzy megjegyezte, hogy erre nagy súlyt fektetnek Bécsben. A király azonban kérte, ne követeljenek tőle olyat, ami őt alattvalóinál kezdettől fogva népszerűtlenné tenné s befolyását csaknem lehetetlenítené. Ezáltal csak a szélső pártok nyernének, nem a rend barátai, mert az olaszok elkeseredése, ha nem volna sehol oly hely, ahol kívánságaikat és eszményeiket szabadon kifejtethetik, nemcsak neki, de minden olasz fejedelemnek veszedelmessé válhatnék. Radeckzy erre hallgatott s a többi pontokra nézve tárgyalt és megegyezésre is jött a királlyal; ekkor ez újra megemlíté, hogy ő nem diplomata, de egyenes szívű katona, ugyanazért nem miniszterét küldte ide, hanem maga jött és még egyszer felszólítja a tábornagyot, törüljék ki azt a pontot az alkotmány eltörléséről, ő ezt nem fogadhatja el soha. Erre fogta a tollat s kérdőleg Radeckzyra

pillantva, keresztülhúzta a sérelmes czikket. Radeczky nem tett semmi ellenvetést. «Nem látszott meg arczomon» — így beszélt ezt nekem el a király — «hogy mennyire örültem meg diplomatiám sikerének, de ott kellett még maradnom és szemlét tartanom a győztes ellenséges sereg felett; szántsándékkal tették, hogy lássam, mily hatalmasak s mily félelmesek; de én akkor önmagamnak tettem meg az ígéretet, hogy nem nyugszom, míg seregemet nem reorganizálom s elégtételt nem veszek azokon, kik most büszkén néznek le engem. S csakugyan megjött az idő, kockára tettem koronámat, ha nem sikerül, így gondolám, lovas ezredesnek elfogad még a francia császár, én is — úgy hittem — meg tudnék élni, munkám után, oly becsülettel s oly köztiszteletben, mint Ön». — A szivarnak vége volt, melylyel megkínált, meghajtotta magát s én távoztam.

Victor Emanuelnek igen élénk kötelességérzéke volt. Az államdolgokat miniszterei végezték s csak a nagyobb kérdéseket jelentették be neki: ő vadászott, mulatott, de néha eszébe jutott, hogy ideje volna ismét királyi kötelességét teljesíteni. Bejött tehát a kastélyba, elhívatta minisztereit s megmondta nekik, itt van, hogy a királyi mesterséget űzze (*il mestière del re*). Rattazzi ilyenkor egész csomó aktát hozott a kabinetbe, s a király azt a legnagyobb türelemmel és szorgalommal tanulmányozta át, pedig majd mindig csak kisebb-szerű, személyes dolgok voltak, kitüntetések, kegyelempénzek, segélyezések stb. s a mellett oly szakjelentések, melyeket a király csak nehezen érthetett meg. Sir James Hudson, az angol nagykövet, egyszer hozzá jött reggel s kérdezte: talán nem jól érzi magát, hogy oly bágyadt színe van. A király megjegyezte, hogy baja ugyan nincs, csak a feje fáj, mert egész éjjel tanulmányozta a hivatalos irományokat, egy pillanatig sem hűnyta be szemét, mert, anint mondá, néha el kell végezni a királyi mesterséget. Sir James erre megjegyezte, hogy talán jobb lett volna éjjel aludni és szokása szerint korán reggel kimenni vadászni, a kormányzás a miniszterek dolga, adja ő az irányt, ne vesződjék a részletekkel, ha tart kutyát, minek ugat maga.

A király nagyon szerette a vadászatot s ilyenkor minden formáságot annyira félre tett, hogy sokszor kíséretétől egészen elvált. Így egyszer egy olasz paraszt közelében igen szép lövéssel ejtett el egy nyulat, mire a paraszt megszóltá, hogy miután oly jó vadász, nem

akarná-e őt egy rókától megmenteni, mely minden nap négy óra-
kor hajnalban el szokott jönni udvarához s lúdjaít és tyúkjaít pus-
títja, szívesen ad érte egy mütát s a róka bőre úgy is a vadászé.
A király megígérte, hogy megteszi, s csakugyan másnap reggel ott
volt, meg is lőtte a rókát, el is fogadta a mütát (8 kr.) anélkül, hogy
megismertetné magát s azt azóta mindig zsebében hordta s igen
szívesen mutogatta, hogy ez az egyetlen pénz, amit ő maga munká-
jából szerzett életében. A parasztnak egy aranyat küldött s felesé-
gének főköttöt; de az egész országban elterjedt a híre ezen kis ka-
landnak és népszerűbbé tette a királyt, mint bármely kormány-
intézmény.

Victor Emanuel egyébiránt maga is beleavatkozott néha a nagy
politikába s midőn Cavour meghalt, kinek állambölcséségében töké-
letesen bizott volt, maga is néha türelmetlenkedett, hogy a dolgok
nem mennek előre; érintkezésbe tette tehát magát még Mazzinival
is, és a republikánusokkal, minisztereinek tudta nélkül, akik, midőn
az ily alkalmatlan izgalmakat el akarták nyomni, egyszerre csak
azon vették magokat észre, hogy maga a király conspirál. Voltak
is mindig külön meghitt emberei, kiknek oly megbízásokat adott,
melyekről a miniszterek nem tudtak semmit. Az ily lépések nem
vitték ugyan előbbre az olasz ügyet, de mutatják, mennyire hordta
szívén a nagy eszmét, melyet, úgy mint Cavour, csak későn, de
egész teljességében karolt fel.

Csak ily férfiak együttműködása s a jó szerencse teremthette
meg Olaszország egységét.

TURIN ÉS FLÓRENCZ.

I.

Turin elég szép város, csakhogy typusa inkább amerikai, mint európai; unalmas, hosszú, egyenes utcák, melyek egymást derékszögben szelik, mert a régi város római castrum négyszögén épült, melynek szabályszerű alakja megmaradt a város magvául. Fekvése, mint minden római gyarmaté, rendkívül előnyös: a kristálytisztá Pó itt egyenes vonalban folyik el azon dombláncz alatt, mely Moncalieritől, Victor Emanuel mulatókastélyától, a Supergáig vonúl, hol a szárdiniai királyok kriptája büszkén emelkedik azon hegyfokon, mely a körülfekvő nagy térség felett uralkodik. Ezen dombokon épültek a villák, erre terjednek ki a kertek, míg a távolban az Alpések hegyfala szegélyezi a láthatárt két oldalról. Mindez szép, de mind ebben nem látjuk még az igazi olasz jelleget, a füge, olaj és déli fenyőligetek még hiányoznak itten, az Alpések szomszédsága hűsíti a levegőt még nyárban is. Az ember alig hiszi, hogy Olaszországban él, annál is inkább, minthogy Turin mindamellett, hogy hosszú ideig egy olasz királyság fővárosa volt, mégis építészeti műemlékekben meglehetősen szegény. Legszebb palotái XIV. Lajos paróka-ízlésében épültek, csak újabb időben ékesítették a piacokat és a sétatért bronz- és márványszobrokkal, melyek legnagyobb részint korunk eszmeszegény naturalismusát képviselik.

A turini társaság sem egészen olasz, az aristokratia tetszelgett magának abban, hogy a csúnya piemonti dialektust beszéli, mely átmenetet képez a provençal és az olasz közt, nem pedig a tiszta, irodalmi olasz nyelvet, csakúgy, a mint a bécsi aristokratia is egy emberöltő előtt a lerchenfeldi szó- és észjárásban találta osztrák hazafiségének kifejezését. A sajátlag turini társaság különben sem

volt híres szellemessége miatt, Cavour unokahúga, Alfieri grófné, hiában erőködött, hogy emelkedettebb tónust hozzon abba bele; egyébiránt azon időben, mikor ott laktunk, a régi turini társaságot, mely magát eredeti piemonti tisztaságában fenn akarta tartani, erősen tarkította már a vidéki olasz, kit most a parlament ide vonzott egész Felső-Olaszországból, és a sok száműzött Velenczéből, Rómából, Nápolyból, kik itt biztos menedéket találtak. Nem lehet mondani, hogy Turin műkincsekben igen gazdag volna, van ugyan egy érdekes egyiptomi régiség-gyűjteménye s a királyi kitünő fegyvertár mindenesetre becses, mely különösen a XVI. századbéli díszfegyverekben rendkívül gazdag, de a muzeum igen is szegény római vagy épen görög emlékekben: ezek közt egy pár szép bronz szobrocska érdekelt leginkább, mely újabb időben a régi Industria romjai közt találtatott. A Galeria is másodrendű, épen nem gazdagabb, mint a mi országos képtárunk, ámbár két rendkívül szép Paolo Veronese-t tartalmaz, az egyiket a Mózes gyerek feltalálását, ezt Ruskin, az angol kritikus, különösen emeli ki; egy gyönyörű Memling-tábla pedig, Mária hét fájdalma, valószínűleg a müncheni híres Mária hét örömeinek egykorú ellenképe. Az olasz politikai viszonyok egyébiránt sokat ártottak a turini képtárnak, nemcsak annyiban, hogy a közfigyelmet tökéletesen elvonták tőle, mint inkább azért, hogy az olasz senatus, nem találván máshol üléseire alkalmas helyet, a képtárban helyezte el magát, mi akár a rendetlen, sokszor túlságos fűtés, akár a személyzet vigyázatlansága által a képek megkárosítását okozta. Engemet a politikai izgatottság sokkal inkább foglalt el ez időben, mint, hogy a tudománynak és művészetnek annyit szentelhettem volna belőle, mint Londonban. Amint azonban Cavour halála s Garibaldinak aspromontei kalandja után Magyarország érdekei az olasz államférfiakat mindig kevesebbet és kevesebbet foglalkoztatták, arra határoztuk el magunkat, hogy elhagyva Turint, Flórenczbe költözzünk. Olaszország legkedvesebb városába, hol nyájasabb égalj alatt, a művészet kincsei közt, kellemesebb társaságban tölthetjük a számkivetés idejét, melyet a sors reánk mért.

II.

Lakásunknak áttételével Turinból Flórenczbe politikai tevékenységem hosszabb időre megszűnt; most egészen különböző eszmekör nyílt meg ismét előttem, számkivetésemmek egy új pházisába léptem. Midőn 1849 kezdetén Londonba érkeztem, mindjárt hozzáfogtam feladatomhoz, hogy a külföld rokonszenvét megnyerjem hazánknak s figyelmének irányát feléje fordítsam. A márcziusi győzelmek híre megkönnyítette feladatomat, feleségem megérkezése buzdította tetterőmet, egyesült igyekezettel sikerült minden nap kiterjeszteni a propagandát Magyarország érdekében szóval és tollal; még csak a világsi catastropha sem szakíthatta meg fáradhatlan működésünket, most azoknak érdekében, kik Törökországba menekülve, kezdetben kiadatással fenyegettettek, később Ázsiába bellebezve szabadságuktól ideiglenesen megfosztattak. Két évig küszködtünk így fáradhatatlanul, néha már reményvesztve s azonfelül az emigrationalis miseriák által zaklatva, de végre mégis sikert értünk. Kossuth megérkezett Angolországba s megkezdődött diadalmenete egész Anglián és az északamerikai államokon keresztül, melyen őt folyvást követtük. Visszajövetelével s előre is már czélt vesztett második amerikai küldetésemmel záródott be számkivetésünknek ezen első időszaka, mely alatt Magyarország s viszonyai népszerűkké lettek az oceán mindkét partján.

Erre következett egy prózai pházis: dolgozni kellett, hogy megélhessünk; írtam cikkeket havilapokba, leveleztem a «New-York Tribune»-val, feleségemmel együtt írtunk könyveket s ez alatt élveztük angol barátink körében a világváros társas életének örömeit, megismerkedtünk az angol szélesebb világnézettel, beleéltük magunkat az angol élet szegletességeibe, foglalkoztunk gyermekeink nevelésével s nyarankint kipihentük magunkat Wight szigetén, a tengeri fürdőben.

Ezen csendes élet megváltozott ismét 1859-ben, midőn a francia-olasz háború megkezdődött Ausztria ellen. A politika lépett most ismét előtérbe, tevékenységünknek egy új tér nyílt meg, diplomatisálni kellett s összeköttetésbe lépni udvarokkal és kabinetekkel. — Angolországtól s régi tapasztalt barátainktól, kikkel tíz év alatt összefortunk, el kellett búcsúznunk, Turinba köl-

töztünk. Reményeink ismét egyideig felvirágoztak, de csakhamar elhervadtak; Napoleon nem gondolt többé Magyarországgal és Kossuthal, Mexikó s az osztrák főherceg, kit ő Montezuma trónjára emelt, másfelé irányozták politikáját, le kellett tehát mondanunk ismét hosszabb időre minden politikai tervekről; a tevékenység pházisát, mely körülbelül három évig tartott, felváltották még egyszer a békés, prózai, mindennapi élet gondjai és élvezetei.

Azon mozgalmas három évet, mely a francia hadizenettel kezdődik s Garibaldi aspromontei kalandjával végződik, írja le Kossuth Lajos, amennyiben ezek reánk nézve befolyással voltak: s amennyiben a magyar ügy is befolyt a világeseményeknek és nagy politikának alakulásába. Lehetetlen a három vaskos kötetet mély megilletődés nélkül elolvasni. Mennyi megghiúsult remény! mily lángoló hazafiság! mily roppant tevékenység s mégis mily kevés az eredmény! Kossuth hatalmas egyénisége, lángesze teljes fényében emelkedik ki még egyszer levelezésében, mely akkori terveit, reményeit, működéseit közvetlenséggel teszi az olvasó szeme elé. A nyolczvan éves aggastyán ifjonti hévvel ragaszkodik még most is a magyarnak azon eszményképéhez, melyet magának egy fél század előtt alkotott s minthogy a magyar jellem minden szép oldala leginkább a forradalomban mutatta ki magát, Kossuth ragaszkodik azon nézethez, hogy a magyar főleg forradalmár s neheztelését nem tudja elfojtani, midőn tápasztalnia kell, hogy a nemzet hajlandóbb a kibékülésre, mint a zendülésre; bántja őt, hogy az önbizalmat vesztett nemzet nem támogatja az emigráció actióját, külsegítség nélkül nem akar vagy bir forradalmat csinálni. «kiabálja örökké, hogy forradalmat nem akar s emlegeti minden beszédben, minden felírásban, minden megyei határozatban, minden hírlapi cikkben az örökös törvényességet, az örökös ebhűséget, a dynastiához való tántoríthatatlan ragaszkodást, mire azt senki sem kényszeríti s csak azt nyeri vele, hogy a külföldi hatalmak elvesztik bizalmukat iránta, az osztrák pedig megszűnik tőle félni.» Kossuth maga felhozza munkájának gyönyörű befejezésében egyik barátja szavait, hogy a mai Magyarország nem érti többé, ő pedig maga is elismeri, hogy ezen barátnak igaza lehet, hiszen ő sem érti a mai Magyarországot. Ez pedig nagyon természetes, mert minden emigráció azt hiszi, hogy ő képviseli legtisztábban a leigázott nemzetet, hogy ő benne teste-

sülnek meg a nemzet aspiratiói s hogy az ő szava a nemzet szava. Egy ideig ez csakugyan igaz lehet; de lassan-lassan új viszonyok fejlődnek ki az országban, új eszmék támadnak s a mindennapi élet követelései ellentétbe helyezkednek azon eszményképekkel, melyeknek létesítését olyannyira kívánják. A compromissumok eszméje lábra kap az országban, míg az emigráció eredeti álláspontját mereven meg szokta tartani s minden eltérést mindjárt árulásnak bélyegez. Ez minden nemzetnél s minden emigrációnál történik meg, de sehol és soha oly nagy mértékben, mint a magyarnál; mert legyen ez nemzeti sajátság, legyen a körülmények kényszerítő következtése, nálunk a kötelék a nemzet és az emigráció közt rendszer időben tökéletesen megszűnik. Így volt ez Rákóczi bujdosóival, így Kossuth híveivel. Honfitársaink, még ismerőseink is, éveken keresztül úgy kerültek bennünket, ha külföldre jöttek, mint bélpoklosokat, nehogy compromittálják magokat, Kossuthhoz egész a francia-olasz háborúig nem közeledett senki az országból, kinek bizonyos állása lett volna akár a társadalomban, akár a politikában, akár a tudományban. Emlékezem, hogy az első londoni kiállítás alkalmával véletlenül két régi ismerősre bukkantam a kristálypalotában, hogy siettek engemet kikerülni! Csak mikor a francia háború megkezdődött, szegődtek ismét hozzánk s jöttek Garibaldihoz. — Az emigráció s a nemzet eszmeköre lassan-lassan különválnak egymástól s a vége csakugyan az, hogy nem értik egymást. Az emigráció panaszkodik a nemzet opportunismusáról, a nemzet az emigráció túlzott nézeteiről. Az idő megteszi végre hatását, a nemzet vágyai sohasem valósulnak meg egész kiterjedésökben; de a baljóslatok sem teljeseznek be s a nemzeti élet fejlődik folyvást.

Mindez nem kisebbíti Kossuth hallhatatlan érdemét, hogy lelkesedése megmentette az országot a szabadságharc alatt a dicstelen elenyésztéstől: mert ha végre buktunk is, ellentállásunk fénykörrel övezte körül a magyar nevet. S nem kisebb az érdem, hogy két világrész rokonszenvét páratlan szónoklata által kinyerte; most pedig éppen oly tapintatosan tudta az államférfiak, királyok és császárok tiszteletét kiérdemelni, mint előbb a népeket.

III.

Ami Athen volt a régi kor civilisatiójának, az lett Flórencz a középkor kulturájának: bölcsője a tudománynak, temploma a művészetnek, szentélye a költészetnek. Nincs város Európában, melyhez annyi nagy név fűződne, mint Flórenczhez, hol a nagy férfiak nyomait még most is látja az ember a város palotáin, templomain s emlékein, melyek neki oly különös jelleget adtak, minőt máshol hiába keresünk. Azon komoly szépség, mely Flórenczet jellemzi, kimondhatatlan vonzerővel hat minden érzékeny kebelre úgy, hogy Toskána fővárosa két emberöltő óta mindig kitűnő idegen családok ideiglenes vagy állandó lakhelye lett. A nagyherczegek érezték városuk ezen nagy előnyét, ugyanazért ritka szabadelvűséggel viselkedtek a jövevények iránt, s amennyire azt a bécsi kabinet befolyása mellett tehették, megengedték a compromittált olaszoknak is, hogy itt lakhassanak s meghítták az angolokat, francziákat s oroszokat az udvari ünnepélyekre s tánczestélyekre, anélkül, hogy udvarképességöket s előéletöket szigorú vizsgálat alá vonták volna. Ez adta meg a flórenczi társaságnak azon nemzetközi érdekes típuszt, mely még most is jellemzi, s azon vezérszerepet az olasz irodalomban, melyre minden toskánai oly büszke. Midőn a huszas években a carbonári világ rövid pillanatokra felülkerekedett, de csakhamar az osztrák interventió által leveretett, Carlo Alberto is, a carignani herczeg, kire a szárdinai korona szállandó volt, kénytelennek érezte magát Turinból menekülni, hogy a reactió bosszúját kikerülhesse. A nagyherczeg szívesen fogadta rokonát s Victor Emanuel itt született a Pitti-palotában. Hazánk felejthetetlen nádora, József főherczeg is itt született, itt nevelkedett és még a budai vár gyönyörű kilátásánál is, mely az általa szépült Pestre nyílik, soha sem tudott megfélemlkezni az Arno partjairól, melyekhez ifjúkori emlékei fűzték. Bátyja, a nagyherczeg, kit I. Napoleon nagyrabecsült, ámbár trónjától hosszú időre megfosztotta, megóvta Toskánát a reactió kihágásaitól a restauratió idejében. Az osztrák nagykövet hozzájött egyszer s jelentette, hogy Metternich herczeg megbizásából kénytelen felfedezni, miként olyan férfiak is, kik a nagyherczeg bensőségében élnek, részesei azon nagy olasz összeesküvésnek, melynek szálai gróf Gonfalonieri elfogatásánál Milanó-

ban a bécsi kormány kezei közé jutottak s hogy kötelessége ezeknek büntetését követelni. A nagyherceg mindjárt gyanította, hogy csak Gino Capponiról lehet szó, kit ő barátságával megtisztelt s ki sohasem titkolta, hogy az alkotmányosság elveit tartja kizárólag országmentőknek: megmondta tehát a nagykövetnek, hogy mendemondáknak nem ad hitelt, bizonyítványokat követel; mire a nagykövet felelt, hogy Metternich herceg ezt előre gyanította, ugyanazért a büntetést bizonyító leveleket eredetiben küldte át; itt vannak.

A nagyherceg átvette a csomagot s a nélkül, hogy egy tekintetvetett volna reá, beledobta a kandalló lángoló tűzébe ezen szavakkal: «Igy bánok én el az ily feladásokkal.»

A szabadelvűség hagyományai következtében, melyek a nagyherceg uralkodását mintaszerűvé tették Olaszországban, a flórenczi lakás mindig kellemetes volt s most is, midőn egy új életető szellem hatotta át a félszigetet, az Arno-parti város megmaradott egy művelt európai társaság központjának, úmbár nem létezett több udvar, mely azelőtt ünnepélyekkel s tánczvigalmakkal élénkítette a téli időnyt. — Igaz, hogy a politika nem talált most helyet Flórenczben, ennek gyűpontja még Turin maradt, ott voltak a kamarák, ott a kormány, ott a külföldi hatalmak képviselői; az ellenzék Nápolyban erősödött s időről-időre Caprerába zarándokolt, de a költészet, a művészet, a tudomány még mindig Flórenczben székeltek. Ide vágyódtam én is, kerestem lakást, mely szükségünknek megfelelné s csakugyan azon dombon, mely közvetlenül az Arno jobb partján, a Via Bardi felett oly meredeken emelkedik, hogy kocsin az egyenes úton felmenni alig lehet. találtam egy gyönyörű villát, nagy kerttel, mely aránylag olcsó áron ki volt adható; egy régi augustinus kolostor, melyet újabb időkben gróf Petrovich Armis vett meg, átalakított s bebutorozott. Halála után, örökösei, a Petrinók, kik Bukovinában éltek, el akarták volna adni, de nem találtak reá vevőt, most örültek, hogy bérbe adhatják. A grófról különös hírek keringtek. Beszélték, hogy eredetire albán volt, fiatal korában kalóz a görög tengereken, később Bécsben élt, végre Flórenczbe költözött mint dúsgazdag, rendkívül fukar nagy úr, ki azonban néha nagyszerű lökezőséggel ajándékozta meg barátait s rokonait. A villa Petrovich Sulla Costa sokkal nagyobb volt, mint a mire nekünk szükségünk lehetett, csak egy részét laktuk, a barátok

celláit nem nyitottuk fel soha, de jól esett ismét nagy termekben kiterjeszkedhetni, gyűjteményeimet s könyvtáramat kipakkolhatni s felállíthatni, míg a nagy, habár meglehetősen elhanyagolt kertben mégis elég virág díszlett s a rózsza az egész éven keresztül virágzott, néhány fügefa pedig gyümöleseivel kínált: vígan tombolhattak benne gyerekeim, kiknek száma már hétére szaporodott.

IV.

Gyerekeim nevelése sok gondot adott nekünk mindig. Angolországban a három nagyobbik fiú jó sikerrel járt az iskolákba: midőn Turinba helyeztük át lakásunkat, természetesen egy szót sem tudtak olaszul s mintán én fiúkra nézve a nyilvános oktatást tartottam mindig a legjobb nevelésnek, ennek daczára mindjárt bejelenttem őket a turini iskolában. A vizsgáló tanárok esóválták fejüket, midőn hallották, hogy ezek nem tudnak olaszul s csak tolmács közbenjárásával teheték le a felvételi vizsgát: figyelmeztettek is arra, hogy jobb volna talán, ha a gyerekek félesztendeig otthon tanulnának olaszul s csak akkor küldeném őket iskolába, ahol egy szót sem értenek abból, ami előadatik; de én bízam az ifjúkor tanulmányosságában s az iskolatársak befolyásában s csakugyan már kevés hét múlva látszott az eredmény, az iskolaév végével pedig fiaim csakúgy beszéltek olaszul, mint az olaszok magok, sokkal jobban, mint mi öregek. Most azonban másképp kellett már elrendezni a dolgokat, Guszti fiam letette az érettségi vizsgát s egyik barátunk, Mancini, a híres ügyvéd, jelenleg külügyminiszter, mindig biztatott, hogy fiam az ügyvédi pályára készüljön a turini egyetemnél. ő szívesen beveszi irodájába s akár a törvényszékek előtt, akár a politikában szép jövőt ígér neki. Én azonban azt hittem, hogy bár nincs kilátásom a hazamenetelre, még sincs jogom fiaimat természetes hazájoktól megfosztani; Gusztit tehát Pestre küldtem, hogy az ottani egyetemnél folytassa tanulmányait: ha a viszonyokat csakugyan oly kiállhatatlanoknak találja, minőknek mi azokat külföldön képzeltek, akkor visszajöhet mindig Olaszországba s beállhat olasznak.

Barátom, Zsivora György, a ki ügyeinket Magyarországon ritka odaadással, önzéstelenül, híven vezette, mindamelllett, hogy

ezáltal sok zaklatásnak tette ki magát a német világban, magához vette fiamat s gondoskodott róla, de csakhamar értesültem, hogy baj van, mert az egyetemenél kifogásolták, hogy Guszti bizonyítványában hiányzott a vallási oktatás, e nélkül pedig be nem írhatja a rector. Megírtam neki, menjen Székácshoz, régi barátomhoz, az majd ad neki bizonyítványt, hogy ismeri a theológiát annyira, a mennyire ez szükséges, hogy az ember egyet mi polgárrá lehessen Magyarországon.

Székács megkérdezte fiamat, mi a hitvallása s nagyon megijedt, mikor hallotta, hogy positiv vallást nem tanult, s hogy én neki csak a vallási dogmák történelmét Konstantin idejétől Lutherig és Calvinig, a káté helyett Gibbont adtam elő; hogy ismeri a credóknak és eretnkségeknek historiáját, de egyhez sem ragaszkodik szorosan; hogy meg tudja becsülni a katholicismust, mint a művészet s középkori civilisatio főtényezőjét csak úgy, mint a reformatiót, melyben az újkor böleselkedő világnézete először nyilatkozott termékenyen; sőt, hogy katholicus országban nevelkedvén, a hol protestáns egyház nem létezik, nem is volt soha confirmálva. Székács tehát ezen mulasztást helyre akarta hozni, de ez nem volt oly könnyű, mert fiam szabadkozott a szokásos hitvallást ünnepélyesen elmondani s következett hosszabb diplomatikai értekezés közte és Székács közt, míg oly hitvallásban állapotok meg, melyet fiam nem tartott meggyőződésével ellenkezőnek. Amint később hazámba visszakerültem, Székács kisebb gyermekeimet már akkor fogta el mindig s vitte a vallásos oktatáshoz, mikor csak 10—11 évesek voltak, nehogy olyan baja legyen később velök, mint Gusztival volt.

Gábor fiamat, kinek a régi classikus nyelvek iránt nem volt semmi érzéke s inkább a matematikával foglalkozott, Londonba küldtem a Kings College-be, hogy ottan a technikára képezze ki magát. Oswald Ögyénhez adtam, ki annak idejében házamban adott volt leczkéket fiaimnak s most, midőn már családot alapított, egy tanintézetnél tanárkodott; de Gábor nem tudott jól kijönni a jószívű tudós, de némi tekintetben pedáns, német tanárral, s az University College Hall-ba költözött, hol angol társaival s Beesley tanárral meglehetősen jól jött ki.

Harmadik fiam Gyula mindjárt az első hónapokban, midőn Flórenczbe jöttünk, typhusba esett s meghalt épen azon korban,

midőn értelme fejlődni kezdett s hozzám szorosabban ragaszkodott, mert sokat foglalkoztam vele s örültem haladásának. Nincs nagyobb csapás, mint felnőtt gyermekeket elveszteni.

V.

A villa Petrovichnak volt egy terrasseja, honnét a kilátás Flórenczre, a Signoria tornyára, a Giotto Campanilejére, s a Brunelleschi kupolájára, a renaissance építészet ezen legmerészebb remekére, valóban bájoló. Gróf Petrovich nagyon szerette e helyet, s hogy az esztendő minden szakában s minden időjárásnál élvezhesse, üvegfalakat rakatott a terrasse körül, azt befedette s gyönyörű teremmé alakította át. Itt állítottam fel gyűjteményeimet s könyvtáramat, nagyobb gyülekezetekre alig lehetett képzelni szebb s alkalmasabb helyet. Ugyanazért Dall Ongaro Ferencz barátunk megkért, engedjük meg, hogy e teremben tarthassa felolvasásait Dante «Divina Comediája» felett. Dall Ongaro eredetileg velencei volt és pap, hazafi-verseket írt s egy pár drámát, mely a közönség tetszését megnyerte, csatlakozott az 1848-iki mozgalomhoz, menekülnie kellett s minthogy nyíltan a forradalmi párthoz tartozott s annak elveit dicsőíté költeményeiben, nem maradhatott meg papnak, de azért nem lépett ki egyházából s nem házasodott meg. Dante-felolvasások Boccaccio óta nem ritkák Flórenczben, Abbate Giuliani tartott ilyeneket évek óta s angol s amerikai nők rendszeren hallgatták ezeket, de commentárja erősen katholikus volt s a menynyire Danténél lehet, ultramontán, holott Dall Ongaro mindenütt hangsúlyozta felolvasásaiban a haladó párt aspiratióit és szellemes megjegyzésekkel élénkítette fel a XIII. század képét, mely Dante költészetének háttere. Egy olasz kisebbség mellett idegenekből állott a többség, azon vendégeink közt, kik a Villa Petrovich üveges terrasseán hetenkint kétszer gyűltek össze Dall Ongaro meghallgatására, szombat este pedig barátinkat híttuk meg ide estélyre. Művészek, tudósok, írók, angol, franczia s amerikai touristák, kiknek hozzánk ajánló leveleik voltak s a flórenczi társaság legmíveltebb része gyűlt akkor össze nálunk. Garibaldinus bajtársaim s republikánus barátaim némileg vörös színt kölcsönöztek ezen mulatságoknak, melyeknél soha sem hibázott jó zene, szép nők, szelle-

mes társalgás s híres nevek. Feleségem rendkívül jó háziasszony volt; értett alihoz, úgy összehozni a vendégeket, hogy senki se unatkozzék; maga is kitűnően értvén a zenéhez, nem volt zenészi notabilitás, mely Flórenczen keresztül utazva nem kereste volna a meglívást szombati estélyeinkhez, ezeknél került össze s alakult meg végleg Becker híres négyes-társulata. Szalonom nemzetközi jellege vonzerővel bírt az olaszokra is, oly annyira, hogy midőn Flórencz Olaszország fővárosa lett s a kormány is ide költözött, Minghetti s Visconti Venosta miniszterek tudatták velünk, hogy szívesen vennék, ha őket meghívók. Megjegyeztem, hogy oly társaságot találnak nálunk, melyhez nem igen szoktak, Bakunintól, az orosz forradalmárok fejétől kezdve, Dolfig, ki a flórenczi köz-társaságiak legtekintélyesebb vezére volt, állására nézve pék, jelenleg híve a királynak, ha ez Olaszország egységét mozdítja elő. A miniszterek megjöttek s jól mulattak, ámbár a vendégek nem sokat gondoltak velök s csak az angolok s amerikaiak keresték a bemutatást.

Estélyeinknek fénypontja a Dante-ünnepélyre esik, midőn a nagy költő születésének hatodik évszázados fordulóját ünnepelték és emlékszobrát a Santa Croce templom előtt leleplezték. Giuliani tartotta a díszbeszédet, s mielőtt hozzákezdett volna, komolyan megjegyezte barátainak: tudja, hogy e miatt Rómában kiátkozzák, mert ez alkalommal a kiközösített királyt is dicsőíteni kell, de azért még sem fél; tudja, ha majd egyszer a mennyország kapuján bekopog, Dante megemlékezik tisztelőjéről s közben jár majd szent Péternél, hogy ne zárja el előle a bejuthatást. A nagy költő tisztelői egész Olaszországból összesereglettek ezen valóságos nemzeti ünnepélyre, melyben minden tartomány részt vett s a körmenet Santa Crocéhoz s onnét a házhoz, hol Dante született, a legdíszesebb látványokhoz tartozott, melyekről emlékezem. Magam is részt vettem benne aranyos magyar bársonyruhában, a híres száműzöttnek, az Anjou királyi ház hívének s pártfogoltjának emlékünnepe-n hiányozhatott a száműzött magyar, ki Olaszországban talált menedéket. Lehetetlen volt meg nem emlékezni a költő azon soráról, melyben felsóhajt:

«O beata Ungheria, se non si lascia
Piu malmenare.»

A Dante-ünnepély több napig tartott, a vendégek számára volt minden este hol színházi díszelőadás, hol tánczestély, de épen a szombati estére nem volt gondoskodva a vendégek multságáról, a flórenczi arisztokratia, mely ismeretes a fukarsággal határos takarékoságáról, távol maradt a várostól, nehogy ebédet vagy estélyt adni kényteleníttessék, mi tehát tudtára adtuk barátinknak, hogy nemcsak őket, de vendégeiket is igen szívesen látjuk. Megnyitottuk minden termeinket, kivilágítottuk a kert felső részét, mely teljes rózsapompában díszlett s barátink hivatlanul is hozzájárultak, hogy az ünnepélyt minél élvezetesebbé tegyék. Midőn valamelyik ismerősünk a zongorához ülni készült, a két híres Marchisi nővér, kik vendégeink közt voltak, megkért, engedjük, hogy ők énekelhessenek. Signora Erminia Fusinato, a szép, szellemes olasz költőnő ez alkalomra írt gyönyörű költeményét Gemma Donatiról, Dante feleségéről szavalta el, Rossi ekkor feleségemhez lépett s megkérdezte, nem vennők-e rossz néven, ha Dante egyik énekét adja elő s gyönyörűen elmondta a Sordello epizódot a Purgatorióból. Ezen kedves meglepetések után intettem Salvininak, ki már régebben barátunk volt, mint Rossi, ne engedje, hogy fiatalabb versenytársa elragadja előle a babérokat s ő erre elszavalta az Infernóból Francesca di Riminit. Az egész társaság el volt bájolva, még tokaji borral is képesek voltunk barátainkat megvendégelni; még most is találkozom sokszor olaszokkal, kik el nem tudják felejtteni azon élvezetes estély emlékét.

VI.

Lent, a Villa Petrovich kertje alatt, az Arno partján a Rubaconte híd mellett áll a nagy Torrigiani-palota, egy nevezetes magán képtárral, melyben Tizian Depositiojának (Krisztus sírjátétele) egy igen szép replikáját, különösen pedig Filippino Lippi egy nagy cassonóját nagy élvezettel tanulmányoztam többször. A cassonék nagy faladák, melyekben régi időkben a menyasszonyok kelengyéje, ékszereik s ruháik helyeztetek el, s melyeket kívülről sokszor nagynevű művészek festettek ki, hogy a szobának díszül szolgálhassanak. Itt lakott barátunk gróf Carlo Torrigiani, a családfőnek öcsese, az olasz régi arisztokrátiának valóságos típusa. Mióta az absolutisti-

kus viszonyok a történelmi családoknak nem engedtek befolyást az országos politikába, ez előszeretettel foglalkozott a municipális élettel, kereste a polgármesteri vagy várostanácsosi állást (gonfaloniere); részt vett a városi ügyekben, az iskolák felügyeletében, a jótékony társulatokban, szóval mindenben, ami a város gyarapodására és szépítésére szolgálhatott. Gróf Torrigiani, híven a régi hagyományokhoz, a jelen viszonyok közt is távol maradt a politikai mozgalmaktól, de azért mégis egyike volt a legnépszerűbb s legtiszteltebb férfiaknak Flórenczben; a szegények nála kerestek tanácsot, tudták, hogy a városi ügyeknek szenteli idejét, sőt a misericordiához is tartozik, azon társulathoz, melynek tagjai rangkülönbség nélkül fekete csuklyát vetvén magukra, mely arcukat tökéletesen elfedi, úgy, hogy csak a szem látszik ki, a harangszóval adott jelre a társulat épületénél rögtön megjelennek, hogy segítséget hozzanak, a hol szerencsétlenség történt, a betegeket kórházba vigyék s a szegényeket eltemessék s koporsójukat kísérik. Híres volt a grófnak gyönyörű kertje s üvegháza, melyben tropikus növényeket növesztett, ez volt mulatóhelye, ha a városnak s a szegényeknek ügyei üres időt hagytak neki. Nem sokat járt a világba, de bennünket szívesen látogatott meg.

VII.

Különös, hogy míg I. Napoleon bukása után s a huszas években a carbonári társulat csaknem kizárólag az arisztokratia körében terjedett el, ez az újabb mozgalmakban legfőleg a hitbizományos családok mellékágaihoz tartozó tagjaival vett részt. Piemontban, hol a parlamenti élet kifejlődött, bevásztatta ugyan magát a kamarába, de Mazzinihoz s a mozgalom pártjához nem esatlakozott; ez a népből egészítette ki magát, Flórenczben Dolfit ismerték el ennek legkiválóbb képviselőjeül, a híres péket, kinél minden ember vette kenyerét s ki a népnek elismert vezére s az 1859-iki forradalomnak főtényezője volt.

Midőn Cavour Napoleonnal megegyezett, hogy Olaszország felszabadítására, az Alpesektől a tengerig, megkezdik a háborút Ausztria ellen, a nagy olasz államférfi roppantúl röstelte, hogy hazája felszabadításában az orosz-lánrész az idegeneké marad s szerette volna,

ha Olaszország tekintélyesebb erővel vett volna részt a nagy harcban. Ismerve a toskánai nagyhercegi családnak szabadelvűbb irányát, nem tett le egészen azon reményről, hogy azon benső viszonynál fogva, melyben ez alattvalóival állt, sikerülne talán elfelejtetni a nagyherceggel a rokonsági kapesokat s őt arra bírni, hogy Toskána is szövetkezzék Szardiniával és a francia császársággal az osztrák háborúban, ily esetben az egész Pó jobb partja jutna osztályrészéül. Ily értelemben értekezett ő báró Ricasolival, a toskánai gazdag főúrral, ki jószágainak igazgatásával, a mocsárok lecsapolásával s borainak nemesítésével foglalkozott főleg s mint mintagazda nagy tekintéllyel bírt egész Toskánában. Ricasoli el is ment a nagyherceghez s előadta neki nézeteit s felkérte családjának s országának érdekében, csatlakozzék Cavour politikájához. A nagyherceg figyelmesen hallgatta ki végig, de azután megmondta neki, hogy méltányolja a báró nézeteit s elismeri sikerét a közgazdasági téren, de mégis azon tanácsot adja neki, maradjon azon téren, melyen eddig oly szerencsésen működött, ne avatkozzék a nagy politikába, nyugodjék meg abban, hogy ezt Baldasseroni vezeti, a külügyminiszter, a ki ehhez jobban ért. A büszke báró mélyen meghajtotta magát s a mint a Pitti-palotát elhagyta, egyenesen Dolfi boltjába ment, kit eddig nem ismert, de tudta, hogy Mazzinival áll összeköttetésben s hogy a nép hallgat reá; kinyilatkoztatta neki, hogy ezentúl ő is vele tart, csak egyre kéri, tartsa vissza a mozgalmat mindaddig, míg ő adja meg a jelt a kitörésre; biztosítja, hogy maga is jelen lesz az actió perczében s híven osztozkodik a veszélyben azokkal, kiknek nincs annyi veszteni valójuk, mint neki. Dolfi ebbe beleegyezett, Ricasoli visszament jószágára, de midőn a francia sereg átjött a Mont-Cenisen s a francia hajóhad készülöben volt, hogy egy hadtestet az olasz partokra szállítson, Ricasoli megadta a jelt, hogy Flórenczben üssön ki a forradalom. Azon piaczon, mely azóta a függetlenség piacának nevét viseli, összesereglett Flórencznek minden munkása és polgúra már korán reggel s Dolfi vezérlete alatt éltette Victor Emanuelt, Cavourt s az olasz szabadságot, és útkozta az osztrák szövetséget, mindig várva, hogy a katonaság meg fogja őket támadni. A nagyherceg azonban várakozó állást foglalt el palotájában, a kiabáló népet nem bántotta senki, a katonaság a hercegi palota közelében volt központosítva

az Arno bal partján, s csak a középületeknél látszott a közönségesnél nagyobb őrség. Ez több órákig tartott így, a nép ki kezdett fáradni a kiabálásban s kiszította már a körülfekvő trafikokból mind a szivart. Ekkor Dolfi indítványba hozta, küldjenek egy bizottságot a nagyherceghez s követeljék, hogy szövetkezzenek Victor Emmanuel és Napoleonnal. A nép megindult a Pitti-palota felé, ekkor a nagyherceg felküldte fiát a Fort Belvederbe, mely a város felett uralkodik, hogy vessenek egy pár bombát a nép közé. A vezénylő főtitst azonban megjegyezte, hogy Flórencz nem oly város, melyet bombázni lehetne; itt vannak a múltnak minden műremekei, ezeket nem lehet veszélyeztetni, küldjenek a nép ellen lovasságot, egy század is szétszalasztja a csőcseléket, de ne bombázzák a művészet dicső emlékeit, ezt nem teheti semmi olasz. Amint a nagyherceg hallotta, hogy a katonaság okoskodik, vesztettnek tartotta helyzetét, kocsira ült s a vasut felé hajtattott, de útját szántsándékkal arra vette, a hol a nép legsűrűbben gyülekezett, ne gondolhassák, hogy gyáván szökkik meg. Ez mindenütt süvegelte, s amint a nagyherceg Dolfit észrevette, oda szólt neki: «Viszontlátásra!» Dolfi mélyen meghajtottta magát s visszakiáltott: «Ne vegye magának ezen alkalmatlanságot Fenséged.» Ily kedélyesen csinálják Flórenczben a forradalmakat. A nagyherceg s családja távoztávaq Ricasoli kiáltatott ki diktátornak s ez bölcsen kormányozta. Toskánát erélyes kézzel, míg Boncampagni őt felváltotta, kit Cavour mint királyi helytartót küldött oda s míg végre az általános szavazás útján megtörtént a bekebelezés Olaszországba. Ekkor Victor Emmanuel maga is lejött Flórenczbe s másnapra bevonulása után elküldte szárnysegédét a pékhez, vigye meg neki a Maurizio Lazaro-rend vitézkeresztjét. Dolfi épen a boltjában volt, elpirúlt s tiltakozott ezen kitüntetés ellen: a szárnysegéd vigye vissza a keresztet, mit csináljon ő vele, hiszen nem bélyegezheti meg vele zsemlyéit: ő pék marad s nem lesz soha lovag. A szárnysegéd erre megjegyezte, hogy ő csak a felség parancsát teljesítheti, ő nem viszi vissza a keresztet, mondja meg Dolfi mindezt a királynak magának. A pék tehát fiakerbe ült, átment a Pitti-palotába, a hol őt tüstént a király elé vezették. Itt is megmondta, hogy a nép kicsúfolná őt mint lovagot, ő nem vágyódik kitüntetésekre, mindig a nép embere volt, az akar maradni, nem fogadhatja el a keresztet. Victor Emmanuel erre

felelt, hogy csak hazafi-ágának elismerés-ét akarta a kereszt által kifejezni, örülne, ha bármí módon szívességet tehetne neki, mire Dolfi közbevágott: ezt teheti Felséged!

— Mi módon?

— Csinálja meg Olaszországot! (Faccia l'Italia.)

A király elérzékenyedett. kezét nyújtott a péknek, szivarral kínálta meg, leültette maga mellé s elbeszélgetett vele sokáig kedélyesen.

VIII.

Flórencznek jelenleg élő legnevezete-ebb fia mindenesetre Ubal-dino Peruzzi, húsz év óta hol képviselő a parlamentben, hol miniszter, hol Flórencz városának polgármestere s polgártársai többségének hol legnépszerűbb, hol leggyűlöltebb embere. Családja régen szerepelt már szülővárosának történelmében: a három körte, a család beszélő czímere, több helyütt jelenik meg a városban; hiszen a Bardi és Peruzzi czég már a XIV. században oly híres volt, mint jelenleg a Rothschildház. ők kölcsönözték a pénzt a fekete herczegnek, III. Edvard angol király fiának, francia- és spanyolországi háborúira: nálok zálogosította el a kalandos hős azon páratlan rubintot, mely jelenleg Angolország koronájában ragyog, melyet ő a spanyol királytól, a kegyetlen Pétertől, ajándékba kapott, ki azt egy mór királytól rabolta el. A fekete herczeg azonban apja halála előtt halt meg, adósságai fizetetlenek maradtak, minek következtében a Bardi-Peruzzi czég megbukott s bukása az akkori európai pénzvilágban az első általános válást idézte elő.

Ubal-dino Peruzzi az olasz parlamentben Cavourhoz csatlakozott s mint a toskánai fractiónak vezére a conservatív árnyalatot képviselte a piemonti ügynevezett consorteriával együtt, mely sok ideig az ügyeket vezette, Garibaldit s a déli képviselőket gyűlölte s az olasz forradalmi politikának conservatív színt adni igyekezett. Ezek az urak említették ugyan mindig Rómát, mint Olaszország fővárosá., de sohasem merték hinni, hogy a király odajuthasson, mert az ellentétet a korona s a tiara közt Olaszország legnagyobb veszedelmének tartották, ugyanazért mindig a kiegyenlítést keresték, nem a hódítást. Midőn tehát elhatározott, hogy Turin nem maradhat többé Olaszország fővárosa, a király residentiája Flórenczbe tétetett

át s ez az udvar, a kamarák és a kormány székhelye lett, mindaddig, míg Rómába mehetnek. Peruzzi komolyan hitte, hogy ezen állapot legalább egy emberöltőig, talán még tovább is eltart s erélyesen látoft hozzá, hogy a város mindazon igényeknek feleljen meg, melyek Olaszország fővárosától rendkívülit követelnek. A régi falak ledöntettek, új városrészek épültek, költséges vízvezeték hozta be a városba a hegyek forrásait, a Medicik alatt készült díszutak szobrai nem voltak ezentúl pusztán a múlt művészetének néma emlékei, a víz most életet és szót adott nekik. Gyönyörű oszlopokon emelkedett egy új fedett vásártér, melynek díszítése a középkori építészet remekeivel versenyzett s hogy Flórencz minden más fővárost szépségben felülmúljon, Peruzzi megalkotta a Via dei Colliti, a gyönyörű utat, mely az Arno jobb partjától a villák közt, a kerteken keresztül felkigyózik a San Miniatoi templomhoz, melynek szépsége már Michel Angelot úgy elbájolta, hogy jegyesének nevezte el. A város határozata szerint minden kőkerítés ledöntetett e vidéken s vasrács által lett helyettesítve, a kertek, melyek e szerint a közönség szemének nyitva állnak, vetekednek azóta egymással a virágok színpompájában és az elrendezés izletességében s Flórencz csakugyan még Olaszországban is Peruzzi polgármestersége alatt a legszebb várossá változott át. Mindez roppant pénzbe került ugyan, de a népesség mindinkább szaporodott, a főváros mindenütt magához vonja az ország erejét, gazdagságát, intelligenciáját; e szerint itt is képes volt felvállalt kötelezettségeinek és a növekedő adótehernek megfelelni. Ekkor azonban váratlanul következett be a francia-német háború, mely Olaszországnak meghozta az alkalmat Rómába bevonulni, Flórencz nem volt többé főváros, a lakosság csaknem fele elköltözött a hét domb városába, Flórencz nem volt többé képes adósságainak kamatjait fizetni. A válságon segített ugyan, de csak egy részben, a törvényhozás s a közelkeseredés Peruzzi ellen fordult most, ki mint polgármester a várost erején felül való szépítési vállalatokba vitte. Még legjobb barátai közül is sokan elhagyták őt ez időben s fogadó termei, melyeket feleségének, Signora Emiliának szellemes társalgása a flórenczi társadalmi élet egyik központjává tett, tökéletesen elárvultak. Az idő azonban, habár későn is, ki szokta szolgáltatni az igazságot s Peruzzi érdemei el fognak még egyszer ismertetni, ámbár a mostani nemzedék neki

tulajdonítja a városi adó magasságát, mely egy ideig féltővé tette, hogy az idegenek, kik Flórenczet olcsósága miatt is úgy megkedvelték, hogy azt téli időzésnek előszeretettel választották meg, ezen túl Velenczébe s más olcsóbb városokba fognak költözködni. Már a jelen is mutatja ezen aggodalmak túlzottságát, az angolok s oroszok most is itt szeretik tölteni a telet, a turisták évenkénti vándorlása nem változtatta meg szokott irányát, őszszel mulatnak Velenczében, a tél legnagyobb részét most is Flórenczben töltik, többségök csak husvét előtt megyen Rómába, honnét Nápolyt rövid időre látogatják meg s a nyár közeledtével mennek vissza hazájokba.

AZ IDEGENEK FLÓRENCZBEN.

I.

Kis félórányi hajtásra Flórencztől fekszik San-Donato, mely a mi időnkben is Flórencz vidékének valóságos gyöngye volt. Az öreg Demidoff, a gazdag orosz főúr, építette a palotát, midőn a francia háborúk után az olasz éghajlat alatt kereste egészségének helyreállítását. Éveken keresztül ő volt a flórenczi szegények jóltevője, iskolákat s árvaházat alapított, kiházasította a szegény leányokat, segítette a szükölködőket s jövedelmének tetemes részét itt költötte el; nem is volt népszerűbb idegen Felső-Olaszországban; a nagyherceg kinevezte San-Donato hercegnek, a város emléket állított neki újabb időkben. Fia, Anatole, annyira megszerette Olaszországot, hogy ez második hazája lett s itt töltötte életének legnagyobb részét. Tudta ugyan, mivel tartozik hazájának, Oroszországnak, s még kiskorúsága alatt egy nevelőintézetet alapított nemes ifjak számára Pétervárbán közel egy millió rubelig. Egy ideig a diplomatiánál szolgált Párisban s párisi tudósokkal és művészekkel lement Dél-Oroszországba a híres voszovenski hadgyakorlatokhoz, melyeknél Miklós ezár személyesen vezényelt és ezen utazását egy fényes munkában adta ki. Pestnek vette akkor útját s a magyar akadémia megválasztotta kültagnak. Az orosz éghajlathoz s a pétervári viszonyokhoz nem tudott hozzászokni, külföldön akart élni, de az orosz burocracia időről-időre visszahívta őt Pétervárbá s egy új útlevél és engedély, mely lehetőségessé tette, hogy külföldön élhessen, rendesen belekerült ötvenhatvanezer rubelébe.

Anatole herceg San-Donatót valóságos tündérlakká változtatta át. A parknak egy része állatkert volt s gondozása alatt itt költöt-

tek strucz madarai először Európában kis struczokat, üvegházai számára megvette a meghalt hollandi király világhírű növényeit, melyeket eredetileg Hügel báró szedett össze s gondozott. A régi olasz és hollandi mesterek remekjei díszítették a San-donatói palota termeit, melyek telve voltak a középkori műipar kincseivel, régi kameákkal, limógei és flórenczi zománczokkal, a legszebb ékszerekkel, majolikákkal és páratlan díszű fegyverekkel. Egy nagy galéria épült külön modern szobrok számára, a kápolnában díszlett Carlo Crivelli mester műve mint oltárkép, szóval San-Donato emlékeztetett az ezeregy éjszaka kápráztató tündérlakjaira. A hercegnék Elba szigetén is volt egy gyönyörű kastélya, melyben I. Napoleon császár emlékeit gyűjtötte, kinek dicsőítése Lajos Fülöp idejében divattá vált s varázserővel hatott az ifjabb kedélyekre. Anatole herceg ennek befolyása alatt vette el Mathild hercegasszonyt, Jérôme volt westphaliai király leányát, nőül, s hozta San-Donatóba; de a házasság nem tartozott a boldogak közé, mert a féltékenység s orosz durvaság fel-fellobbant néha a hercegnében, ki nem tanulta soha szenvedélyeit fékezni. Egyszer tettelegességekig ragadtatta el magát, ezt a hercegasszony nem felejtette el soha. Midőn tehát Miklós ezár Flórenczbe jött, Mathild hercegasszony levelet írt s panaszait adta elő neki: a ezár tudatta a San-donatói herceggel, hogy meg akarja látogatni palotáját, a herceg tehát birtoka határán várta fejedelmét s kísérte a lépcsőig, hol a hercegasszony fogadta a ezárt, ki a házi úrnak megparancsolta, várja be. A mint visszajött, tudatta vele, hogy házassága meg van semmisítve, a hercegnő el fog utazni Párisba, magával viszi ékszereit, s volt férjétől évenként 300,000 frankot kap. A ezár szava nem tűr semmi megjegyzést vagy ellenvetést s Demidoff mélyen meghajtottta magát s teljesítette a ezár parancsát.

Midőn mi Flórenczbe jöttünk, San-Donato fénykora már halványulni kezdett, a herceg Párisban lakott, ritkán jött palotájába, állatkertjét Flórencz városának ajándékozta, hollandi képeit egy francia színésznőnek, ki azokat Párisban árvereztette el, a palota azonban még mindig gazdag kincsház volt, melyet többször látogattam meg, minthogy Demidoff olasz birtokainak felügyelője, Melchior úr s családja barátaink közé tartozott: legidősb leánya, jelenleg dr. Levier orvosnak s kitünő fűvésznek neje, Harriet

leányomnak benső barátnéja volt. Midőn a leuchtenbergi hercegeasszony, Mária nagyhercegnő, Miklós czár legidősb leánya, egészségi tekintetektől Toskánában akart telni, egy időnyt San-Donatóban töltött, később Quartóban lakott, szintén Demidoffnak egy szomszéd kastélyában, mindig mint a herceg vendége, kinek minden ily látogatás közel 100,000 frankjába került.

A herceg halála után unokaöccse, Pál, örökölte San-Donatót; pazarlása és szeszélyes magaviselete egy darabig Páris és Pétervár meséje lett, mert egyszer roppant lelkesedéssel vevegetett műkincseket, másszor elárvereztette azokat mind. A pétervári jockey-klubban egy éjjel négy millió rubelt vesztett kártyán, mi a czár figyelmét is magára vonta, ki az érdekeltekkel tudatta, hogy ezen nyereség és veszteség császári akaratóból egy negyedére szállítatik le. A San-donatói palota jelenleg el van hanyagolva.

II.

Angolországban és különösen a Wight szigetén régen megbarátkoztunk Herzen Sándorral, a híres orosz agitátorral; fia Flórenczben lakott, mint a physiologiai intézetnél Schiff tanár segédje, leányai is itt töltötték a telet. E család révén jutottunk sok oroszszal összeköttetésbe; nemesak a külföldön élő emigrációval, hanem oly orosz touristákkal is, kik ezeket meglátogatták.

A menekültek közt mindenesetre legnevezetesebb volt Bakunin Mihály, a nihilizmusnak atyja. Mint fiatal ember Berlinbe ment, hogy az egyetemen Hegel philosophiáját tanulja, s általánosán feltűnt férfias szépsége által; de ő keveset gondolt a társasággal. — mely családi összeköttetései következtében előtte nyitva állt, Muravieff, úgy a lengyelországi kormányzó, mint az Amur tartomány szervezője, anyai ágon közel rokonai voltak, — mert ő komolyan vette Hegelt, kinek tanai az orosz főben különös módon alakultak át; midőn Párisba ment, egész szenvedélyvel vetődött belé a forradalmi mozgalomba. A februári napok után 1848-ban a mozgalom commis voyageurje lett; ott volt Berlinben, midőn Mieroszlavszkyt felszabadították; ott a pütkösi panszláv congressusnál Prágában, hol a különböző szláv fajok képviselői, hogy egymást megérthessék, németül tanácskoztak; ott a drezdai láza-

dásnál, melyet a porosz katonaság legyőzött. Bakunin ekkor elfogatott s a szász hatóságoknak mint lázadó adatott át. — A mint maga elbeszélte nekünk, szinte jól esett, hogy a börtönben nyugalmat talált, mert a forradalom hónapok óta folytonos lázban tartotta; de a szász kormány nem ért ahhoz — így szólt — miként kelljen politikai foglyokkal bánni; a börtön csak olyan volt, mint azt operákban látjuk, a falat könnyen keresztül lehetett volna törni s a bilincsek valósággal színházi bilincsek voltak. A per hamar lefolyt, a szász bírák halálra ítélték, de az osztrák kormány követelése folytán az osztrák hatóságoknak adták ki. Ezek már jobban tudták, mi a politikai bűn, a Spielbergre vitték s valóságos nehéz lánczokba tették; itt tovább tartott a per, ismét halálra ítélték s kiadták az oroszoknak, a kik aztán minden pernek komédiája nélkül Kronstadtba a kazamátákba zárták, épen oly hosszú, a falhoz erősített lánczon, hogy az ablakig és ajtóig mehetett. Legalább nem adtak neki semmi komisz börtöntársat, nem volt úgy mint Poerio, az exminiszter Nápolyban, egy neveletlen gyilkossal ugyanazon lánczon; magában zárták el, mi bizonyos ideig mívelt embernek — Bakunin szavai szerint — nem nagy büntetés. Másfél esztendeig élt így, ekkor megnyílt a börtön, egy császári tiszt előtt levették lánczait s útnak indították őrizet alatt közel háromezreddel magával Szibériába. Gyalog kellett menniök, a parasztok az útnan eső falukban élelmet állítottak ki házaik elé, vallási kötelességnek tartják a foglyokat megvendégelni. Félesztendei út végre Irkutzkba hozta őket. Itt bejelentették őt a kormányzónál, a ki nagy meglepetésére mindjárt azon kérdéssel fogadta, nem akar-e kormányzolgálatba lépni? Ez nagyon természetes. A kormányzónak s tanácsosainak keleti Szibériában jó fizetése s lakása lévén, mindig van elég orosz, ki az ily állást szívesen elfogadja. De az alsóbb hivatalokra alig találkozik ember, ki Oroszországból Irkutzkba menne; ha tehát van a száműzöttek közt mívelt ember, szívesen felhasználják a hivatalokban, annál is inkább, mert így szemmel tarthatják mindig. Bakunin tehát irnok lett a guberniumnál s közkedveltséget érdemlett ki magának úgy, hogy nem gondoltak avval, ha a hivatalos órákon kívül látogatásokat tesz a városban, a hol egy lengyel kereskedő családjával ismerkedett meg. Ez Varsóban részt vett volt egy összeesküvésben s a mint észrevette, hogy

ennek számai már a rendőrség kezében vannak, még mielőtt a gyanu reá is terjedett volna ki, maga folyamodott a kormánynál az engedelemért, hogy Irkutzkba vándorolhasson ki: így legalább vagyonát mentette meg az elkobzástól s kényelmesebben utazhatott oda tulajdon költségén; nem is bántották üzletében, mely nem sokára erősen gyarapodott. A házi kisasszony rendkívül szép volt, Bakunin belészeretett s nőül vette. Most az ottani kormány minden további rendőri felügyelet alól feloldotta, mert meg volt győződve, hogy ezentúl nem gondol megszökésről; sőt meg is engedte, hogy az irkutzki kereskedők megbízásából a chinai határra menjen, s ott a kereskedelmi viszonyok lehető kiterjedését tanulmányozza. A mint visszajött, nagyon meg voltak elégedve jelentésével s ugyanazért megengedték neki, hogy kísértse meg az összeköttetést az újonnan szerzett Amur tartománnyal egy új úton, az Amur folyón. Bakunin csakugyan szerencsésen eljutott így Nikolajewsk városba, mely az Amur torkolatánál épült. Idegen név alatt töltött itt néhány napot, míg meg nem tudta, hogy a tartomány kormányzójának, Muravieff tábornoknak látogatását várják. A kikötőben egy amerikai hajó horgonyozott, ezt meglátogatta s megtudván, hogy ez másnap indulni készül, megmondta a kapitánynak, hogy ő Bakunin, a politikai száműzött s megkérte, vigye őt Californiába. Az amerikai erre szívesen ráállott, s hogy minden akadályt elhárítson, ugyanazon éjjel vitorlázott el. A mint Muravieff harmadnapra a városba érkezett, nagy csudálkozására azt találta, hogy itt későbbi híreket hallott Irkutzkról, mint melyeket ő rendes úton kapott, meg is tudta, hogy a szibériai kereskedők egyik ügynöke, szép, rendkívül magas és vállas, értelmes és nagy műveltségű férfi volt itt Irkutzkból, ki azóta eltűnt, valószínűleg az amerikai hajón. Muravieff a leírásból mindjárt ráismert Bakuninra, ki egyébiránt unokaöcse volt s szökését följelentette Pétervárbá. Bakunin San-Franciskóból Panamának New-Yorkba utazott, onnét Londonba, hol egy darabig Herzennél a «Kolokol» számára dolgozott. A két forradalmár nézetei azonban eltértek egymástól, mert Bakunin már ekkor tört minden történelmi hagyománnyal, azt találta, hogy a mult a jelennek legnagyobb ellensége, hogy el kell égetni minden könyvet, szétszaggatni minden képet, eltörni minden

szobrot, a mely reánk maradt, hogy a társaság egészen új alapon alakulhasson s minden régi előítéletből kigyógyuljon.

Rokonai kieszközölték, hogy felesége hozzá kijöhessen. De mily föltételek alatt! Podgyászát át kellett adni a rendőrségnek, mely azt előre Brüsszelbe küldte, csak egy kis útításkát volt szabad magával vinnie; rendőrök kísérték egymást fölváltva a kocsiban, hogy az egész úton senki se beszélhessen vele, rendőr ült melléje a coupéba, a mint a vasúthálózathoz értek, s fölvigyázott reá egész a porosz határig. De itt sem volt neki szabad kinyugodni magát, csak a keresztülutazás engedtetett meg; így jutott májusban bándában Brüsszelbe, mert midőn Irkutzkot elhagyta, még kemény tél volt ottan, neki pedig egész úton átöltözködni nem lehetett. Bakunin egy darabig a Svájcban tartózkodott nejével, később Flórenczbe tette át lakását, hol ő s gyönyörű szép felesége gyakori vendégünk volt. Hatalmas termete, parancsoló tekintete és jelentékeny arcvonásai az utcán is magukra vonták az emberek figyelmét: társalkodásban ítélete metsző volt, de sokszor helyes, kritikája éles és szellemes; tanait, melyeket mindenki túlzásnak vett, szívesen hallgattuk eredetiségök miatt, de tanítványokat nem szerzett Olaszországban. — Később belekeveredett az internationális socialisták mozgalmába, de a többség itt is elfordult tőle; ő csak oroszokra tudott hatni, csak azok hajoltak hozzá s fejlesztették ki az általa hirdetett elveket, mert a túlzás és különczkedés nemzeti jellegökhöz tartozik. Az oroszok túlzók ragaszkodásukban a cárizmushoz, túlzók ellenzékeskedésükben ellene, de mindnyájan elvannak telve nemzetök nagyságával s azon meggyőződéssel, hogy ez előbb-utóbb a civilisatio egy új árájának megalkotójává válik.

III.

Bakunin révén több oroszszal ismerkedtünk meg, kiktől néhány érdekes adatot hallottunk Miklós czár életéből, melyeket sehol megírva nem olvastam. Így például, hogy a czár nagy hadvezérnek tartotta magát s a vosnozenski hadgyakorlatoknál maga vette át a vezényletet. A képzelt ellenséget Woronzoff herczeg, Dél-Oroszország kormányzója vezényelte. A czár az egész tervet tulajdon felügyelete alatt s nézetei szerint dolgoztatta ki a táborokkal min-

den egyes hadtestre nézve, s ezen értelemben megküldte a parancsolatokat Woronzoffnak; ez mindjárt észrevette, hogy a főhadszálláson egyik csapatjáról megfélemedtek, úgy hogy az nem volt megverve s elfogva; ő ezt tüstént felhasználta s csakugyan, a mint a czár este mint győző a városkába bevonult, a főpiacon egyszerre bekerítve látta magát egy kis csapattól s Woronzoff herceg, ki élökön lovagolt, ezen szavakkal fogadta: «Felséged az én foglyom», bocsánatot kért merészségeért, mely a tábori kar hibájának következése s tulajdon kardját adta át a czárnak. Ez köölnézett, mosolygott s visszaadta a tábornoknak a kardot, megdicsérte s az udvari ebédhez meghívta. Midőn azonban Woronzoff az ebédől lakására jött, ott találta már a rendeletet, mely szerint egészségének helyreállítása végett kormányzósága alól fölmentetik s két évi szabadságot nyer, hogy haladék nélkül elindulván a külföldi fürdőkben gyógyíttassa magát.

Jermoloff tábornok egy ideig nagy kedvence volt Miklós czárnak, mi neki bátorságot adott szabadabban szólni, mint az orosz udvarnál szokás. A czár egy alkalommal különösen megelégedett vele s megmondta neki, hogy hercegnek nevezi ki: Jermoloff megkérte, ne tegye, hiszen már ősapja lehetett volna az, ha nyáron érkezett volna Pétervárhoz, nem télen.

— Hogy-hogy? — kérdezé a czár.

— Hát Nagy Péter alatt s még később is szokásban volt, hogy ha valamely ázsiai török-tatár rablófőnök a fővárosba jött s bejelentette, hogy törzse aláveti magát a czárnak, választást adtak neki, hogy vagy hercegi czímet, vagy pedig ezobolybundát kap. Amazoknak az uraknak ősei — az udvaroncokra mutatott — a hercegséget választották, az én őszám fízott s a bundát választotta; ha egyébiránt Felséged kegyelmet akar osztani, ne hercegnek tegyen engem, hanem nevezzen ki németnek.

Miklós czár, ki a legnevezetesebb s legnagyobb felelősséggel járó hivatalokra az oroszok mellőzésével németeket szokott kinevezni, találva érezte magát s elfordult Jermolofftól, ki a czár kegyét csak később tudta ismét megnyerni.

— Bakuninnak egyik nőrokonát De Gubernatis olasz tanár vette nőül, kinek szanszkrit tanulmányait az angolok is figyelemre méltatták. A tanár rendkívül tevékeny volt s Bakunin elveinek életbe-

léptetésére kísérletkép nyomdát állított socialista alapon: a munkások e szerint a kihordó gyerekekig mind társai voltak a vállalatnak; de az olasz munkás nem érett még meg a socialista fel-focásra, mint a vállalat részese nem akart engedelmessé tőbbé, mert tudta, hogy elcsapni nem lehet, s így a vállalat nem sokára felbomlott. De Gubernatis természetesen nagy demokrata volt s azért nem kevésbé csudálkoztam, midőn tavaly értésemre esett, hogy a családjának egyik kihalt ágában fennállt grófi ezimnek fel-elevenítését a királytól kérelmezte s elnyerte. Nemesak nálunk, máshol is lesz a nép emberéből udvaronc.

IV.

A hegyoldalon, melyen a bolognai út lekanyarodik, sok szép villa épült, melyekből a kilátás Flórenczre világhírű. A legmagasabbban fekvő, La Concezione, barátaink birtoka volt. Sabathier, egy vagyonos délfrencia, a negyvenes években belészeretett a híres Unger énekesnőbe, ki azon időben hangjával s játékával elbájosolta a közönséget s őt nőül vette, ámbár jóval fiatalabb volt, mint a kedves énekesnő. Sabathierné magyar eredetű volt, nem tudott ugyan magyarul, de azért mégis örömmel emlékezett vissza hazájára, melyet fiatal korában hagyott el: ismerte egész Európát, hiszen alig volt főváros, melyben nem aratott volna tapsokat, de Flórenczet tartotta mégis a legkellemesebb lakhelynek: itt telepedett meg férjével, ki irodalommal és művészettel foglalkozott. Gyermekök nem volt, egy francia festész leányát fogadták tehát örökbe; télen a városban laktak, közel a Petrovich-villához. Ugyanezen házban lakott Amári is, a híres sicíliai orientalista, ki fiatal korában, a negyvenes években, megírta a sicíliai veesernye történetét s az által gyanús lett, úgy hogy menekülnie kellett Franciaországba; később Turinba tanárnak neveztetett ki, képviselőnek választották meg, Cavournak híve volt s közoktatási miniszter lett egy időre. Öreg úr volt bizony már, midőn régi barátainak Sabathieréknek kijelentette, hogy Lujza kisasszony kezét kéri, ki fogadott szülőinek nagy meglepetésére kijelentette, hogy soha máshoz férjhez nem megy, mint Amárihoz. Sabathieréknek éppen ekkor dolguk volt Lunelben, Dél-Franciaországban, hol

nagy szállókat bírtak, leányukat tehát reánk bízták a nyáron át, melyet Lericiben töltöttünk, a spezziai öböl felső részében, a Középtenger híres szépségű partján. Amári is ide jött, menyasszonya közelébe, Melchiorék a szomszédságban laktak, fiam is megjött Pestről, így töltöttünk itt hat élvezetes hetet, barátságos társalgással, olvasással s sétálással az olajfaerdőkben s a tengerparton, s távolabbi kirándulásokkal, hol azon vár romjaihoz, melyben I. Ferencz a páviai csata után rövid ideig fogva volt, míg ismét hajón Spanyolországba vitetett: hol San-Terenzóba, a Lord Byron és Shelley kedves nyaraló helyére, honnét ez utóbbi azon végzetes kirándulásra indult, melyről többé vissza nem jött; hol messze le a Magra torkolatához, Luniba, a római romokhoz s általellenben be a barátkolostorhoz, melyben Dante egyszer békét keresett. A Malaspinákat is meglátogattuk, Dante híres védnökének egyenes utódait, kik most nem többé fejedelmi várunkban, de egy szerény kastélyban laktak e tájon. Mindenütt körülvettek bennünket költői emlékezetek s feleségem unszolt, írjon mindegyikünk egy novellát; ő maga Ginevra történetét írta meg, a bájos flórenczi leányét, kit szülői, szerelme ellenére, férjhez adnak, de a pestisben meghal, tetemét az ifjú, a ki szerette, elorozza a temetőből, nehogy a többi halottakkal együtt a közös sírba tétessék, de a nő feléled s a törvényszék megengedi az új házasságot, miután az első férj a temetéssel véget vetett az előbbinek. Guszti fiam Bardi Dianora tragikus esetét választotta tárgyúl, azon időből, midőn az athénei herczeg uralkodása alatt a francziák nyomták el a flórenczieket s ezen czím alatt egy pár élethű vonást hozott be a németek pöffeszkedő magaviseletéről Pesten. Én mesealakban adtam elő Napoleon és Garibaldi életét, mint a királyfiét és a csillagfiét, úgy hiszem, hogy ez legsikerültebb művem volt, melyet valaha írtam. Megküldtem a Kisfaludy-társaságnak, de a mese Gregussnak sehogysem tetszett, az igaz, hogy nem volt kutyamese. — Emich kiadta ugyan mind a három novellát egy kis kötetben, de a közönség épen nem gondolt munkánkkal, a kiegyezési politika elfogta már a kedélyeket és senki sem olvasta novelláinkat. Eötvös Pepi heti lapjába is írtam politikai czikkeket névtelenül; úgy tudtam azonban, hogy ezen heti lapnak sem volt nagy keletje, mindamellett, hogy szerkesztőjének nagy neve a sikert előre biztosítani látszott; a magyar

közönség szeszélyei kiszámíthatlanok, conservatív jellemű, ragaszkodik a megszokotthoz, csak oly lángész, mint Kossuthé, képes irányát egy időre megváltoztatni.

Nem messze a Sabathier villájától volt Mario és Grisi villája. A szép énekesnő mindjárt első föllépése után, midőn művészetének híre oly gyorsan elterjedett, egy olasz grófhhoz ment férjhez; de csakhamar észrevette, hogy ez ki akarja zsákmányolni és elpazarolja keresetét, ugyanazért elvált tőle s évi járadékot fizetett neki, hogy ne közelítsen többé hozzá. Később a színpadon Marióval ismerkedett meg, kinek valódi neve gróf Gandia volt, csakhogy ő inkább híres énekes maradt, mint szegény gróf. — A mint Grisi első férje valahára meghalt, Mario vette el mindjárt. Mindaketten nagyon szerették gyermekeiket, még művészi utazásaikban is magukkal vitték őket. Midőn Pétervárbán vendégszerepeltek, Grisi a császári parkban sétálgatott kis leányaival egyszer, mikor Miklós czár is ott volt. A császár megszólította s a gyermekekre mutatva kérdezte: «Ugy-e, ezek az Ön grisette-jei?» mire az énekesnő tüstént felelt: «Bocsánat Felség, ezek az én marionette-jeim.»

V.

A vasárnapot rendesen Trollope Adolphusnál töltöttem, a kedves angol írónál, ki már évek óta itt lakott, angol lapokkal levelezett, s időről időre egy-két kötet olasz történelmet adott ki népszerű képekben. Kevés idegen volt járatosabb az olasz renaissance-kori történelemben; munkáit előbb ismertem, mint személyét. Gyönyörű könyvtárral bírt s néhány igen érdekes középkori régiséggel, mert azon időben jött Flórenczbe, midőn a templomokat restaurálták és sok érdekes, műbecsel bíró részleteket dobtak ki s árvereztek el. — Austin Alfred, szintén szellemes egy angol író, töltött ez időben egy évet Flórenczben s ő is rendesen oda jött vasárnap délelőtt Trollopehoz, hol angol irodalom s politika voltak társalgásunk legfőbb tárgyai, fűszerezve szellemes visszaemlékezésekkel, napi hírekkel és csípős adomákkal, melyek ez úton sokszor az angol lapokba is kerültek bele.

Az én levelezésem a «New-York Tribune»-val, mely tíz évig szakadatlanul tartott, természetesen megszűnt most, midőn a bel-

háború Észak-Amerikában kiütött s ott európai viszonyokkal csak annyiban gondoltak már, a mennyiben ezek az amerikai háborúval kapcsolatban voltak; főleg az angol kormány rokonszenvével, mely a déliek felé fordult s Napoleon mexikói kalandjával, melylyel a császár monarchikus institutiókat szándékozott behozni a köztársasági világrészbe. Ezekről természetesen nem írhattam semmit, távol álltam a tényezőktől, az olasz viszonyok pedig nem érdekelték az amerikaiakat, s így ezen szál is megszakadt, mely még az általános politikához kötött. Flórenczben kipihentem tehát magamat az előbbi évek izgató fáradalmaitól s tanulmányoztam a renaissance művészetét.

Igen szívesen látogattuk meg mindig az északamerikai államok követjét. Mr. Marsh előbb Konstantinápolyban volt követ, később Turinban és Flórenczben, évek hosszú sora óta Európában lakott s a tudós világban is, mint alapos angol nyelvész, híres volt. Az északamerikai államok régóta tudósokat és írókat küldenek az európai udvarokhoz követül, nem mintha a követségi állást sine-curának vagy penzióknak tekintenék, hanem főleg azért, mivel tudományosan művelt férfiak sokkal jobban fogják fel, sokkal éleesebben látják és sokkal szorgalmasabban tanulmányozzák az államok politikai viszonyait, mint azon főurak, kik az európai traditiók szerint jóformán kizárólag bírják a diplomatikus állásokat. — Bancroft, Washington Irving, Mottley, Bayard Taylor, Marsh, mind oly nevek, melyeket európai kollegáik alig ismertek, de annál jobban ismerte őket a tudományos világ. Marshnak mi magyarok különben is különös köszönettel tartozunk, mert az emigráció első idejében, midőn Kossuth és társai még Kiutahiában internálva voltak, sok szívességet és szolgálatot tett nekik s a magyarok iránt mindig igen nagy rokonszenvvel viseltetett.

Lawrence ezredes is, az amerikai consul Flórenczben szintén nagy szívességgel viselkedett irántunk; fia volt a dúsgazdag Abbot Lawrencenek, ki miután bankárüzletétől visszavonult, Londonban az északamerikai államokat fényesen képviselte, s a massachussettsi egyetemnél, az amerikai Cambridgeben, a természettudományi tanszéket alapította. Fia egy rendkívül derék, szerény, tudományosan művelt férfi, második feleségének gyengélkedő egészsége miatt fogadta el a flórenczi consuli állomást, mely fizetéssel nem járt,

inkább költséget okozott. Első házasságának története jellemzően amerikai. Kentucky államban volt egyszer mint fiatal ember s ott ismerkedett meg Louisvilleben ezen állam híres szépségével, minden bálok királynéjával, Ward Rózával. A fiatal bostoni úrfi, kinek gazdagsága ismeretes volt egész Amerikában, megkérte a déli tündért. A leány szívesen ment hozzá; a fényes esküvő után Bostonba költöztek, hol a szép asszony semmiképen sem tudta megszokni a komolyabb társaságot és szigorú, puritán életet. Férje mindig kielégítette neje minden szeszélyét, bármit megkívánt, az meglett; de ő mégis úgy érezte magát, mint az erdei madár a kalitkában. Mikor a tél közeledett, meg is mondta férjének, hogy még egyszer szeretne farsangolni a Délben, még egyszer, utoljára, színházba, bálókra járni, mint Louisvilleben szokás, nemcsak felolvasásokba, mint azt Bostonban teszik, és hogy szabad akar lenni három hónapra otthon, a hol ifjuságát töltötte; férje maradjon Bostonban. Ez ráállt erre is: az asszony kezdetben sűrűn, később ritkábban levelezett vele, négy hónap múlva azonban levél helyett a kentuckyi hivatalos lap jutott postán hozzá, melyben az ottani törvényhozás kihirdeti a törvényt, hogy Ward Róza előbbi férjétől, Lawrence ezredestől, el lett választva. Ez államban t. i. az elválás, hogy ez minél inkább megnehezíttessék, törvény-alakban történik a képviselőházban és senatusban. De a szép asszony családjának nagy befolyása volt Kentuckyban, elég arra, hogy a javaslatot néhány hét alatt keresztülhajtja. Másnap levél is érkezett az elvált feleségtől, melyben bocsánatot kér volt férjétől, hogy így, tudta nélkül elvált tőle; nem volt ugyan ellene soha semmi panasza, hálásan elismeri jószívűségét s forró szeretetét, csak hogy ő sem a komoly Bostonban, sem oly jó férjjel nem tud megélni, a kivel még össze nem lehetett veszni, holott ez az élet szükséges fűszere, mely nélkül minden nő agyonúnja magát.

VI.

Francia ismerőseink nagy részben hírlaplevelezők voltak, kiknek száma azon időben szaporodott, midőn Flórencz Olaszország fővárosa és a kormány és törvényhozás székhelye lett. Különböző táborokhoz tartoztak, Amigues később a legdühösebb császársági

izgatók egyike lett, La Fenêtre jelenleg a szépművészeti osztály főnöke a közoktatásügyi miniszteriumban, mindakettőt sokszor láttuk estélyeinknél, hová Domangé soha nem jött, mindamellet hogy szorosabb barátságban élt velünk. Már Londonból ismertük, hol Herzen házában annak fiát nevelte; most Flórenczben magánnevelőintézetet alapított s ennek szentelte minden idejét; Károly fiam is ott tanult. Domangé komoly republikánus volt, tudományos férfi, kivel szívesen társalkodtam. Egyszer elbeszélte, hogy 1848-ban márcziusban ki volt szemelve, hogy egy szabadságra ültetésénél Páris egyik radikális külvárosában tartsa a díszbeszédet. Meg is tette egész lelkesedéssel s a nép éljenzései közt lehordta ifjonti tüzzel a monarchia, a papság és az aristokratia befolyását s a munkásoknak is szebb jövődőt ígért a köztársasági formák alatt. A mint beszédét bevégezte, egy pap kért engedelmet, hogy a földbe ültetett szabadságfát áldhassa meg; hiszen ha szabadságról, ha egyenlőségről és testvériségről van szó, ezeket mindig hirdette a római egyház nagyobb sikerrel, mint a philosophusok s ha socialistáknak érzik magukat, kik volnának nagyobb socialisták mint az első keresztyének, kik megkívánták, hogy mindenki, a ki velök érez egyet, adja oda vagyonát a szegényeknek s kövesse őket, bízva a gondviselésben. A fiatal republikánus látta, hogy a pap túltesz rajta, s hogy a nép elhez fordul. Az naptól fogva nem bízott többé az akkori francia köztársaság állandóságában.

Meg kell itt még emlékeznem hű barátunkról, Reyről is, ki Flórenczben francia nyelvtanár volt s ritka ragaszkodással, éveken keresztül csatlakozott családunkhoz.

Német ismerőseink közt legérdekesebb volt mindenesetre Schiff Mór tanár, a híres physiolog. Flórencznek nem volt ugyan egyeteme, mert Toskánában Pisa az egyetem székhelye; de a kormány tekintetbe véve azon roppant tudományos anyagot, mely a flórenczi gyűjteményekben felhalmozódott, egy magasabb tudományos tökélyesítő intézetet állított itt fel, minő másutt sehol sem létezik, számos kitűnő tanárral azok számára, kik az egyetemi tanulmányokat már bevégezték. Itt volt Schiff Mórnak is physiologiai laboratoriuma, a fiatal Herzen lett assistensének kinevezve (jelenleg Lausanneban tanár), öcsese, Schiff Hugo, a vegvészi tanszéket foglalta el, mind a kettő híres volt tudományossága által, melyet

olasz nyelven közölt hallgatóival. Mórnak háza a tudományos világnak egyik központja lett; estélyeinél találkoztak az utazó német tudósok az olasz tudomány képviselőivel. Schiff e mellett tetszelgett magának különczködéseiben is, és sok adomának hőse lett eredetisége által, mert sokszor még a társalgási formákról is megfélekedezett tudományos vizsgálódásainál. Első felesége, egy gazdag frankfurti bankár leánya, ezt nem tudta soká eltűrni, s midőn egyszer, még házasságuk mézes hónapjai alatt, egy erdőbe kísértáltak s a tanár itt egy igen érdekes és ritka békát pillantott meg, s ennek üldözésében feleségéről annyira megfélekedezett, hogy azt órákig az erdő közepén magányosan ott hagyta, ez annyira megharagudott, hogy tőle elvált, mert nem tűrhetett oly férjet, kit a béka jobban érdekel, mint fiatal felesége. Második felesége igen szellemes nő volt s e részben sokkal praktikusabb, mert azt találta, hogy békák, kutyák és tengeri nyulak házasságban nem oly veszélyes vetélytársak, hogy féltékenységre adhasanak okot.

Schiff leginkább vivisectiókkal foglalkozott, s ez végre kellemetlenné tette flórenczi állását, mert az angol társaság, különösen az angol kisasszonyok, kiknek száma Flórenczben mindig nagy, védelmére álltak a kísérletek áldozatává lett kutyáknak s angol és olasz hírlapokban valódi hadjáratot kezdtek a vivisectio ellen; kérvényeket adtak be a parlamenthez, s annyira bosszantották a szegény tanárt, hogy az végtére a genfi egyetem meghívását fogadta el s Flórenczből elköltözött, hol őt a tudományos világ idegen származása daczára a legnagyobb tiszteletben tartotta. Olaszországban gyakran változtak ugyan a közoktatási miniszterek, mindegyike azonban átlátta a magasabb tudományos műveltség szükségességét és szívesen meghívta az olasz egyetemek tanzékeire azon német kitűnő tudósokat, kiknek állása hazájokban, politikai vagy vallásos tekintetből, tarthatatlanná lett. Mindezek igen rövid idő alatt megszokták az olasz életet s megtanulták a nyelvet, s az olasz ifjúságnak pedig soha sem jutott eszébe őket idegenszerű kiejtésök vagy nyelvészeti hibáik miatt kigúnyolni. A tudomány általában nagy tekintetben áll Olaszországban; a nemzet érzi, hogy ez újjászületésének egyik nevezetes föltétele.

A flórencezi német társaságnak egyik központja Assing Ludmilla kisasszony volt, Varnhagen Van Ense német diplomata írónak, Humboldt barátjának unokahuga és örököse; nem volt ugyan szép soha, most nem is fiatal többé, de jobban ismerte a berlini irányadó társaság viszonyait és a *cronique scandaleuse*t, mint bárki más; mert nagybátyja naplót írt annak idejében, melybe minden napi eseményt, minden udvari pletykát, minden scandalumot a főúri körökben följegyzett, annak megnevezésével, kitől hallotta. Ludmilla kisasszony kiadta ezen naplókat, melyek Berlinben elkoboztattak, a törvényszék őt makaesságból, meg nem jelenése következtében el is ítélte. Mind ez által oly híressé lett, hogy a vén Pückler-Muskau herczeg is, kinek elmés malitiája annyira ismeretes volt, neki küldte meg emlékeit, hogy azokat halála után családjának s a német aristokratia bosszúságára nyilvánosságra hozza. A kisasszony estélyeinél főleg németek jelentek meg, itt-ott olaszok is, mert köztársasági elveket hirdetett s Flórenczben gazdagnak hitték. Végre találkozott egy szép fiatal katonatiszt, ki a vénülő német kisasszony kezét megkérte és elnyerte, de durva magaviselete által annyira elkínózta, különösen midőn észrevette, hogy vagyoni állása még sem oly fényes, mint a minőnek hitte, hogy ez tőle tetemes pénzáldozat árán elvált. Az egész ügy oly kellemetlen benyomást tett azokra, kik azelőtt járatosak voltak a háznál, hogy ezen estélyek nemsokára megszűntek s a szegény asszony bújában meg is örült s meghalt.

A flórenczi németek közt meg kell említenem még a Schwarzenberg családot. Schwarzenberg, mint a német parlamentnek üldözött tagja került számkivetésbe, gyakorlati, értelmes ember letére Olaszországban egy elhanyagolt bányászati üzletet vett át s ezt sok sikerrel igazgatta. Felesége női lelkesedéssel fogta fel az egységes Olaszország eszméjét, ugyanazért a társaság házában inkább olasz volt, mint német. Legidősb leányuk egy volt osztrák katonatiszthez ment férjhez, ki Garibaldi alatt siciliai első hadjárataiban szolgált. Midőn bevezető levéllel a tábornoknál először megjelent s önkénytes szolgálatait felajánlotta, avval végezte beszédét: reméli, nincs a tábornoknak kifogása az ellen, hogy nem olasz, de német. Garibaldi erre felelt:

— Se baj, legalább nem osztrák.

— Már bizony osztrák vagyok.

— No hisz ez se baj, legalább nem horvát.

Schweiger mosolyogva azt felelte: Nem tehetek róla, de Horvátországban születtem.

Erre Garibaldi is nevetni kezdett s megjegyezte, hogy örül, ha a szabadságszeretetet ott is találja, a hol nem kereste; szívesen befogadja még a horvátot is zászlaja alá, mely a szabadság zászlaja.

MŰGYŰJTEMÉNYEK, MŰÁRUSOK, MŰVÉSZEK.

I.

Nincs a világon hasonterjedelmű ország, mely annyi nagy férfiúval dicsekedhetnék, mint a kis Toskána; utódaik nem felejtkeztek meg rólok, tudják, hogy azoknak dicsősége őket is nemesíti, ugyanazért emlékeket állítottak nekik minél sűrűbben s az Uffizi-palota portikusának oszlopai közé felállították azoknak szobrait, kikben leginkább büszkélkednek. Vezetőkül oda van állítva a két nagy Medici, kik fejedelmi cím nélkül fejedelmi hatalommal intézték két emberöltőn át a flórenczi köztársaság politikáját és sokszor egész Olaszországét. Itt látjuk az öreg Cosmót, a humanisták barátját és pártfogóját, kit polgártársai a haza atyjának czínnel ruháztak fel; s unokáját, Lorenzót, kit már Magnificonak czímeztek, mi azon időben csak a valódi fejedelmeket illette meg. Mellettök áll Orgagna, a híres szobrász, festész és építész; szobrát úgy állították fel, hogy láthassa a Loggiát, melyet itt a szomszédságban ő épített s mely a Signoria-piacznak oly gyönyörű dísz, holott hű másolata Münchenben semmi benyomást sem tesz, mert nincs harmoniában a körülte fekvő épületekkel. Erre következnek két oldalról a művészek, Nicolo Pisano, ki a szobrászatot a XIII. században s Giotto, ki a festészetet a XIV-ikben fölélesztette; Donatello a szobrász s Leon Battista Alberti az építész; a művészet minden ágaiban remeklő Leonardo da Vinci s Michel Angelo Buonarotti, kit az isteninek neveztek el kortársai; átellenben pedig Benvenuto Cellini, habár hírét nagy részben henczegő önéletírásának köszöni. Ott áll Arezzói Guido is, ki szent István korában a kótairást találta fel, s most következnek a nagy költők Dante, Petrarca és Boccaccio, a történetírók Macchiavelli és Guicciardini s mellettök Amerigo

Vespucci, kinek nevét — mely egyébiránt megfelel a magyar Imrének — egy világrész viseli; itt van Galileo Galilei a csillagász, itt szent Antonino, a flórenczi érsek, ki a fegyverek javításával s jótékony intézetek alapításával méltán megszerezte a szentek dícsoszorúját. Mascagni, Rédi s Micheli, kik a természettudományban tüntették ki magokat és Accorso, a XII. század törvénytudója, hazájokon kívül kevésbbé ismeretesek. épen úgy, mint a nagy toskániai hazafiak, Farinata delli Uberti s Piero Capponi, vagy a nagy hadvezérek, Giovanni de Medici és Francesco Ferrucci, ki 1530-ban a végzetes harcban a császár és pápa egyesült hatalma ellen védte a köztársaságot.

A szobrok ezen nagy csoportozatát magánadakozásból állították fel. Batelli Vinceze nyomdász kezdeményezte a mozgalmat 1834-ben, a közönség felkarolta az eszmét, mely tüntetésnek használtatott fel s jele volt, hogy az elpuhult olasz nép is tud lelkesedni a szabadság századainak nagy fiaiért. De bármily hosszú is azoknak sora, kik a Vasari által emelt palotának oszlopesarnoka alatt fel vannak állítva, még mindig fenmarad nem kevésbbé hosszú sora a neveknek, melyek emlék nélkül maradtak: a Lippik és Ghirlandajók, Masaccio és Masolino, Fra Angelico és Fra Bartolomeo, Andrea Pisano és Lorenzo Ghiberti, Luca della Robbia és Verocchio s Arnolfo di Cambio és Brunelleschi s ezeken kívül még számos festész, építész, költő és prózaíró; mert Flórencz századokon keresztül irányadó volt a művészet minden ágában s amint most Páris bírja a divat jogarát, úgy az régi időkben Flórencznek kezében volt; az idegen nagy urak Velenczébe mentek mulatni, de Flórenczben tanulták az ízlést; itt kezdtek például a XV. század második felében villát használni az ebédnél, mert mindaddig még a legfinnyásabb udvaroknál is kézzel ettek, mint még mostan a törökök. Az újkor kényelmének első kifejlése Flórenczből ered, innét terjedett ki a francziák s angolok, legkésőbb pedig a németek közé.

II.

Ha az ember egy ideig Flórenczben lakik, lehetetlen, hogy ne érdeklődnék a művészet iránt, mert a város minden része valódi muzeum és galeria. A piacokon híres szobrászok művei állanak,

nincs oly templom, melyben nem találúnánk nagyszerű műkincseket, még az utezaszegleteken is nem egyszer találkozunk hol márványdomborművel, hol színes Luca della Robbia majolikával s ha a paloták műkincsei közül számtalan kép és szobornú a hegyentúli muzeumok és főurak gyűjteményeibe vándorolt is ki, számuk mégis még most is oly nagy, hogy az egy Rómán kívül nincs város, mely e tekintetben Flórenczcel vetekedhetnék. Már a nyilvános gyűjtemények száma is oly nagy, mint sehol máshol s egyes templomok képei s kincsei elégségesek volnának, hogy belőlök legnagyobb galéria vagy muzeum alakíttassék. Minthogy gyermekségem óta művészettel s műtörténelemmel foglalkoztam, itt éreztem magamat leginkább elememben. Ha a városba kellett mennem, órákig el-elmaradoztam, mert hol egy templomba tekintettem be, hol egy palota udvarában egy szobor vagy dombornú vonta magára figyelmemet; mindig más műemlékeket fedeztem fel, melyeket előbb nem láttam; a műértőnek Flórencz csakugyan kimeríthetetlen egy kincsbánya.

Ismert dolog, hogy a galériák és muzeumok Európában csak későn keletkeztek, a legközelebb múlt század szüleményei, azelőtt a képek és szobrok a fejedelmek palotáit, nagy urak s műkedvelők házeit s nagy részben a templomokat díszítették, czéljuk kizárólag decoratív volt, csak későn gyűjtötték ezeket össze külön épületekben, melyek a közönségnek megnyíltak s az Uffizik gyűjteménye jóformán az első nevezetesebb muzeum és képtár volt, mely úgy azért, mint gazdagsága miatt, sokáig irányadó maradt hasonló intézetekre nézve. Tudjuk, hogy finnyás műkedvelők sokszor fájlagják a képek és szobrok elmozdítását eredeti helyökről, melynek számára készültek, mert azt találják, hogy a muzeumban vagy galériában, új keretben, más világításban, különböző tárgyú és színezetű képek szomszédságában, másképp hatnak, mint ott, hová eredetileg helyeztették el. Nem lehet ezen észrevételek jogosultságát tökéletesen eltagadni: ha azonban a Brunelleschi által épített Santo Spirito templomba mentem, melynek számos oltárképei még mind a magok helyén maradtak, még sem tudtam sajnálkozásomat elfojtani, hogy ezek nem tétetnek át valamely galériába s nem helyettesítetnek másolatok által. Azt kellett ugyanis tapasztalnom, miként maga a művész sem gondolt mindig a helyre, hová képe

jutott, melynek többnyire igen rossz volt a világítása, s ő mégis legjobban, amint tőle telt, készítette munkáját, ámbár tudta, hogy annak szépségét csak igen kevesen fogják sejteni: de azt is láttam, hogy a képek templomban alig gondozhatók; ki vannak téve az idő változásainak, a vászon, melyre festvék, a nedvességben romlik, a képek alsó részeire az oltár-gyertyáknak hősege károsan hat, a tőmjén s eloltott gyertyák füstje korommal fedi felületöket, melyen a fénymáz megsötétül s repedezik, s a kép lassan-lassan, de biztosan enyveszetéhez közelít. Igaz, hogy a galeriákban ismét az ellenkező veszély fenyegeti a régi műremekeket, s hogy sok kép a restaurálás által rontatott meg, különösen a század kezdetén, midőn leginkább divatban volt a képek kijavítása, sőt a kár, mely a templomokban az elhanyagolás s gondatlanság által történt, gyakran nem volt nagyobb, mint az, mely a galeriákban a restaurálás által okoztatott. Csak azért, hogy hivatásuknak megfelelően s a számszék ne találja, hogy ingyen huzzák fizetésöket, restaurálgattak folyvást, s hol átfestették, hol megnyúzták a képeket, úgy, hogy az eredeti művet alig ismerhetjük többé fel, a mint ez például a bécsi Belvedereben Coreggio «Jo»-jával, Titian «Callisto»-jával s más remek művekkel történt. A fejedelmi palotákban másféle veszélyeknek tétettek ki a képek, hogy t. i. egy bizonyos helybe beleilljenek vagy hogy egy ellenképnek feleljenek meg, kivetkeztettek eredeti alakjokból; hol levágtak belőlök egy darabot, hol hozzátoldtak egyet s ezt formatizálásnak nevezték, holott egyszerűen a képeknek rontása. Nincs galeria, melyben a múlt század ezen barbárságának jelei nem fordulnának elő, a képek birtokosai azt mondják ugyan, hogy tulajdonukkal tehetnek, a mit akarnak, de elfelejtik, hogy a műkincsek, mint az emberi lángésznek legnemesebb termékei, oly örökséget képeznek, mely nemcsak az egyes tulajdonosnak, hanem, mint a közművelődés egyik alapja, az összes utókornak erkölcsi birtoka.

Ezen nézet csak újabb időkben jutott érvényre s csak a mi századunkban kezdték a képgyűjteményeket nem többé fényűzési czikkeknek, hanem közművelődési eszközöknek tekinteni s arról is gondoskodni, hogy azok a nagy közönség által élvezhetők legyenek. Csak az újabb időkben épültek paloták kizárólag azon czélból, hogy azokban a festészet műkincsei állíttassanak fel, hogy tehát

építésöknél a megkivántató világítás s a termek oly alakja vétessék főleg tekintetbe, mely a felállítandó képek nagyságának leginkább megfelel. Az Uffizi-palota építésénél Flórenczben ily tekintetek nem voltak még mérvadók; kormányhivataloknak volt ez szentelve, onnan eredett a neve is; ugyanazért összeköttetésbe akarták hozni a fejedelem palotájával, mely az Arno balpartján meglehetősen távol-ságra emelkedik: a gyönyörű Pitti-palota, a középkori építészet egyik leghíresebb remeke. A nagyhercegek nemcsak kényelemből, hanem biztosságuk tekintetéből is, nehogy eshető népzendülések által az egyik városrészben meglepettessenek, nagy súlyt fektettek ezen összeköttetésre, mely olyképen jött létre, hogy az útban eső házak falainak egy része keresztül törtetett s azokon át oly boltozott folyosó vezetett, mely a Ponte dei Orifici táján egyenes szögbe törve, merész ívvel az utcát átszöki s az Arno hidon, az arany-művesek boltjai felett, emeletet képezve, az Arno balpartjára halad s innét az utcai házak belsejében egész a Boboli-kert végéig a Pitti-palota közvetlen szomszédságába vezet. Erre jártak a miniszterek a fejedelemhez, erre a fejedelmek szükség esetében a kormányhivatalok palotájába és a titkos folyosó folytatásában a Palazzo della Signoriába, mely egy erődhöz hasonlóan óriási falaival s tornyával egész Flórencz fölött uralkodik. Az Uffizik legfelsőbb emeletében a flórenczi képgyűjtemény azon része állítatott fel, mely a nagy közönségnek folyton nyitva állt. Ez volt Európának legrégebb nyilvános képtára, melynek látogatására nem kellett külön engedély, mint a fejedelmi paloták termeiben felállított gyűjteményekére. A felállításnál látunk már bizonyos tervet, ámbár ez sincs következetességgel keresztülvive; azonban mégis látszik, hogy nem a termek díszítése, hanem a néző közönség oktatása is vétetett tekintetbe. — A folyosóban, mely eredetileg nyílt volt s akkor záratott el üvegfalakkal, midőn a galeria a múlt században berendeztetett, azon római szobrok állítattak fel, melyek azelőtt Rómában a Medicik villáját díszítették s egyéb fejedelmi épületekben el voltak szórva. A falakon a régi képek chronologiai rendben el vannak helyezve, Cimabue első kísérleteitől egész a művészet fénykoráig s ismét a süllyedő művészet mesterkelt példányai egész a múlt századi festményekig; felül pedig párkányzatul felállítatott egy arczképgyűjtemény, melyet most a látogatók nem igen méltányol-

nak figyelemre, ámbar az régibb időkben különös becsben tartott. Paolo Giovio, a tudós comoi érsek, a XVI. században összehozta a korában s azt megelőző időkben híre emelkedett férfiak arcképeit, Cosmus nagyherczeg lemásoltatta ezeket s most itt függnek elsötétedve az idők viszontagságai által, oly rossz világításban, hogy a látogatók figyelmét rendszerint elkerülik. A magyar arcképek közül itt találjuk a Mátyásét, Ozorai Pipóét és Báthory Istvánét.

Ezen folyosóból nyílnak a galeria termei, különösen a felülről világított nyolczszögű tribuna, melyben a művészet remekei együttesen állítottak fel: Mantegna, Francia, Perugino, Rafael, Michel Angelo, Tizian, Paolo Veronese, Correggio, Andrea del Sarto, Luini, Fra Bartolomeo, Albrecht Dürer, Dominichino, Guido, Guercino, Rubens s Van Dyk képei s hogy ez minden tekintetben a művészet legnevezetesebb szentélye legyen, ide állították fel az akkor tájban leghíresebb szobrokat, a medici Venust, a Satyrt, melyet állítólag Michel Angelo restaurált, az Apollinót, a birkózók csoportozatát s a kését élesítő Scythát. A tribuna azóta világhírűvé lett, sehol annyi műkincs egy helyütt nem hozatott össze egy teremben; ezt látogatja minden ember s azon bársonyszékek, melyek itt el vannak helyezve, sohasem üresek. Mindig láthatunk ott hol angol, hol német kifáradt nézőket, kik bánuló unatkozással pihennek, mert nincs oly ember, a legprózaibb angolt sem véve ki, aki Murrayával kezében ellenőrizni szereti minden gyűjteményben, vajjon mindazon képek, melyek kalauzában meg vannak említve, ott vannak-e még, ki az ily halomra gyűjtött műkincseket egymás mellett élvezni tudná. Mindegyiknek stýlje, színezete, alaphanglata eltér a másiktól, minden kép árt a szomszéd képnek, az ember kifárad s végre azon meggyőződésre jut, hogy célszerűbb csak néhány kedvencz képekre központosítani a figyelmet s a többieket elhanyagolni. Ennek következtében senki sem említi akár Mantegna Triptychonát, akár Dürer gyönyörű képét a három királylyal, vagy Rubensnek s Van Dyknak festményeit, mert mindezeket agyonüti Rafael, Tizian, Correggio néhány képe, mely rajzban és színpompában mind a többi felett uralkodik. Az emberi agy nem képes egyszerre oly sok nevezetes benyomásokat elfogadni, az észnek concentratióra van szüksége, hogy élvezhesse azokat s azért

a flórenczi tribuna oly izgató természettel bír, minőre rendesen lehangoltság s unatkozás következik be.

De azért mégis minden utazó Olaszországban beszélni szokott a tribunáról, mint valami unikumról a maga nemében s a francziák csakugyan követték az olasz példát képtáruk elrendezésében s a Salon Carréban szintén összecsoportosították a Louvre remekeit s azokat nagy részben élvezhetetlenekké tették; pedig mint született jó szakácsok igen jól tudhadják, mily sok függ attól a jó ebédnél is, minő rendben találják föl az ételeket egymás után s hogy vannak olyanok is, melyek magokban kitünők, de egymás mellett semmi-képen sem férhetnek össze.

A tribuna szomszéd termeiben állítottak fel a flórenczi iskola nevezetes képei, a XV. század mestereinek remekei, nem épen chronologikus rendben, nem is művészi szempontok szerint csoportosítva, hanem csak a symmetriára való tekintettel felakasztva. Erre következik a német iskola. Ezen elnevezés alatt érti az olasz a régi burgundi képeket, Albrecht Dürert, Kranachot s manierista utódait, Rubenst és Rembrandtot, tanítványaikkal együtt összevissza, úgy, hogy itt is mind a tanulás, mind az élvezet ki van zárva. A francia iskola inkább egyöntetű, a velencei is jobban van felállítva, mert kevesebb a kép s több közülök a kitünő. Azután következik a művészek sajátkezű arczképeinek gyűjteménye, mely oly hírre vergődött, hogy minden festész különös megtiszteltetésnek tekinti, ha arczképe ide fogadtatik be s Rafael, Tizian, Leonardo da Vinci társaságába léphet. A többi termeket szobrok, domborművek s feliratok foglalják el; de itt is több helyütt képek fedik a falakat; azon teremben például, hol a Niobe csoportozat fel van állítva, Rubensnek egy nagyszerű képe foglalja el az egész egyik oldalfalat, csakhogy ez itten egészen el van veszve, senki sem figyel rá.

Az Uffizi galeriában annyi a kitünő kép s felállításuk annak idejében mindenesetre oly haladást képezett a fejedelmi palotákban elhelyezett galeriák decoratív elrendezéséhez képest, hogy azt a múlt század közepe óta, mikor az olaszországi utazásokat le kezdték írni, mintaszerűnek tartották és senkinek sem jutott eszébe ez ellen panaszt emelni. Hozzászoktunk azóta a képtár-igazgatóságot valóságos sinecurának tekinteni, mely legjobb esetben valamely

agg művészre jutalom s elismeréskép bíztatik, mert az első felállítás után senki sem bántotta többé a képek sorrendjét és az igazgatónak legfeljebb a másolókkal volt alkalmatlansága, kiknek többségére még most is ráillik Horac ismert kifakadása: «O imitatorum servum pecus!» csak újabb időben fordult a figyelem ismét a műtörténelemre s csak lassan terjedett el azon meggyőződés, hogy a műgyűjtemények rendeltetése magasabb, mint hogy egy bámész látogató közönségnek szórakozásul szolgáljon, sőt hogy ezek az ízlésnek nemesítésére a legnagyobb hatással lehetnek. Csak újabb időben tört magának utat azon nézet, hogy a galeriák felállításánál nem a symmetria, nem is a keretek egyformasága lehet irányadó, nem is kizárólag a chronologia, hanem az egyes iskolákban az irányadó mesterek műveinek olyan felállítása, hogy nevezetességük s befolyásuk szemmel látható is legyen.

III.

Azon időben, midőn Flórenczbe jöttem, az újabb kor nézetei itt is kezdtek érvényre jutni; találkoztak már egyesek, akik arról is mertek álmodni, hogy a Flórenczben levő összes nyilvános képtárak, jelesen a képzőművészeti akadémia, az Uffizi- és a Pitti-palota képei egyesíttessenek s egy külön, e célra építendő képtárban állíttassanak fel, mint a világ legnagyobb, legszebb és legtanulságosabb galeriája; hogy továbbá a régi márványszobrok szintén egy külön muzeumban állíttassanak fel, czélszerűbben mint jelenleg, szóval, hogy az egész gyűjtemény újra szerveztesseék. Az első lépés csakugyan megtörtént akkor, mert a város restauráltatta a Bargellót, Flórencznek eredeti legelső városházát, melyet a nagyhercegek börtönné alakították át s tekintet nélkül a XIV. század falfestményeire, a nagy magas termekbe cellákat építettek két sorban egymás fellett, melyekbe különösen a politikai bűnösök záratlak el. Itt ült 1848 után kedves barátom Cesare Bettini is egyéb társaival, kik azon időben a szabadságmozgalomban vettek részt. A kormány ezen palotát, mely építészti tekintetben is nevezetes műemlék, igen ügyesen restauráltatta az eredeti terv értelmében, a piszkos börtöncellákat lerombolta s a termeket régi fényökbe visszaállította. Itt találták fel ez alkalommal Dante legrégebbi arczképét is, egy fal-

festményen Giotto iskolájából. Amint a palota elkészült s egyes megmaradott díszítési töredékek útmutatása szerint egészen a régi styllben kifestetett, itt csoportosítottak össze a flórenczi nyilvános gyűjteményekben létező minden középkori műemlékek, a szobrok a Signoriából, a domborművek az Uffizikból s mindaz, a mi a lomtárakban hevert vagy legújabb időben ajándék s vétel útján összegyűlt. Így képezték itten egy oly középkori renaissance muzeumot, minőnek párja az egész világon nincs, főleg miután divatba jött, hogy magánosok és családok is ide kölcsönözzék s itt állítsák ki műgyűjteményeiket. Így keletkezett azon középkori muzeum, melyben a renaissance nagy mestereinek plastikai művei ügyesen fel vannak állítva s a keresztény szobrászati felfogás kifejlődését állítják szemünk elé. Itt győződhetünk meg arról, hogy a készpénzűl elfogadott német felfogás tökéletesen hamis, miszerint az újabb kor, ellentétben az ó-korhoz, s a keresztény világnézet általában, a plastikára képtelen, s hogy a Pisanók, Ghibertik, Donatellók, Minók, Luca della Robbiák, Pollajuolók, Verocchiók és számos társaik a keresztény szobrászatot szintén oly magas fokra emelték, mint ők magok és kortársaik a keresztény építészetet és festészetet.

A középkori emlékek eltávolításával az Uffizikból, meg lett bontva a régi felállítás s az igazgatóság most oly újítással lépett fel, mely az egész európai műbarátok általános helyeslésével találkozott. Megnyitotta t. i. a roppant hosszúságú összekötő folyosót az Uffizi- és Pitti-paloták közt s ebbe állíttatta fel első részében a görög díszedényeket, az etrusk ceramikát és azon márvány s alabstrom sírládákat, melyekbe az etruskok halottaik hamvait tették le; továbbá üveg alatt egyszerű keretekben kiállították a rézmetzés s karcolás történelmét illusztráló metszeteket és karcolatokat, különösen Marc Anton, Dürer s Rembrandt műveit oly teljesen, amint ez az itteni gyűjteményekből kitelt. Ez merész egy lépés volt, mert a gyűjtemények őrei eddig sehol sem állították ki a rézmetzszeteket, hanem kartonokban őrizték, melyekhez a nagy közönség soha hozzá nem férhetett, s melyeket csak különös pártfogás nyitott meg művészeknek vagy gyűjtőknek. Az ürügy, mely alatt ezen műkincsek a közönség elől mindenütt elvonatnak, az volt, hogy a világosság árthatna nekik, megsárgítván a papirost s meghalványítván a vonalokat, a mi csak ott történik, hol a nap sugarai

egyenesen a metszetekre esnek. Az igazgatóság még ennél is tovább ment s a galeria kézirait szintén kiállította e folyosóban. úgy, hogy a nagy közönség ezeket is élvezheti. Ezek azelőtt még jobban őriztetek, mint a metszetek. olyannyira, hogy midőn 1833-ban először Flórenczbe jutottam, csak a követség útján lehetett kieszközölni az engedelmet, hogy a képtárőr Rafael és Michel Angelo kézirait megmutassa nekem, melyek igen ügyes szekrényekben kettős zár alatt őriztetek. Alig öt-hat ember látta azelőtt évenként e műkincseket, melyek most a photographia által sokszorosítva közkezen forogván, a műtörténelemnek nélkülözhetetlen adataivá váltak s lehetségesé tették, hogy mindenki, aki a renaissance művelődésével foglalkozik, közvetlen ítéletet képezhessen magának a nagy művészek kifejléséről s egyes képeik létesülésének különböző stádiumairól. Csak ezen kéziratokból láthatjuk, mily komolyan fogta fel művészi feladatait akár egy Leonardo da Vinci, egy Rafael, egy Michel Angelo, miként változtatta meg s javította fokonként művészi eszméit. mielőtt azokat a képben kivitte és mily szorgalommal tanulmányozta compositióinak minden alakját. úgy, hogy az is, mit mi oly könnyen a genius rögtöni inspirációjának tartunk, valósággal a leglelkiismeretesebb, még a csekélységre is kiterjedő tanulmányoknak köszöni eredetét. — Látjuk, hogy Rafael vagy Fra Bartolomeo sokszor meztelenül vázolták képeiknek alakjait, sőt még a csontvázat is berajzolták az alakokba, hogy a rajzhibát minden esetre kerülhessék ki. F fiatal művészeknek, kik oly könnyen elbázzák magokat bármely mulékony siker által s a lángész közvetetlenségének tulajdonítják a régi művészek remekeiben azt, ami szorgalmas hosszú tanulmánynak eredménye, soha eléggé nem ajánlható a kéziratok tanulmánya, melyekből láthatják, hogy a mestermű nem ugrik ki készen, mint Minerva, a művész fejéből. hanem lassan érlelődik, habár a vajadás kínját senki sem veszi észre a kész művön.

Amiről már húsz év előtt Flórenczben oly sokszor beszéltünk és vitatkoztunk, hogy t. i. a műgyűjtemények tökéletes reorganizációja szükséges, most végre nagy részben teljesedik, midőn a La Crocetta palota a kormány által megvétetett s most régiség-muzeummá változtatik át, hogy úgy, mint a Bargellóban a renaissance plastika képviseltetik. itt az egyiptomi, görög, etruszk és római műemlékek

csoportosíttassanak össze s úgy állíttassanak fel, hogy mind a tudományos kutatásnak, mind a közönség élvezetének és műízlése nemesítésének eszközeül és tárgyául szolgálhassanak.

Nemcsak a nagy muzeumok és gyűjtemények foglalkoztattak engem Flórenczben, hanem a templomokban és kolostorokban levő egyes képek és műemlékek is, melyek lassan-lassan ezen időben a nagy közönségnek is megnyiltak. Műtörténelmi könyvekből tudtuk, hogy Fra Angelico, a szent Márk kolostorban, szerzetes testvéreinek celláit mind kifestette; de a domonkosok nehezen engedték meg a közönségnek az egyes cellák megtekintését, csak a refectoriumot nyitották meg, nőknek természetesen ezt sem. Megfordítva a Santa Maria Maddalena dei Pazzi híres falfestményét, mely Perugino remekműve, férfi szem nem láthatta soha, az apácák természetesen csak nőknek engedhették meg a látogatást. Amint Olaszországban a szerzetek megszűntek, a San Marco kolostor egyházi muzeummá vált s most mindenkinek nyitva áll azon egy frank lefizetése mellett, mely minden olasz muzeumnál minden látogatóra nézve igen czélszerűen hozatott be; a másik kolostor azonban, mint Flórencz legjobb nőneveldéje, megmaradt az apácák felügyelete s clausurája alatt. Sikerült azonban Ricasoli figyelmeztetésére Perugino ezen rejtett gyönyörű falfestményére irányozni s így megtaláltatott a mód, hogy a clausura megtartása mellett is azon terem, melyet a fresco díszesít, megnyíljenek a közönségnek.

IV.

A flórenczi kézrajzgyűjtemény gazdagsága alkalmat adott nekem a kézrajzok tüzetes tanulmányozására, nemcsak azokénak, melyek a nagy összekötő folyosóban fel vannak állítva, hanem azokénak is, melyek még a cartonokban őriztetnek, minthogy tapasztaltam, hogy itt-ott a kiállításnál is hiba fordult elő, némely rajz hibásan neveztetett el, mások pedig egyenesen hamisak voltak. Ez áll főleg azon gyűjteményről, melyet Santarelli drágakövéső és szobrász a galeriának hagyományozott. A nagy művészek kézrajzai t. i. már keletkezésök idejében is nagyra becsültettek, barátaik s tanítványaik által gyűjtettek s gyakran másoltattak, nem egyszer azon czélból is, hogy azok a mester neve alatt szerepeljenek. E részben

a renaissance fiainak erkölcsi érzéke erősen különbözött a mostanítól; ők abban, hogy valamely műemlék másolata eredetinek adassék ki, s mint olyan szerepeljen ezentúl, semmi csalást nem láttak. Michel Angelo Amorja antik szobornak adatott el egy római kardinálisnak, igaz, csak azért, hogy ezáltal a művész híre gyarapodjék. De minden ilyen mellékezel nélkül is utánoztattak különösen Rafael művei kortársai által s eredetiekként kerültek a különböző gyűjteményekbe, hol most sokszor tisztességből replikáknak címeztetnek, sőt némelyeknél kérdéses lett, melyik példány az igazi, mint például II. Julius pápa híres arczképénél, mely az Uffizicaban is, a Pitti-palotában is fordul elő. A kézrajzoknál az ilyen megkülönböztetés s a valódinak meghatározása csaknem lehetetlen volt mindaddig, míg a fényképezés nem sokszorozta a különböző gyűjteményekben létező példányokat s így a közvetlen összehasonlítást nem tette lehetségessé. Passavant, a gazdag frankfurti műbarát, életének feladatául tűzte ki Rafael műveinek kutatását és ismertetését; ugyanazért kétszer utazta be Európa mindazon helyeit, hol Rafael rajzai léteznek, megírta ezeknek pontos jegyzékét s meghatározta azokat, melyek a mester kezétől valók, s melyek utánzások vagy tanítványainak művei. De néha még ő is hisz replikákban, például úgy egy kézrajz mind a két példányát, Velenczében és Oxfordban, eredetinek írja le. Könyve természetesen még azon időben jött ki, midőn a kézrajzok nem sokszorosítottak fénykép vagy fénynyomat által s midőn különösen a magánbirtokosok azt hitték, hogy a fényképezés általi sokszorozás megvonja műkincseiknek azon becsét, hogy a rajz máshol és máskép, mint náluk s engedelmökkel szemlélhető ne legyen. A tüzetes összehasonlítás tehát akkor még lehetetlen volt, sőt még a közgyűjtemények is vonakodtak a kézrajzokat lefényképeztetni, míg végre Albert herczeg, az angol királyné férje, e tekintetben útat tört. Műbarát lévén, s a nagy művészek különös bánulója, Rafael, Michel Angelo és Leonardo da Vinci minden fenmaradott műveinek teljes sorát, sőt minden ezekről vett másolatokat, rézmetszeteket stb. össze akarta gyűjteni eredetiben vagy fényképekben; de csakhamar átlátta, hogy ez emberéletet meghaladó egy feladat, ugyanazért Rafaelre központosította műtörténelmi vizsgálódásait s gyűjteményeit. Felszólítására a királyok s közintézetek a birtokukban levő Rafael-féle kéz-

rajzokat lefényképeztették, lassan-lassan a magánszemélyek is követték a példát, ámbar voltak olyanok is, kik csak nagy nehezen engedtek s így gyűlt össze azon roppant gyűjtemény, melynek jegyzékét Ruland a herezeg halála után készítette el, s melyben Rafaelnek minden egyes művei egyenkint soroltatnak fel, minden réz metszettekkel, melyek utánok vésettek s mindazon kézirajz tanulmányokkal, melyek az egyes compositio számára készültek, megjegyezvén mindazon másolatokat is, melyek bármikor eredetieknek tekintettek. Ezóta a kézirajzgyűjtemények nem többé oly hétéfejjű sárkány által őrzött kincsek, melyeket csak a szerencse fiai élvezhettek s tanulmányozhattak; a fényképi másolatok Albert herezeg gyűjteménye által divatba jöttek s most a műtörténelem tanulmányozásának nélkülözhetetlen eszközeivé lettek. A flórenczi galeria igazgatósága e részben a legnagyobb liberalitással járt el s a fényképészeknek könnyen megengedte, hogy a kézirajzokat lemásolhassák, Philpot angol fényképész választott is közülök ezren felül s árulta boltjában a másolatokat, de választásában kezdetben inkább vevőinek, a touristáknak izlését vette tekintetbe, mint a műtörténelem követelményeit; később megbarátkoztam vele, s buzdításomra csakugyan mindent lefényképezett, ami érdekes volt.

Kézirajz tanulmányaimat megjutalmazta egy igen érdekes fölfedezés; a folyosóban ki volt állítva Michel Angelónak egy igen híres kréтарajza, mely az Anima dannata elnevezés alatt ismeretes. Ez egy vén női fő, melyben a lelki kínok legmagasabb foka rettenetes kifejezést talál. Ez mindig fölkeltette a nézők osztatlan bámulatát, magam is különösen szerettem ezen darabot, melyben Michel Angelo merész rajzát minden vonásban felismerni hittem. Képzellhetni meglepetésemet, midőn a gyűjtemény elrakott cartonjai közt egy beszakadt papírlapon ugyanezen főt találtam meg, de még sokkal correctebb rajzzal s nemesebb arczkifejezéssel. Senki sem kételkedhetett többé, hogy ez a valóságos eredeti, de minthogy rongált állapotban volt, nem állították ki most sem. Philpot kérésemre mindjárt lefényképezte s azóta bejutott a kézirajzgyűjteményekbe.

V.

A műárusokhoz és gyűjtőkhöz is sokszor ellátogattam; Guastallánál, Trollope barátjánál, főleg azon öntött nagy érmekeket találtam, melyek a XV. században Pictor Pisanus, Sperandeus, s kortársaik s utódaik által készültek; öntvék s többnyire cisellirozvá, ugyanazért ritkábbak, mint a vert emlékpénzek, melyeket mindaddig lehet veretni, míg az aczélbélyeg meg nem reped. Néhány ily öntött emlékpénz Mátyás király idejében készült, kitünő szép arczképével; ezek a ritkábbak közé tartoznak, egyet közülök Guastallánál is találtam. Még ritkábbak azon viaszinták, melyek szerint az ily érmekek készültek; egy rendkívüli szép példányt láttam itt, Savonarola arczképét, kétségen kívül az ismeretes érem eredeti mintáját. Guastallánál egy pár niello-lenyomatot is találtam kénkőben, a mi a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; a niellisták, t. i. mielőtt ezüstmetszetjökbe a fekete niello-zománczot beleforrasztának, olvasztott kénkőbe szokták lenyomni művöket, hogy azt jobban megbírálhassák mint az eredetiben, hol az ezüst visszfénye a szemet zavarja. Vasari szerint Maso Finiguerránál egy ilyen kénmásolat megkormosodott, s midőn Maso erre történetesen nedves papírdarabot tett s azt rászorította, ezen találta művének lenyomatát s evvel a sokszorosítás lehetőségét. Ez lett volna a rézmetszés feltalálása, a mi azonban művészi mesének bizonyult. Az ily kénlenyomatokat, sőt az egykorú niello papírlenyomatokat is csaknem oly drágán fizetik most, mint magokat az ezüst eredetieket.

Guastallánál sokkal finomabb műértő volt Foresi, eredetileg ügyvéd, ki azonban praxisával felhagyott s műárus lett; de a helyett, hogy olasz módra iparkodott volna mindenkivel jó lábon állani, összeveszett mind a műárusokkal s műdilettánsokkal, mert érezte velök ismereteinek felsőbbségét. Az Uffizikban ismerkedtem meg vele, hol meghítt, látogassam meg. Midőn lakásán az első szobában sok közepszerű s új műtárgyat láttam, mindjárt ezen szavakkal: «ez nem önnek, ez csak amerikaiaknak való», a másik szobába vezetett, hol csakugyan jó képek s kitünő terracották tüntek szemembe. Az egyik kép története elég érdekes, egy úgynevezett Santa conversazione, a Madonna s néhány szent; Ghirlandajoénak tartotta, s mint ilyet adta el Angolországba; később

megtalálta múlt századi rézmetszetét, melyen a felírás ezt Verocchio művének mondja a domokos apácák templomában, s Vasari csakugyan elbeszéli, hogy Verocchio festette a főoltárképet ezen zárda számára. Foresi tehát utánajárt eladott képének s birtokosától visszavásárolta, s most természetesen nagyobb áron tartotta, mint Verocchio hiteles képét, kitől ezenkívül csak egy hiteles festmény létezik, mely a flórenczi akadémia egyik büszkesége. Vetélytársai s ellenesei soká gátolták meg, hogy a kép megvétessék, végre mégis illő helyre jutott. Volt nála szintén Verocchiótól két terracotta dombornő, mely e művész a szent János ezüst oltár oldalán levő domborművének mintája volt; ezt aztán senki sem merete kétségbe vonni s Thiers meg is vette magángyűjteménye számára, melyet később a francia nemzetnek hagyományozott. De volt itt még egy harmadik, a kettőnél sokkal szebb terracotta dombornő, a depositio, egyik szegletén megcsontítva: ezt Foresi természetesen Leonardo da Vincinak, Verocchio tanítványának tulajdonította, kitől semmi domborművet nem ismerünk. Akárki volt ezen gyönyörű compositio mestere, annyi bizonyos, hogy alig ismerek terracottát, mely a flórenczi iskola jelességét a XV. század végén jobban jellemezné, mint ez; meg is vettem, ámbár ára elég magas volt. Még nevezetesebbnek tartottam egy csunya női alakot, a földön fekvő — az eretnekséget — melyet eredetileg a vallás alakja taposott, keresztet tartván kezében. A vallás alakja azonban elveszett, csak a lába s a kereszt alja maradt meg, az eretnekség sértetlen megvolt még, s minden ízében mutatta Michel Angelo genialis művészetét. Foresi igen nagyra becsülte ezen töredéket, s csak nehezen vált meg tőle, már régen Magyarországon voltam, midőn végre sikerült azt is megszerezni.

VI.

Egy ünnepély alkalmával, mely Parmában tartatott, oda rándultunk ki Guerazzi vezérlete alatt, ki a díszbeszédet mondandó volt. Ő ez időben az olasz parlament legékesebb, ha nem is a legbefolyásosabb szónokának tartatott, a modern olasz regényírók közt mindenesetre a legkiválóbb helyet foglalta el, ámbár munkái külföldön kevésbé ismeretesek. Livornói ügyvéd volt eredetileg, a

48-iki forradalomban kormányelnök. az osztrák sereg által eszközölt restauratio következtében elfogatott, hosszú rabságra elítéltetett, később megkegyelmeztetett és száműzetett, de eltérőleg a többi menekültek eljárásától, nem ment külföldre, hanem ott maradt, a hol, habár idegen kormány alatt, még is hallhatta az olasz nyelvet. Corsikában töltötte száműzetésének idejét, honnan szép időben láthatta az olasz partokat. Általánosan el volt ismerve, hogy Guerazzi irányu leginkább közelíti meg a régi classicus olasz írókét s teljesen ment a francia irány termékeinek fordítása által az olasz nyelvbe belopódzott idegenszerű fordulatoktól és észjárástól, írásmódja nehézkes ugyan, de magvas és eszimegazdag.

Parmában Correggio művészete érdekelt leginkább, mely itt legjobban tanulmányozható. Habár freskói romlanak, itteni olajképei megtartották eredetiségüket, holott a drezdai képtárban levő minden műve legnagyobb részt, a híres «Éj» tökéletesen át van festve, úgy, hogy ez utóbbin egy ecsetvonás sem eredeti többé. Correggio utánzóí rontották meg leginkább a művészetet, az ő befolyása vonúl keresztül a XIV. Lajos alatt s utána készült boltozatképeken. hol az építészet tökéletes ignorálásával a festés és rövidítés (scurzo) által, úgynevezett békatávlatban, oly illusió szándékoltatik, hogy a boltozat keresztül van törve s az alakok szabadon lebegnek a levegőben. A könyvtárban megnéztem azon aranybetűkkel bíborhártyára írt könyvecskét, melyben Caraffa Diomedes, a maddalonai gróf, Beatrix királynénak Magyarországra való elmenetele előtt oktatást és tanácsot ad, mikép viselje magát; hogy előzékeny, de mégis tartózkodó legyen férje, Mátyás király iránt; keresse kedvét anyósának: tanuljon meg magyarul: ne váraoztassa azokat, kik tőle kihallgatást kérnek, s midőn útjában Rómába érkezik s a pápának hódolatát bemutatja, ne felejtkezzen meg családjá érdekéről s hozza emlékezetbe a bibornoki kalapot, mely aragoniai Jánosnak ígérve van.

Meg kell ez alkalommal jegyeznem, hogy Olaszországban még ünnepélyek alkalmával is kevés nyomát lehet találni a vendégszeretnek; ez oly erény, mely kevésbé művelt országokban, hol a vendéglők kényelmetlenek, vagy épen nem léteznek, szükségből fejlett ki s később csak a vidéken, a földnépnél s az aristokratiánál tartja fenn magát. A polgárság s a város nem kedvező a vendég-

szeretnek, s azért oly országban, hol a városi elem csaknem kizárólag uralkodik, sőt a nagy úr is polgárrá lesz, mint Olasz- és Franciaországban, a takarékoság jellemzi inkább a lakókat, mint a vendégszeretetet.

Flórenczben lassan-lassan megszűnt minden hírlapi összeköttetés, előbb az amerikai, úgy az angol, végre a francia is, mert egy időben az *Opinion Nationale* és a *Temps* levelezője voltam; most csak kivételesen, már ötödik nyelven, írtam a *Dirittóba* egyikét olasz cikket, sőt egyszer nagy beszédet is tartottam olasz nyelven. A büntető törvénykönyv készülöben volt ekkor egész Olaszország számára s a toskánaiak semmi úron sem akartak abba belenyugodni, hogy a törvényben a halálbüntetés forduljon elő, miután ez náluk már egy század előtt eltöröltetett, s csak a francziák idejében, katonai kilágásért, hajtattott egyszer végre. Népgyűlés volt hirdetve e kérdésre nézve a *Pagliano* színházban s engem is fölkértek, szóljak a halálbüntetés ellen, amit, ragaszkodva az 1843-ban általam is kifejtett okokhoz, melyeket akkor különvéleményben fejeztünk ki, ez alkalommal is szívesen megtettem. Beszédemben a szónoki hatás tekintetéből megemlítettem, hogy magam is halálra voltam már ítélve, mi meg is tette a kellő hatást, csakhogy másnap a halálbüntetés védői azt találták, hogy nagyon természetes, ha az, aki az akasztófa alól csak alig tudott megmenekülni, a halálbüntetést váltig ellenzi.

VII.

Azon időben, melyet Flórenczben töltöttünk, Aleari és Dall Ongaro voltak a legismeretesebb olasz költők, mindakettő Flórenczben tartózkodott, Aleari mint képviselő, Dall Ongaro mint az irodalom tanára a tökélyesítő intézetnél. Mindakettővel találkoztunk időnkint, Dall Ongaro azonban benső baráti körünkhöz tartozott. Költeményei sokszor rögtönzésből eredtek s nagyon népszerűek voltak. Emlékezem, hogy egy szép nyári estén, szent János napján, lementünk megnézni a tűzijátékokat s kivilágítást, melylyel Flórencz védszentjét ünnepli. Az ünnep központja természetesen a Battisterio volt, mint keresztelő szt. János szentélye. A szentnek ereklyéjét hatszáz év előtt egy Pazzi hozta Palestinából a kereszt-

háborúk idejében s azóta családja azon előjoggal bír, hogy a tűz, melyvel szent János napján este az oltárgyertyák a Battisterióban meggyújtatnak, ünnepélyesen az ő házából hozatik. Ez már régóta oly módon történik, hogy egy röppentyű indítatik sodronyon a Pazzi-palotából a szentély ablakán keresztül a főoltár gyertyáihoz, ezt nevezik a flórencziek la colombina della casa Pazzi (a Pazzi-ház röppentyűje). Miután híre terjedt, hogy a család mostani feje, mint felvilágosodott szabadelvű, meg akarja szüntetni a hagyományos látványt, sok ember sereglött össze a piaczon, köztök én is és Dall Ongaro, s itt vártuk, vajjon a röppentyű megteszi-e hagyományos útját s ez csakugyan nem sokára a nép «bravo» kiáltásai alatt meg is történt. Dall Ongaro abból indulva ki, hogy Pazzo olaszúl bolondot jelent s a Pazzi családnév körülbelül a magyar «bolondócznak» felel meg, a következő költeményt küldte meg nekem még azon este:

O colombina della casa Pazzi

Metteci un po' di pazzo nelle vene

Falli scattar un po' questi ragazzi

Che sono savj piu che non conviene.

Dell' erba savia se ne coglie a mazzi

La Camera e le stalle ne son piene —

Ma se non fosse il pazzo die Caprera,

Il re borbone resteria dov' era.

Ma se non fosse il pazzo d'Aspromente

Non si direbbe Italia, ma Piemonte

I savj san tirare il conto tondo

Ma sono i pazzi che han salvato il mondo.

Röppentyűje a bolondócz háznak

Önts egy kis bolondot ereinkbe,

Rázd fel egy kicsit ezen fiúkat,

Kik bölcsőbbek sokkal, amint kéne.

Szedeketnek böles fűvet marokkal,

Megtelt evvel bőven kamra, karszék,

De ha nincs meg Caprera bolondja

Bourbon ül ott most is, ahol régen,

De ha nincs meg Aspromont' bolondja,

Nem Olaszhon állna fen csak Piemont.

A böles jól tud ügyes számot vetni

A bolond megmenti a világot.

A színészek közül ismertük Rossit és Salvinit, a még nagyobb Gustavo Modena tanítványait, aki mint Mazzini barátja s Róma egyik védője 1849-ben a köztársasági köröknél nagy hírben állt. Hazájának újjászületése előtt halt meg, barátai nagyobbszerű emléket akartak neki emelni, de Guerazzi ellenezte s azt találta, hogy a színészt megilleti ugyan a pillanat tapsa, az ephemer hír s a tekintélyes díjazás, melyekben teljesebb mértékben részesül, ha kitünő, mint akár a költő, akár az államférfi; de az utókor nem tartozik neki hálával; egy római régi sírkő fejezi ki ezt legjobban, mely említi, hogy az elhalt színész volt, Rómában fellépett és megtetszett. A színésznek ennyi elég.

VIII.

El van ismerve, hogy az olasz festészet időnkben régi aljasodásából még mindig nem támadt fel új életre; hogy az angol, francia, német és spanyol modern iskola mellett az olasz igen szomorú szerepet játszik. Érezték ezt magok az olaszok is s azért minden festészt lelkesedéssel fogadtak, kiben talentum jelentkezett; így ünnepelték időnkben Ussit, kinek egy pár történelmi compositiója elég jól sikerült, különben is társaságban különösen kedves volt s buzdítólag hatott a fiatalabb művészekre. Többször találkoztunk vele, de még florenzi tartózkodásunk alatt Ismael, egyiptomi khedive fényes ajánlatát fogadta el s Kairóba költözött, hol az alkirály foglalkoztatta egy darabig, későbbi képei azonban nem feleltek meg azon várakozásnak, melyet első fellépése keltett; Ussi nem lett az olasz festészet regeneratora.

A szobrászatban Vela s a mailandi iskola kapott fel időnkben s vele azon naturalista és materialista felfogás, mely külsőségekben és a technika mesterfogásaiban keresi a hatást s különösen az amerikaiaknak s a félművelt európaiaknak annyira megtetszik. — A világkiállításoknál azonban ezen szobrok, közkedveltségök mellett is, inkább az ipar, mint a művészet osztályába soroztattak, ami elégséges ítélet műbecsők felett. A börzebárok azonban s az amerikai petroleum-lovagok rendkívül szeretik s jól fizetik ezen márványokat s ugyanazért a mailandi szobrászat mindinkább fejlik ki mesterséges fogásaival és materialista felfogásával.

A florenczi szobrászok nem engedtek időmben ezen új iránynak s megmaradtak a régi tradícióknál. Az öreg Duprè keveset dolgozott, de elég alaposan: most Fédi lett a közönség kedvence s barátai oly ügyesen tudtak a közvéleményre hatni, hogy csoportozata, Polyxéna elragadtatása, csakugyan az Orgagna loggiájában az antik szobrok, Benvenuto Cellini Perseusa és Giovanni Bologna Sabin nőablása mellé állíttatott fel. Leghíresebb szobrász azonban mégis az amerikai Powers volt, ki a görög rabszolgánő szobra által lett híressé s annak azóta már egy egész tucat replikáját készítette, melyeknél az amerikaiak mindig csak az egy darab márványból faragott lánczot bámúlták, mert a technikai nehézségek legyőzése tartatik nálok művészetnek, ők a mesterség fogalmát a művészetétől nem tudják megkülönböztetni. Powers időmben egy Évát mintázott, körülbelül ugyanazon stylben, mint a rabnő s el volt foglalva arczképekkel, melyeket csakugyan photographiai hűséggel készített. Az amerikai arczok sajátságos jellegét senki sem fogta fel hívebben, mint ezen amerikai szobrász, ki azonban egészen olaszszá lett, amennyiben nem vágyódott többé vissza Amerikába, mert az olasz éghajlat s művészeti környezet nem található fel sehol az oceánon túl.

A társadalom a középkorban szorosabban volt tagozva, mint jelenleg s a céhek uralkodtak Toskána demokrata városaiban oly hatalommal, hogy mindenkinek, aki politikai jogokkal élni akart, valamelyik cézshöz kellett tartoznia. A művészek az aranyművesekhez soroltattak, de valósággal is a festészek és szobrászok igen sokszor aranyműves boltban kezdték mesterségöket s két téren folytatták művészi foglalkozásukat. Pollajuolo s Verocchio Flórenczben, Francesco Francia Bolognában, mindvégig aranyműves munkákat is készítettek, ámbár mint festők ismeretesebbek. Én ezeknek kevésbé ismert plastikai munkáit szerettem fölkeresni s tanulmányozni s azért gyakran eljártam az Opera del Duomóba, vagyis a székesegyház műhelyébe, hol a templom azon kincsei őriztetek, melyek nincsenek mindennapi használatban. Ezek rendkívül gazdagok, mert a Duomo mindig Flórencz dicső-ége volt, jóformán a város életének központja és jelképe, olyannyira, hogy egy régi florenczi törvény szerint minden végrendelet érvénytelen, ha abban nem foglaltatik hagyomány a Duomo építési alapjának

számára. Mindamellett Flórencznek ezen büszkesége kiépítetlen maradt egész az újabb időkig. Giotto, a ki a harangtornyot a székesegyház mellett építette, készítette el a homlokzat egy részét; de ezen munka a XV. században megakadt, a kupola lett az épület fődísze s büszkesége, a homlokzat felépítése nem folytattatott többé, minthogy az ízlés megváltozása következtében azt Giotto szellemében bevégezni nem akarták s érezték, hogy minden toldás más ízlésben kirívó lenne: sőt a XVI. században még tovább is mentek s a homlokzat azon részét, melyet az előbbi századok már felépítettek és félmagasságra vittek, tökéletesen szétszedték, de újat nem építettek s így a Madonna del Fiore, Flórencz legnevezetesebb építészeti emléke, a város büszkesége, befejezetlenül állt ott a lehető legromdább homlokzattal.

A nagyhercegek idejében ezen munka egészen vesztegelt, ők egyáltalában nem szerették azon emlékeket, melyek a köztársasági időkre emlékeztettek, sőt még saját házuk templomát San Lorenzót, mely a Medicik temetkező helye volt, sem végezték be; a temetkező kápolna díszítésére költöttek ugyan milliomokat, de a San Lorenzo homlokzata még most is egy éktelen téglafal. A Santa Croce templom is, mely Flórencznek pantheona, mert itt temették el a város nagy fiait s itt állnak emlékeik, szintén ily ronda homlokzattal bizonyította, hogy az újabb korban kiveszett akár a vallásos buzgóság, akár a szépség érzete. A mi időnkben találkozott azonban egy angol, a ki egy aláírás élére állt s a még hiányzó összegeket pótolta úgy, hogy a Santa Croce homlokzata is fehér és fekete márványból a XIV. század stíljében oly módon mint a Battisterio felékesített. A Duomo bevégzésére is azon időben hirdettetett a pályázat, midőn Flórenczben éltünk. A feladat nagyszerű volt s a megoldás nem épen könnyű, mert Arnulfo da Colle eredeti terve Giotto módosításaival, melyeket egy freskóból a Capella dei Spagnoliban ismerünk, nem volt többé keresztülvihető, miután a nagyszerű kupola az épület jellegét megváltoztatta. — A tervek közt azonban volt három, mely elég szerencsésen tervezte a megoldást s most csakugyan vége felé közelít már a homlokzat építése is, s elkészül a századok hosszú műve úgy, hogy a székesegyház, melynek mostani nagyságban levő építését 1298-ban kezdték, hatszáz esztendővel később valahára elkészül. A Duomo

sekrestyájében és építési mŰhelyében lévô kincsek közt leginkább érdekesek az ötvös munkák. kereszttek, gyertyatartók s a nagyszerű ezüst oltár, mely mindig sz. János napján a templomban állítatik ki, különben az Opera del Duómóban őriztetik, s ezen évenkénti átvitelnél zománczos részeiben már is erősen megsérült. Egy egész századig tartott ezen kivert ezüst domborművekből álló oltár elkészítése, melynek alakításában mind a híres aranyművesek részt vettek, kik akkor Flórenczben éltek, úgy hogy itt a XV. század ötvös-mesterségének és plastikájának egész történelmét tanulmányozhatjuk vala, mint Pistojában a XIV. századét. Az ottani templom oltára már a XIII. században ezüstműl volt készítve, egy híres tolvaj ellopta s beolvasztotta azt, a mint ezt Dante a Poklában megemlíti; de a pistojaiak mindjárt azon voltak, hogy a veszteséget pótolják s az ó és új testamentom eseményeit ábrázoló ezüst vert domborművekkel még egyszer díszítsék főegyházuk oltárát s bebizonyítsák, hogy midőn egyházuk diésősége kérdésben forog, telik tőlük a szükséges költség, nemesak az épületre, hanem a kincsekre is. Az akkori időkben a gazdagok száma nem volt nagyobb mint jelenleg, a középosztály állapota pedig sokkal szegényebb a mostaninál, s mégis sokkal többet áldoztak akkor a művészetre, mint jelenleg. Minden város, minden község megkívánta a szép templomot s abban oly képeket és szoborműveket, melyek a szívhez és fantáziához szóljanak. A művészet főleg az egyház szolgálatában állt s a magánszemélyek is első sorban a családi kápolnákat díszítették, nem házaikat, melyekben legfőlebb a cassonék, a kelengyeládák s ékszertartók szolgáltak díszítésül. A profán festészet s a paloták díszítése a renaissanceval áll be: a régi classikus írók műveinek fölfedezése és elterjedése népszerűvé tette a mythológiát, olyannyira, hogy Simone, Donatello testvére, még a római szent Péter-templom bronz ajtajának díszítései közé is oda tette a görög mythologia alakjait s a keresztyénség legnevezetesebb templomának ajtaján most is látjuk nemesak Aeneást, a mint atyját Anchisest hátán elviszi, hanem Herculest is és Ganymédet, sőt Lédát, a hattyú ölelésében.

A jezsuita-korban az egyházak legnagyobb része átalakított: a hamis pompa jött divatba, a csúcsíves ablakokat beépítették, az egyszerű vonalokat megtörték mindenütt, még az oszlopoknak is

esigahajlítást adtak, mindent kisszerű ezikornyákkal halmoztak el; a fát megfestették s megaranyozták, hogy márványt s fémet hazudják, még a művészet remekeire is ráakasztottak dísztelen ezüst égő szíveket, az oltárokat elesuffították piszkos papírvirágokkal, minden költészet és ízlés ki lett zárva a templomokból, melyek megszűntek a közönség ízlését nemesíteni. A legújabb időkben ismét jobb irány uralkodik, a templomokat ismét vissza akarják állítani eredeti alakjukba s kidobni mindazt, mi a paróka-korban elrontatott; csak hogy a purismus igen sokszor túllő a czélon, s oly emlékeket is távolít el a templomból, melyeknek hol mű-, hol történelmi becsök van, sőt látunk oly restauratiókat is, a hol a régi templomból nem marad meg egy kő sem a másikon, s a régi díszítmények, ha azok némileg megsérültek, újakkal váltatnak föl. Az ily restauratiók ellen főleg az angolok szólalnak fel s tiltakozásaik nem maradnak eredmény nélkül. Így pl. a Doge-palota Velenczében öt század óta az idők viszontagságai által erősen megviseltetett, különösen az oszlopcsarnok alól, melynek márványát a tengeri levegő savai erősen támadták meg. A város azt találta, hogy a restauráció kikerülhetetlen, a régi oszlopokat tehát újakkal kezdte kicserélni s azoknak fejeit a régi minta szerint kifaragni. Ez ellen felszóltak az angol műbarátok hírlapokban és kérvényekben, melyek az olasz parlamenthez adattak be s nem eredménytelenül, mert azóta nem bántják többé a régi oszlopokat. Ismeretes dolog, hogy a műbarát, ki az építészetet tanulmányozza, leginkább azon városokban találja a legérdekesebb példányokat, melyek a XVII. s XVIII. században elszegényedtek s régi fényöket elvesztették, mert nem voltak elég gazdagok, hogy a régi templomokat, palotákat és házakat az akkori czopfos ízlésben alakítsák át. Ily városokban találjuk még a közép-kor s renaissance elhanyagolt, de át nem alakított műveit.

A jezsuita-kort különösen jellemzi a lapis lazuli bőséges használata. Ez volt ezen páterek kedvencz kőve s hogy római templomokat ezzel díszíthessék fel, kiadták a titkos rendeletet minden házfőnökeiknek a világvásár székhelyein, hogy egy bizonyos napon az összes lapis lazuli készletet vegyék meg, mely helyben találtatik, nehogy ennek ára, ha a vásárlás nem egyszerre történnék, a nagy kereslet által fölveressék. A megvásárolt készlet felülmulta a várakozást, s így nemcsak a római Gesu telt meg ezen szép kővel,

hanem csaknem minden nagy jezsuita-templomban legalább a főoltár lapis lazulival diszítettett. Ez lett a rend gazdagságának emléke; művészeti befolyása Olaszországban káros volt, a bolognai iskola correct de szellemtelen, választékos de beteges képei, melyek a felsőbb osztályok akkori egészségtelen, mesterkélt, ezikornyás ízlésének feleltek meg, képviselik azon irányt, melyet az egyház a tridenti zsinat után követett s mely csak Spanyolországban és Belgiumban hajtott szép virágokat, Murillo és Rubens képeiben.

Flórencznek szépsége nagy részben annak köszönhető, hogy templomai, középületei s palotái ezen időben már mind készen voltak, s hogy e szerint csak ritkábban találkozunk itt a parókastyl kinövéseivel, mely Róma emlékeit, még a szent Péter templomát sem véve ki, egészen elferdítette.

IX.

Flórenczben igen hamar honosodtunk meg; a szép nyelv, a nép jószívű szelidsége, a szabadelvű felfogás a társadalomban kedvessé tette itteni tartózkodásunkat, szinte otthonosoknak éreztük már magunkat; maga a köznép itt műveltebbnek tűnik fel, mint máshol. Az európai nyelvek közt az olasz az, melynek legtöbb és egymástól leginkább eltérő tájszólása van; ezek annyira különböznek egymástól, hogy valósággal külön nyelveknek tekinthetők, úgy hogy az ország különböző tartományainak kevésbé művelt lakosai egymást nehezen értik meg; a piemonti s siciliani szójárás közt pl. nagyobb a különbség mint a hollandus és német, vagy a cseh és lengyel nyelv közt. Ezen tájbeszédnek lehangzatosabbika a toskánai, mely a művelt osztályok és az olasz irodalom általánosan elfogadott nyelvévé vált. Ehhez áll legközelebb a velencei, míg a piemonti, genuai, romagnol, nápolyi és siciliani számtalan árnyalataikkal, ettől igen erősen eltérnek, sőt saját irodalommal is bírnak. Minthogy Toskánában minden ember úgy beszél, mint a művelt osztályok, nemcsak az idegen kapja azon benyomást, mintha művelt emberek közt találná magát, hanem a nép is érzi ezt, s igyekszik magaviseletében is a magasabb osztályokhoz hasonlítani, miáltal a különböző társadalmi rétegek közt a különbség látszólag elenyésczik; nincs is demokratább része Olaszországnak, mint

Toskána. — A lotharingi ház hosszú, böles kormányzata, a humánus törvények, melyek a halálbüntetést már a mult században eltörölték, a tudománynak tisztelete még az akkori udvarnál is, s az idegen utazók befolyása különösen kedves jelleget adnak Toskána lakóinak, mely az idegenre a legjobb benyomást teszi. — A városi nép itt is, mint egész Olaszországban takarékos és mértékletes, szelíd és békés, a gyilkosság és emberölés hallatlan, a verekedés rendkívül ritka, még az alsóbb osztályokat is jellemzi egy bizonyos jószívű kedélyesség.

Midőn az aspromontei összeütközésnek híre Flórenczbe jött s tudva lett, hogy Garibaldi olasz golyó által sebesült meg és fogságba vitetett, az izgatottság Flórenczben is a legnagyobb pontra hágott. — A nép csoportosodni kezdett az utczákon s piaczkon, mindenütt hangzott az éljenzés Garibaldira és itt-ott hallatszott: «le a királysággal». Ez komolyabb színt adott a csoportosulásnak s egy lovassági század kapta a rendeletet, hogy a néptömegeket oszlassa szét s a közlekedést az utczákon szabadítsa fel. Ghira kapitány, magyar fiú, azelőtt Türr segédtisztje, vezényelte a svadront, mely ezzel megbízott s kezdetben lépésben szorította a népet hátrafelé. Ez folyvást kiabált: Croati. Croati! mert ezt tartotta a legnagyobb becstelenségnek, melyvel olasz katonát illetni lehet: de mindenütt tért engedett a dzsidásoknak, kik most ügetni kezdtek: ekkor egy ló elsiklott a sima kövezeten s elesett és a nép tüstént oda szaladott s körülvette a lerogyott katonát. Ghira, ki ezt nekem maga beszélte el, e pillanatban megdöbbsent, mert azt hitte, hogy a nép széttépi a legényt s ekkor komolyan meg kell torolnia a zendüléssé fajult csoportosulást, mert a vér vért kíván: de nagy meglepetésére a kiabáló nép gondosan föl-emelte a dzsidást, ki egy pillanatra elkábult és mikor látták, hogy nincs baja, lovára ültették s ismét kiabálni kezdetek: Croati. Croati! A katonák elnevették magukat s a népség szintén nevetett s nevetve folytatta kiabálását, de békésen lassan-lassan hazament.

A politikai fanatizmus nem igen félelmes Toskánában, de a vallásos fanatizmus sem talál itt táplálékot. — Tudva levő dolog, hogy midőn Lipót nagyherczeg Livornóból nagy emporiumot akart alkotni, mely Genuával versenyezlhessen, oly szabadalmat adott a kereskedő városnak, hogy ott mindenki valláskülönbség nélkül,

még a protestáns és zsidó is, megtelepedhessék s házat bírhasson; így virágzott fel kevés év alatt a tengeri város, s a türelmesség szelleme uralkodóvá lett a kis országban azon kormány alatt, mely a francia encyclopædisták idejében mintakormánynak tartatott Európában.

Midőn Renan munkái nagyobb körben olvastatni kezdetek és befolyásuk itt-ott az alsóbb rétegekre is észrevehető volt, a püspökök egy encyclika következtében figyelmeztették a papokat körleveleikben, hogy intsék híveiket, tartózkodjanak ezen veszedelmes könyvek olvasásától. Egy pap a toskánai Apenninekben, ki természetesen Renan könyveit nem ismerte, csak annyit tudott, hogy ez Krisztus istenségét tagadja, nagypénteken predikációt tartott az új eretnek ellen, melyben a megváltó érdemeit dicsőítette s mindig ismételte: «az istentelen francia Renan pedig tagadja istenségét». A parasztok nagy figyelemmel hallgatták papjukat s a predikáció nagy benyomást tett reájok: egy pár nappal később le is mentek Flórenczbe Fenzihez, a gazdag bankárhoz, azon vidék nagybirtokosához, kivel üzleti összeköttetésben álltak s kiben mindig bíztak s megmondták neki, hogy papjuk szónoklatából gyanítják, hogy talán baj van a mennyországban, hiszen itt Flórenczben is kiütött egyszer a forradalom s elűzték a nagyherceget, most más az úr, mint azelőtt volt; hát nekik úgy látszik, hogy tán bizony a mennyországban is forradalom ütött ki, mert a papnak beszédje nagyon gyanús volt, azért eljöttek, hogy tudják meg, mi történt; nem bántották-e az öreg úristent, hadd tudják, lehet-e még hozzá úgy imádkozni, mint azelőtt, vagy pedig ott is más most az úr. Fenzi természetesen megmondta nekik, hogy ninesen semmi baj, ne féltsék az úristent, bízzanak abban, hogy mindent legjobban elintéz, s ők megnyugtatta tértek vissza hegyeikbe.

A POROSZ HÁBORÚ.

I.

Ott, a hol annyi idegen, hol ideiglenesen, hol véglegesen ütötte fel lakát, mint Olaszországban, a viszony a benszülöttek s a vendégek közt szívélyesebb. Mi is már-már meg kezdtünk barátkozni azon eszmével, hogy száműzetésünk nem szűnik meg soha s hogy idegen földön kell maradnunk. A hazai viszonyokat nem tudtuk megérteni. Láttuk, hogy úgy felülről, mint alulról kívánják a kiegyezést, csakhogy nem találják meg a formát, mely a kölcsönös bizodalmatlanságot meg tudná nyugtatni. Éreztük, hogy ha a fejedelem kívánja is Magyarország jogainak tekintetbe vételét, még sem talál oly osztrák államférfit, ki el tudná ismerni, hogy Magyarországnak lehetne igénye külön állásra s a függetlenség látszatára. Még a legszabadelvűbb osztrák is mindig centralista marad, magasabb színvonalra nem tud emelkedni, mint József császár eszmekörére: a szabadelvű absolutismus, feltéve, hogy az német, tökéletesen kielégíti. Én ezt régóta tudtam, mert még a forradalom előtti időkből ismertem Schmerlinget és Dobblhofot, Andriánt és Auersperget, a német liberalismus és osztrák reform ezen előharczosait s tudtam, mennyire ellenszenves nekik Magyarország és minden magyar fel fogás; meg voltam tehát győződve, még Deáknak husvétii czikke után is, hogy a kiegyezés lehetetlen, még ha a fejedelem kívánná is. Hogy ez keresztülvitessék, szükséges Bécsben oly miniszter, aki nem osztrák s kinek szélesebb látköre volna, mint a bécsi államférfiaknak és minthogy semmi kilátás sem volt ily fordulat beállítására, végre kibékültem azon eszmével, hogy távol hazám földétől töltöm életemet, mert arra még sem akartam reáállni, hogy bűnbocsánatot kérjek s amnestiával jőjjek haza; ezt férfiatlan, tisztességtelen

eljárásnak tartottam s nem is gyanítottam, hogy lesznek idők, midőn tisztességes emberek szememre fogják vetni, miért nem jöttem előbb vissza az országba! Már 1861-ben nem értettem a hazai észjárást, mely szerint az ellenzék, a midőn többségre jut, önkényt, mesterséges kisebbségbe helyezi magát, mintha csak a lármát keresné s irtóznék a felelősségtől, mely győzelmével jár; akkor azonban a külbonyodalomba vettem reményeimet s nem is kételkedtem, hogy fegyveres kézzel térünk majd vissza. Lassan-lassan ezen remény is eloszlott, nem láttam Európában oly elemet, mely a fennálló viszonyokat megváltoztatná. Leo tanár Halléban megemlítette ugyan annak idejében, hogy halastavaknak, ha a pontyok elhíznak s lustaságuk következtében húsok ízetlenné válik, a halászak egy csukát bocsátanak a tóba, mely éhes, falánk természete következtében a kisebb pontyokat megeszi, de a nagyokat is mozgásba hozza s az egészséges élénkséget visszaadja a halastónak. — Ily csukának nézte ő Napoleon császárt az elhízott európai pontyok közt; Leo azóta meghalt, látnunk kellett, hogy a csuka is elhízik és nem igen bántja a pontyokat, de azt nem gyanítottam, hogy Berlinben felnövekedett egy sokkal ragadozóbb hal, mely nemesak a pontyokat, hanem a csukát magát is elnyelni készűl. Ki is gondolhatta volna, hogy a conservatív porosz s annak istenfélő királya, kit mi 1848-ból mint a reactio hydrájának egyik fejét ismertünk, egyszerre forradalmárrá váljék s háborút kezdjen régi szövetségesei, atyafiai és barátai ellen.

Mindezeket nem láttam előre s vágytam kimenekedni eddigi ideiglenes állapotainkból s véglegesen elhelyezkedni. A Villa Petrovich eladó volt, de a kerten kívül hozzátartozott még egy elhagyott templom és hét ház a szomszéd meredek utczában, mely azon időben, midőn az emberek még nem jártak kocsin, csak lóháton nyargaltak, igen becses birtok lehetett, mert a házak szilárdul voltak építve, itt-ott faragott kőből, egyemeletesek, most azonban szegény nép lakta, mert máskép mint gyalog alig voltak hozzáférhetőek. Az egész birtok aránylag olcsó áron volt megkapható, mi már hozzászoktunk e kényelmes lakáshoz, a szép, terjedelmes kerthez s nem szerettünk volna kiköltözni belőle, ha a villa eladatnék, pedig Flórencz ekkor fővárossá lett, a telkek s házak ára emelkedett s könnyen találkozhatott ember, ki ezen birtokra veti szemét. Még spekulációnak sem látszott alkalmatlannak azon terv, hogy mi ezt magunk vegyük

meg. Zsivora barátunk, ki ügyeinket Magyarországon vezette s kieszközölte, hogy szécsényi birtokunk feleségemnek visszaadassék, minden esztendőben 8000 ezer forintot adott rendelkezésünkre, megírtuk tehát neki egész tervünket s megkérdeztük, mit tart felőle? hiszi-e, hogy visszakerülünk az országba? mi az oka, hogy a kiegyezési kísérleteket nem kezdik meg komolyan? javasolja-e, hogy birtokot vegyünk Flórenczben? Hű barátunk felelt, hogy finciális tekintetben nincs kifogása a terv ellen, kibírjuk; de gondoljuk meg jól, hogy a kiegyezés nem lehetetlen, de elvi alapja nevezetesebb s nehezebben megvethető, mint módzatainak és részleteinek meghatározása, a jogfolytonosság elismerése nélkül nem lehet megkezdeni az értekezéseket; ha mellényünket hibásan kezdjük gombolni, ferdén fog az állani, bármily ügyesen folytatjuk a gombolást; de mégis van remény, várjunk. A felelet nem elégtett ki, de érett megfontolás után mégis elhatároztuk, hogy várunk még egy ideig, ha az országgyűlés Pesten ismét eredménytelenül oszlatatná fel, akkor csakugyan nem maradna egyéb hátra, mint Flórenczben házi úrrá válni.

II.

Negyedik éve volt már, hogy Flórenczben laktunk, semmi részt sem véve a politikában, élvezve a műkincseket, melyek itt felhalmozvák s kiterjesztve társadalmi összeköttetéseinket. Már egészen beleéltük magunkat a flórenczi viszonyokba, midőn az események váratlanul egészen új fordulatot vettek s életemnek ismét egy más phasisa állott be. Amit eddig lehetetlennek tartottak, hogy a két conservatív nagyhatalmasság egymás közt meghasonolják, az minden látszólagos komolyabb ok nélkül csakugyan bekövetkezett. Nagy Fridrik ideje vissza látszótl kerülni, a burkus elég erősnek és elég gazdagnak érezte magát, hogy szűk határait továbbra terjeszthesse; csak ezért keresett alkalmat, nem gondolva joggal s igazsággal, hogy vetélytársával, az ausztriai császársággal, veszszen össze s hatalmát egész éjszaki Németországra terjeszthesse ki. Természetes, hogy az olasz államférfiak nem akarták elszalasztani ezen alkalmat Velence megszerzésére, s hogy Bismarck az olasz szövetséget nem utasította vissza, hiszen épen úgy, amint annak idejében, midőn a porosz kamara megtagadta neki a szükséges költséget a sereg szaporítására,

a szemtelenséggel határos nyíltsággal kijelentette, hogy onnan fogja venni a pénzt, a hol azt találja; most is kész volt elfogadni mindenkit szövetségesnek, aki hatalmát növeli s az ellenséget megbéníthatja. Ez azonban akkor nem volt oly könnyű, mint a minőnek az most látszik; nemesak mivel a porosz közvélemény ellenezte a háborút, s testvérharcznak nézte a támadást Ausztria, Szászország és Hannovera ellen; hanem maga a király sem tudta ezen háborút megegyeztetni vallásosságával és conservatív hajlanaival s irtóztott attól, hogy a forradalmi Olaszországgal frigyre lépjen; ellen-szenve volt Victor Emanuel és államférfiai ellen, ugyanazért nagy-nehezen állott rá az olasz szövetségre. Mindezt megtudtam még az értekezletek befejezése előtt, ugyanazért nem hittem, hogy a porosz még magyar felkelést is számításba vehessen. Hallottam ugyan, hogy Klapka fel akarja használni ezen alkalmat; hogy Komáromy Gyuri és gróf Csáky Tivadar Berlinben vannak; de tudtam, hogy Magyarországra másnak, mint Kossuthnak befolyása nincs és nem lehet, s hogy ő hasztalanul igyekszik Bismarckkal összeköttetésbe lépni. Azok, kiket ő Berlinbe küldött, nem fogadtattak el Bismarck által; mert az igen jól tudta, hogy Klapka és társai legfőlebb szabadsapatot szervezhetnek, de felkelést nem idéznek elő; ha pedig Kossuth szövetségét elfogadná, ez az osztrák birodalom teljes felbomlását jelentené, mit a porosz államférfi semmiképen sem kívánt, Magyarország függetlenségét álomnak tartotta s egyéb célja nem volt, mint az, hogy Ausztria befolyását Németországra megsemmisítse s a dynastiát arra bírja, hogy súlypontját kelet felé keresse.

A kérdésnek volt azonban egy oly része is, mely egyenes befolyással hatott családi életünkre. A szécsényi uradalom vissza volt már adva feleségemnek; félhető volt tehát, hogy ha Magyarorszában a háború folyamata alatt csakugyan támadna valami felkelés és szigorúbb rendszabályok hozatnának be, a jószág még egyszer elko-boztatnék, ha mi az ellenség földén maradunk, annál is inkább, mivel Gábor fiam Angolországból folyvást ostromolt, engedjük meg, hogy Garibaldi veres-ingesei közzé mehessen s tudtuk, hogy ezt megteszi, akár megengedjük, akár nem. Többször tanakodtunk ezek felett, végre megállapodtunk abban, hogy feleségem a két leánynyal s Károly fiammal Magyarországba menjen s ott a budai fürdőt használja. Így is történt, midőn egymástól búcsút vettünk, azt

hittük, hogy az elválás nem fog soká tartani; meg voltunk győződve, hogy a háború rövid lesz, mert hosszú, évekig tartó háborút nem állnak ki a jelenkor finaciális viszonyai; de az eredményre nézve minden tekintetben csalatkoztunk. Azt hittük t. i., hogy az osztrák sereg, rossz tábornokai mellett is, minden esetre megveri a poroszt, mely lelkesedés nélkül megyen a testvérháborúba; ellenben hogy az olasz sereg — s itt különösen Cialdiniban bíztunk — megveri az osztrákot. Igaz, hogy egész életemben sohasem csalatkoztam úgy, mint ez egyszer.

III.

Nagy ür támadott házi életemben, midőn feleségem Magyarországba ment. Azon huszonegy év alatt, melyet egymással töltöttünk, csak ritkán voltunk távol egymástól; mondhattuk, hogy a sors csapásai még szorosabban fűztek bennünket össze. Ritka egy asszony volt az. Felnevelkedve bécsi fényűzés közt, személyes összeköttetésben kitünő német írókkal, maga is kedvét találva abban, hogy csinos német verseket írjon, magyarnak adta kezét s lejött hozzánk, idegenek közé, kiket kedvessége csakhamar barátokká változtatott át. Érezte, hogy ezentúl Magyarország a hazája, tanult magyarul, beleélte magát viszonyainkba s lelkesedéssel csüggött a haza ügyének kifejlésén. Alig töltött két esztendőt az országban kényelmes körülmények közt, midőn a forradalom kiütött. Tudta, hogy multamnál s elveimnél fogva ettől vissza nem vonulhatok; őt is megragadta az általános mámor; de ő is, mint én — már akkor, midőn első jeleit észrevettük, hogy az udvar játékot űz velünk s vissza akarja idővel szerezni elvesztett absolut hatalmát, sőt midőn a pénzvilág is ellenünk fordult, — mert még Széchenyi sem akarta elfogadni a kétszáz milliomot az osztrák államadósságból — nem kételkedtünk többé, hogy az egész mozgalomnak nem lehet szerencsés vége. Bécsben tanui voltunk az ottani anarchiának; láttuk, miként Jósika Samu s barátai meghiusították utolsó reményünket, hogy Ferdinánd király Innsbruckot elhagyva, Budára tegye át királyi székét; ismertük a cselszövényeket, melyek kezdetben Jellasiich, később Windischgrätz személyében keresték az úgynevezett rend visszaállításának vezérét: hiszen apósom házánál sógorom, gróf Bréda által némi érintkezésben maradtunk az osztrák vezérférfiakkal

is, kik reánk nézve mindent a legfeketébb színekben láttak : de feleségem egy pillanatig sem tántorodott meg ; még akkor sem, midőn Deák is reményt veszett, midőn az első magyar miniszterium lemondott, midőn Széchenyi a döblingi tébolydában lelte menedékhelyét, midőn barátink, Eötvös és Trefort, elhagyták az országot. Soha egy pillanatig sem jutott eszébe, hogy én is visszavonuljak a közügyektől s tétlenül nézzem a dolgok további lefolyását. Októberben visszamentünk Pestre ; de nem vonultunk vissza a közügyektől ; ő lelkesített sokszor, midőn csaknem minden reményt vesztettem s a mint a legnagyobb veszélyek közt külföldre mentem, hogy a magyar ügynek barátokat szerezzek, ő is, nemsokára Gyula fiam születése után, ki idegenek közt, üldöztetve a németek által, látta először a napvilágot, követett engem külföldre s panasz nélkül tűrte a száműzés és szegénység minden nehézségeit. Ő adott nekem erőt, hogy Angolországban lázas tevékenységgel folytassam a hirlapokban s az irodalomban a harcot a magyar ügy mellett ; ő is segített tollával, hogy kenyerünket kereshe-sük idegenek közt, kik egyébiránt tudták méltatni a nemes törekvést s bennünket, vagyontalan menekülteket, szívesen befogadtak fényes társaságukba. Midőn Kossuth angolországi diadalmenete után az Éjszakamerikai Államokba ment, mi is kísértük őt s feleségem kedvessége sok nehézséget hárított el, melyek az ottani társadalomban sok helyütt emelkedtek Kossuth ellen ; míg a nép Kossuthban a lángész hatalmát bámulta, feleségem kedvessége hatott azon körökben, melyek a forradalommal nem igen szoktak rokonszenvet érezni. Éveken keresztül tűrte ő mosolygó arczal az életnek reánk nehezedő gondjait ; soha sem említette, nem fájlalta azon fényesebb körülményeket, melyekről miattam mondott le s hön ragaszkodott azon hazájához, melyet alig ismert, hiszen csak két évet töltött összesen Magyarországon. Gyermekeit magyaroknak nevelte, mindamellett, hogy kevés reményünk volt visszakerülni az országba, mert míg Gorove, Andrássy, Eszterházy s oly sok más menekült lassan-lassan amnestiáért folyamodott s a hazába visszakerült, hazafi-büszkeségünk nem engedte, hogy mi is folyamodjunk bűnbocsánatért. Azalatt pedig mindig ki voltunk téve a menekültek és emigránsok gyanúsításainak : ha Kossuth nem segítette őket, ezt mindig nekem tulajdonították, én voltam mindig a bűnbak. Olaszországban jobbra fordult

ugyan dolgunk, mióta Zsivora barátunk kieszközölte, hogy Szécsény feleségemnek adassék vissza s mi e szerint otthonról is segítséget kaptunk s kényelmesebben rendezhettük el magunkat. Most ismét el kellett válnunk, úgy hittük, nem hosszú időre, úgy reméltük, hogy a telet ismét együtt töltjük Flórenczben és addig annyira tisztúnak a viszonyok a hazában, hogy jövőnkre nézve akár itt, akár az országban végleges elhatározásra juthassunk.

IV.

Boxall, az angol nemzeti galeriának igazgatója, ez időben Olaszországban utazott s engem is meglátogatott. Az angol képtár későn, már e században keletkezett; nemzeti volt mindig, nem királyi, ugyanazért a királyi palotákban lévő képek sohasem egyesítették vele; de Albert herceg, a királyné férje, nagy érdeklődéssel viseltetett a művészet felvirágzása és a nép ízlésének nemesítése iránt, ugyanazért mindig pártolta úgy a muzeum, mint a képtár ügyét s ezeket annyira divatba hozta, hogy most a parlament évenként oly dotációt szavaz meg számukra, minő a szárazföldön egészen hallatlan. Így történhetett, hogy a nemzeti képtár Londonban fél század alatt a legnevezetesebbek egyike lett Európában s oly mesterek műveivel dicsekedhetik, minők sem Párisban, sem Pétervárott, sem Bécsben, vagy a német képtárakban nem találhatók. Ha eladóvá válik valahol egy nagyhírű kép, biztosan tudhatjuk, hogy az angol nemzeti képtár a versenynél megjelenik, különösen akkor, ha oly mesternek műveiről van szó, kinek befolyása volt kortársaira s ki a műtörténelemben nevezetes helyet foglal el. Boxall most is ily járatban volt Olaszországban: a san-donatói templomban Crivelli gyönyörű oltárképére alkudozott, ámbár a londoni képtár ezen mailandi régi mestertől már három képet birt, de a san-donatói madonna mind felfogása, mind kivitele által mindenestre Crivelli mesterműve marad, mely, mint ilyen, Angincourt műtörténelmi művében a század kezdetén közzé is tétetett. Az alkudozás soká tartott, de végre mégis eredményre vezetett; a kép, ha jól emlékezem, százezer frankon az angol nemzet birtokába került. Boxall ez időben egy kis kirándulást is tervezett a toskánai és umbriai városokba, hol őt különösen Pier della Francesca és Luca Signorelli képei érdekelték s meghítt,

kísérjem el. Barátom Marcato is hozzánk csatlakozott, ki azon időben a legügyesebb másoló volt Flórenczben s így elmentünk hármán, hol vasuton, hol kis kocsin s bejártuk a vidéket, annak templomait s a magánbirtokban lévő gyűjteményeket. Már Arezzóban bánultuk Pier della Francesca freskóit; ezen mesternek egész jelentékenysége azonban leginkább Borgo di San Sepulchro templomában tűnt szemünkbe s meggyőződünk, hogy ámbár művei hazáján kívül alig fordulnak elő s neve azért kevésbé ismeretes, mégis a legnevezetesebb régi művészek egyike, ki méltán Masaccio mellé soroztathatik, mivel befolyása egyrészt Peruginóra, másrészt Luca Signorellire, kik mind a ketten nála s vele dolgoztak, közvetve Michel Angelóra s Rafaelre is hatott. Città di Castellóban Rafael legrégebb képét néztük meg, mely igen rossz állapotban van ugyan, de azért mégis fűljaltuk, hogy mines oly helyen, hol inkább hozzáférhető volna. Itt és Cortonában Luca művészetét tanulmányoztuk, ki egyes képeiben a művészetnek csaknem legmagasabb fokát éri el, míg másokban s különösen a legutolsókban színezete oly egyhangú, mintha vénségében a színérezék kihalt volna belőle. Perugiában a régi umbriai képek mellett különösen Perugino kötötte le figyelmünket s az ő iskolája. Úgy látszik, hogy ezen ügyes és szorgalmas nyárspolgári jellem vitte legnagyobb fokra a képek gyári természetét a XV. század végén; mert számos tanítványai által vitette ki a közönség megrendeléseit tulajdon rajzai szerint, melyekben azon alakokat, melyek egyszer megtetszettek, újra meg újra ismételte. Sok nevezetes festész dolgozott így Peruginónál: Pinturicchio, Lo Spagna, Ingegno, Manni, Rafael, kik később mind magok is nyitottak boltot, mert a festészet azon időekben csak oly ezéhbeli üzlet volt, mint bármely más, melynek főcélja a megélltetés és pénzkeresés. Másfel századdal később Rubens ismét így készítette műveit nagy részben tanítványai s munkatársai által. Csak így magyarázható, hogy az európai képtárak közel négyezer képet bírnak tőle, melyeknek némelyike terjedelemben is a legnagyobbak közé számítatik. Időnkben Thorwaldsen dolgozott így; megelégedett avval, hogy szobrainak mintáját készítette el s a kivített tökéletesen, nemcsak nagyjából, hanem a legkisebb részletekig, munkásaira s tanítványaira bízta, mert szobrászi nagy hírenek pénzben is kereste s megtalálta leszámítolását.

Két hétig tartott ezen kirándulásunk, mely alatt csak elvétve láttunk hírlapokat. Amint május utolsó napjaiban visszajöttünk, megtudtuk, hogy a háború már csakugyan kikerülhetetlen s kevés nap múlva bizonyosan ki fog törni.

V.

Midőn Victor Emanuel a novarai vereség után atyja lemondása következtében, kivel Radecky nem akart a békéről alkudozni, váratlanul trónra lépett s megkötötte a békét, mindjárt arról gondoskodott, hogy seregét mielőbb reorganizálja s oly lábra helyezze, mely a megtorlást előbb-utóbb lehetségessé tegye. Lamarmora, egy tudományosan képzett tábornok, bízott meg ezen nagy feladattal s ő azt éveken keresztül a legnagyobb szigorral következetesen vitte keresztül, különösen a francia szervezetet vevén mintául; nem is vonakodott oly elemeket venni táborkarába, melyek continentális fogalmak szerint rendes seregbe alig vétethettek volna be. Igy például Cialdini, ki 1831-ben a modenai felkelésben vett részt, megmenekült, Portugálban és Spanyolországban közkatonából törzstisztségre vitte, 1848-ban a milánói ideiglenes kormánynál a védelmet vezényelte, és Fanti, ki szintén nem ment keresztül rendes előléptetés szerint az egész tiszti lépcsőzeten, mégis mint ezredesek alkalmaztattak a szárdiniai seregben, mely kevés év alatt már oly jól volt felszerelve, hogy a krími háborúban az angolok és francziák teljes elismerését érdemelte ki. — Az 1859-iki háború óta azonban Olaszország határai oly rohamosan terjedtek, hogy az új annexiók következtében a sereg is egészen megváltozott és számra nézve megnégyszeresedett, úgy, hogy a régi szárdiniai ezredek s tisztjeik annak csak magvát képezhették. Hozzá jöttek most a toskánai ezredek, melyek tűzben soha sem voltak; a nápolyi sereg, melyet Garibaldi önkénytesei megvertek s a győzedelmes veres-inges tisztek egy része, kik nem voltak tudományosan kiképzett szakkatonák s kiket Lamarmora nem igen szeretett, mert gondolkozásmódjuk s eszmemenetök eltért a régi szárdiniai sereg szellemétől. Lamarmora ezen újra szervezett olasz seregnél a czopfot képviselte, Cialdini az újabb felfogást; de ő is ellentétbe helyezte magát Garibaldival; a garibaldinus tisztek tehát nem igen szerették. Ezen időben

csakugyan különös volt az olasz tábornokok névsora ; Lamarmora s a régi piemontiak mellett ott volt Nunziante, a nápolyi Bourbon-sereg volt vezére s mellette Mezzocapo és Cosenz. kik forradalmi gondolkozásuk miatt épen a nápolyi sereget hagyták el, és Bixio és Sirtori és Türr, kik Garibaldinak köszönték tábornoki rangjokat, melyre csakugyan nem a rendes fokozatos előléptetés útján jutottak. És ez így volt az ezredeseknél, őrnagyoknál és kapitányoknál is : a tisztikar nem forrt még össze elégségesen, a seregek egyöntetűségét nem lehetett kevés év alatt elérni. Lamarmora mégis bizott a sikerben, tudta, hogy az osztrákoknak alig van 100,000 emberök, kiket csatarendbe állíthatnak a velencei tartományban. Ezeknek ellenében ő háromszoros túlerővel léphet fel ; biztosnak tartotta tehát a győzelmet, olyannyira, hogy még Cialdinira sem akart számítani, ki a Pó túlsó partján, az Eniliában vezényelte az egyik sereget. — Lamarmora azon tanácsot kapta porosz részről, hogy cernirozza a várnégyszöget és nyomúljon minél gyorsabban előre a bécsi úton felfelé ; másrésztől Napoleon azt tartotta, hogy nem volna jó politika, nagyon keményen elbánni az osztrákkal. Az olasz fővezér nem sokat adott minderre ; évek óta tanulmányozta volt ezen háborút, terve még azon időből készen volt, midőn a Pó jobb partját az ellenség birta s csak a Minció felől támadtathatott meg.

Most is ezt tartotta legezészerűbbnek, annál inkább, minthogy túlerővel volt képes az osztrák ellen törni.

VI.

Fiam Gábor folyvást ostromolt Londonból. engedjem meg, hogy részt vegyen a hadjáratban mint Garibaldinak veres-inges önkéntese. Le is jött Olaszországba s én Frigyesire bízam, ki Garibaldi alatt őrnagy volt, most Flórenczben tartózkodott s önkénteseket toborzott. kiknek feladata volna a Trentino felé működni. Egy pár nap múlva elindultak ; gyakran kaptam tőlük tudósítást, mely biztató volt ; a föld népe ott is, hol az osztrákok még uralkodtak, rokonszenvezett a veres-ingesekkel, kik egyenkint szállingóztak Garibaldi főhadiszállásához ; útban fiam is két társával egy kis vendéglőbe szállt : vacsoránál ültek, midőn a vendéglős figyelmeztette, hogy osztrák tisztek jönnek s őket mindjárt a padláson elrej-

tette, nehogy megtalálják. Az osztrák tisztek kérdezősködtek ugyan, nem láttak-e e vidéken gyanús idegeneket vagy veres-ingeseket; de az egész helységben nem találkozott senki, aki árulkodott volna. A tisztek megháltak ott s másnap reggel tovább lovagoltak s fiam társaival szerencsésen ért Garibaldihoz.

Flórenczben a legszebb reményekben ringattuk magunkat; a király jó kedvvel ment a sereghez, várva vártuk a legelső hírt a harcztérről. Bettini Cesare, igen kedves barátom, régi köztársasági florentinus, ki a nagyherceg idejében a Bargello celláiban mint államfogoly el volt zárva, épen most adta leányát férjhez. Felesége angol asszony volt, buzgó protestáns, ki leányait is a maga hitében nevelte; az esküvő tehát, miután a városházán polgárilag megkötöttetett, a protestáns imaházban szenteltetett fel; ez volt talán az első vegyes házasság Flórenczben, ugyanazért sok ember gyülekezett a templomba. Amint onnét Bettini lakásán az ebédhez leültünk, az egyik vendég a legnagyobb megütközéssel mondta, hogy a miniszteriumból jó; rossz hír érkezett, az osztrákok győztek, a sereg szét van verve. Nem akartam hinni. Tudtuk ugyan, hogy Lamarmora s a király átvezették a sereget a Minción a nélkül, hogy ellentállásra találtak volna; de tudtuk azt is, hogy Cialdini még mindig a Pó jobb partján állott s nem akartuk elhinni, hogy Lamarmora elfogadná a csatát, mielőtt Cialdinival érintkezhetik s egyesült erővel támadhat. A dolog pedig mégis úgy volt; az olasz fővezér olyannyira bízott erejében és terveiben, hogy Cialdininak nem akart részt hagyni a dicsőségben s neki ment az osztrák seregnek, mely ugyanazon helyen, hol Radeczky tizenhét évvel előbb győzött, most ismét szemben állt az olasz sereggel s ez rövid harc után Lamarmora ügyetlen támadásának s vezérletének áldozatává lett.

Ezen hír egészen megzavarta a nászlakomát, annál is inkább, minthogy annak lefolyása alatt részletes adatok is jöttek tudomásunkra, hogy az aostai herceg megsebesült s az olasz sereg desorganizált állapotban rendetlenül vonult vissza. Az olaszok le voltak hangolva s voltak, kik már attól is kezdtek félni, hogy az osztrákok, bízva szerencséjükben s védelmi állásukat elhagyva, támadásra készülnek. A határvédelem most csak Garibaldinak még szervezetlen csapataira volt bízva; de az olasz egység érzetének általánossága

soha sem tűnt fel fényesebben, mint most, ahol a rendes seregbe helyezett bizodalom egyszerre megszűnt; mert sem Modenában, sem Flórenczben, sem Nápolyban nem jelentkezett semmi tüntetés az előzőtt fejedelmek érdekében, mindamellett, hogy a kormány és hivei nem tudták eltitkolni, hogy csakugyan szégyenlik a custozzai vereséget. Cialdiniban bíztak most s remélték azt is, hogy a hajóhad helyreállítja valamely fényes hadi tett által a csorbát, mely a nemzet becsületén ejtetett s Persano, a tengernagy, csakugyan neki gyürközött s kiszállt hajóival az anconai kikötőből és csakhamar kaptunk telegrammot, hogy Lissza szigetét foglalta el. Persano nem volt ugyan különösen népszerű, de mindenki ismerte azon időből, midőn tengerészeti miniszter volt s a hivatal fáradságait este rendszeren a színházban pihente ki, ahol különösen a balletben gyönyörködött s a tánczosnőket személyesen is igen közelről ismerte. Nagy megvetéssel viseltetett az osztrák hajóhad iránt s egy kormánylap szerkesztője, ki meghívására most is a tengernagyhajón vendége volt, már előre készítgette el a közönséget a biztos győzelmi hírekre. Annál inkább meglepett a hivatalos tudósítás, hogy Tegethoff, az osztrák tengernagy, megtámadta fahajóival az olasz hajóhad vashajóit s merészen nekihajtvá ezeknek, a «Re d'Italiá»-t elsüllyesztette. Persano közvetlenül az összeütközés előtt elhagyta hajóját s más hajóra tette át a vezényzászlót; de vendégét, a szerkesztőt, ott hagyta s ez bele is veszett. A csata el volt vesztve s az olaszok még inkább szégyelték ezt, mint a custozzai vereséget. Általános botránkozást keltett Persanónak azon levele, melyet Anconából, hová vert hajóhadával vonult vissza, egyik atyjafiának írt s a csatavesztésnél fájdalmasan megemlékezik arról, hogy ezüst asztali készülete s hű kuttyája szintén belevesztett a tengerbe. Persano később haditörvényszék elé állíttatott, a gyáva-ság bűnében elmarasztaltatott s rangjától, kitüntéseitől gyalázzal megfosztatott, s még sem lőtte magát agyon.

VII.

Az események gyorsan következtek egymásra: az osztrák sereg éjszakon is védelmi állást foglalt el s bevárta a porosz támadást a cseh hegységeken innen; hét nap alatt hét csatát vesztett, Velen-

ezét odaajándékozta a francia császárnak s kivonúlt véglegesen Olaszországból; azon Olaszországból, melynek megtartására századok óta pazarolta erejét. Minthogy Napoleon rögtön elrendelte az általános szavazást a velencei tartományokban, ezek is kevés nap alatt beleolvadtak az egységes Olaszországba. A nemzet egyik nagy óhaja teljesült, csak hogy oly módon, minő nem gerjeszthetett lelkesedést s lelohasztotta még a henczegni szokott lapok hazafi frázisait is, melyekben még kevés héttel ezelőtt a mostani olaszokat a régi rómaiak méltó utódjaiként ünnepelték.

Feleségem leveleiből ki lehetett olvasni, hogy nálunk is nőttön nő az izgatottság, sőt gyanítanom kellett, mintha azon esetre, ha a háború tovább tart, találkoztak volna oly elemek, melyek a zendülésre készek. Ezt remélte Klapka is, midőn az átszökött és elfogott magyarokból légiót szervezett a porosz kormány költségén; de Bismarck még sem akart Kossuth' al összeköttetésbe lépni; mindenestre feltűnő volt, hogy midőn a «dicsőséges» Csehországot felhívta a felkelésre, sem a magyarokhoz, sem a németekhez nem intézett hasonló felhívásokat, ámbár itt is, ott is, sokkal előbb számíthatott visszhangra, mint a csehelnél, kik a németesedéstől irtóznak csak úgy ha az Berlinből, mintha az Bécsből fenyegeti őket. Világos volt, hogy a porosz politika fenn akarja tartani az osztrák birodalmat; tudja, hogy arra még szüksége lehet, ugyanazért nem akart komolyan egy nagyobb szerű magyar mozgalmat előidézni, mely az osztrák birodalom további fennállását lehetetlenné tenné. Az ország közszelleme nagy csudálkozásomra elég józan maradott ez időben; de nem is volt elég ideje, hogy mámoros állapotba jőjjön, mert a vereségeket csakhamar követték a békealkudozások, melyek a porosz sereget épen azon pillanatban állították meg, midőn ez már magyar földön, Pozsony mellett az utolsó győzelmet aratta. Előre látható volt, hogy ezen hadjárat és béke után az osztrák viszonyok is más alakot öltenek s ha valaha, most van az ideje a békés kiegyezésnek s azon idő-zak berekesztésének, melyet a forradalom nyitott meg, s melyben a reactio előbb véresen, később folyton szelidülő modorban a nemzet alkotmányos érzetét elnyomni törekedett. Mind a két rész ki volt fáradva a harc által, de a kibékülés Magyarországgal a monarchia további fennállhatóságának egyik főfeltétele lett.

HAZAJÖTTEM.

I.

A béke meg lévénkötvé, Garibaldi önkénytesei is hazajöttek; fiam Gábor elbeszélte kalandjait azon rövid hadjáratban a Giudiciariákban, melyeken keresztül a Trentinóba hatoltak; kisebb összeütközésekben az osztrák csapatokat megverték, de előrehaladásukban Velence átadásának s az ellenségeskedések megszüntetésének hivatalos bejelentése által akasztattak meg. Budai leveleimből megtudtam, hogy a bécsi lapok mindennap a garibaldinusok megveretéséről hoznak tudósításokat, ami feleségemet folyton felizgatta, ámbár mindezeknek hitelt nem adott, de leveleim csak későn körúton jutottak kezeihez. Teréz a fürdő használata végett a Lukácsfürdő mellett lakott, és azon számadások vizsgálatával vesződött, melyeket a pénzügyi osztály Szécsény administrációjáról azon időkre nézve adott be, melyek alatt az uradalom el volt kobozva, a melyeknek eredménye az volt, hogy a kiadások a bevételeket jóformán felemésztették, amivel még sem lehetett megelégedni, s mibe Teréz beleegyezni semmiképen sem akart. Kedélye ez időben nyomott volt, augusztus második felében vettem tőle levelet, melyben említi, hogy Harriet leányomnak erősen fáj a feje. Ezután több napig elmaradt minden tudósítás, a mi természetesen aggodalmat gerjesztett. Szeptember 2-án a németalföldi követ, ki a háború alatt az osztrák érdekek képviselésével volt megbízva, a következő telegrammot küldte hozzám:

«Az osztrák kormány rendeletéből van szerencsém Önnel az általam e pillanatban kapott táviratot közleni, mely a következő szavakban foglaltatik és Mennsdorf-Pouilly névvel van aláírva.

Szöveg: Leánya, ki typhusbeteg, kívánságát jelentette ki, hogy

Önt láthassa. Ő cs. és kir. Felsége méltóztatott ezen kívánság folytán megengedni, hogy Ön e czélből Magyarországba visszajőjjön.»

Megdöbbsentem, csak annyit értettem ezen szavakból, hogy leányom halálosan beteg, de miként tudhatta meg ezt a felség, miután Teréz jelenleg semmi összeköttetésben sem áll az udvari körökkel. Gróf Memmsdorf, a külügyminiszter atyja, régi időkben járatos volt ugyan apósom házánál s esküvőnkénél Teréz tanúja volt, de ezen összeköttetés régen megszűnt az öreg gróf halálával és a mi száműzetésünkkel. Később tudtam meg, hogy Eötvös Pepi, ki irántam és családom iránt változatlan barátsággal viseltetett, járt közben ez ügyben, ő fordult ily kérelemmel Majláth Györgyhöz, ki akkor kanczellár volt s a felség tüstént megengedte visszajöveletemet. Barátim már régen tervezgettek tudtom nélkül, mily módon lehetne engem visszahozni az országra, a nélkül, hogy amnestiáért folyamodnom kellene; mert tudták, hogy ezt semmi szín alatt sem fogom tenni, s miután már egy idő óta szóban volt, hogy Kubinyi Ágoston, a muzeum igazgatója, nyugdíjaztatik, aláírásokat akartak gyűjteni azon kérelemre, hogy a muzeumnak s hazai régiségeknek érdekében én neveztessem ki e hivatalra; mit Toldy és Csengery közöltek Deákkal. Mindez csak tervben maradt.

Amint a táviratot megkaptam, tüstént a hollandi követséghez mentem s útlevelet adattam magamnak és Gábor fiamnak, ki már egy pár nap óta lúzról panaszkodott, s kire nézve az orvos a levegőváltozást ajánlotta. Egész családomból csak Garibaldi fiam maradt Flórenczben nagyanyjánál; én rögtön útnak indultam, ez azonban most roppant akadályokkal meg volt nehezítve. A Póig hamar eljuttotunk ugyan; de itt már levegőbe volt röpítve a híd, s a vasut kisebb hídjai is az egész vonalon meg voltak rongálva, a gőzmozdony csak lépve haladott sokszor, s két napig tartott, míg Udinén túl osztrák földet értünk. Pragerhofban négy órát kellett várunk a budai csatlakozásra, innét tehát Zsivorának táviratoztam, tudassa velem, mikép van leányom. Fiam is, én is, szóvalánul aggódva vártuk a feleletet, mely végre megjött, hogy leányom igen rosszul van s Teréznek erős változásai vannak. Megrezzentem és sötét sejtelmekkel értem hazánk határát. Tizennyolcz évig vágyódtam mindig reá, s most nem volt semmi örömem benne, hogy

hazám levegőjét szívom: nem láttam, nem hallottam semmit, csak az egy kívánságom volt: minél előbb találkozhatni kedvesimmal.

Még inkább megdöbbsentem, midőn Martonvásáron Székácsot ismertem meg, ki itt a szomszéd coupéba szállt, Tétényben ájtött hozzánk, e szavakkal fogadtam:

— Hogy van Teréz?

Kezet szorított s egy pillanatig hallgatott.

— Szólj, a bizonytalanság megöl. — s ő komolyan csak annyit mondott:

— Meghalt!

— Hát Harriet?

— Az is meghalt!

Nem tudom, mit mondott még. Tompa bú fogott el, alig tudtam magamról; elkábultam, mintha a mennykő ütött volna belém. A budai indóháznál Guszti fiam fogadott: mondta, hogy a gyerekek Pátyon vannak, Váradyéknál, régi barátinknál, s engem gépszerűleg a «Vadászkürt»-be vitt. Másnap volt a temetés. Sokan szorítottak kezet: meglehet, hogy csudálkoztak, hogy oly közönyösnek látszom, a világ meg volt halva az én számomra. Zsivora és fiam és Eötvös Pepi ekkor capacitáltak, hogy Bécsbe kell mennem, megköszönni ő felségének azon gyöngéd figyelmét, melyvel visszajöveletem megengedte. Ekkor jutott eszembe, hogy az engedély leányom kívánságára csak azon célra adatott meg, hogy őt még egyszer láthassam; ennek mostan vége volt; csakugyan ki kell tehát kérésem a további rendelkezést, hogy tudjam, mit tevő legyek, maradhatok-e, vagy visszajenjek. — Két napig még itt maradtam, az egyiket Eötvös Pepinél töltöttem svábbegyi villájában, aztán Pátyra mentem, megköszönni az öreg Várady Józsefnek és kedves feleségének szívességét s nálok hagytam Gábor fiamat, ki nem panaszkodott ugyan, hanem mégis látszott, hogy egészsége nincs helyén. Utamban Deákot is meg akartam látogatni, ki sógoránál Oszterhubernél, ennek szent-lőrinci pusztáján nyaralt. Kanizsáról tehát kocsit fogadtam s hozzá mentem: ott találtam ülve a ház előtt a kert felé, késével körtét faragcsálva fából. Nem tudta, hogy jövök, örömmel megölelt, megcsókolt, maga mellé ültetett, egy szóval sem említve gyászomat, kezdett beszélni politikáról s házi dolgokról és a

régi időkről, s kikérdezgetett Kossuthról és Garibaldiról, s finom pszichológiával oly érdekesen tudott velem elmulatni, hogy csakugyan felmelekedtem én is, s éjjel először ismét tudtam csendesen aludni.

II.

Másnap Bécsbe érkeztem, a kancellária palotájában jelentkeztem Majláth Györgynél, a kancellárnál, ki az 1839-iki országgyűlésnél egyik követársam volt s ha azóta ritkábban is találkoztunk, mert különböző párthoz tartoztunk, mindig nagy szívességet tanúsított irántam. Soká beszélgettünk egymással; Semnyey is oda jött, kivel most találkoztam először: politikáról is volt szó; megjegyeztem nekik, hogy aligha nem oly sereg élén állnak, melynek sok a tábornoka és vezérkari tisztje, de kevés a legénysége. Hosszabb beszélgetésünk után Majláth megígérte, hogy másnap tudtomra adja, mikor fogad a felség. Elmentem az alkancellárhoz is, Károlyi Laczihoz; ez régi időkhben igen kedves pajtásom volt, mikor nem is álmodtam, hogy még alkancellár is válhatik belőle. Ez is a régi időkről beszélgetett velem s elmondott egy pár igen érdekes adatot azon időről, midőn Miksa főherczeg a mexikói császári koronát elfogadta s ez alkalommal minden örökösödési jogairól lemondott s bátyjától elvált. Károlyi ezen jelenetnél a magyar kancelláriát képviselte.

Másnap a Burgba mentem audientiára. A váróteremben ott láttam egy szép, magas, fiatal őrnagyot a Terézia-keresztel mellén, mint a felség segédtsisztjét. Bemutatta magát, hogy öcsém, Fejérváry Géza. Beszélgetés közt kérdeztem, tud-e magyarul? azt felelte, hogy igen keveset; megmondtam neki, tanuljon szorgalmasan, szüksége lesz még rá a magyar miniszteriumban, melyben ő bizonyosan még szolgálni fog. Hitetlenül mosolygott, pedig jóslatom csakugyan teljedett. — Végre a nagyurak sora kifogyott, kiket ő felsége előttem fogadott, az ajtó megnyilt s én azon fejedelem előtt álltam, kinek tizennyolcz esztendőn keresztül szakadatlanul, ha nem is veszedelmes, de mindenesetre tevékeny ellensége voltam. Haditörvényszéke halálra ítelt engem s nevemet a bitófára szegezte; én conspiráltam ellene, most láttam először s éreznem kellett, hogy lekötelezettje vagyok. Teleki Laczi jutott eszembe, ki öt évvel

ezelőtt, habár egészen különböző esetben, ugyanezen helyen állt; meg voltam hatva. Meleg szavakban köszöntem meg azon nagylelkűséget, melylyel a felség leányom kívánságát, hogy engemet még egyszer láthasson, mindjárt, amint az tudomására jutott, gyengéd figyelemmel tekintetbe vette. A kívánság, fájdalom, nem teljesedett be; engemet a lehető legnagyobb szerencsétlenség ért; most úgy érzem magam, mint a fogoly, ki feltételesan, becsületszavára szabad; de a feltétel megszűnt, jelentkezem tehát s várom a rendeletet, mit tevő legyek, maradhatok-e a hazában, vagy menjek vissza száműzésbe?

A felség kifejezte rokonszenves sajnálatát veszteségem felett s kérdezett, kívánok-e Magyarországon maradni?

Feleltem, hogy gyermekeim érdekei megkívánják a vagyon kezelése s bonyolult viszonyaink rendezése tekintetéből, hogy maradjak; egyébiránt van fiam, kinek érettsége és értelmessége felülmúlja korát.

— Hány éves?

— Huszonkettedik esztendejében van.

— Ez bizony még kevés.

Erre megengedte, hogy maradhassak s megmondta, hogy reméli, nem avatkozom bele akadályozólag azon kiegyezkedési intézkedésekbe, melyek Magyarországra nézve folyamatban vannak.

Megígértem: de minden félreértés mellőzésére megjegyeztem, hogy legkisebb fiam Flórenczben van még, vissza kell mennem érte s az ottani viszonyaim lebonyolítására; nem szakíthatok szó és magyarázat nélkül azon barátimmal, kik akkor kezet nyújtottak, midőn elhagyatva éreztem magamat s kik most is ő felségének ellenei, — említettem Garibaldi nevét.

— Ismeri őt?

Elmondtam, hogy büszke vagyok barátságára, mert önzetlenebb, nemesebb jellemet alig ismerek s midőn láttam, hogy a szavak nem találkoznak visszatetszésre, többet is beszéltem róla s megemlítettem Mazzinit is, ki ideális felfogásával a legnagyobb befolyással volt az olasz szellemre, habár minden általa szervezett merény dugába dőlt.

A felség figyelmesen hallgatott meg s még egy-két kérdést tett az olaszországi viszonyok iránt, mire bőven feleltem: erre könnyen

meghajtotta fejét s a kihallgatásnak vége volt. Láthatta, hogy nem vagyok udvaroncznak való.

A Burgból egyenesen a magyar kancelláriába siettem, azon termekbe, melyekben 1848-ban laktam s dolgoztam és felkerestem a kancellárt. Elbeszéltem neki a kihallgatás egész folyamát, de megjegyeztem, hogy nem szeretem a kétes, határozottan körül nem vonalazott helyzeteket, melyek különböző módon magyarázhatók s tévedésekre adhatnak okot. Commentárt kérek tehát ahhoz, amit ígértem; hitelesen akarom tudni, mit szabad tennem, mit nem, mennyiben avatkozhatom a politikába.

— Bizony abba ne avatkozzál semmiképen.

— Ez aztán nem oly könnyű, mint a minőnek látszik: képviselőnek tehát nem választathatom magamat?

— Természetesen addig nem, míg a kiegyezés meg nem történik.

— Újságokba nem írhatok?

— Már bizony azt se tedd.

— Rossz éleceket nem csinálhatok?

— Ezt már nem tilthatom meg, ha tenném is, hiába való dolog volna; nem tudnál ellentállni természetednek.

— Nem kritizálhatom az eseményeket és személyeket?

— Nem bizony.

— Még azokat sem szidhatom, kik benneteket s a magyar ügyet itt meg akarnák buktatni?

Erre Majláth mosolygott s azt találta, hogy ezeket csakugyan jó lesz szidni, sőt hogy ez kötelességem: ily értelemben üthetek lármat, még pedig minél nagyobbat.

A Frankfurt szállodában laktam, ott volt Kemény Zsigó is, amint haza jöttem, ott találtam meghívását másnapra reggelire. Átmentem szobájába, sokat beszélgettünk politikáról, elbeszélte nekem, hogy a königgrätzi csata után egy udvari hivatalnok jött Deákhoz a szent-lőrinczi puszta, hogy ő felsége meghívja, jelenjen meg haladéktalanul. Deák tüstént kocsira ült, a vasuton várt egy külön vonat, mely csak Bécsben állt meg. Schönbrunnba vitték őt a király elé, ki azon kérdéssel fogadta, vajon Magyarország kész-e tüstént felkelni és sereget állítani, ha mind azt megadja, mit az országgyűlés kívánt.

Deák erre csak azt felelte: «Felség! kössön békét.» — A király elfordult, egy pár perczig gondolkodott s aztán a szokott fejhajlítással szó nélkül elbocsátotta Deákot, kire koesi s vasut várt és oly nesztelenül, amint jött, vissza is vitte őt a szent-lőrinczi pusztára.

Deák erről soha sem szólt nekem semmit, tehát nem tudom, igaz-e: de a hír elterjedése is mutatja az akkori idők eszmemenetét.

Kemény panaszkodott, hogy kifáradott már a munkából s alig képes a «Pesti Napló»-t szerkeszteni, felhívott, legyen segédszerkesztője. Természetesen elutasítottam az ajánlatot; megmondtam neki, hogy szószegő nem lehetek.

Még tovább is maradtam volna Bécsben, de Zsivorától táviratot kaptam: jöjjenek vissza, fiam Gábor beteg, változásai vannak.

Visszasiettem; Pesten tudtam meg, hogy ő is typhusba esett, kimentem hozzá Pátyra, az orvos lemondott minden reményről felgyógyulására, harmadnapra ő is meghalt. Három hét alatt feleségem s két felnőtt gyermekem! — Ilyen az élet: midőn tizen-nyolcz évi számkivetésem véget ért, irigyletem azon boldogabb múltamat, mely nekem azelőtt oly gyakran tűrhetetlennek látszott!

FÜGGELÉK.

Levelek a «Daily News»-hoz, 1862. augusztusban és szeptemberben.

I.

Az itt közlött levelek élénken festik az akkori idők mindennapi, változó izgalmát s elég érdekes adalékul szolgálhatnak az aspromontei epizód történetéhez, kiegészítésül annak, mit egy előbbi fejezetben újra megírtam, mert akkor sokat kellett elhallgatnom, mit most megmondhatok.

Palermó, augusztus 10-én.

Midőn a királyi proclamatio a minisztertanácsban szombaton (augusztus 2-án) tanácskozás alá került, a miniszterek erősen hitték, hogy Garibaldi tüstént meghajlik a király neve előtt, elbocsátja önkényteseit és visszavonul Caprerába, nem alkalmatlanokdván többé Rattazzinak és Napoleon császárnak. A proclamatio helybenhagyása a kamara nagy többsége által tökéletesen megnyugtatta a piemontézeket: nekem azonban volt elég okom hinni, hogy Garibaldi nem sokat gondol azon kamarával, mely Farini igazgatása alatt az általános lelkesedés pillanatában oly nép által választott, mely most először gyakorolta a választási jogot s nem ismerte a jelöltek politikai állását: szerinte ez nem képviseli az ország közvéleményét. A tábornok nem ment Sicziáliába pusztaszeszélyből: befolyásos férfiak hítták oda, hogy az olasz egység érzületét erősítse, mely a pedáns közigazgatás hibáinak következtében hanyatlani kezdett. Úgy lászik, Rattazzi is érezte, hogy Sicziáliában válság készül s azért Pallavicini Györgyöt, Garibaldi barátját, küldte kormányzónak Palermóba, ki ilyennek hirdette magát első proclamatiójában, jól tudva, hogy a tábornok neve szentnek tartatik a szigeten.

Garibaldi érkezése Sicziáliában egyszerre elhallgattatta a separa-

tisták agitatóját s véget vetett a Murat-féle összeesküvésnek, melynek feje Marseillebe szökött: szükséges volt azonban a népet erősebb köteléssel az olasz szárazföldrehoz fűzni, mint ez eddig történt. Az általános elégtelenség, a szűk nézetű piemontéz burocratiával és centralizáló hajlamaival, mely különösen Sziciliát és Nápolyt elkeseríti, meg nem szűnik mindaddig, míg Turin az ország fővárosa marad. Olaszországot nem lehet máshonnan rendezen kormányozni, mint Rómából; ugyanazért a tábornok a maga szakállára kezdte meg az agitatót a francia megszállás ellen s ez megijesztette a turini kabinetet s dühbe hozta Pillet Leont, az itteni francia consult, ámbár 1830-ban ő volt egyike a júliusi hősöknek. A tüzes szavakra és keserű recriminációkra következett a toborzás, Garibaldi barátai a fiatal aristokratiára hatottak leginkább s a magas hivatalnokok fiaira; két fiatal Niscemi herceg s a Cesaro herceg fia Federigo voltak az elsők, kik felesaptak s a ficuzzi erdőbe mentek Corleone mellett, hol az expedíció szerveztetett. Mind ez nyilvánosan történt, a hatóságok teljes tudtával; a nép tehát azt hitte, hogy titkos egyvetértés létez a tábornok és a király közt. Rattazzinak nem volt elég bátorsága ezen agitatót tüstént megakasztani; Garibaldi nevéből megijedt, megengedte, hogy a dolgok tovább fejlődjenek; de mégis katonaságot küldött a szigetre: visszahívta Pallavicinit s a polgári és katonai hatalmat Cugia tábornok kezében pontosította össze. — Midőn a sziciliai lelkesülés a legmagassabb fokra hágott s már lombard önkénytesek is Palermóba kezdtek gyülekezni, kihirdettetett a proclamatio, mely Garibaldit a legkényelmetlenebb helyzetbe tette. Vagy vissza kellett volna vonni frázisait, melyekkel Napoleont illette s ünnepléses jelszavát: «Roma o morte», neveltségessé tenni, vagy egyes ellenzésbe állni a királylyal s a törvény határain kívül foglalni állást. Ezen mesterfogás által Rattazzi egyszerre véget akart vetni az agitatónak s tönkre tenni a tábornok tekintélyét. Rendeletei Cugiához határozottak voltak, hogy, ha Garibaldi nem engedne, a sereg által támadtassék meg. De Cugia átlátta, hogy Garibaldi önkényteseinek megtámadása tüstént zendülést okozna Palermóban s polgárháborút, mely az olasz egység érzületét megsemmisítené. Ugyanazért még csak azon százhusz önkénytesnek partra szállását sem merte megtiltani, kik Corte, Garibaldi tábornoki ezredesének,

vezérlete alatt a palermói kikötőben érkeztek meg. Míg a rendőrség a gőzösön volt, hogy őket megfigyelje, egyenkint beleugrottak hol a csónakokba, melyek a gőzös körül evezgettek, hol a tengerbe s így érkeztek parthoz, hol a nép éljenzései közt sorakoztak. Cugia ekkor Garibaldi két barátját, Verdura herceget s La Loggiát, a tábornokhoz küldte a királyi proclamatióval, ki őket szokott szíves-séggel fogadta és miután az okmányt elolvasta, nyugodtan felelt:

— Ez egy darab papir, diplomata nota, semmi egyéb. Higyétek el, uraim, hogy én jobban ismerem a király érzületét mint azok, kiknek tanácsára nevét ily okmány alá írta.

Erre tüstént kiadta a parancsot, hogy a tábor szedessék fel s az önkénytesek induljanak, az egyik oszlop a sziget éjszaki partján, a jobb szárny a déli völgyekben, ő maga a centrumot vezette a heggyeken át.

Ez volt az állapot, melyet Turinban még nem ismertek, midőn mi indultunk. A gőzös néhány órára megállt Livornóban, épen elég időt hagyva nekünk, hogy a nép szelleméről tudomást szerezzünk magunknak. Nagy tüntetés készült estére, melyben Victor Emanuel és Garibaldit együttesen fogják éljenezni s egész lelkesedéssel kiáltani: «le Rattazzival». A nép egészséges tapintata nem tudja felfogni, hogy a király elvált volna Garibalditól, vagy Garibaldi a királytól: azt hiszik, hogy csak Rattazzi az, ki közéjük elválasztólag állt, csak azért, hogy a dolgok Párisban tessenek, és megvannak győződve, hogy Victor Emanuel s Garibaldi együttesen munkálkodnak Napoleon ellen.

Hasonló érzülettel találkoztunk Nápolyban; senki sem hitt a polgárháború lehetőségében: azon eszme, hogy olasz szuronyok szegeztessenek Garibaldi ellen, képtelenségnek látszott, és mindenki meg volt győződve, hogy amint Garibaldi átjön a tengerszoroson, ő a nápolyi királyság ura, mert neve sokkal mélyebben van a szívekbe bevésve, mint Victor Emanuelé.

Itt találkoztunk Nullo ezredessel, kinek partra szállását Lamarmora tábornok, a kormányzó, meg akarta akadályozni, de a rendőrség eltévesztette a személyt, Nullo szolgáját tartotta urának, őt küldte felügyelet alatt vissza Genuába, míg Nullo csendesen kiszállott, hogy Calabriába menjen s ott készítsen mindent elő a tábornok érkezésére.

Azon nap, midőn Palermóba érkeztünk, azon hír előzött meg, hogy kormányküldetésben jövünk kibékülési missióval, ugyanazéri kormánycsónak várt reánk tengerészekkel, mely bennünket partra szállított; de egy tuzat lombard úrfi, kik mind a táborba készültek, szintén minden nehézség nélkül szállhattak partra. Amint a hír elterjedt, hogy Mordini, Garibaldinak volt prolikátora megérkezett, a Trinacria szálloda fogadószobája megtelt látogatókkal. Elbeszélték nekünk, hogy vér folyt már San Stephano di Bironában: egy őrjárat találkozott az önkénytesek balszárnyával s két katonaszökevényt akart elfogni, kik vörös inget öltöttek; az önkénytesek ellentálltak, lövés történt, s erre általános támadás, de Garibaldi fiatal barátja, Cairolí Emrichetto, a küzdők közé vetette magát fegyvertelenül és sikerült neki mind a két felet kibékíteni, de két önkénytes halva maradt, öt megsebesült, a katonák közül is hatan sebesültek meg. Amint ez tudva lett, a palermói népség fenyegető állásba helyezte magát, de Cugia tábornok nyilatkozatára, hogy ez parancsán kívül történt s hogy ő az esetet sajnálja, az agitatio tüstént megszűnt. Palermo mindaddig csendes, míg Garibaldi folytathatja kalandját, de Cugia jól ismeri a lakosság szellemét s a turini rendeletek daczára nem meri megadni a jelt a polgárháborúra. Önkénytesek minden nap indulnak Garibaldihoz, vörös ingek, fegyverek, lőpor, cipők és pénz folyvást küldetnek a tábornokhoz, a nélkül, hogy ez akadályoztatnék, sőt tudósításaim szerint a közkatonák nagy többsége, s a tiszték fele, kedvez Garibaldinak, a kormány nem számíthat reájok, ha a tábornokot meg kellene támadni. Magam is találkoztam egy kapitánynyal, aki mondta, hogy inkább eltöri kardját, mint, hogy a népet megtámadná. Ablakaink alatt mindennap halljuk a katonazenét, a sétatéren, a Molon, tizenegy óra tájban a nép követeli a hymnust, a banda előbb a királyi fanfárát játszsza, mely alatt Victor Emanuelt éljenezik, erre következik a Garibaldi-hymnus, melyet lelkesült tapssal fogadnak, ezer torok kiált végre: «le Rattazzi»-val s ezzel a nép szétmegy.

Mindennap érkeznek katonák, de eltiltatnak a néppel való érintkezéstől. Palermónak most tizenegyzernyi helyőrsége van: Girgentiben háromezer katona tanyáz, ugyanannyi Trapaniban, egyezer Terminiben, Messinában s Cataniában együttesen nyolczezer, de Cugia nem mer bátran előre menni. Tegnap ugyan írt a

tábornoknak, hogy a legnagyobb kinélettel volt iránta mindeddig, hogy legyen ideje meggondolni, mire vezet eljárása, de hogy a kormány semmi esetre és semmi körülmények közt meg nem engedheti, hogy az önkénytesek Cataniába vagy Messinába bevonúljanak. Másrészről kormánygőzöst tesz a tábornok rendelkezésére, hogy arra lúsz vagy több barátival szállhasson, s az olasz szárazföld bármely pontjára vitethesse magát, de fegyveres agitációját nem tűrhetik tovább. Garibaldi mindezzel nem gondol semmit és Catania felé indul a központi hegységeken keresztül. Utjában a lakosság, a városi hatóság s a papok vezetése alatt, mindenütt eléje jó, s az önkénytesek számára megszavazza s megadja az élelmezést, míg a királyi sereg s a kormányhivatalnokok kikerülik őket. Garibaldi beszédei legvilágosabban mutatják terveit. Rocca Palombában például 5-én ezeket mondta:

«Lelkesüléstök vigasztal, hogy amit jól kezdtünk, azt jól fogjuk végezni» (a nép kiált: Roma o morte). «Igenis, Róma vagy halál, megtartjuk szavunkat.» Itt néhány nő ismételvén a jelszót, ezekhez fordul: «Igenis, Rómába megyünk, s nektek, nők, nagy részetek van nemzeti függetlenségünk helyreállításában, nem kell sírnotok s visszatartanotok fiaitokat és szeretőiteket a felszabadulás nagy munkájától, de, mint a spartai nők, ti küldjétek őket a táborba, hajtásátok, ha ingadoznak, különben fiaitok rabszolgák lesznek; jobb a halál, mint a rabszolgaság. Emlékezzetek vissza 49-re; akkor nem volt elég ember, hogy a Bourbonokat Messinából kihajtsák; onnét kerültek vissza s leigáztak ismét. Ellenben 60-ban üldöztük a vadat egész fekhelyéig mindamellett, hogy az a gaz Napoleon ezt akadályozni akarta, és ha Angolország nincs, a turini kormány csakugyan kiegyezett volna a Bourbonokkal. Nem elég, hogy La Católica-nál megakasztott, azt sem engedte, hogy a Voltornón túl előre haladjunk, s most ez az ember akadályozni akar, hogy Rómába menjünk, azon Rómába, mely a nemzet legforróbb kívánsága. De mi megyünk, mi minden elnyomott nemzettel solidaritásban vagyunk, midőn ezen gazember a francziákat is elnyomja. De majd beadunk neki.»

Valle d'Olmóban 8-án más hangon beszélt:

«Én a hála két szavával tartozom nektek, két szóval nevemben és Olaszország nevében a jó fogadtatásért. Ahol a papok jók, a nép

is jó ; nektek jó papjaitok vannak, igazi követői Krisztusnak ; tiszteljétek őket, szeressétek őket, ők nem csaluak benneteket. Én hálával és szeretettel tartozom azon papnak, aki oly szép szavakat talált a nemzet ügyében : tiszteljétek őt, ő üdvözítőnk igazi követője. Krisztus azért jött, hogy az emberiséget megváltsa : oly szabadságot, testvériséget és egyenlőséget hirdetett, minőt mi még nem érhetünk el az emberek önzése miatt. Legyünk testvérek, akár Olaszországban, akár Chinában születünk : ha aspiratióink ugyanazok, legyünk szivesek az egyik a másikhoz, s felejtjük el a személyes sértéseket. Megváltónk hirdette a szabadságot, legyünk azon, hogy azt megszerezzük, midőn pedig megszereztük, akkor tartsuk meg, őrizzük féltékenyen, mert ha elvesztettük, nem könnyen nyerjük vissza.»

A pap, kinek szavait Garibaldi említette, ezen szavakkal zárta be predikatióját a templomban :

«És te hatalmas istene a seregeknek ! nézd, mily alázatosan térdel előtted országunk nagy férfja, ő az olasz szabadság megalapítója ! Nagy isten ! áldd meg őt, áldd meg seregét, áldd meg kardját, hogy erős legyen és győzhetetlen, minő a Makkabeusé volt. Áldd meg Urunk zászlóját s engedd, hogy a savoyai kereszt, Garibaldi glóriája s ellenségeinek megzavarása legyen, hogy ő evvel bemehessen a világ fővárosának falai közé, az örök városba s a Capitoliumra plántálván zászlóját elkészítse a királyi széket nagylelkű királyunknak, Victor Emanuelnak, s hogy mi téged dicsérhessünk, midőn kiáltjuk : Éljen Garibaldi, éljen az egységes és oszthatatlan Olaszország, éljen Victor Emanuel !»

Garibaldi ma Castro Giovanniba érkezik két napi járásra Cataniaához. Két napi szünetelést ad seregének, mely körülbelül 8000 emberre megyen ; ő vezeti, ott van fia Menotti, ott Corrao, Bentivenga báró, Cairolí és Bruzzesi őrnagyok, tábornoki vezére Corte ezredes, segédjei Civinini, a «Diritto» volt szerkesztője és Guerzoni, Depretis miniszternek volt titkára.

II.

Palermo, augusztus 14-én.

Nem tudom, mit gondoljak mindarról, amit látok és hallok ; sokszor kérdezni szeretném, komédia-e ez vagy képzelődés. Mig Turin-

ban Acerbi ezredes elfogatik «törvényellenes toborzás miatt bizonyos személyek számára, kik nyilvános rebellióban fellázadtak a király ellen», itt az önkénytesek minden nehézség nélkül szállnak ki mindennap s elmennek Garibaldi táborába. Ez éjjel is, tudtommal, közel kétszáz fiatal ember ment Castrogiovanniba egy nagy nyilvános ebéd után, melyet a munkásegylet adott nekik. A katonák mindenütt elvonulnak a tábornok útjából, a carabinieri pedig tisztelegnek, ahol találkoznak. Itt egy concert hirdettetik Garibaldi önkényteseinek segítségére, három ezer talléros jegy már el van adva, a kormányzó, Cugia vett maga ötvenet, s a piemonti ezredes szívesen kölcsönözte az ezred zenekarát e célra. Ez annál különösebb, minthogy Garibaldi legnagyobb nehézsége a pénz szűke, miután önkénytesei már a 10,000-et meghaladják. Girgenti küldött ugyan neki 3000 unciát, azaz körülbelül 40,000 frankot, mit a város közgyűlése szavazott meg s a hírlapok itt Palermóban mindennap hirdetnek aláírásokat e célra. Az aláírók közt a palermói érseket találjuk, a káptalan kanonokjait, Sant Elia herceget s a kormány támogatóit; de mindez nem elég egy seregnek felfegyverzésére, Garibaldi tehát jónyokat ad ki, valóságos papírpénzt, melyet az emberek el is fogadnak. Cefaluban ugyan az alispán (sotto prefetto) kinyomatta levelét, melyet a castelbuonói polgármesterhez intézett, hogy a kormány nem fogja elismerni ezen jónyokat, de Collotti, a polgármester, a városi tanács nevében felel, hogy a város szabadon rendelkezik jövedelmével s a kormány fenyegetése daczára ezentúl is ellátja a tábornokot mindennel, mire szüksége van, s nem fogja kapuit elzárni azok előtt, kik életüket kockáztatják, hogy véget vessenek Olaszország szégyenének; azok előtt, kik megesküdtek, hogy vagy megkoronázzák a királyt a Capitoliumon, vagy meghalnak éljenkiáltással Victor Emanuelre és Garibaldiira.

Marsalában a városi tanács — olvasván Rattazzi nyilatkozatát a parlamentben, hogy elmozdítja a polgármestert, ki a jegyzőkönyvet aláírta s kinyomatta, mely Garibaldi Napoleon elleni beszédének egész tartalmát magában foglalta — elhatározta, hogy a városi tanács ünnepélyesen tiltakozik ily alkotmányellenes fenyegetés ellen s kijelenti, hogy nincs tanácsos, ki elfogadná a polgármesteri hivatalt ily körülmények közt, s mindnyájan ellenezni fognak bár-

mily rendszabályt, mely a vérrel keresztelt városi szabadságokat korlátozná.

Cataniában nagy tüntetés volt a kormányzó palotája alatt, a nép kiabált: Roma o morte! Tholosano, a kormányzó, a legmagasabb ember egész Olaszországban, felszólította őket: várjanak addig, míg a király maga elhatározza, hogy Rómába menjenek, mert csak a király és sereg adhatja meg Rómát.

— «Nem úgy!» volt a felelet, «mi Garibaldival és a királylyal s az önkénytesekkel megyünk; mindnyájunkra van szükség, hogy Rómába érjünk; Róma vagy halál!»

A kormányzó megijedt, hogy mit tesz majd ezen népség, ha Garibaldi maga meg találja jönni s tanácsolta a polgármesternek, aki a kormány híve, küldjön bizottságot a táborba, mely a tábornokot megkeresse: kimélje meg a várost látogatásától, ha a király proclamációjának nem engedelmeskedik. Garibaldi udvariasan fogadta őket, de megmondta nekik, hogy ha kedve van bárhová menni Olaszországban, nem szokta megvárni, hogy a városi tanács meghívja. A küldöttség füttyökkel fogadtatott visszaérkezésekor s most nagy a városban az ingerültség. Messina ellenben egyhangúan nyilatkozik Garibaldi mellett. Halljuk, hogy Nápolyban is nagy tüntetés volt azon jelszó alatt: «Róma vagy halál, le Rattazzival!» A toledói utca tele volt, míg a nemzetőrség s egy század gyalogság jött s a népet felszólította: oszolja szét. Ez csakugyan tüstént széteszlott a mellékutczákba, de a katonák megett ismét összegyűlt úgy, hogy azok háromszor fel s alá masiroztak az utcán; mert amint az egyik vége megürült, a másik végén ismét összegyűlt a nép s kiabálta jelszavát.

Mi lesz mind ennek vége? A lelkesedés fellobban a tengertől az Alpesekig, csak Rattazzi lemondása s egy új kormány megalkotása oly államférfi alatt, ki kevésbé hajlik meg a francia politika előtt, mentheti meg a közrendet. Belháború alig lehetséges, mert a katonák is meg vannak győződve, hogy Garibaldi a király érdekében s valószínűleg titkos egyetértésben vele folytatja kalandját. Hiába történik a hivatkozás a királyi proclamációra, a felelet mindig az, hogy a tények világosabban szólnak, mint a szavak, a közhatalóságok pedig nem akadályozzák Garibaldi mozdulatait s az önkénytes sereg szaporodását: csak egy kérdés marad fenn: miként mehet

Garibaldi a tengerszoroson át? ha ezt kérdezik tőle, mosolyog s azt mondja; ha nem volna nagyobb gondom ennél, akkor biztosnak tartanám már a sikert.

III.

Catania, augusztus 16.

Cataniát felizgatva találtuk; új tüntetés készült a tábornok mellett — így nevezik Garibaldit az egész szigeten — de a kormányzó nem engedte, hogy a zenekar a nagy piacon játszszen. ámbár ünnepnap volt, mert ez alkalmat adott volna a gyülekezésre s így a nép kívánsága elmaradt. A társaság alsóbb rétegei bálványozzák itten Garibadit, de a nemzetőri tiszték, a gazdagabb kereskedők és ügyvédek ingadoznak még, az aristokratia pedig kevés kivétellel a kormányzóval tart, kinek szenvedélyes beszédei őt a népnél nagyon gyűlöletessé teszik. Mindig csak arról szól, hogy Garibaldit haditörvényszék által mint rebellist lövetik le, amint a sereg kezébe kerül s reméli, hogy ez minden pillanatban megtörténhetik. A harmadik és negyedik ezred a hegyek felé küldetett, hogy a szorosokat zárják el, melyeken át a tábornok jó: félő, hogy az összeütközés már ez éjjel történik meg, mert azon tudósításra, hogy Menotti az előcsapattal Adernó felé vette útját, a negyedik ezred megkapta a parancsot, hogy ezen positiót foglalja el minden áron; oda is érkezett annak idejében, de többet nem hallottunk Garibaldi előcsapatjáról. A negyedik ezred ezredese magyar ember, Eberhard, rangját a tábornoknak köszöni, ki ellen mostan parancsot kapott. Armorio Mella, a tábornok, maga elé rendelte mind a parancsa alatt álló tiszteket, s egy pár szóval megmagyarázta nekik a nehéz állást, melybe helyeztettek, hogy azon férfi ellen harezoljanak, ki oly sokat tett a királyért és hazáért; szent kötelességök azonban a parancsnak engedelmeskedni s — habár fájó szívvel — megmenteni a törvényes rendet s a törvény tiszteletét. Erratulle hadnagy jelentette, hogy mintán 1860-ban Garibaldi alatt szolgált s tőle nyerte tiszti rangját, nem vállalhatik hálátlanná s jöltevője ellen nem emelheti kardját s azért kéri elbocsátását, mely neki tüstént meg is adatott azon parancscsal, hogy a szigetet két nap alatt hagyja el. Más tiszt is ingadozott, de végre mindnyájan táborba szálltak. Ugyanezen ingadozás uralkodik még nagyobb mértékben a legénységnél.

Szótlanul, lelkesedés nélkül hagyták el a várost, éjjeli időben, hogy testvéri vért ontsanak. Úgy halljuk, hogy Cugia, ki Palermóból rendezi a sereg mozgásait, erős hadoszlopot küldött Garibaldi hátába, hogy két tíz közé hozza s kényszerítse önkényteseit szét-ozslani és Sziciliát elhagyni.

Mindazok, kikkel itt beszélgettünk, egyhangúlag mondják, hogy, ha Garibaldi Cataniát bármilyen alkalommal csak egy napra is meglátogatta volna, ez is úgy lelkesülne mint Palermo, s az ingadozók mind követőivé válnának; de pillantása, beszéde soha sem ígézte meg a cataniaiakat, nem ismerik őt személyesen, ugyanazért a lelkesedés nem oly nagy mint Palermóban. Egyébiránt körülbelül kétszáz fiatal ember mégis megtette készülését s indul a tábornokhoz. Önkénytes barátink, kik a gőzössel érkeztek, már megelőzték őket a nélkül, hogy a hatóság ezt megakadályozta volna. Igaz, hogy gyalog úton kellett a hegyekbe menniök, hogy a rendes sereget kikerüljék, de egy pár órai mars után nyíltan bevallhatták, hogy a tábornok főhadiszállására mennek.

A polgárháború félelme nehézkedik reánk. Kevés óra múlva magunk is táborba megyünk, Garibaldit San-Filippóban vagy Regalbuttóban találjuk, az adernói magaslat alján, hová a legutolsó tudósítás szerint Menotti épen azon pillanatban érkezett tegnap este, midőn a királyi katonák a magaslatot elfoglalták. Így a két sereg szemben áll egymással. Ki mondhatja, mi történhetik; hatni fog-e Garibaldi nagy neve a katonaságra s áthozza-e őket testvéreikhez, kik Victor Emanuelt éltetik, valahányszor jelszavok: «Roma o morte» felhangzik? megkezdődik-e a testvérharcz, mely Olaszországot ketté hasítja? talál-e a tábornok valami utat s módot, hogy a rendes sereget kijátszsa, s a parthoz érjen? Reméljük, hogy Olaszország nem fog Garibaldival úgy bánni, mint Athén Miltiades-sel s Róma Manliussal, s hogy újjászületése nem lesz megfertőztetve azon fiainak vérével, kiknél nemesebbeket soha nem szült.

IV.

Catania, augusztus 19-én.

Mint szentanuja Garibaldi egyik legesudálatosabb tettének, megkísértem Önnek egyszerűen elbeszélni a legközelebb lefolyt három

nap eseményeit. Tizenhatodikán hagytuk el Cataniát két órakor délután, be nem várva egyik társunkat, az öreg forradalmár tábornokot, Fabrizzit, az olasz parlament tagját, ki Messinában maradt el s az esti hajóval akart jönni. Láttuk, hogy azon szomszédságnál fogva, melyben az önkénytesek a rendes sereggel álltak, az összeütkezés legvalóbszínű, mely nézetünk szerint a polgárháború fáklóját gyújtaná meg a szép országban. Ugyanazért Garibaldihoz siettünk azon gyenge reménynyel, hogy jelenlétünk ily végzetes körülmények közt talán használhatna. Nagy égi háború ért utól Paterno közelében, mely az Aetnát a legszebb világítással, széles villámokkal mutatta be nekünk s egyúttal a rekkenő meleg némi hűsítésére szolgált; de kocsisunk mégis félni kezdett, mert egy hegyi patakon át kellett még mennünk, mely időközben átgázolhatatlanná válhatik. Nem sokára a negyedik ezred fél zászlóaljával találkoztunk, ugyanavval, melylyel Messinából a gőzhajón Cataniába utaztunk. A katonák siettek az adernói posztó erősítésére, hol az önkénytesek meg voltak állítandók, míg három más hadoszlop Palermo, Messina és Girgenti felől megérkezik s Garibaldit minden oldalról bekerítve, arra kényszeríti, hogy felhagyjon kalandjával. Sötét volt már, midőn Adernóba értünk, hol Arborio Mella tábornok ütötte fel főhadiszállását; etetni kellett lovainkat, itt időztünk tehát egy óra hosszat. Ismervén Eberhardot, a negyedik ezred ezredesét, örültem, hogy találkoztam vele épen, amint az előőrsök megvizsgálásáról visszajött. Mondta, hogy roppant kellemetlen helyzetben találja magát, parancsa lévén volt vezérének előhaladását minden áron megakadályozni.

— Már kétszer — így szólt — feláldoztam elveimnek biztos állásomat. Lemondtam tisztí rangomról a török seregben, hogy az 1859-ki olasz háborúban részt vehessek s a következő évben felhagytam állásommal az olasz seregben, hogy Garibaldit követhessen. Ezt harmadszor nem tehetem többé: van családom, melyről gondoskodnom kell; az olasz kormány idegen létemre is jól bánt velem mindig; nem is látom át, hogy a jelen esetben a szabadság elve volna kérdésben. Garibaldi követeli a jogot, hogy háborút üzenhessen; ez pedig a király joga: követeli, hogy a nemzet érületét képviseli; pedig ennek nincs más törvényes képviselője, mint a parlament: sőt nem is engedelmeskedik a király proclamatíójának;

parancsom van őt megtámadni, ha erőszakolja az utat s isten úgy segélyjen, megteszem. Nem segíthetek rajta, nem adhatok fel széleyeinek egy tisztességes állást.

Megmondtam az ezredesnek, hogy a tábornokhoz megyünk s reméljük, hogy az összeütközés ki fog kerülni. Ő ez utóbbit nem hihette, ismeri Garibaldit, hogy nem enged soha s nem adja meg magát.

— De azért mégis — így folytatta — mondják meg neki, hogy Rocatelli tábornok ereje már Piazzán van jobbról, hogy Boyl tábornok ma Leonfortéba jött hátában, mi elől elálljuk útját, ki nem bonyolódhatik a hálóból, mely körülveszi; tegye azt most jóakaratából, amit huszonnégy óra múlva kényszerítve lesz megtenni. Isten áldja meg Önöket!

Megkérdeztem, bízik-e úgy tisztjeiben és legénységében, mint saját magában? mire megjegyezte, hogy az ezred szelleme a legjobb; parancsszóra akár tulajdon atyáik ellen szegeznek szuronyaikat. Ez azonban nem volt egészen igaz, visszajövet hallottuk, hogy Mella tábornok csak néhány órával azelőtt, hogy Aderuóba érkezünk, a tiszteket összehívta s megmondta nekik, hogy az ellenség előtt állnak, a támadás kikerülhetlen, a pillanat közeledik, midőn az ezred új dicsőséget fűzhet hagyományaihoz.

— Megsemmisítjük az ellenséget — így szólt — s megbüntetjük azon gonosztevőket, kik felzendülnek a király és törvény ellen.

A tisztek, mélyen meghatva, nem találták a tábornok szavait azon rettenetes szükségnek megfelelőeknek, hogy a polgárháborút megnyitják, midőn Garibaldit támadják meg, Olaszország legnagyobb hőst, Szicilia felszabadítóját. Néhány tiszt szicíliai volt vagy nápolyi, némelyik szolgált Garibaldi alatt, nem volt talán egy sem közülök, ki nem bámulta volna Róma védőjét, Varese hőst, a férfit, aki két királyságot adott Victor Emanuelnek. Mella látván ezen felindulást, újra megszólalt: Látja, hogy némely tisztek haboznak; félórai időt ad nekik, határozzák el magokat; aki ezentúl ingadozik, haditörvényszék elé állíttatik. Néhány tiszt tüstént beadta lemondását s visszaküldetett Cataniába.

Az etetésnek vége volt, folytattuk útunkat és csakhamar egy órra akadtunk, kitől kérdeztük. átjárható-e a patak. Az altiszt azt mondta, hogy éppen most gázolta át, midőn az őrszemeket vizsgálta,

a víz csak térdig érő. Amint túl voltunk a patakon, csodálkoztunk, hogy az előőrsök nem állítottak meg; nem is gyanítottuk, hogy ezek egytől egyig fegyverestül megszöktek s Garibaldihoz mentek át. — Két óra volt éjfél után, midőn Regalbutóba érkeztünk és egyenesen a főhadiszállásra mentünk. Garibaldi hallotta a kocsizörgést s egyenkint fellívatott magához; míg Mordini vele volt, mi a nagy teremben vártunk, hol körülbelül húsz tiszt a földön feküdt, mélyen alva. Egy-kettő felébredt, akarták tudni, mit mondanak az olasz szárazföldön s vajon Garibaldi ezen expedíciója megegyez-e a nemzet aspiratióival. Ők a királyi proclamatio napjától a hegyek közt haladtak előre s nem láttak olasz lapot; a sicziliai nép sem adott nekik felvilágosítást; de úgy találták, hogy a keleti oldalon, Caltanissetától lefelé, a városok kevésbé lelkesültek; a nép tolongott ugyan, hogy Garibaldit láthassa, de inkább kíváncsiságból, mint rokonszenvből. A városi hatóságok ellenséges indulatot mutattak, nehezítették az élelmezést; ez volt utasításuk a kormánytól, vagy kényszerítsék Garibaldit, hogy erővel vegye el azt, amire szüksége van s így elkésérintse a lakókat: vagy pedig elidegenítse az önkényteseket a nélkülözések és rossz ellátás által; Regalbuto minden várakozás ellen apathikus volt. Garibaldit éljenezték ugyan, de a középosztály visszavonult a polgármester és a tanács csak nagy nehezen adta meg a kenyeret és húst.

A tábornok jobb kedvű volt mint tábornoki barátink s midőn mi a polgárháború veszedelmét ismételve említettük, megmondta, hogy azt ki akarja kerülni; «de ha kardjainkhoz nyúlnak, nem adjuk meg azokat; tudom, hogy a nemzet velem van, ha ebben csalatkozom, Amerikába megyünk.» Mindenféle közönyös dolgokról szót, hogy mennyire örült jövetelünknek, aztán elbocsátott, hogy megfürödjék. Négy órakor reggel kijött szobájából a terraszra, hol a tisztek sűrögtek-forogtak; amint bennünket észrevett, meghítt, kövessük a mai napon gyalog, mert kiadta a rendeletet, hogy a kocsik maradjanak vissza s csak néhány órával később induljanak utánunk. Öt órakor indultunk, elől Garibaldi maga fehér öszvéren, követve tábornokara által gebéken s öszvéreken, melyeket itt a városban fogadtak fel. Ezután következett vagy harmincz vadász, fiatal ember, ruganyos lépéssel, de ezek is csak közönséges puskával voltak fel-fegyverkezve, némelyiknek közülök nem is volt vörös inge, vagy

jó czipője. Mi ezek közé vegyűltünk a táborkar azon tagjaival, kik minden erőlködésök daczára Regalbutóban nem tudtak lóra vagy öszvérre szert tenni. Meredek ösvényen, szőlők s olajfák közt, kaktusz és indfüge-sövényeken át, melyek itt famagasságra nőnek s töviseik miatt elég alkalmatlanok, haladtunk gyorsan előre. A reggel gyönyörű szép volt, semmi gőz sem fedte el a kilátást a különböző heglánczokra, melyek itt-ott egymás felett emelkedtek: néha egy völgynyíláson keresztül feltűnt Catania alföldje s az egész vidék felett magasán tornyosodott az Aetna kúpja, azon fehér hószögürokkal, melyek a krátert mint egy nyakláncz veszik körül. Kellemes szellő hűsítette a levegőt, egy felhő sem látszott a sötét kék egen. Gyors léptekkel haladtunk elő, beszélgetve barátainkkal, kiket hónapok óta nem láttunk; de ámbár körülünk minden vidám volt, kedélyünk nyomott maradt; a polgárháború veszedelme foglalta el minden gondolatainkat.

— Inkább főbe lövöm magam — mondá egy tiszt — mint hogy testvérvért ontsak; de Olaszországnak mégis Rómába kell eljutnia, még ha mindnyájan is odaveszünk a rendes sereg golyói által. Kell, hogy a nemzet kényszerítse a diplomatiát s hogy azon turini Rattazzi, ki nem tudja felszabadítani magát Napoleon nyomása alól, menjen pokolba.

Egy kietlen hegyhasadék mellett, hol egy szál fű sem nőtt a sziklák közt, egy pár perczig nyugodtunk s visszaneztünk, hol Menotti, Garibaldi fia, lovát lassan előreléptette s vezette az előhadat. Amint elhaladtak előttünk, körülbelül nyolczszázra becsültük őket, a tisztek mind válogatott férfiak az 1859-iki és 1860-iki háborúból. Bidischini vezényelte a lombardokat, genuézeket s toskánokat; gyönyörű férfiak voltak, de rongyosak, rossz czipőben s rosszúl fegyverkezve. Körülbelül száz szökevény a rendes seregtől, tartása által is bebizonyította előbbi hivatását. A sicziliai Picciottik könnyen meg voltak ismerhetők alacsonyabb termetök és sötétebb színök által; köztök volt a palermói aristokratia virága, együttesen a nép fiaival; nemes arcvonások itt, otromba kifejezés ott, de köztök ment körülbelül tíz-tizenöt ficzkó jól fegyverkezve, arcaik megbélyegezve a büntől: banditák, kik a tábornokot követték azon reményben, hogy majd fosztogathatnak. Mennyire különbözött ezen rongyos, rosszúl fegyverzett csapat a sicziliai s nápolyi expeditió

fényes önkényteseitől! Úgy látszott nekem, hogy Garibaldi leszállt magas állásáról, midőn ily emberek vezérletét vette át. Úgy hallottam, hogy a főerő, körülbelül 2800 ember, Corrao tábornok vezénylete alatt még rosszabb állapotban van: jó tisztek, egy-két kiváló század, a többi semmi egyéb, mint rosszul felfegyverzett csőcselék; de olyan a Garibaldi nevének tekintélye, hogy ezen sereg is példásan viseli magát, nem rabol s tiszteli a polgárok személyét s vagyonát. Ha összeütközésre kerül a dolog, a fele nem állja a tüzet, másik fele kész dicsőséggel meghalni, de győzni nem képes. Komoly gondolatokkal telve csatlakoztunk ismét a táborkarhoz, midőn a sereg félórúig egy forrás mellett nyugodott. Tizenkét olasz mérföldnyi, erőltetett mars után négy óra alatt Centorbiba értünk, a régi Centurbiumba, a sicíliai felföld végfokán. A városka körülbelül 8000 lakót számít s a hegyes fennsík szélén festőileg veszi ki magát. A tábornok megjelenése meglepte a lakosságot, nem is gyanították közelédét; de vasárnap lévén, otthon voltak és egy pillanat alatt összesereglettek körüle, éljenzésekkel s szívélyes üdvözetekkel, a harangok szóltak, a nemzetőrségi zenekar keresztül hatolt a népségen s rákezdett a Garibaldi-hymnusra; ő egyenesen a templomba ment s onnét rövid idő alatt öszvéren azon magaslatra nyargalt, mely az egész vidék felett uralkodik. Itt értük utól, midőn a cataniai síkságot látcsövével vizsgálta. Adernónak álltunk átellenében s láttuk alattunk az országotat Cataniába, amint az a síkon a tenger felé kanyarodik.

— Tervét készíti, tábornok? — így szólítá meg Mordini, midőn Garibaldi távcsövét zsebébe visszatette; de ez elmerülve gondolatiba csak egy szót mondott: «Aquila!», sas, s kezét gyorsan lefelé mozdította, míg szeme felvillant s arca azon kedves kifejezést visszanyerte, mely közönségesen jellemzi. Láttuk, hogy terve kész, leszáll, mint a sas s keresztülvág a királyi tábornokok minden tervén. Visszaérkezvén a városba, megkezdődött ismét a főhadiszállás sürgése-forgása: küldöttségek érkeznek Garibaldihoz, tekintélyes személyek, kik be akarják magokat mutattatni, a polgármester, kalappjával fején, hogy kimutassa állását, de e mellett alázatósan mentogeti magát az ellátás elégtelensége miatt. — A táborkari tisztek káromkodnak, kik nem tudnak találni lakást, Corte ezredes, a táborkar főnöke, rendet csinál ezen zavarban; Civinini, a tábor-

nok magántitkára, írja a rendeleteket, a fiatal Maurigi örgróf másolja azokat, Kovács, a magyar kapitány, átveszi a konyhát s szalad pékhez és mészároshoz, báró Varesani, egy sicíliai főúr, középkori arcvonásokkal s gyönyörű hosszú ősz szakállal, nyújtózkodik a dívánon, báró Nicotera, Pisacane bátor társa s ennek következtében hosszú évekig a favignánai börtön államfogylya, jár-kél, hogy a lakóktól megtudjon mindent a sereg mozdulatairól s a kormány rendeleteiről; mi azalatt szobánkba vonulunk, hol a házi úr kávéval, borral, kenyérral lát el. — Lassan-lassan megjöttek Nullo, Bruzsesi és Missori, Garibaldi elválhatlan barátai, az öreg Mignona Nápolyból, Guerzoni és mások. Mind nagyon komolyak voltak: világos ugyan, hogy Garibaldi ez egyszer a centorbi-i mars által meghiusította a királyi sereg tervét, mely Aderno mellett várt bennünket, de bizonyos volt, hogy azt máshol mégis megtaláljuk, mert a passusok az alföld felé el voltak zárva s hátul és oldalt két hadoszlop készül a tábornokot körülvenni. Tudtuk azonkívül, hogy az egész vidéken a kormányzó parancsából minden malom megszűnt őrölni, hogy a városok legjobb akarát mellett se legyenek képesek az önkényteseknek kenyeret kiszolgáltatni.

Garibaldi maga jókedvű volt, ebédnél ő tartotta fenn a társalgást a legkellemesebb módon, sőt még derültebb volt mint közönségesen. Ebéd után bezárta magát Corte ezredessel s öt óra tájban a parancsot adta ki, hogy a sereg készen legyen 7 órakor indulni. Még Corrào is, kinek hadosztályát épen most távolról közeledni láttuk, követni fog bennünket tüstént, ámbár a legnagyobb hőségben, erőltetett marssal, Leonfortéból Centorbiba jött. Mi is fogatunk s a tábornokhoz mentünk bucsúzni, ő az ablaknál ült, a távcsövet a királyi sereg sátraira Adernóban irányozva. Megragadtuk az alkalmat, hogy az összeütközés végzetes következéseiről szóljunk, ő csak azt mondta: reméli, nem lesz vérontás. Jelentvén neki, hogy Cataniába szándékozunk vissza, azt találta, hogy valamiben segíthetnők.

— Paternóba kell indulnom, a királyi tábor hátában. Remélem, hogy oda érek, amint virrad; Önök két-három órával előbb lesznek ott; tudósítsák tehát a jó hazafiakat, hogy élelemre lesz szükségünk. Gyönyörű positio van ott a városon túl a magaslaton, ezt fogom megszállni; mert a nagyobb városokat kell felkeresnem,

hol embereim könnyebben találhatnak valami ennivalót, — enniök mégis kell; báró Varesani ismer-e valami jó hazafit Paternóban?

— Igen is — felelt a vastag főúr — a nemzetőrség parancsnokát, Don Cancio Tripit, húsz éven keresztül mindig üldözték a bourbon hatóságok; derék ember.

A tábornok hozzám fordult:

— Tudósítsák tehát arról, hogy közeledem; én a királyi tábornokokat könnyen kifárasztom, míg azt hiszik, hogy ők fárasztanak ki; balra nyitva áll még az útunk: nem búcsuzom még, nem sokára látjuk egymást.

Lesiettünk a hegyről Adernóba, hol a tábor éjjeli megtámadtatásra készült. Amint a patakot meghaladtuk, kocsinkat megállították s kikutatták, egy kapitány, revolverrel kezében és három tiszt vezetett bennünket az előőrskön át; kérdezték: igaz-e, hogy Garibaldi maga s nemcsak Menotti Centorbiba érkezett? Társaim megmutatták a képviselői jelvényt, engem is annak tartottak s többé nem alkalmatlankodtak; folytathattuk utunkat. Éjjél után két óra tájban érkezünk Paternóba, a hol nagy meglepetésünkre az 53. ezred fél zászlóalját találtuk s megtudtuk, hogy a bersaglierik is váratnak reggel, utjokban Adernóba. Világos volt, hogy a cataniai helyőrség elhagyta a várost s a táborba jött. Mi nem igen bízunk ugyan Don Cancio Tripiben, mert a kormány nem igen hagyta volna meg a nemzetőrség parancsnokságában, ha garibaldinus volna; megbízásunk azonban szoros lévén, felkerestük házánál. Úgy láttuk, hogy meg van lepelve; nem is kételkedhettünk, hogy kormányember; a mint virradott, körülnéztünk Centorbi felé, de sehol sem látszott vörös vonal a magaslaton; nem akartunk tovább várni s Cataniába siettünk, azt gondoltuk, hogy megbízásunk Garibaldi ismert fortélyainak egyike, melyekkel valódi terveit elpalástolja.

Cataniában a várost megváltozva találtuk, egészen más szint öltött, mióta elhagytuk; barátink jó kedvben voltak, nagy tüntetés készült, az emberek az utcán sugdoszták egymásnak, hogy Garibaldi biztosan jó; hiszen a kormányzó szökni készül, kocsija felpakkolva várja az udvarban. Öt óraker délután több ezer ember gyülekezett az utcán, mindegyiknek kalapjához nagy fehér jegy volt tűzve e szavakkal: éljen Victor Emanuel, éljen Garibaldi, le Rattazzival, Róma vagy halál! Amint ezek különböző oldalról a főpiacon össze-

gyűltek, kocsí vágatott keresztül s megállt az állványnál, hol a zenekar szokott játszani; Garibaldi ismert hadikáplánja, Fra Pantaleo ugrott ki a kocsiból, felállott az állványra. Épen most lopózkodott volt be a városba, roppant éljenzéssel fogadták s ő a maga módja szerint nagy beszédet kezdett tartani; témájának választván azon szavakat, melyek a jegyekre nyomatva voltak, miket mindenki kalapján hordott. Nagy csodálkozásunkra a kormányzó nem akadályozta meg a tüntetést, nem szólítottak fel bennünket, hogy oszoljunk szét, a nemzetőrség nem hivatott fegyver alá, amint az e napokban sokkal kisebb tüntetéseknél is megtörtént. Nem lévén semmi ellentállás, a nép végig hallgatta Fra Pantaleo beszédét, aztán beleúnt a sok éljenzésbe és szétment, az utcák nagyon ünnepies színben voltak, a boltok mind bezárva s mindenüt sétáló csoportok. Hét óra tájban hallottuk, hogy egy utas megjött Paternóból s beszéli, hogy ott látta volna Garibaldit. Nagy izgalom következett erre, a nép kiabált: éljen Garibaldi! Kilencz órakor két fiatal ember keresett bennünket, üzenettel Garibalditól, hogy kijátszta a királyi sereget, mely jóval mögötte marad, s ő útban van Catania felé. Ugyanazon pillanatban hivatalos levél jött Messinából, hová azt egy külön kormánygőzös hozta, melyben barátink, a szabadelvű párt főemberei, Verdura herczeg, Turrizi báró, La Loggia és Ugdulena képviselők írják Mordininak, hogy Cugia megkérte őket, tudassák Garibaldival, hogy a kormány semmi áron sem engedheti, hogy Cataniába vagy Messinába mehessen, hogy a seregnek parancsa van, ezt bármí módon megakadályozni.

Amint tudva lett, hogy Garibaldi közeledik. Catania csaknem megőrült; a harangok zúgtak, minden erkély, minden ablak megtelt lámpákkal és gyertyákkal, a fáklya ára felszökött, mert mindenki azon volt, hogy magát egygyel ellássa, a bérkocsik el voltak foglalva azok által, kik a tábornok elé siettek, bevonulása nem volt többé megakadályozható. Csak egy század katona maradt a laktanyában, a többi helyőrség Garibaldi ellen küldetett ki s most, íme ez megelőzte őket.

Éjfélkor elfogadtuk egy cataniai barátunk felajánlott fogatát s a tábornok felé mentünk. Láttuk, hogy a misterbiancói dombon száz meg száz fáklyát lobogtatnak, kiabálnak, tánczolnak; tudtuk, hogy látják már a tábornokot. Kevés percz múlva megjött Garibaldi, mélyen

meghatva kezét szorítottunk. Mondtam neki: «az első lépés Catania, a második Róma lesz, a harmadik Velence».

Ismét kezét szorított ezen szavakkal: «nehéz egy munka volt ez, egy hajszálnnyival kerültük csak ki a polgárháborút; de most minden nyerve van, az összeütközés lehetetlen, Cataniába vonulok, de kemény egy munka volt».

Kocsinkba ültünk ismét s az egyik tábornoki tiszt közénk jött, s elbeszélte a nevezetes nap eseményeit azon pillanattól fogva, hogy elmentünk. Az út, melyet Garibaldi választott, nem volt kocsikázható, a munitiót öszvérekre kellett rakni s az indulás elkésett 11 óráig. Reggel felé érkeztek a hasadékba, a hegység lábánál, hol egy mély patakon keresztül kellett gázolniok s ez mellig ért. Az önkénytesek tehát levetkeztek s ruháikat s fegyvereiket fejük felett tartván, csupaszon gázoltak át, a munitió az öszvérek hátán is megázott s jóformán használhatatlan volt. Tíz óra tájban, megkerülve a királyiakat, Paterno alá érkeztek, hol az ór mindjárt alaromot adott. Garibaldi egyik lombard barátját, ki velünk jött volt s még nem öltötte fel a veres inget, a vezénylő őrnagyhoz küldötte s találkozást kért. Az őrnagy megjött; mondta, hogy parancsa van a tábornokot be nem bocsátani a városba; csudálkozott, hogy itten látja; de minden körülmények közt teljesíteni fogja a parancsot. A tábornok felelt, hogy nem akarja erőszakolni bevonulását a városba, csak ellátást kér, serege éhes és fúradt a hosszú mars után, de kint fog maradni a városon kívül. Az őrnagy látta, hogy túlnyomó erővel áll szemben, csak háromszáz embere volt, a többi mind Adernóban volt már, hol 3,500 katona pontosított össze; engednie kellett tehát. Midőn az élelmet keresték össze, melyről Don Ciancio Tripi gondoskodni elmulasztott, a lakosság, körülbelül 12,000 ember, felmelegedett, meghúzták a harangokat, körmenet készült zászlókkal, küldöttségek jöttek Garibaldihoz s meglítetták a városba; a nők elhozták gyermekeiket, hogy áldja meg őket, sokan letérdepeltek előtte és sírtak, a katonák is ingadozni kezdtek, de szuronyszegezve minden vörös-ingest visszatartottak a várostól. E pillanatban Corrào osztálya érkezett meg és szaporította az őrnagy nehézségét, mert a paternói fiatalság, baltákkal s nagy késekkel felfegyverkezve, utat vágott a kaktusz sövényeken keresztül, melyek a kerteket egymástól elválasztották s ezen új uton Garibaldi emberei a királyi csapa-

tot megkerülték s csendesen a város felső részén behatoltak. Amint egy mellékutczán keresztül a főutat elérték, a roppant éljenzés jelentette a királyiaknak, hogy minden további ellentállás lehetetlen; a piac annyira megtelt, hogy a katonák nem voltak képesek utat törni magoknak; a város tele volt vörös-ingesekkel. Az őrnagy küldte futárjait, egyet a másik után, Adernóba, kilencz olasz mérföldre, de mielőtt a bersaglierek megjelenhettek volna, Garibaldi serege megétezett s előre sietett. Corraò hadosztálya huszonnyolcz óra alatt negyvennégy olasz mérföldnyi utat tett meg; de mindenki boldognak érezte magát, mert a nagy czél, Catania, el volt érve vérontás nélkül.

Két órakor éjjel érkeztünk a kapuhoz. Nem írom le a kivilágítást, a zászlókat, a fáklyásmeneteket, a bengáli tüzeket a piacon s a nép őrzöngését. Garibaldi a kaszinóba hajtatott s az erkélyről beszédet tartott s köszönte Catania népének a szíves fogadtatást, mely megpecsételi Olaszország szabadságát; most biztosan elérjük Rómát; a nép kiált: «Roma o morte.»

— Igen is elérjük Rómát s megtörjük a papok világi hatalmát: Róma vissza fogja fogadni Krisztus tiszta evangeliumát.

Ezen beszéd fokozta a lelkesedést; férfiak és nők, még papok és barátok is, kiabálták: «Viva Garibaldi! Roma o morte!»

Négy órakor feküdtünk le, de hét óra tájban barátunk Fabrizzi vert fel; ő elmaradott volt tőlünk, elvétette Garibaldit és igyekezett őt követni; de a királyi sereg előtte marsirozott s elfogta az utat; csak Misterbiancóban sikerült neki mellékúton megkerülni ezt; a királyiak nem lehetnek távolabb egy óra járásnál. Mi ezt mindjárt bejelentettük a tábornoknak, a vészharang megkondúl, egy negyed óra alatt torlaszok emelkedtek az utcán, az önkénytesek s nemzetőrök fegyver alá siettek, védelemre készek. Körülbelül egy óra múlva hallottuk, hogy a királyiak, kik a külvárosig jöttek már, visszavonultak ismét s a misterbiancói magaslaton táboroznak. Útban elfogták mindazon önkényteseket, kik Garibalditól az erőltetett marsnál elmaradoztak s lefegyverezték őket mint hadi foglyokat, másrésről a városi laktanyában volt még egy század katonaság, melynek kapitánya megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy elhagyhassák a várost s csatlakozhassanak a királyi sereghez a misterbiancói táborban.

Az olasz parlament azon tagjai, kik Cataniában voltak, számra kilenczen, Mordini vezérlete alatt, a királyi táborba mentek Mella tábormokhoz, hogy kérdezzék meg, vajon szándéka-e Cataniát megtámadni s ha ezt tenni akarná, figyelmeztették egy ily ballépés országos következéseire. Este visszajöttek; Mella megígérte, hogy nem támadja meg a várost; kijelentette, hogy nem ellensége Garibaldinak, sőt azt is állította, hogy nem is tudta még ennek bevonulását Cataniába, midőn a sereget a város közvetlen közelébe vezette. A foglyokat tüstént szabadon bocsátotta, kik azon rettenetes marson Regalbutóból Centorbin át Cataniába elmaradoztak és megkérte Garibaldit, engedje meg, hogy a sereg Cataniából kaphassa élelmezését, amire ez tüstént reállt. Így e pillanatra minden veszedelem megszűnt.

V.

Augusztus 20-án.

Garibaldi semmi időt sem vesz, hogy seregét szervezze, a tisztek most azon fáradoznak, hogy a selejtes elemeket mind eltávolítsák, a többieket pedig felruházzák és felfegyverezzék. A várban talált két ezer puska valóságos szerencse. A csizmadiák három ezer pár cipőnek előállítására vállalkoztak nyolcz nap alatt, a nők pedig minden házban varrják a veres ingeket. A legnagyobb rend és nyugalom uralkodik Cataniában, a kormányzó a «Re galantuomo» gőzösre költözött ugyan, de ez a kikötőben maradt; a városi hatóság folytatja működését, úgy mint mindig, a boltok nyitva állanak, a törvényszék tartja rendes üléseit s a város kinézése semmiben sem változott meg. Mindezt csak azért említem, hogy szükség esetében, ha a kormánytáviratok, úgy mint azt 1860-ban Nápolyban tették, a rend felbontását hirdetnék, ezt egész biztossággal lehessen tüstént meghazudtolni. Látom a lapokból, mi botrányosan fordították el Garibaldi szavait Rocca Palombában. Megemlítettem ezt a tábormoknak; csak azt felelte: nem gondol az ilyenekkel, aki ismeri, tudja, hogy nem képes ily bolondokat mondani.

Augusztus 21-én.

Elfogtuk a táviratot, melyben Rattazzi egész Sicziliát ostromállapot alá helyezi. Talán megemlékezett Cavour szavairól, hogy

ostromállapottal bárki is képes kormányozni; de Cavour olasz államférfi volt, holott Rattazzi csak piemonti politikus s Napoleon eszköze. E szerint a forradalom kapui megnyílnak Olaszországban s Victor Emanuel veszélyezteti a re galantuomó szép melléknevét. Vagy talán bombáztathatja Messinát, Cataniát, Palermót csak úgy mint bomba király? Garibaldi zászlaja még mindig azon feliratot viseli «Victor Emanuel és Olaszország»; ne kényszerítsék őt, hogy más jelszót tegyen reá, mert ha a forradalom komolyan megkezdődik, meg nem áll Sziciliában vagy az Alpeseknél, hanem bejárja az egész szárazföldet.

A sajtó szabadsága, az egyesületi jog, a nyilvános gyülekezetek el vannak tiltva! — Világos, hogy Rattazzi Párisban végezte tanulmányait s oly szabadságot akar Olaszországba behozni, minő a császári Franciaországban létezik s Depretis, csak imént a balnak egyik vezére, nem szégyenli megtartani miniszteri székét! Igaz, hogy a kiáltványt, mely a szigetet ostromállapot alá helyezi, csak Cugia írta alá; de mi ismerjük határozatlanságát; soha sem vállalta volna el az ily komoly lépés felelősségét, ha Turinból nem kap szoros utasítást és parancsot. — Ez alatt Catania tökéletesen csendes, a különböző pártok mind serénykednek Garibaldi terveinek előmozdításában. Marchese Cassalotto, a nemzetőrség vezére, s Gravina és Candullo, a conservatív párt vezetői Cataniában, látogatást tettek a tábornoknál s világosan bevallották, hogy ámbár nem helyeselhetik a kezdeményezett mozgalmat, mégis mindent megtesznek, ami tőlök telik, hogy a nagy terv sikerüljön, mert a nép akaratát nem lehet többé kétségbe vonni. A városi hatóság a kormányzó parancsára, ki még mindig gőzösön a kikötőben székel, megtagadta az élelmezést az önkényteseknek; de Garibaldi magához hívatta a polgármestert s igyekezett őt a város érdekében rábírni arra, amit különben oly könnyen ki is erőszakolhat. Midőn a polgármester s tanácsnokok még mindig ingadoztak, egyszerre felállt, sötét árny lebegett arcvonásain s rájuk kiáltott:

— Ha Tamerlán előtt állnátok, mernétek-e megtagadni az engedelmisséget? Hát én most Tamerlán leszek, ha nem tisztelitek a nép szavát, mely engem támogat, nem pedig benneteket!

A város atyái reszkettek s leverten mentek vissza a városházba, készek teljesíteni mindent, amit a tábornok kívánhatna. A nép

érzelmei este világosan nyilvánultak egy általános önkénytes kivilágításban s azon őriöngő éljenzésben, melylyel Garibaldi mindig találkozik, valahányszor mutatja magát. Tegnap az ebéd után, melyet Biscari herezeg adott, áttette főhadiszállását a benzések nagyszerű kolostorába, mely a tenger mellett, a város legmagasabb pontján fekszik, épen a régi római színház és Odeon felett. Őr áll a kupola galeriáján, ki a hajók mozdulatait a kikötőben kémleli; úgy látszik, a tábornok azon van, hogy minél előbb Calabriába tegye át hadműveleteit. Időközben a királyi sereg Catania körül minden nap gyarapodik, de a szökés is divattá lett nála. Tegnap láttam egy őrmestert huszonnyolcz emberrel, kik fegyverrel vállukon érkeztek, kicserélni jó fizetésöket és ellátásukat Garibaldi táborának fáradaimaival és veszedelmeivel. Aci Realéből jöttek, honnét el kellett távolítani a helyőrséget, nehogy tömegesen menjen át az önkénytesekhez. Misterbiancóból is érkeznek; hol egyenkint, hol többed magokkal, hatvanan jöttek már, mióta itt vagyunk; ez mutatja, mily szellem uralkodik a seregben. Beszélvén erről a tábornokkal, említette, hogy semmiképen sem szereti ezt, nem akarja a sereget desorganizálni; de olyan a kormány élhetetlensége, hogy nem képes ezen nagyszerű fegyvert felhasználni s azért nem tudja, nem kellene-e azt egészében kiragadni kezéből. Azon ügyetlenségre érzelt, mely megengedte neki, hogy a királyi tábornokok különböző hadoszlopai közt keresztül esúszhasson önkényteseivel, holott szoros parancsuk volt minden áron megakadályozni bevonulását Cataniába; ő maga nagy jelentékenységet tulajdonít marsának Regalbutóból Cataniába s ezt élete legszerencsésebb napjának tekinti.

A toborzás minden nap halad; két új zászlóalj szerveztetik Catania ifjúságából, az egyik Laporta ezredes vezénylete alatt, ki székéről a parlamentben lemondott, hogy veres inget ölthessen. Az olasz szárazföldről ma csak kevés önkénytes került hozzánk, a hatóságok figyelmeznak reájok s nem könnyű a rendőrséget Genuában s Nápolyban kijátszani. Palermóból azon meglepő hírt vettük, hogy hétfőn, ugyanazon éjjel, midőn Garibaldi Cataniába vonúlt be, a nép a fővárosban nagy tüntetést csinált s hirdette, hogy Garibaldi Cataniában van. A kormányzó, Cugia, leküldte segédjeit a városba, hogy a néppel tudassa, miként ez egészen lehetetlen; de

ugyanakkor vette a táviratot, mely bebizonyította a hírt, melyet a palermóiak sejtésből kiáltottak ki. Tegnap még komolyabb tüntetés volt Messinában; a nép összegyűlt s kiabált: «Jöjjön Garibaldi vagy valamelyik főtisztje, mi felcsapunk hozzá, mi követjük.» Oly nagy volt a lelkesedés, hogy a kormányzó megijedt s holmiját a kormánygőzösre küldte, mely rendelkezésére áll s készül a várost elhagyni.

Még Sicziliának három legfőbb városa ily módon Garibaldi vállalatát helyben hagyta, a kormány felejtve, hogy Victor Emanuel csak a nép akaratából király, felhatalmazva érzi magát az ostromállapotot kihirdetni! A kiáltvány azonban csak papiroson marad: a sicziliaiak, kik nem ijedtek meg a Bourbonoktól, nem fognak sokat gondolni Rattazzi fenyegetéseivel. Úgy hallom, Garibaldi ellenkiáltványt ír Cugia rendelete ellen. Mintán a posta csak holnap indul, valószínűleg megküldhetem Önnek, hacsak Depretis meg nem akadályozza levelezésemet.

Augusztus 22-én.

A desertio a királyi seregtől táborunkba minden nap növekszik annyira, hogy a királyi tábornokok visszavonták táborukat a város szomszédságából, nehogy általános desorganisatio álljon be. Messinában lefegyverkeztették a nemzetőrséget, mert, az ezredet kivéve, minden tisztje garibaldinus volt. Egy angol fregatta érkezett tegnap a cataniai kikötőbe s horgonyt vetett a «Genuai herceg» olasz hadihajó s a város közt, a vén asszonyok nagy vígasztalására, kik tegnap már a város bombázásáról beszéltek. Mondják, hogy az angol és francia consulok írásban is tiltakoztak a hadihajó kapitányánál egy esetleges megtámadás ellen. Természetes, hogy erkölcsileg lehetetlen bármi várost Sicziliában bombáztatni, mert Victor Emanuel itt csak a nép jószántából király; eddig, ámbár a piemonti burocratiát általában utálják, elismerik a királyt, kit Garibaldi neve, mely mélyen gyökerezik a sicziliaiak szívében, még akkor is fed, midőn kormánya a tábornokot pártütőnek jelenti ki.

A toborzás folytatatik, a szervezés előre megy. A századok és zászlóaljok rendesebb alakot nyernek, ami pár nap előtt csak lefegyverkezett csőcselék volt, az most tisztességesen kezd kinézni. A tiszteket csak arról lehet megismerni, hogy kardot viselnek;

a közlegények közt van néhány magyar, kiknek 49-ben tiszti rangjok volt; egészben kevés az idegen a táborban, körülbelül húsz magyar, öt-hat lengyel, egy montenegrinus, egy angol, német és francia ninesen. Hírlaptudósítót sem láttam még; egy francia levelező útban volt ugyan Garibaldihoz, de Palermóban elijesztették, hogy kémnek fogják tartani. A «Diritto»-nak van az önkénytesek közt néhány régi levelezője, csakhogy nincs idejük a levelezésre; de az Agenzia Stefani táviratai általános visszatetszést idéznek elő szemtelen hamisságaikkal.

VI.

Ugyanazon londoni lapban, melyben az előbbi levelem megjelent, közöltetett az olasz kormány hivatalos lapjából, hogy Garibaldi augusztus 24-én este két postagőzöst foglalt el a cataniai kikötőben s önkényteseknek egy részével azokra szállott, erejének nagyobb részét azonban hátrahagyta. Két olasz fregatt, a «Vittorio Emanuele» és «Duca di Genova» azon este Cataniában voltak. A kormány nem vett még részletes tudósítást azon körülményekről, melyek a két fregattot akadályozták, hogy Garibaldi állíttassék meg átszállításánál, holott szabatos rendelet adatott ki e tekintetben. A tengerészeti miniszter megérkezvén Messinában, a következő napon tüstént elfogatta a két fregatt parancsnokait s Genuába küldte őket haditörvényszék elé. A kormány elhatározta, hogy a legnagyobb szigor alkalmaztassék azok ellen, kik parancsait nem teljesítik. 25-én reggel a sereg elfoglalta Cataniát és közel 800 önkénytest fogott el, akik még nem széledtek volt el. E szerint a király tekintélye helyreállítatott Cataniában s az egész szigeten. Garibaldi, amint látszik, Melitónál partra szállott Calabriában.

Nápoly, augusztus 28-án.

Nevezetes események leírása helyett ma személyes kalandomat veszi levelezésemben, mely egyébiránt a nápolyi állapotokról legjobban tanuskodik.

Kedden délután érkeztünk ide s a kikötőből szállodánkba hajtva, minden szegleten láttuk a falragaszt, mely a várost és a régi királyság mind a tizenhat tartományát ostomállapotba helyezi.

Leveleimet kerestem és egyik barátomnál találtam, ki a városon túl, Posilippo felé, egy tengeri villában lakik. Csak késő éjjel jöttem haza s nem is tudtam, hogy az alatt a rendőrség összeütközött a néppel s vér is folyt. Éjjel megírtam leveleimet s reggel épen a kikötőbe akartam sietni, hogy a gőzhajót el ne mulasztom, midőn egy pillanatra Mordini szobájába léptem, hogy megkérdezzem, nem jön-e velem? Egy rendőr ült a szobában, kit nem is vettem észre, míg Mordini meg nem mondta, hogy ő fogoly. Elbucúztam tőle s ki akartam nyitni az ajtót, midőn egy másik rendőr, aki épen belépett, kijelentette, hogy én is fogoly vagyok; parancsa világos, elfogni a két képviselőt, Mordinit és Fabrizzit s letartóztatni mindenkit, aki őket meglátogatná. Én ezen különös kaland felett nevettem, felírtam nevemet, mint esetleges látogatóét, szivarral megkínáltam a rendőrt, aki azt szívesen elfogadta és bevártam az események kifejlését. Figyelmeztettem Mordinit, hogy Brioschi, az ő képviselő-kollégája, a közoktatási miniszterium államtitkára, ugyanezen szállodában lakik; ő tehát egy pár sort írt ennek s a rendőr megígérte kézbesítésöket. — Nem sokára Fabrizzi is bejött s hat carabinieri megjelent egyszerre, a biztos pedig jelentette, hogy parancsa van mindakét képviselőt a Castel nuovo-ba vitetni; ez azon államfogház, mely oly festőileg emelkedik a kis szigeten, a nápolyi part közelében. A két parlamenti tag mentelmi jogára hivatkozott; a rendőrbiztos parancsára hivatkozott. Mordini és Fabrizzi ekkor tiltakozást írtak az alkotmány ezen sérelme ellen. elbucúztak tőlem s elvitettek. Nekem be kellett várnom a quæstor rendeletét. Megmondtam a biztosnak, hogy sajnálom azon helyzete miatt, melyben áll s ő elismerte, hogy csakugyan szegényli; a Bourbonok alatt maga is be volt zárva. «A svájcziaak», így szólt, «1848-ban kifosztották atyám házáat s megölték nővéremet s most nekem oly uraságokat kell elfognom, akik iránt tisztelettel viseltetem.» Körülbelül fél óra mulva jött egy másik biztos, hogy szabad vagyok, azon feltétel alatt, hogy tüstént elhagyom Nápolyt a gőzhajón, hová egy rendőr fog kísérseni. Ez épen találkozott szándékkal s igen szívesen egyeztem bele, hogy a gőzösre kísértessen. Elhelyezkedvén a kabinomban, a biztos kijelentette, hogy parancsa van engem a gőzös elindulásáig megfigyelni; ha azonban becsület-szavamat adom, hogy vissza nem szököm a városba, szívesen távo-

zik. Természetesen megígértem ezt neki s ő elment. Nemsokára a hajó ellenőre lépett be, hogy a hajón a legnagyobb zavar uralkodik; zár alá tették, aztán ismét felszabadították; a kapitánytól kikérdeztek minden körülményt, miként ment át Garibaldi Sziciliából Calabriába. Carabinierik is vannak a hajón. Azalatt gyülekeztek az utasok s biztosan is újra megjelent; kételkedett bennem, azért szemmel akart tartani az elindulásig. Két óra tájban csakugyan mozogni kezdett a csavar, a biztos elhagyott, de kevés pillanatra múlva újra megállították a gőzöst; a biztos a carabinierikkel ismét a fedélzetre jött, az utasoknak igazolni kellett magokat és partra szállni; a kapitányt őrizet alá tették, engem pedig a quæsturára vittek. Ott körülbelül egy óráig kellett várnom, míg a rendőrség titkára, signor Amore megjött s megkezdte a vizsgát: ki vagyok? mi vagyok? miért jöttem Nápolyba s mit láttam itt az utolsó időben? Zsebemben lévén egy levél Matencci minisztertől, ezzel bizonyítottam be loyálisomat: megmondtam, hogy a «Daily News» levelezője vagyok s ha egy pár napig várni akar, megolvashatja abban a legnagyobb részletességgel mindazt, amit láttam és hallottam. Ő a legnagyobb udvariassággal bánt velem, többször mentegetőzött, feleleteimet mind felírta s különösen kikérdezett a két kormányfregatt magaviselete felől a cataniai kikötőben. Én részemről megmondtam neki, hogy a kormány különös politikáját nem tudom megmagyarázni magamnak: Sziciliát blockirozzák akkor, midőn Garibaldi azt már elhagyta; zár alá teszik a hajót, mely Garibaldit Calabriába vitte, midőn az Nápolyba visszaérkezik és Gennába készül, s engem pedig letartóztatnak itt, ahol veszedelmesnek tartanak, azon pillanatban, midőn Turinba szándékozom, ahol bajt nem csinálhatok. Egy irodába vezettek az első emeleten s kijelentették, hogy itt én leszek az úr, addig, míg le vagyok tartóztatva, ami soká nem fog tartani. Kaptam jó ebédet s rossz ágyat, engedelmet leveleket írni s ismerősöket fogadni ha volnának s a folyosóban sétálgatni; szóval, tehetek ide bennt amit akarok. Szándékom volt államfogyó-állomásomnak minden előjogait kihasználni. A rendőrtől egy pohár vizet kértem. Amint ez elég gorbombán felelt, hogy vizet csak későbbben fognak hozni, parancsoló helyzetbe tettem magamat s követeltem, hívják tüstént a quæstort vagy a titkárt. Tüstént jött két biztos, kérdezve mit kívánok?

— Felebbvalójakat akarom látni.

A titkár eljött, mentetette embereit, aztan kozlotta velem a jelentést, melyet első kihallgatásomról írt, s midőn az ellen tiltakoztam, hogy annak részéről nagyon alazatos, sőt néhol anti-garibaldinus színt adott, megjegyezte, hogy ezt épen érdekemben tette; de midőn követeltem, hogy ezt változtassa meg, ezt meg is ígérte.

Reggeli után ma fogolytársammal ismerkedtem meg. Itt van egy garibaldinus orvos, a ki már be volt fogadva a rendes seregbe, de elfogatott, minthogy állásáról lemondott, midőn Alessandriába helyeztetett át. Itt volt továbbá egy fiatal ember, Signor Bianchi, jó családból való, ki épen Marseilleből érkezett s gyanús, hogy a francia legitimistákkal összeköttetésben van, kik a volt nápolyi királylyal s a pápával conspirálnak. Itt van egy dominikanus barát, kinyk a nápre hatása van, a keddi zavargások alkalmával fogták el. Itt van továbbá azon gyilkosnak atyja, ki egyik barátját megölte s darabokra szelte, hogy bűntényét komnyebben elrejthesse. A quaestura másik szárnyában Lapoi ul, a Garibaldi-társulat elnöke, kit már két hét előtt fogták el, minthogy azonban ez az ostromállapot kihirdetése előtt történt, ő a törvényszékhöz felbe-bezte ügyét, a hol ártatlannak ítélték, ugyanazért még ma el fog hagyni bennünket. Tegnapelőtt Callichio is itt volt, megsebesítve a rendőség által. Midőn testvére, egy capo popolo, azaz a lazzaronik egyik vezére, elfogatott, meg akarta bátyját menteni, a verkedésnél golyót kapott nyakába, egy arra menő sétáló megsebesült, egy gyerkőcz megöletett, de a capo popolo megszökött. A megsebesült ember a quaestura egyik helyiségében, szobám közvetlen szomszédságában tovább mint egy óráig feküdt, anélkül, hogy egy pohár vizet vagy orvosi segélyt kapott volna, de a garibaldinus orvos bekötözte a sebet kendőjével, míg végre a rendőség figyelme reá is fordult.

Megbarátkoztam az örökkel, az egyik garibaldinus volt, a másik velencei menekült. Mindaketten nagyon röstelték a helyzetet, melyben magokat ezuttal találták: «ha bourbonisták vagy osztály-cok ellen commandiroznának» — így szólt az egyik — «szívesen coezkázthatnám életemet: de minden erőm ellágy, midőn azokat kell megtámadnom, kik csak úgy szeretik a szabadságot, mint én

magam.» A másik elbeszélte nekem, hogy alig fogja viszont látni Velenczét, mert ha Garibaldi közeledik, a nápolyi nép biztosan fölkel s megöli a rendőröket, kiket a számos befogatások következtében gyűlöl.

Kilencz órakor jöttek a tisztviselők s elhelyezkedtek azon szobákban, melyekben alszunk. Nagy rokonszenvvel voltak irántam s helyzetemet oly kényelmessé akarták tenni, amint csak lehet. Nagy figyelemmel hallgattak, midőn elbeszéltem nekik, mikép játsza ki Garibaldi a királyi tábornokokat s a nélkül, hogy egy csöpp vért ontott volna. Cataniába bejött; miként egy század katonának, kik a laktanyában voltak, megengedte, hogy a királyi táborba mehessenek, mindamellett, hogy Mella tábornok lefegyvereztette s viszsztatartotta mindazon önkényteseket, kik a hosszú mars alatt fáradtan elmaradoztak; miként ő 3500 emberrel kijátsza az olasz hadihajók örködését és Calabriában szerencsésen kikötött, honnét reméli, hogy Nápolyba érkezhetik első diadalmas bevonulásának évfordulóján.

A hivatalnokok mélyen érdeklődve kérdeztek, igaz-e, hogy külön közigazgatást nevezett ki s dictatori czímet vett fel, amint az a kormány távirataiban hirdettetett s nagyon örültek, midőn hallották, hogy egy szó sem igaz ebben. Mondhatom, hogy Nápolyban mindenki meleg rokonszenvvel viseltetik a déli hős iránt, és hogy ily hangulat mellett Lamarmora terrorismusa még a hivatalnokok közt is alig fog sikerülni. Ostromállapotot könnyen keresztül lehet vinni svájci vagy horvát zsoldosokkal, vagy francia praetorianusokkal; de olaszokkal olaszok ellen, ez soha sem lesz komoly.

Dél tájban hozzám jött a titkár a kijavított jegyzőkönyvvel, melyet alá kellett írnom; megmondta nekem, hogy a kormányzó táviratozott Turinba utasításokért személyemre nézve; feleletet nem kapott még, e szerint egy darabig a rendőrség vendége maradok; azt is hallottam, hogy a képviselőket sokkal szorosabban őrzik, senkivel sem közlekedhetnek, Garibaldiról pedig nincs semmi hír. Semmi hír, jó hír; remélem, hogy mielőtt Cialdini összegyűjti seregét, a tábornok jól halad előre.

A postagőzös Genuából nem érkezett meg; a kormány lefoglalta, hogy katonákat vigyen Calabriába, mert Napoleon követeli,

hogy Garibaldit nyomják el minden áron, Rattazzi pedig a császárnak legalázatosabb szolgálója. A nap rendes esti mulatsággal végződött, fiatal szomszédom s fogolytársam anyja s öt nővére jöttek őt meglátogatni, egy pár barátai is jelentek meg, engem is meghívtak, sőt a két rendőrbiztost is, hogy egy pár pohár marsalát igyanak velünk, s így azt találtam, hogy a fogolyélet Victor Emanuel alatt mégis sokkal kedélyesebb, mint Bomba király alatt volt. Az egyik biztos elbeszélte nekünk, mily rosszul bántak vele 1848-ban ugyan-ezen szobában, «de akkor» — így szólt — «ellenségek közt találtam magamat, míg önök, remélem, érzik, hogy barátok közt vannak. Mi rokonszenvezünk önökkel s örülni fogunk, ha önöket bármí módon lekötelezhetjük».

Tegnap éjjel százötven camorristát fogtak el. Ha Lamarmora rendkívüli hatalmát csak arra használná fel, hogy ezen csunya összeesküvést a tisztességes munka ellen megfenyítse, a helyett, hogy országos képviselőket elfogat s az ön levelezőjét letartóztatja, magam is dicsérem érellyességét. Fájdalom, ő nagyobb tekintetbe veszi Nápoly politikai állapotát, mint socialis bajait.

VII.

Nápoly, augusztus 29-én.

Lamarmora rendszabályai mindennap keményebbek; ijeszteni akarja a lakosságot tömeges elfogatások által. A gyanús személyek elléni törvény, melyet Tiberius császár 1800 év előtt adott ki, mindig hatályban maradt ezen szép országban, akár Sejanusnak nevezék a kormányzót, akár Del Carrettónak, akár Lamarmorának.

Ma reggel hat órakor egy kitünő társat nyertünk, Carbonelli ezredest, a ki életének felét az olasz zsarnokok börtöneiben vagy számkivetésben töltötte; vagyonát elkobozta a bourbon király, s a mi különös, a mostani kormány még mindig nem adta azt neki vissza; Garibaldit követte Rómába, Varesebe, Marsalába, a Voltur-nóig, most azonban esendesen itthon maradott, mert Garibaldi jelenlegi terveit nem tartotta időszerűeknek. Nagyon izgatott volt és szenvedélyes: említé, hogy tegnap intették, szökjék meg, mert Lamarmora már aláírta elfogatása parancsát, de ő bízott ártatlanságában, otthon maradt s hajnalban ágyában fogatott el. Követelte,

híjják elő a quæstort, hadd tudja, miért fogták el. Megmondtam neki, bizonyosan azért bünteti Lamarmora, mivel posztját elhagyta, mely Garibaldi mellett van, nem Nápolyban.

«Igazsága lehet,» szól az ezredes, «úgy látszik, hogy Lamarmora régészszé lett és reám alkalmazza Solonnak régi törvényét, hogy: izgatott időkben minden polgárnak kötelessége valamely párthoz állani s hogy azok megbüntetendők, kik neutralisok. Elmehettem volna a tábornokkal, a ki meglútt, hogy kövessen: fellázíthattam volna a tartományt, melyben születtem s hol most is némi befolyással bírok: de jobbnak tartottam csendesen itt maradni Nápolyban s ezért mégis a quæsturába jutok, melyet a bourbonok idejéből oly jól ismerek».

Megjegyeztem, hogy Lamarmora tanulmányai még Solonon is túlmennek, egészen Confucius törvényhozásáig. Ime itt van egy gyilkosnak az atyja, ki nem keveredett be fiának bűnébe; valószínűleg azért fogták el, hogy fiát nem nevelte jobban.

Tíz óra volt, a hivatalnokok mind megjelentek, de sem a quæstor, Signor Aveta, sem titkára, Signor Amore nem szerencséseltetik jelenlétökkel a quæstura mezzanináit, melyeknek tisztasági viszonyai nagyon hiányosak: a bűz betegítő s a hivatalnokok minden kedvessége sem tudja azt édesíteni. Az ezredes, aki személyes tapasztalásból ismeri Nápoly állambörtöneit, követelte, helyezzenek bennünket át a Castell nouvóba, a hol a levegő tiszta, a kilátás a tengerre gyönyörű s a foglyok szobái nincsenek elfoglalva hivatalnokok által kilencz órától reggel négy óráig délután, mint itten, mert az utlevél-irodában vagyunk elhelyezve és a rendőrség harmadik osztályának néhány helyiségeiben. Az ezredes türelmetlensége hasztalan volt, a quæstor nem jött, hogy megmondja neki, miért fogták el. Megnyugtattam avval, hogy én sem kaptam a magam ügyében semmi felvilágosítást, ez azonban kevés percz múlva mégis tudomásunkra jutott, mert Signor Minervini, országos képviselő s híres ügyvéd, meglátogatott egy ismerősöm kérésére, ki védőmről ideje korán gondoskodni akart. Az ügyvéd látta már a quæstort s megtudta, hogy mind a ketten, én is, az ezredes is, politikai elővigyázatból tartóztattunk le, nem vádolnak semmivel, nem is gyanúsítanak bűnnel vagy kihágással, letartóztatásunk csupán csak præventiv rendszabály.

Megkérdeztem az ügyvédet, vajon az ily letartóztatás megengedett-e a büntető törvénykönyv által? Mosolygott s figyelmeztetett, hogy ostromállapot alatt hiába szólunk törvényes formákról, rendes körülmények közt a rendőrség senkit sem tartóztathat le 24 órán túl, akkor minden elfogott személyt át kell adnia a törvénykezésnek.

Miután nézetem szerint esetemben a törvénytelenység tegnap két órákor délután kezdődött, megkértem, írjon egy tiltakozást számomra a törvény megszegése ellen, de ő tanácsolta, ne tegyem ezt, hiszen letartóztatásom a turini miniszterek elhatározásától függvén, csak kevés napig fog tartani. Megnyugodtam, ámbár nem osztom véleményét, hiszem, hogy Lamarmora azt gyanítja, hogy szóbeli utasításaim vannak Garibalditól Felső-Olaszország részére s osztrák módon addig tartóztat le, míg utasításaim, ha csakugyan léteznének, tökéletesen elavulnak.

A nap folytán többen látogattak meg, kik elbeszéltek, hogy a lapok legnagyobb részét elnyomták, a fennmaradottak a rendőrség felügyelete alá helyeztettek, hogy Calvino, az országos képviselő és Sprovieri ezredes elfogattak s még több nevezetes elfogatás várható. Este az angol sajtó egyik érdeemes képviselője (Whitehurst Félix úr) látogatott meg s ajánlta szolgálatait; ámbár idegen vagyok Nápolyban, mégis mindenki igyekszik lekötelezni; a szabadság testvérisége nem ismer idegent; ha valaki igazságos ügyben szenved, tüstént barátokra tesz szert.

Augusztus 30-án.

A hivatalnokok beszélnek, hogy távirat érkezett azon rettenetes hírrel, hogy Garibaldi megsebesülve egy gőzösön fogoly. Ha ez igaz, augusztus 29-e végzetes nappá válhatik a monarchikus elvre nézve Olaszországban.

Augusztus 31-én.

Tegnap egészen el voltam kábítva az aspromontei vereség híre által, nem tudtam hozzá szokni azon eszméhez, hogy Garibaldi olasz kéz által sebesült meg s fogoly azon földön, melyet Victor Emanuel számára foglalt el. Éreztem, hogy a golyó, mely lábát érte, visszapattan s Victor Emanuel koronáját találja. Hány barátom lehet a halottak, hány a sebesültek közt? És a foglyok! fogják-e őket bíróság elé helyezni s Olaszország sebeit újra felhasítani?

Rossz jelnek nézem barátim sorsára nézve azon tudósítást, hogy Lamarmorának és a quæstornak nem volt semmi köze elfogatósomlihoz, hanem hogy Rattazzi egyenes távirati rendelése következtében fogattam el. A miniszter tudta, hogy útban vagyok Turinba s Nápolyban fogat el, hol az alkotmány épen akkor függesztetett fel. Negyedik napja letartóztatásomnak, de hiába várom az elővizsgálatot; itt tartanak mint oly gyanús személyt, ki veszedelmes lehet, ugyanazért felhasználom a levélírási engedelmet, feljegyezvén Önnek lapjában a fogoly-élet viszontagságait Rattazzi kormánya alatt, míg oly fogházba tétetem át, ahol megvonják tőlem a közlekedés szabadságát. Ez pedig nem lehetetlen, mert tegnap este Carbonelli ezredesnek is jeletették, hogy a la Concordia börtönbe tétetik át. Elbúcsúzott s ment, két órával később ismét visszahozták; roppantul fel volt izgatva. A börtön, hová vitték, fegyház volt, tele elítélt gyilkosokkal, rablókkal s betörőkkel. Az ezredes oly erőszakosan tiltakozott az ellen, hogy ily gazemberek közé tétetik, hogy maga a biztos visszament a quæstura titkárához s előadta, hogy ily kemény eljárás politikai fogolynál rossz vért szülhet. A titkár vállat vonított: «hát hozzák vissza». Így az ezredes visszajött s megígérték, hogy bíróság elé állítják, ahol valószínűleg úgy felmentik, mint múltkor Lupoi urat. Ez tegnap meglátott s ajánlta szolgálatait. Megkértem, kölcsönözzön nekem törülközőket; mert itt felteszik, hogy a fogoly nem mosdik s nem adnak törülközőt.

Éjfélkor ismét megszaporodott számunk: egy fiatal volt garibaldinus hadnagy hozatott a quæsturába, azon gyanú alatt, hogy Libertininek, az olasz parlament tagjának segítségül volt, midőn ez a rendőrség elől angol hajóra menekült. A mint a fiatal embert megmotozták, Garibaldi cataniai kiáltványát találták nála, a mi Lamarmora kormánya alatt elégséges, hogy az embert letartóztassák. Minden fogház megtelik most camorristákkal; tegnap ismét sok ily jó madarat hoztak ide.

Dumas Sándort megkértem, szerezze meg az engedelmet, hogy a muzeumot és Pompejít a rendőrség felügyelete alatt látogathassam meg; ily szabályellenes eljárás megjárja talán mostan, ahol minden szabályellenes.

VIII.

Szeptember 3-án.

Még mindig le vagyok tartóztatva. A kormány nem ad törülkőzöt, de ellát bolhákkal, kemény tábori ágygyal, s esős napokban nagy bűdösséggel s egy piszkos hordárral, a ki ebédünket hozza a vállalkozótól. Ez a quaestura által jól fizettetik, s csakugyan képes Nápolyban savanyú szőlőre és rothadt gyümölcsre szert tenni. De ezen kisszerű bajok mellett megvan a szabadságunk leveleket írni. barátink látogatását elfogadni, a hivatalnokok minden beleegyezése nélkül, kiknek előzékenységét egyébiránt is el kell ismernem. Látogatóink természetesen szívesen köteleznek le, s ír Lupoi szerzett törülkőzöt. La Cecilia külföldi lapokat, Dumas Sándor könyveket, Sandonato herczeg szőlőt, Dunyov ezredes friss narancsot, Romano képviselő körtét és falernói bort. Wreford úr pedig, a Times levelezője, követem lett a quaesturánál és Lamarmoránál azon kérdés iránt, vajon megengedik-e, hogy a muzeumot rendőrségi kíséret mellett meglátogathassam.

Lamarmora figyelme utolsó időben különösen a camorristákra irányult, kiket ő Szárdiniába vitet: most azonban más gondja is van. Sok velencei emigráns jött ide az utolsó hetekben, hogy Garibaldi zászlaja alá seregeljen. Ezeket most mind elfogták és szintén Szárdiniába akarják deportálni. Hárman ezek közül itt vannak a quaesturában s tiltakoznak a deportatio ellen, nem is ülmodták, hogy Victor Emanuel alkotmányos kormánya alatt a belügy-miniszter önkénye szerint Szárdiniába belebbezethetnének, vagy Svájcba kiutasíthatnának. Egy szegény asszony sírva jött hozzám — hivatalnoknak nézett — s kérte tíz éves fiának szabadságát, kit azért fogtak el, hogy garibaldinus nyomtatványokat árulgatott az utcán.

Úgy látszik, hogy Lamarmora különösen ideges szeptember hetediké miatt, mert ez Garibaldi bevonulásának évfordulója, nyolczadikán pedig, a nagy nápolyi ünnepen, az egész lakosság összejö és Posilippóba zarándokol.

Leveleimben többször szidtam a kormányt: ez egyszer oly levelet teszek közzé, mely inkább dicséretére válik; mindeneset: e mutatja nézeteit a legközelebbi események előtt s némi felvilágosí-

tást ad eljárására nézve. Az egyik miniszter (Mateucci) augusztus 14-én ezt írta nekem:

«Tisztelt Úr! Sietek megköszönni levelét, melyet kollegáimmal mindjárt közöltem. Ön, nézetem szerint, közelebb áll az eseményekhez, mint hogy azokat tisztán láthatná, sőt mint magyar száműzött s a szerencsétlen palerínói exkormányzó (Pallavicini) barátja, nagyon erősen is ragadtatott el a garibaldinus szellem által. Többet-kevesebbet mindnyájunkra is hat ezen szellem, mert érezzük az igazságtalanságot, melylyel a császár az olasz nemzet iránt viseltetik. Meg vagyok győződve, itélvén nemcsak a mindennapi politika, hanem az ész, az igazság, a jog elvei szerint, melyek örökök és változhatatlanok, hogy a császár hibát követ el, midőn a római kérdés megoldását hátráltatja. Róma most semmi egyéb, mint a legrosszabb irányzatú reakciónak központja, s csak francia katolikus képzelheti, hogy a katolikus egyháznak hasznára válik, ha az a reactiót fentartja. Kiáltó igazságtalanság s valóságos absurdum, hogy a szabad Olaszország közepén Rómával s a rómaiakkal úgy bánjanak, amint ezt látjuk, s ők kétségbeesésig vitessenek. A császárnak, aki Rómát katonailag elfoglalja, csak egy teendője van, ha nem akarja azon Olaszországot megrontani, melyet megalkotni segített: minél előbb fejezze be a római kérdést.

Már ami Garibaldit illeti: matematikus lévén és természetbúvár, bizonyos hallucinatióktól ment maradok; de értem, hogy Garibaldi képes a déli népségeket magnetizálni, különösen bizonyos kormányzók és tisztviselők alatt, kik kötelességeket nem ismerik. De mit végezhet ő? mily különös tervet vihet ő keresztül? alkothat-e kormányt és sereget? befolyása fog-e tartani, ha az emberek nem látják át azon zavargások célját, melyeket támaszt.

Garibaldinak sohasem kellett volna arra reáállni, hogy inkább Mazzinival menjen, mint a királylyal; most Mazzini kezében van és sehol máshol. Midőn forradalmár volt, hogy a királyt és Olaszországot szolgálja, akkor nagy dolgokat vitt véghez; most semmit sem tehet, csak Olaszország egységét veszélyezteti s tulajdon népszerűségét megrontja, mely bizonyos időben még nagyon hasznos lehet, a francia helyőrséget Rómában szaporítja, hazájának több

milliónyi kárt okoz a nélkül, hogy az olasz ügy ezáltal nyerne; a beháború magvait elhinti s a világ előtt mint oly hazafi jelenik meg, aki a törvény s a király szava ellen jár el, s mint egy guerrilla hős, kikerülni igyekszik ellenét, a ki őt üldözi. Garibaldi rosszul járt el s hibás, hogy ezen eljárást folytatja; igazi barátainak kötelessége őt annak idejében megmenteni, tulajdon és hazája érdekében. Ha célja volt bebizonyítani, hogy a római kérdés az olaszokat kétségbe ejti, s hogy nincs komoly kormány, mely fen tarthatná magát, ha ezen kérdés meg nem oldatik: ezen szolgálato- tot már is megtette. Most azonban álljon meg; mert ha ugyan- ezen uton halad, önmagának s Olaszországnak árt. Hogyha meg- áll, nagy szolgálatot tehet hazájának s megtartja és neveli repu- tatióját.

Irjon nekem időről időre stb.»

Ezen levélből látható, hogy a kormánynak nem volt kifogása némi agitatio ellen, és hogy azért nem akadályozta Garibaldit, midőn kereszthadjáratát papolta; de megijedt, midőn ez Napoleon elleni fordulatot vett, s a helyett, hogy komédia maradott volna, komoly vállalattá vált.

Lamarmora tegnap nagylelkű volt; jobb ágyat adott nekünk s a velenceieknek megengedte, válaszszernek helyet, ahol meg- maradnak; Nápolyt el kell ugyan hagyniok, de nem vitetnek át Szárdiniába.

A camorristák ma éjjel fölzendültek a quæsturában s meg akar- tak szökni; egynéhány már ki is szabadult az udvarra s lett nagy verekedés; kettő közülök megsebesült, mindnyáját elfogták.

Nápoly, szeptember 6-án.

Kellemes látogatás lepett meg bennünket ebédnél: két éltes apáca egy abruzzsi zárdából hallván, hogy Garibaldi néhány bará- tai le vannak tartóztatva a quæsturában, meglátogatott bennünket s kedveskedett édességekkel, süteményekkel és borral s tudósítást kért a tábornok sebe iránt, s hogy vajon Róma meglesz-e Olasz- ország fővárosa. Lelkesedésök Garibaldi s Mazzini, az olasz egy- ség atyja iránt, a mint nevezték, mélyen meghatott. Midőn meg- mondtam nekik, hogy Garibaldi vére bizonyosan megnyitja Róma

kapuit, megörültek ennek s megígérték, hogy Rómában meglátogatnak majd, hogy őket Garibaldinak bemutassam. Búcsúzásnál megmondtam nekik, hogy protestáns vagyok; ily vallású embert nem láttak soha; de azért mégis szívélyesen kezét szorítottak ezen szavakkal: «Mindegy, mi mégis nővérei maradunk.»

Este Farinának, ki velünk be van zárva, azért, mert Libertinit szökésében segítette, anyja látogatott meg, hogy némely csekély szolgálatokért, melyekkel fiát leköteleztem, köszönetét fejezze ki. Elbeszélte, hogy bátyja a Bourbon-kormány alatt ugyanezen quæsturában be volt zárva, s ámbár az elfogatások most is csak úgy az önkénytől függnék, mint akkor, mégis erősen megváltozott a foglyokkal való bánásmód. Most meglátogathatja fiát bármikor reggeltől estig; akkor egy tallért kellett fizetni a rendőrnek, hogy a fogolyhoz egy kenyeret becsempészhessen, melybe egyik barátjának levele be volt sütve.

Szeptember 10-én.

Rattazzi tudja, hogy Olaszország jelen állapota nem állja meg a nyilvánosságot. Ő a szabadságot és alkotmányt csak a francia császári értelemben fogja fel, nem az angolban. A «Pungoló»-ban olvasom, hogy Garibaldi megírta jelentését az aspromontei ütközetről s hogy a gennai «Movimento» azt kiadta; de a hatóság lefoglalta a hírlapot. E jelentés lefoglalása, mely oly férfi által íratott, kiről mindenki tudja, hogy soha hazug szót nem ejtett ki, jellemzi a jelen kormányt. Nagyon csodálkozom, hogy még mindig szabad nekem az ön lapjába írni. Eddig a legnagyobb tekintettel bántak velem: tegnap még azt is megengedték, hogy a muzenmba mehessek egy rendőrbiztos kíséretében. Ma megengedték, hogy Pompéjibe mehessek: de azt nem tudom kieszközölni, hogy bíróság elé helyezzenek. — Barátim Turinban kérdezték az egyik minisztert, miért fogtak el engem? mire azt felelte: «Mit mondjak! ez az ostromállapot.» E szerint az ostromállapot semmi egyéb, mint önkénytől függő elfogatás, a sajtószabadság eltörlése, az alkotmány megsértése, a mentelmi jog felfüggesztése; valóságos másolata a császári kormánynak, a mint az Párisban 1852 és 1859 közt fennállt. Tegnap Dassi jött hozzánk s elbeszélte, hogy hajnalban négy órakor rendőrök jöttek lakására három biztos vezetése

alatt s kutatták házáat és kertjét négy óra hosszat, úgy hogy felesége csaknem elájult ijedtségében. Természetesen nem találtak semmi gyanúst. sőt nevetségessé tették magukat, mert a lefoglalt levelek mind francziák s angolok lévén, Dassit magát kérték meg, hogy fordítsa le azokat és hitelt is adtak fordításának. — — —

Nápoly, szeptember 13-án.

Lamarmora lágyúl. Azok közül, kiket újabb időben hozzánk zártak, tegnap négyet bocsátottak szabadon s így ismét kényelmesebben élünk. Bianchinak, bourbonista fogolytársunknak, megígérték, hogy hétfőn felszabadul s nekem megengedték, hogy Puzzuoli tájkát a rendőrbiztos felügyelete alatt meglátogassam. — Másrésről Carbonelli ezredes barátomtól elvonták reggelijét: de minthogy szabad bennünket látogatnia, az ezredes nem marad kávéja nélkül, sőt teljesen lemondva Lamarmora vendégszeretetéről, ebédjét is a Hótel de Romeból hozatja, a mi ellen a rendőrségnek ninesen kifogása. Én is fogom követni példáját.

A turini kormány nagy zavarban van Garibaldi miatt. Sebe nagyon komoly: kezdetben elhanyagolták s most általános a lárma, hogy ez szántszándékkal történt; pedig nem volt benne semmi szándékosság, csak azon piemonti bureaucratikus ügyetlenség, melyet Rattazzi képvisel. A kabinet még mindig politikai pert akar kezdeni Garibaldi ellen a senátus előtt; de Victor Emanuelnek több az esze, mint minisztereinek; ő ki akarja kerülni a botrányt s nem írja alá a rendeletet.

A mi Rómát illeti, reményeink, hogy ezen tüskés kérdés hamar megoldatik, mindinkább elfoszlanak: de Napoleon átalkodott akaratára e tekintetben még sem ér célta, mert megbuktatja hű szolgáját, Rattazzit, s megingatja a monarchikus érzést Olaszországban. A francia kormányférfiaknak meg kellene emlékezniök arról, hogy Olaszország minden dicsősége a köztársasági időké, Rómában, Flórenczben, Velenczében. Genuában s a lombard városokban; a monarchikus hagyományoknak nincs mély gyökerök az országban, hol még élnek emberek, kik a velencei, genuai és luccai köztársaságot tulajdon szemeikkel látták.

Szeptember 14-én.

Még mindig nem formuláztak vádat ellenünk, még mindig nem tudjuk, miért tartóztatnak le, s a bánásmód irántunk épen oly önkényes, mint elfogatásunk. Velem például sokkal jobban bának, mint társainnal; azért-e, hogy az ön levelezője vagyok, vagy talán mivel barátaim minden lehetségest elkövetnek érdekemben? Nem tudom, de bizonyos, hogy Turinból jött parancs, hogy a legnagyobb előzékenységgel járjanak el irántam. Azért engedték meg, hogy a muzeumot és Pompéjít meglátogathassam. Carbonelli ezredes már szorosabban tartják. Papagallo úr pedig, ki tengerész volt s garibaldinus önkénytes, csak egy frankot kap mindennapi ellátásra; ő sem tudja, miért tartóztatták le, ha csak nem azért, hogy bennünket esténként végtelen kalandjamak elbeszélésével mulattasson. Farina, Libertini titkára, még mindig itt van, pedig ura, kinek szökését előmozdította, visszajött Nápolyba, a hol többé nem bántják.

Garibaldi gőzösön, szeptember 15-én.

Alig végeztem reggelimet, midőn a rendőrbiztos jött, hogy a quæstor, signor Aveta, szólni akar velem. Követtem a nagy fogadószobába az első emeleten, hol a quæstor a következő szavakkal fogadott: «Örülök, hogy jelenthetem önnek felszabadulását; e pillanatban vettem a rendeletet, hogy szabadon bocsássam; tegyen amit akar; maradjon Nápolyban, vagy menjen haza. Remélem, hogy azon kellemetlen helyzetben, melyben itt volt, nem talált panaszra okot azon bánásmód ellen, melyben részesült.» Elismerem, hogy mind a rendőrbiztosok gavallér módon viselték magukat s azon voltak, hogy letartóztatásom lehetőleg kényelmes legyen; de figyelmeztettem a quæstort az épület egészségügyi hiányaira; a lakók, tehát a quæstor is, előbb-utóbb tapasztalni fogják, hogy bűz és piszok tönkreteszik az egészséget.

Természetesen oly gyorsan hagytam el Nápolyt, amint csak lehetett, nem akarván maradni oly városban, hol az alkotmányos szabadság fel van függesztve. Alig volt időm azoknak szívességét megköszönni, kik meglátogattak és elbúcsúzni a hivatalnokoktól, kikkel megbarátkoztam. Megöleltem Bianchit és Carbonellit, kikkel sok kellemes órát töltöttem s kik még mindig fogva maradtak, míg én

szintoly önkényes módon felszabadultam, mint ahogy elfogattam, a nélkül t. i. hogy tudnám miért. Hajóra szálltam, három hét elégséges volt, hogy kitanuljam az ostromállapot természetét, mint oly politikai rendszabályét, melynek czélja a népet rettenteni; ugyanazért szükséges ilyenkor az igazságtalanság, a jogsértés s a tisztviselők önkénye. Nápolyban semmi különös kegyetlenség nem kísérte ugyan az ostromállapotot, mert a hivatalnokok régi szabad-elvűek, sokan közülök a bourbon üldözések áldozatai s mégis látuk a sajtót a rendőrség ellenőrzése alatt, a levéltitok nem tiszteltetett a postán, a felső-olaszországi ellenzéki hírlapok kitiltattak, házkutatások történtek azoknál, kik signor Vivone alkormányzó gyanúját felköltötték, Garibaldi barátai elfogattak vagy kintasítottak Nápolyból s az utazás nehezített az útlevelrendszer alkalmatlansága által. Sajnálom, hogy azon állam, melynek még nagy szüksége van Európa rokonszenvére, oly kabinet kormánya alá került, mely azt hiszi, hogy engedelmessége Napoleon iránt erénynek tekintetik s nem tudja, hogy Olaszország valódi politikája nem az, hogy a forradalmat leverje, hanem az, hogy a forradalmat vezesse.

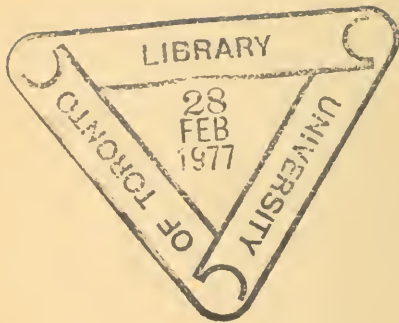

2-7 (# 27-25)

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DB
941
P8A28
1884
v.2

Pulszky, Ferencz Aurelius
Eletem es korom

